

548443

A
NEMZETGAZDASÁGTAN

HALADÁSA ÉS IRÁNYA

AZ UTOLSÓ TIZENÖT ÉV ALATT.

IRTA

Dr PISZTÓRY MÓR

JOGKAIISMIAI TANÁR.

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA ÁLTAL LÉVAY-JUTALOMMAL
KOSZORÚZOTT PÁLYAMUNKA.

BUDAPEST, 1887.

KIADJA A MAGY. TUD. AKADÉMIA.

NC-107.630

MTA KÖNYVTÁR ÉS
INFORMÁCIÓS KÖZPONT

201505531

ELŐSZÓ.

Jelen mű eredetileg 1884. december hó 30-án mint pályamű volt benyújtva a m. tud. Akadémia által kitűzött következő pályakérdésre:

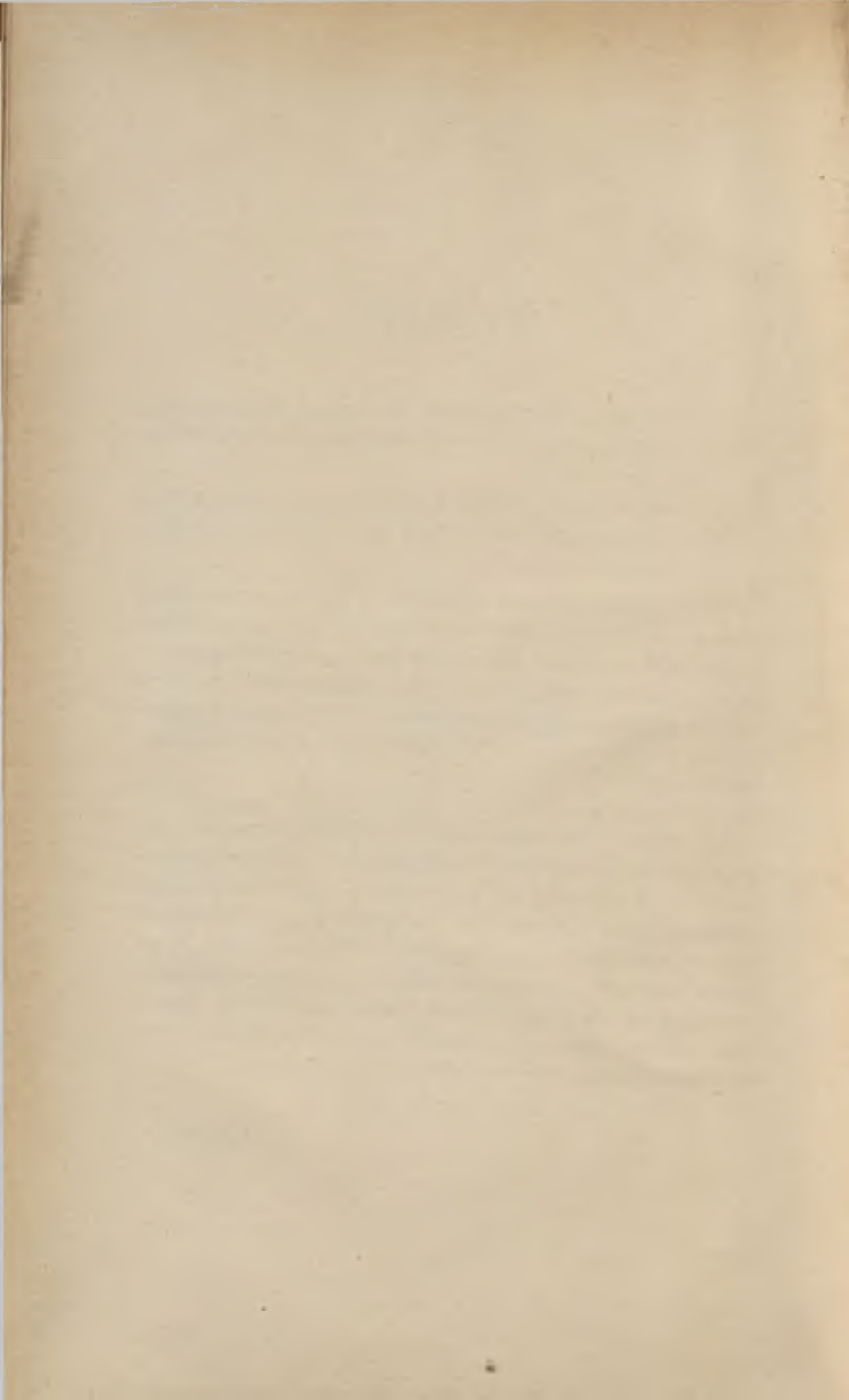
»A nemzetgazdaság tudománya az utolsó évtized alatt minő haladást tett, különös tekintettel annak gyakorlati feladatára?«

A bírálók művemet a kitűzött pályadíjra egyhangúlag érdemesnek itélték, de föltételül tűzték ki, hogy azt, magában a pályaműben foglalt ajánlathoz képest, a valutakérdést tárgyzó fejezettel egészítsem ki. A valutakérdésre vonatkozó rész ennél fogva csak utólag, a díjnak 1885. május havában történt odaitélése után lett kidolgozva és a m. tud. Akadémiának benyújtva.

Ezen utólag benyújtott pótlék alapján a mű bírálói annak értéke fölött végérvényesen nyilatkozván, annak a M. Tud. Akadémia költségén leendő kiadását ajánlották. Ezen körülmények okozták azt, hogy művem csak 3 évvel annak befejezése után láthatott az Akadémia kegyes határozata folytán napvilágot, a mi egyúttal szükségessé tette, hogy annak legalább a gyakorlati irányú gazdasági kérdésekre vonatkozó részeit a legújabb adatokkal kiegészítsem. Hazai viszonyainkra, főleg a mezőgazdasági politika és a valuta-kérdés tárgyalásánál voltam különös tekintettel.

Pozsony, 1886. december hó végén.

A szerző.

I. FEJEZET.

Korunk nemzetgazdaságtani íróinak tudományos iránya és irodalmi működése.

1. §. Smith Ádám és rendszerének jelentősége a nemzetgazdaságtan tudományának mai állása szempontjából.

A keresztes hadmenetek befejezése után egészen új világnézetek hatották át az európai népeket, és ezek befolyása alatt a közgazdasági élet is teljesen átalakult. A gazdasági fejlődés ezen átalakulásában a főszerep az ingó tőkének, és névleg az ingó tőke legjelentékenyebb és legmozgékonyabb nemének — a *pénznek jutott*. A feudális gazdaság fénykorában épen a pénz volt legszűkebben, de annak egész politikai és gazdasági szervezete nem is igen szorult a pénz használatára.

Az ókori kultur-államoknak sokkal több pénzre volt szükségök, mint a középkori hűbér-államoknak, melyek minden szolgálatot földdel és más terményekkel díjaztak. Pénzre jóformán csak a kereskedésben és az időnként előforduló vásárok alkalmával volt szükség; de a pénzkészlet még ezen csekély szükséglethez viszonyítva is kevés volt, mert a bányák nem műveltettek, a római világ pénzbősége pedig a népvándorlás dulásai folytán nem csekély részben visszavándorolt oda, a honnét azt a rabszolgák munkája előteremtette: a föld gyomrába.

Nem csoda tehát, ha a pénznek igen magas értéke volt, mely a kereskedés első föllendülése után még magasabbra emelkedett, és nemcsak gazdagabbá, de politikailag is hatalmasabbá tette a pénzes zacskók tulajdonosait a mértföldekre menő hűbér-uradalmak urainál.

Az olasz kereskedő-városok meggazdagodása volt az első történeti esemény, mely a gazdasági élet fejlődésének megfigyelésére ösztönözte a kutató emberi észet, csak hogy az első, egymással nagyon laza összefüggésben álló és önálló tudományos becsesel éppen nem bíró gazdasági tanok alig tekinthetők egyébnek, mint Hollandia és az olasz városok meggazdagodásából levont gyakorlati tanácsoknak, melyek a *rendszer* névre alig tarthatnak igényt, és melyek a nemzetgazdaságtan tudományos fejlődésében a *mercantilrendszer* közös elnevezése alatt ismeretesek. Ezen rendszer a nemzetek anyagi meggazdagodásának egyedüli forrásául: a *pénzt*, az *aranyat* és az *ezüstöt* tekintette.

Bodin »reipublicae nervos«-nak nevezi a pénzt; Columbus (1498-ban) azt írja haza királynéjának, hogy az arany, melylyel mindent tehetünk, még a lelkeket is megválthatjuk a pokol kínjaitól, az új országban bőven van; a német birodalmi törvény 1524-ből a római szent birodalom területéről nem engedi kivinni a vert pénzt, Anglia annak kivitelét duplummal, Franciaország pedig gályarabsággal bünteti. A pénzvágy annyira elragadja az embereket, hogy fejedelem és alattvaló egyaránt az arany készítésén törik fejüket; az alchemia és kincsszomj szellemi rabjaivá lesznek mindannyian.

Ezen pénzimádásnak és a mercantilrendszer mindenféle tilalmai által mesterséges módon előidézett pénzbőségnek, úgy a vele járó drágaságnak bizonyára egészséges reakcióját képezte a teljesen elhanyagolt földművelés gazdasági jelentőségének előtérbe állítása és a mercantilrendszer éles elítélése a *fiziokraták* által.

A fiziokratrendszernek legkiválóbb tudósai Turgot, Quesnay és Necker keltették föl a tudomány tulajdonképeni alapítója *Smith Ádámnál* a vágyat a gazdasági élet törvényeit kutatni és a nemzetek meggazdagodása valódi okainak fölismerésére jutni. Oly erős volt e vágy, hogy Franciaországból visszatérve (1766) még a glasgowi egyetemen 15 éven át oly dicsteljesen betöltött morálfilozófiai tanszékétől is megvált és 10 éven át teljes visszavonultságában gazdasági tanulmányainak szentelte minden idejét. Ezen időben hazájában a merkantilrendszer egyoldalúságából némileg kibontakozva,

fénykorát élte, és legkiválóbb képviselőjének *Stewart*-nak műve,¹⁾ melyről *Smith* is a legnagyobb elismeréssel nyilatkozik, épen ekkor (1764 – 1767.) jelent meg. Másrészt Franciaországban személyesen szerzett tapasztalatai alapján ítélhette meg azon makacs küzdelem összes rugóit, melyet a közvélemény *Turgot* gazdasági reformtervei ellen, melyek helyességéről pedig maga *XVI. Lajos* is meg volt győződve, folytatott.

Smith Ádám 10 évet szentelve »a nemzeti gazdaság okai és természete« tanulmányozásának, éles elméjével fölismerte a fiziokrata és mercantilrendszer összes téveszméit a pénzimádás és alchemia korától a vele egy korban élő, és általa alapos és mély tudományú írónak elismert *Stewart*ig. *De Smith Ádám* nemcsak éles bírálat alá vette a merkantilizmus összes tanait és a fiziokraták téveszméit, hanem egyúttal egészen új, sokkal szélesebb és tudományosabb alapokra fektette a nemzetgazdaságtan egész rendszerét. Már művének bevezető sorai fényesen bizonyítják, hogy tudományos rendszerével minden jogos gazdasági érdek egyforma méltatására törekszik, magasan azon egyoldalú fölfogás fölé emelkedve, mely a nemzetgazdaságtanban mindig csak az egyik vagy másik termelő osztálynak, de soha sem az egész nemzetnek vagy az egész emberi nemnek gazdasági érdekeit tartotta szem előtt. *Smith Ádám* előtt még a legnagyobb gondolkozók és államférfiak sem voltak képesek kibontakozni azon fölfogásból, hogy egy nemzetnek meggazdagodása egyedül vagy az egyik, vagy a másik termelő osztály érdekeinek, *valamennyi többinek rovására történő*, kiváló állami gondozásától függ.

Ezen fölfogással szemben *Smith Ádám* mindjárt azzal vezeté be könyvét, hogy »a munka, melyet valamely nemzet egy éven át végez, képezi egyedüli forrását az élet mindazon szükségleteinek és kényelmeinek, melyekkel egy éven át életét ellátja. Mindezek vagy saját munkájának közvetlen termelvényei, vagy ilyenekért lettek más nemzettől megvásárolva«.

Tehát a műnek mindjárt kezdő szavai mutatták, hogy a nemzeti gazdagodásnak egy egész új rendszerével van dolgunk, mely minden eddigi rendszer és gazdasági politika fölé

¹⁾ An inquiry in the principles of political Economy.

helyezkedik, ugyanakkor, mikor a földművelés és kereskedés érdekeinek védelmezői egymással elkeseredett harcban állanak; a termelők és fogyasztók két nagy osztálya pedig ösztönyszerűen érezi, hogy mindazon mesterséges kísérletek, melyeket a kor állambölcsei, aranykiviteli és kikötő-elzárási tilalmaikkal, gabnavámokkal, a czéhek és kereskedelmi társulatok privilegiumai és monopoliumaival a nemzeti meggazdagodás céljából tettek, csak egyes osztályoknak és embereknek, de nem az egész nemzetnek anyagi gyarapodására vezettek. Az állam egyik polgárának jóléte a másikénak, az egyik nemzetnek meggazdagodása a másiknak elszegényedése árán lön elérve.

Egy könyv, mely tudományos kifejezést adott annak, a mit a téves gazdasági politika által sújtott osztályok ösztönyszerűleg éreztek, már magában véve esemény volt, hozzájárult még annak rendkívüli tudományos értéke. Talán még soha embernek nem sikerült a kor uralkodó eszméit a tudomány és logika elveivel oly teljes összhangzásba hozni, mint »a nemzeti gazdaság okai és természete« nagy kutatójának.

A tudomány fegyvereivel egyszerre összetörte mindazon korlátokat, melyeket uralomvágy és haszonlesés, szűk látókörű állambölcseiség és félrevezetett vagy zsoldba szegődött tudomány az úrbéri kötelék, czéh, kiváltság, monopolium, magas vámok és kereskedelmi tilalmaknak föntartása és védelmezése által, egyesek és egész nemzetek tevékenységének kifejtése ellen emelt. A munka gazdasági becisének rendszerével, a merkantilizmus és fiziokratizmus minden bölcseége egyszerre elnémult. A ki ezek védelmére kelt, az ellen a parlamentben, államtanácsban vagy a miniszteri bureaukban, egyszerűen Smith könyvére hivatkoztak, és hét évvel a nagy mester halála után (1797-ben) részben már beteljesedett, a mit Pulteney az angol parlamentben jóslat alakjában mondott, hogy Smith műve az élő generatiót meggyőzni, az utána következőt uralni fogja.

A hol, mint Angliában, a német államok nagy részében, főleg Poroszországban, és legalább részben hazánkban is az úrbérek és czéhek nyomasztó gazdasági hatásait békés úton sikerült eltávolítani és a nemzeteknek egymás ellen alkalma-

zott tilalmaít megszüntetni (Angliából még a kőszén és gépek kivitele is tiltva volt): ott ebben óriási része volt Smith tudományos tekintélyének. Műve Európában gyorsan terjedt el, művének első kötete már az eredeti mű megjelenésének évében (1776-ban) németre fordítottatott, a második kötet 1778-ban jelent meg, utána következett a francia kiadás 1781-ben, a spanyol 1794-ben, az orosz 1803-ban; az eredeti mű még életében (1791-ig) 11 kiadást ért. Schiller gyöngé német fordítását csakhamar Garve kitűnő német fordítása követte, mely egymásután több kiadást ért. Hazánkfiait az első nemzetgazdasági remekíró Berzeviczy Gergely ismertette meg Smith rendszerével, Smith tanainak befolyása az 1802–1812. évi országgyűlések közzgazdasági nézeteire világosan kitűnik azon adatokból, melyeket e korról *Kautz Gyula* nagybecsű, pályakoszorúzott tanulmányában közöl.¹⁾

Ha meggondoljuk, mily nagy lendület állott be a népek anyagi fölvirágzásában mindenütt, hol a földbirtok és munka földszabadult nyomasztó békóitól; ha meggondoljuk, mily rohamosan növekedett a nemzeti közjólét a szabadkereskedés elveinek terjedése folytán, akkor valóban kevés túlzást fogunk találni Buckle azon szavaiban, hogy Smith könyve »talán a legnevezetesebb könyv, melyet valaha irtak, vagy legalább a legbecsesebb adalék, melylyel valaha ember a kormányzati elvek megállapításához járult.«

Maga *Roscher* pedig, a ki túlzásnak nevezi ezen és a hozzá hasonló nyilatkozatokat, mindjárt hozzá teszi, hogy a történetben mindenesetre kevés példa van arra, hogy egy egész tudomány egyetlen egy embernek egyetlen egy műve által oly rövid idő alatt oly nagy és oly maradandó haladást eszközölt volna, minőt a nemzetgazdaságtan Smith munkája által. (*Geschichte der Nat.-Ökonomik in Deutschland.* 593. l.)

A mit a jeles német nemzetgazda *Hermann* mintegy 50 év előtt Smithről mondott, az részben még ma is megáll, hogy a ki egyáltalán ért valamit a nemzetgazdaságtanhoz, az a főbb tantételekre nézve még ma is Smith tanítványának kény-

¹⁾ Nemzetgazdasági eszmék fejlődési története. Pest, 1868. 171—191. és 213—225. l. — *Kautz*: Nemzetgazdasági remekíróink. Nemzetg. Szemle. I. (1877.) évf. 4. f. 1. sk. l.

telen magát tekinteni. S így bizonyára nem tévedtünk, ha a jelenkor nemzetgazdaságtani irodalmának rövid ismertetésénél Smith Ádámnak több mint száz év előtt megjelent művét vettük kiindulási pontúl. Hiszen épen a jelen évtizedben, midőn a nemzetgazdaságtan művelői két nagy, egymással szemben álló táborra szakadtak, a szerint, a mint az egyén gazdasági tevékenységének teljes szabadságát vagy annak állami gyámolítását tartják a nemzeti jólét eszközzésére nézve előnyösebbnek: az egyén gazdasági szabadságának védelmezői Smith Ádám és követőinek hatalmas érveiből szedik fegyvereiket.

Roscher Németország nemzetgazdaságtani történetéről irt nagybecsű művében igen találóan jellemzi ezen állapotot a következő szavakkal: »Mai napság az ember nem igen fog tévedni, ha a nemzetgazdaságtan összes tanainak történetét két nagy csoportra: egy Smith Ádám előtti és utáni korra osztja olyképen, hogy előtte minden csak előkészület ő reá, utána pedig minden az ő folytatása vagy ellentéte.«

Smith Ádám nagytudományú utódainak és követőinek csakugyan oly matematikai tökélyre sikerült emelni a szabadipar és szabadverseny gazdasági rendszerét, hogy azok a kritika legerősebb fegyvereinek is ellentállottak; más részt Smithnek részben csak szakadozott monografiákból álló tanulmányát formailag is oly tökéletes alakba öntötték, hogy az mindennütt uralomra vergődött, a hol a nemzetgazdaságtant tudományosan művelték.

Legelsőik voltak *Malthus* és *Ricardo*, a kik Smith Ádám tanait tovább fejlesztették. Malthus a maga népesedési elméletével bizonyos konzervatív irányba akarta ugyan terelni a szabadipar rendszerét; de *Ricardo* határozottan Smith Ádám szellemében fejlesztette azt tovább, elmenve a munka-, ipar- és versenyszabadság legvégső következményeig, egyúttal a földjáradék, a tőke, a munkabér és az érték elméletére vonatkozó új tanai által kiegészítve azt, egy tökéletesebb gazdasági rendszert alkotott; más részről azonban a tudományt a Smith Ádám által megkezdett induktív kutatás teréről egészen az elvont bölcséleti rendszer terére vezette, és ez által az angol földön mai napig legelterjedtebb Smith-Ricardo-féle szabad-

kereskedelmi iskola alapítója lön, mely iskolának összes tanait minden lényegesebb módosítás nélkül *Mill* egy valóban szép és világos rendszerbe foglalta össze. (*Principles of political economy*. 1848. Az 1865. évi 6. kiadást németre fordítá Soetbeer.)

Franciaországban *Say* és *Bastiat*, Németországban *Rau* foglalták össze *Smith* tanait a legszebb és legtökéletesebb rendszerbe. *Say* volt az első, a ki 14 évvel *Ricardo* előtt honfitársai számára egy rendszeres kézikönyvet állított össze *Smith* Ádám tudományos kutatásai alapján (*Traité d'économie politique*. Paris, 1803.), maga is hozzájárulván a nagy mester némely tanainak tökéletesebb kifejtéséhez. *Bastiat* (*Harmonies économiques*. 1850.) az amerikai *Carey* szellemében dolgozta át *Smith* rendszerét, összhangzatosan beleillesztve ezen rendszerbe a *Smith-Ricardo* iskola szabadkereskedelmi tanait. Elméletét, a mennyiben az *Carey* tanaival azonos, a plagium alapos gyanúja terheli, mert *Carey* alapvető dolgozatai akkor már hozzáférhetők voltak, de ha még oly alapos is a plagium vádja, a gazdaság elveinek az igazságés joggal való összhangzásba hozása (»tous les intéréts légitimes sont harmoniques«) és a communismus elveinek szellemes czáfolata által jelentékeny szolgálatot tett a gazdaságtan tudományának. Művei és rendszere Franciaországban ma is nagy tekintélynek örvendenek, mit összes műveinek legújabb kiadása is bizonyít. (*Oeuvres complètes*. 1880.)

Németországban a *Smith-Ricardo*-féle irány *Rau*-val éri el fejlődése tetőpontját. Ő az első, a ki a Nemzetgazdaságtant három egymástól teljesen elkülönített önálló részre osztotta föl, mely fölosztás a német irodalomban általánossá lön.

A legtekintélyesebb tudósok egy nagy része ma is a *Smith-Ricardo*-iskola szellemében műveli a nemzetgazdaságtan tudományát, és főleg a szabadipar és szabadkereskedés elveit védelmezik az ész és az agitáció hatalmas fegyvereivel, a mindinkább terjedő ellenáramlattal szemben, a mint ez alább az illetők irodalmi működéséből kitünik.

2. §. Smith-Ricardo elleni áramlat a nemzetgazdaságtanban. Roscher és a történeti iskola szerepe napjainkban.

Smith Ádám gyorsan terjedő tanai ellen már korán megindult a szellemi harcz. Az első hatalmas csapást Smith és Ricardo egész rendszerére *Sismondi* mérte (*Nouveaux principes d'économie politique*. Paris, 1819.). Hajdan maga is Smith rendszerének volt híve, de mint maga bevallja, azon nagy rázkódtatások, válságok, bukások, munkaszünetelések és a velök járó inség és nyomor, mely Angliában a nagy termelési lázra az 1814—1816. években következett, meggyőzték őt az uralkodó gazdasági rendszer helytelenségéről és tartahatatlanságáról. A túltermelésnek, mely amnyi bajt hozott az angol iparra és munkás osztályokra, egyedüli okát a hibás gazdasági rendszerben keresi.

A nemzetgazdaságtannak nem az a végcélja, hogy a termelésnek minden mértékét mellőzve, a lehető legnagyobb gazdaságnak elővarázsolására törekedjék, hanem az, hogy a gazdasági élet magasabb társadalom-erkölcsi céljait szem előtt tartva, a lehető legnagyobb gazdaságból lehetőleg valamennyien előnyt élvezzenek. Ily értelemben a nemzetgazdaságtant »la plus sublime science de la bienfaisance«-nak, ellenben azon tant, mely egyedül csak a lehető legnagyobb és legolcsóbb termelést tartja szem előtt, uzsora-tannak nevezi. A nemzetgazdaságtannak eddig fölállított alaptanait helyesnek tartja, csak a teljesen korlátlan, sőt féktelen szabadverseny elvét, melynek érvényesülése mellett a gyöngébb okvetetlenül elvész és az erősebbnek zsákmányává lesz, kárhoztatja a leg-határozottabban.

»En elismerem — mondja *Sismondi* — *Smith* Ádám azon tanát, hogy a munka a gazdagság egyedüli forrása, és a takarékoság a gazdagság megóvásának egyedüli eszköze; de hozzá teszem, hogy ezen vagyon-fölhalmozásnak egyedüli célja annak élvezése, és hogy a nemzeti gazdagság csak úgy gyarapodik, ha vele együtt a nemzeti élvezetek száma is gyarapodik. Elismerem mindenkinek egyenlő jogát arra, hogy szorgalmát és takarékoságát a saját javára fordítsa, de úgy

találom, hogy épen Smith rendszere szerint a többség ezen jogától elesik, és épen azért az állam legyen hivatva ezt az egyéni jogot védelme alá venni. Ez volna azon kiegészítés, melyet Smith rendszeréhez fűzni kívánnék.«

Csakhogy Sismondi ezen éles és szellemes kritikája nyomán Franciaországban egy egészen új gazdasági rendszert állítottak föl, mely a Sismondi által megpendített kiegészítés (complément) helyett az egész társadalmi szervezetet fölforgatni kívánja, és az államot, vagy a helyébe lépő directoriumot a munka és munkás védelme helyett a munka egészen abszolút szervezésével bizza meg. A létező összes társadalmi viszonyokból »tabula rasát« csinálva, szervező eszméiket egyedül a szabad fantázia vezetésére bizzák.

A francia socialismus és communismus összes tanai ¹⁾ Saint-Simontól kezdve, *Babeuf*, *Proudhon* és *Louis Blanc*-ig sokkal csekélyebb befolyással voltak a nemzetgazdaságtan mai állására, semhogy azokról megemlékezni szükséges volna, Sismondi tanai ellenben csak a német nemzetgazdaságtan egyik legújabb, szigorúan tudományos, de egyúttal socialistikus jellegű iskolája által fejlesztetnek azon irányban, a mely felé azokat maga a modern socialis rendszer nagy alapítója terelni óhajtotta.

A legújabb nemzetgazdasági irodalomban, főleg az 1870-ik év óta megjelent műveket véve tekintetbe, leginkább két irányban tapasztalható támadás a Smith-Ricardo-Mill-téle angol iskola ellen.

Az egyik irány főleg a munkás osztály érdekében kívánja az állam erős beavatkozását és az egyén gazdasági tevékenysége szabadságának kisebb-nagyobb korlátozását; a másik inkább a tőke és nagyipar állami védelmét kívánja a nemzetközi kereskedelem szabadságának korlátozása és magas védvámok föllállítása által.

Amannak, az úgynevezett államsocialismusnak alapítói *Sismondi* és *Rodbertus*; emennek, az angol szabadkereskedelmi iskola tanaival szemben, *List* és utána *Carey*, *Carey*

¹⁾ *Stein*: Socialismus u. Communismus in Frankreich. 1842. — *Sudre*: Histoire du Communisme. 1857. Németül: Gesch. d. Comm., ford. Fridrich. 1882.

csaknem egészen Smith eredeti álláspontjára vezette vissza a nemzetgazdaságtan rendszerét. Abszolút érvényű gazdasági rendszert és tanokat állít föl ő is, melyeknél a vezérelv a teljesen korlátlan egyéni szabadság a gazdálkodás terén. Minden gazdálkodási szabad tevékenységnek csak egyetlen észszerű és szükséges állami védelmét ismeri el és ez a *védvám!*

A gazdasági szabadság rendszerének azon következményeit, melyeket Malthus a túlnépesedésben, Ricardo pedig a földjáradék, »a természet ezen önkéntes ajándékának« folytonos növekedésében ismert föl: ily alakban léteznek el nem ismeri; túlnépesedés szerinte éppen Smith Ádám szabadipar-rendszere mellett nem is képzelhető, a nagyobb földjáradék pedig Carey szerint azon sokszor egész generációkon át végzett nagyobb munkának jutalma, melylyel éppen azon földnek termővé tétele járt. Ez a rendszer ma azon alakban, melybe azt *Bastiat* öntötte (tagadva a védvám-rendszer jogosultságát és szükséges voltát) Franciaországban, eredeti alakjában pedig saját hazájában Amerikában, hol az angol iskolával áll szemben, bir nagy népszerűséggel; ellenben Németországban, hol *Düring* lön e rendszer apostolává, számottevő követői nem igen akadtak. Hazánkban Halász Imre magyar fordítása alapján ismerjük Carey társadalmi rendszerét.

A jelen évtized irodalmában Carey rendszerének igen csekély szerep jutott, ellenben annál jelentékenyebb tért foglal el azon történet-kritikai irány, melyet Smith rendszerével szemben *List Frigyes* a tübingai tanár és a később sokat üldözött német író és publicista indított meg. *Listnek* nagy befolyását a nemzetgazdasági eszmék jelen állására az is eléggé bizonyítja, hogy 1841-ben megjelent művét: »Das nationale System der politischen Ökonomie« hosszú szünet után éppen most rendezik újabb (7.) kiadás alá.

List nem oly rendszeres, de sokkal élesebb kritika alá vette az angol iskolának az egyéni gazdálkodás természetének vizsgálatából és megfigyeléséből levont, és abszolút érvénnyel fölállított tanait, mint a francia Sismondi.

List előtt a nemzetgazdaságtan művelői kivétel nélkül általános, az egész emberi nemre nézve abszolút érvénnyel

biró, nemzetközi jellegű tanok és rendszerek fölállítására törekedtek és az egyén gazdasági érdekeiből indulva ki, mindazt a mi ezekre nézve előnyös, egyúttal a nemzetek és az egész emberi nem javára is legelőnyösebbnek tekintették. Mind ezzel szemben List a *nemzetnek*, az egyén és emberi nem között álló, önálló és organicus jellegére utalt. Minden gazdasági rendszernek jósága attól függ, hogy minő hatással vannak azok az illető nemzetnek gazdasági fejlődésére. Az absolut értékű gazdasági rendszerek helyett, melyeknek legművészeibb keresztülvitelére az ő korában Mill, Carey és Bastiat törekedtek, a relativ értékű nemzeti gazdasági politika követését sürgeti. Ő sem a régi mercantilisticus jellegű védvámok, sem a szabadkereskedelem rendszerét nem tekinti az egyedül helyes gazdasági rendszernek, hanem mindeniknek csak relativ értéket tulajdonít. Kimutatja, hogy egészen más gazdasági elvek követésére van szüksége Portugal-, Spanyol-, Olasz-, Orosz- vagy Törökországnak, mint Németország vagy Észak-Amerikának; vagy mint Angol- és Franciaországnak.

Elismeri, hogy egy nép az olcsóbb idegen árúk kizárása által csereértékekben éppen annyit veszít, a mennyivel az illető árúk saját-gyártása drágább; de ezen veszteségnél sokkal magasabbra becsüli azon új productiv erőkből álló nyereményt, mely egy nemzeti ipar elsajátítása által jön létre; mert csak az ipar segítségével képes egy nemzet a földben szunnyadó összes természeti erőket fölhasználni és értékesíteni. Az ipart tehát, főleg a nagyipart, vasútak, csatornák, közlekedési eszközök és egy megfelelő kereskedelmi politika által kell megteremteni, mert e nélkül az őstermelést sem lehet a virágzás magas fokára juttatni. A védvám hívei hazánkban ma is List ezen tételére támasztják összes érveiket, habár napjainkban éppen a *nemzetközi* forgalom rendkívüli gyorsasága és olcsósága sokat levon ezen tétel absolut értékéből.

List a műveltség legalacsonyabb fokán a szabadkereskedést, a fejlődés fokán a bölcs mérséklettel alkalmazott védvámokat, a legfelsőbb fokon pedig ismét a szabadkereskedést ajánlja.

List egész irodalmi munkásságában különben nem any-

nyira az elvont tudományos, mint inkább a tisztán gyakorlati czélt tartotta szem előtt, hogy ezek érvényesítése által Németország gazdasági fölvirágzását eszközölhesse, innét van az a nem komoly tudományos, hanem inkább tendenciósus és agitatorius hang, mely egész irodalmi munkásságán végig vonúl.

Hazánk közgazdasági nézeteire List igen nagy befolyással volt. A politikai nemzetgazdaságtan nemzeti rendszerét a magyar szabadelvűek úgyszólván adoptálták, Listet magát pedig 1844-ben hazánkban ép oly örömmel fogadták, mint 3 év előtt megjelent művét. Bizonyára érdekes ma, a német »Schulverein« korszakában, a német vámegegyet, a német nemzeti egység és anyagi fölvirágzás egyik legelső alapítójának azon szavaira visszaemlékezni, melyekkel a német kívándorlást hazánk felé kívánta terelni, tanácsolva nekik egyúttal *a gyors megmagyarosodást*, mely által részeivé lesznek egy a Balkánig nyúló, 50—60 millió lakóval bíró jövő magyar birodalomnak, mely által a magyar nemzet Európa legelső nemzetei között »fog* helyet foglalni«. »Semmiféle frigytől nem várhatunk szebb harmoniát, nagyobb családi áldást és több szellemi és anyagi gyarapodást, mint a magyar-német frigytől. Az egyik fél termékenységet, productiv erőt a mezőgazdaság számára, tőkét az ipar és kereskedelem számára, a polgári rend iránti érzéket, művészetet és magas tudományos képzést hoz magával, a másik fél lovagias jellemet, harci szellemet, politikai és retorikai tehetséget, lángoló hazaszeretetet, alapjában kitünő és még csak némi csiszolásra szoruló politikai intézményeket és nagy természeti gazdagságot.«¹⁾

Listnek érdemei Németország nemzeti és anyagi regeneratiója terén még sokkal nagyobbak, mint a tudomány terén, e részben tanulhatnának tőle azok, kik más nemzet kebelében szíttott izgatás által szeretnék eltakarni meddő-ségöket.

Listnek tudományos jelentősége főleg abban áll, hogy megdöntötte az absolut értékű gazdasági rendszerek cultusát,

¹⁾ Összes művei, *Häusser* által kiadva. List's gesammelte Schriften. 1850. II., 211. l.

és ez által úttörője és előhírnöke lett azon realisticus irányú történeti iskolának, mely német földön született és épen a jelen korban kezd az angol, olasz és francia irodalomban mindig szélesebb tért foglalni.

Tudományunk legújabbkori haladása elvállhatatlan a történeti irány alapítójának, *Roscher*-nek nevével, a ki egyúttal legújabbban (1874., 1881. és 1887-ben) megjelent 3 nagy munkája által az utolsó évtized legnagyobb haladását képviseli.

Roscher oly viszonyban áll *List*hez, mint *Smith* *Ádám* *Turgothoz*. *Turgot* ép úgy, mint *List*, főleg a gyakorlati szempontokat tartotta szem előtt gazdasági rendszerének kifejtésénél, míg *Smith* és *Roscher* egy tudományos rendszert alapítottak. *Smith* a tapasztalás elvén indult ugyan rendszerének kifejtésénél, de egész kora annyira hódolt az abstract bölcészeti iránynak, hogy végeredményében ő is minden népre és minden korra egyaránt alkalmazhatónak tartotta a kutatásai útján nyert gazdasági elveket, ép úgy, mint *Rousseau* vagy *Kant* a maga magán- és államjogi rendszerét. Még maga *Sismondi* is egy általános érvényű gazdasági rendszert tartott szem előtt, a német *List* volt az első, a ki e nézettel szembeszállott, és az ő erős kritikája bizonyára befolyással volt azon történeti irányra, melyet *Roscher* a nemzetgazdaságtan tudományos tárgyalásánál meghonosított.

»Ha azt kérdezzük, — mondja *Roscher* irodalomtörténeti művében ¹⁾ — mely gazdasági törvények, intézmények stb. legjobbak? akkor minden gyakorlati és történetileg képzett gondolkozó belátja, hogy a különböző népek és korszakok igényei különbözők; mert hiszen az emberek nem az intézmények és törvények kedvéért vannak, hanem épen ellenkezőleg, ezek vannak az emberek kedvéért. A mi az egyik állapothoz nagyon illő, az a másik lényegesen különböző állapothoz épen nem alkalmas. Az idők és népek közötti különbség két főokra vezethető vissza: a *népjelleg* és a *művelődési állapot különbözőségére*.«

»Általánosan érvényes gazdasági eszménykép — mondja *Roscher*, 1854-ben először megjelent gazdasági rendszerének

¹⁾ *Roscher* : Geschichte der National-Ökonomik. 1033. 1.

I. kötetében ¹⁾ — ép oly kevésbé van a népek, mint általánosán illő ruhamérték az egyesek számára. — A gyermek pályája vagy az agg mankója a viruló férfúra nézve elviselhetetlen teher lenne.« A nemzetgazdaságot nem az egyéni vagy családi gazdaságok pusztá halmazának, hanem egy-egy nemzet összes gazdasági tevékenységét magában foglaló reális (organicus) egésznek tekinti Roscher, melynek, mint ilyennek, megvannak a maga önálló fejlődési törvényei, melyeknél az *egyéni érdek* fölött a *társadalmi közérdek* uralkodik, mely »megszünteti és egy magasabb és helyes tagolatú organismussá fűzi össze azon örökös, mindent fölforgató harcokat, a bellum omnium contra omnes-t, melyet a lelketlen haszonlesés és a kapzsiság a magángazdaságok között fölidézni és föntartani törekszik«.

Egy nemzet gazdasága egyidejű a nép keletkezésével. Népével együtt fejlődik, együtt jut virágzásra és megérésre. A virágzás és érettség korát a legfontosabb szervek teljes ereje és összhangja jellemzi.

A nemzetgazdaságtan Roscher szerint »a gazdasági népelet fejlődési törvényeinek tana«. »A nemzetgazdaságtan kiválólag a népek anyagi érdekeivel foglalkozik: nevezetesen miképen elégíthető ki a nép élelmi és ruházkodási, lakás és tüzelési stb. szükséglete, továbbá mily hatással van ezen kielégítés a népeletre és ez által miként szabályoztatik.«

Történelmi módszerében Roscher, mint maga mondja, »először a nép gazdasági természete és szükségeinek, másodsor az ez utóbbiak kielégítésére rendelt törvények és intézeteknek, végre az ezekből származott kisebb-nagyobb eredményeknek egyszerű fejtegetésére« szorítkozik.

Ez tehát azon aránylag mindenestre szűk és kevésbé gyakorlati kör, melyet Roscher a nemzetgazdaságtan számára kijelöl. Követett módszere szorosan tudományos, de éppen nem gyakorlati, e tekintetben List rendszerének gyakorlati értéke mindenestre nagyobb. Igaz ugyan, hogy ezen ellenvetéssel szemben Roscher a maga rendszerét azzal védi, hogy annak

¹⁾ Roscher: Grundlagen der Nationalökonomie. I. kiadás 1854. Eddig 16 kiadás. Kiss János magyar fordítása: A nemzetgazdaság alapjai. 1872. 50. l.

segítségével mindenki maga oda juthat, »hogy menten minden földi tekintélytől, a körülmények lelkiismeretes számbavétele folytán, maga alkosson magának szabályt a gyakorlati életre«. Igaz másrésről az is, hogy épen Roscher és a történeti irány nagyszámú követői Németországban kiválóan gyakorlati értékű kérdéseket tettek beható tanulmány tárgyává, és azoknak történeti és statisztikai adatokkal való sokoldalú megvilágítása által, a gyakorlati életnek és törvényhozásnak jelentékeny szolgálatot tettek, sőt annak irányt is szabtak: de nagyban és egészben Roschernek iskolája a gazdaság számos fontos kérdésre nézve mégis minden öntudatos czél és magasabb eszme nélkül halad és fejlődik, mi által egyrésről egy határozottan social-communistikai irány felé terel, melynek végső következményeit Roscher maga is kárhoztatja, másrésről pedig annyira határozott elv és irány nélkül állítják föl ő és követői tanaikat, hogy még a legfontosabb gazdasági elvekre nézve sem jutottak megállapodásra, és ma sincsenek vele tisztában, hogy a szabadkereskedést vagy a szabadipart védelmezzék-e vagy kárhoztassák?! Pedig ezen és hasonló kérdésekre mégis a tudomány hivatása kijelölni a czélt, mely felé minden művelt népnek gazdaságilag is törekednie kell, és inkább csak az eszközöket és az alkalmas idő megválasztását szabadna az egyéni józan belátásra és helyes történeti és gyakorlati érzékre bízni.

A mai irodalomban határozottan ezen irány követői foglalják el a legkiválóbb helyet, és habár Roscher korszakot alkotó föllépése által a nemzetgazdaságtan tudománya egy átmeneti korszak fejletlen stadiumába került, mégis ezen állapot fölidézése által egy újabb tudományos haladásnak lett előkészítőjévé, mely a jelen és múlt nagyszámú tapasztalatai és adataival még egyszer megvilágítja az összes uralkodó gazdasági elveket, azok helyességét kérdésessé teszi, és így egy mozgalmat indít meg, mely végeredményében vagy az eddig uralkodó tanok diadalát, vagy egy új és teljesebb rendszer kifejlődését fogja eredményezni. Ma az eddig uralkodó és az új rendszer tervezői között a harc még folyik, és így azon írókról kell még megemlékezni, kik a legutolsó évtizedben, 1870 óta kiváló részt vettek ezen szellemi harcban.

3. §. A nemzetgazdaságtan legújabb iránya Németországban, és annak befolyása az angol és más népek nemzetgazdasági irodalmára.

Roscher a történeti kutatás módszere által egy valóságos szellemi forradalmat indított meg a nemzetgazdaságtan terén, melynek ma kellő közepén állunk. A régi aprioristicus deductiv módszer a nemzetgazdaságtanban tarthatatlanná lett, és vele az annak alapján fölállított rendszer tekintélye is hanyatlásnak kezd indulni. A Smith-Ricardo- és Smith-Say-féle iskola Angolországban Mill és Franciaországban Bastiat művével tetőpontját érte el, követőik a folytonosan növekvő támadásokkal szemben tisztán a védelemre szorítkoznak, a támadás, mint láttuk, Németországból List és Roschertól indult ki, de ma már magában a régi rendszer hazájában, Angolországban is napról napra növekszik.

A régi iskola egész rendszerét az ember gazdasági ösztöneire, a meggazdagodási vágyra (the desire of wealth) alapította; ez magában véve, ha minden akadályai eltávolíthatnak, teljesen elegendő az emberek henyélési vágyának leküzdésére, és az összes termelési erőknek, melyek egy nemzet gazdagságát teszik, a legteljesebb kifejtésére. Ezen az ember természetéből levont lélektani föltevésre alapított gazdaságtani rendszert azután Bastiat a jog, erkölcs és társadalmi összlet föltételeivel szellems módon harmoniába hozni igyekezett. — Ezen praemissa major-ból azután kérlelhetetlen logikával az *egyén gazdálkodási szabadságának elve*, mint változhatatlan és minden időben és minden körülmény között egyképen megvalósítandó elv vezettetett le. Így jött létre az angol és francia nemzetgazdaságtanban a szabad ipar és kereskedelem tanajnak absolut érvényű rendszere. E rendszerből folyt a föld szabad művelése és a földbirtok eldarabolásának és összesítésének teljes szabadsága; a munka teljes szabadsága, legyen az jó vagy rossz, hasznos vagy ártalmas az egészségre; a szabad nőszülési és letelepedési jog, a kamatvétel, kereskedelem, bankjegyzület és forgalom teljes szabadsága; szabad ki- és bevitel stb. Mind azon bajok és zavarok-

nak pedig, melyeket a tudatlanság, kapzsiság és haszonlesés, kizsákmányolás és csalás okozhatnak, egyedüli és mindenkor biztos ellenszere: *a szabad verseny!*

Ez tehát a legbiztosabb orvoslója minden gazdasági bajnak. Ezen rendszer követői mindenütt arra törekedtek, hogy elveik a gyakorlati életben is minél teljesebben megvalósuljanak és országuk törvényeiben minél határozottabban kifejezést nyerjenek. Ez, főleg Franciaországban és Angolországban, sikerült is.

Nagyjában Németország törvényhozása is ezen a nyomon haladt ugyan, de mégis Listnek és Roschernek oppositíója igen korán érkezett ahhoz, hogy az elmélet terén ez az egész rendszer mélyebben meggyökerezhetett volna. A német nemzetgazdaságtan tudományát már kezdetől fogva a kritikai irány alkalmazása jellemezte, a Smith utáni angol nemzetgazdaságtannal szemben. Már Smith művének legelső ismertetője a »Göttinger gelehrten Anzeigen« 1777. évi márcz 10. és ápril 5-iki számában kételyét fejezte ki a föltétlen verseny-szabadság és a tudós foglalkozások inproductivitásának helyességére nézve.

Hildebrand 1863-ban megindított és ma is nagy elterjedésnek örvendő folyóiratának mindjárt első cikkében ezeket írja: »Die ganze Hypothese von nationalökonomischen, auf den menschlichen Egoismus gegründeten Naturgesetzen, wie sie in der Smith'schen Schule gelehrt werden, kann nicht erhalten werden.«

Roscher nagyszámú követői pedig a leghatározottabban kárhoztatták azon gazdasági rendszert, melynek alapelve Mill szerint a lehető legcsekélyebb áldozattal a legnagyobb haszon elérésére törekedni. A történeti iskola nem az egyéni, hanem a közérdek szempontjából ítélte meg a gazdasági tevékenység hatását, az önérdek fölé a közérdeket helyezte, mely nem azt tekinti helyesnek és irányt adónak, a mi az egyes gazdálkodó alany szempontjából legjobb és leghasznosabb, hanem egy nép vagy nemzet összeségének állandó és maradandó hasznát és előnyét tartja szem előtt. *Roscher* a gazdasági népelet fejlődési törvényeit tekinti a nemzetgazdaságtan tárgyának; *Mangold* pedig a gazdaság-történet bölcsészetének nevezi a

nemzetgazdaságtant. Ezen irány követői csaknem kivétel nélkül a magán gazdasági tevékenységnek megszorítását és korlátozását sürgetik valami magasabb gazdasági közérdek előnyére és javára.

Ily szempontból kiindulva főleg az egyéni önzérdekre alapított gazdasági szabadság és szabadverseny elve képezte a támadás tárgyát; ki lett mutatva az értékelmélet és a gazdasági productivitás fogalmának hiányos volta, a szabadverseny tarthatatlansága és az állami beavatkozás szükségessége. Ezen egész irány képviselői túlnyomólag németek. Irodalmi műveik száma sokkal nagyobb, semhogy azokat csak röviden is átpillantathatók, azért egyedül azon *kiválóbb* írókra lehetünk tekintettel, a kik 1870 óta újabb munkák vagy régiebb munkák új kiadásai által folytak be a gazdasági tanok ezen újabb irányára.

Nagyobb szabású gazdasági rendszert ez alapon csak hárman irtak, ú. m. *Roscher*, *Schäffle* és *Wagner*.

Schäffle 1861--1873-ig három kiadást ért nemzetgazdaságtani művében ¹⁾ »az emberi társadalom gazdasági törvényeinek tapasztalati megfigyelése alapján« fejt ki »az emberi társadalom gazdasági jelenségeinek tanát«. »Az emberek gazdasági tevékenységek legfelsőbb fokát társadalmilag érik el, a mennyiben nem magok számára termelnek, hanem ellenkezőleg mindannyian egy nagy és összefüggő gazdasági rendszerben együtt és egymás számára gazdálkodnak.«

A ki ezen közös gazdálkodásban kiváló szolgálatait által a rendesnél nagyobb előnyt tud az összeség javára előállítani, az ezért a földjáradékhoz hasonló rendkívüli nyereményt (Extragewinn) élvez, melyet *Schäffle* járadéknak nevez. ²⁾ (I. System 99. §.) »Rente ist der kleine Preis, welchen die Gesellschaft für einen Gesamtvortheil zahlt«. Az angol rendszer két főelvével, a szabadverseny és szabadkereskedés rendszerével szemben *Schäffle* nem foglal el ellentétes állást. A

¹⁾ Das gesellschaftliche System der menschlichen Wirthschaft. I. kiadás 1861. II. kiad. 1867. III. kiad. 1873.

²⁾ *Mangold* hasonló nézetben van, és az ilyen járadékot »Seltenheitsprämie«-nek nevezi. Grundriss der Volkswirtschaftslehre. Stuttgart. I. kiad. 1863.

szabad versenyzést az általa kifejtett járadékért a gazdasági élet leghasznosabb tényezőjének tekinti. ¹⁾

Schäffle főleg az emberi gazdálkodás organikus felfogása és későbbi műveiben nyilvánult socialisticus iránya által tér el az angol rendszertől. A történeti iskola egyik legszébb vívmányát: az egyéni gazdaságok organikus összefüggésének tanát, egy magasabb egészbe, az emberi társadalom organismusába, melyet társadalmi testnek nevez (Sociale Körper), illeszté bele. Nála a társadalmi organismus nem szó-játék, hanem az összes társadalmi intézmények és functiók belső és elválaszthatatlan összefüggése által nyilvánuló élet-tani egész, mely az organismusok természettudományi törvé-nye szerint alakul és fejlődik, a gazdasági élet pedig a maga szerves összefüggésében ezen nagy egésznek egyik sejtiszöve-tét képezi. ²⁾ A másik nagyobb szabású gazdasági rendszer, a modern államsocializmus rendszere *Wagner Adolftól*, ³⁾ a ber-lini egyetem tanárától származik. Ő is a történeti módszer alapelveiből indul ki, és a nemzetgazdaságtan tudományát úgy tekinti, »mint az *államilag szervezett népek egyéni gazdá-szatainak organismusát*,« melyben az »egyén gazdasági sza-badságának körét a gazdasági összelet föltételei határozzák meg« s így mindenekelőtt ez utóbbiak képezik a kutatás tár-gyát. Az államot termelési tényezőnek tekinti, mely a maga társadalmi jogi intézményeivel a gazdasági élet legfőbb sza-bályozója. Az állam határozza meg az egyéni szabadság, tulajdon és örökösödési jog korlátait.

Az államot általán úgy tekinti, mint közjavak termelő-jét és a körülményekhez képest egy »*gazdasági kényszer*

¹⁾ »Die Konkurrenz um die Rente ist es, was immer und überall in dem *auf freien Tausch* beruhenden Güterleben den Geist der Wirthschaftlichkeit allen Theilnehmern des gesellschaftlichen Güterversorgungssystems aufnöthigt.«

²⁾ *Schäffle*: Bau u. Leben des socialen Körpers, encyclopädischer Entwurf einer realen Anatomie, Physiologie u. Psychologie der menschlichen Gesellschaft. 3 kötet. 1875—8. Tübingen.

³⁾ *Wagner és Nasse*: Lehrbuch der polit. Ökonomie. I. Theoretische Volkswirtschaftslehre von Adolf Wagner. I. Theil. Grundlegung. 2. kiadás. 1879. Az első kiadás mint Rau művének Wagner által átdolgozott 9. kiadása jelent meg.

közösség» (Zwangsgemeinwirthschaft) létesítőjét, melynek segítségével a nemzet gazdagságában a nép minden rétegei lehetőleg arányosan részt vehessenek. Az állam továbbá a gazdasági szabadság és tulajdon jogrendszerének meghatározása által döntő befolyást gyakorol a jövedelmek megosztására.

Az állam gazdasági tevékenysége Wagner szerint a kulturai fejlődés mérvétől függ, és az a körülményekhez képest elmehet a házassági tilalomig; mely nélkül gyakran az állam a jövedelmek kedvezőbb megosztására irányuló törekvését meg nem valósíthatná. Szerző ugyanis egész terjedelmében elfogadja Malthus túlnépesedési elméletét. A modern kulturállamban csak az egyéni fejlődés általános föltételei adandók meg az által, hogy az állam az egyesek productiv erejét és műveltségét föntartani, és a kulturjavak társélvezetében a lakosság mindig nagyobb részét részeltetni igyekezzék.

A szabadság mérvét a népfejlődés foka határozza meg. A személyes szabadság Wagner szerint nem axioma, melyet minden körülmény közt elfogadni, hanem *problema*, mely felé törekedni kell. Gazdaságilag tehát még a rabszolgaság is jogosult lehet, mint ezt csakugyan Roscher is kiemeli rendszerében.

Legnevezetesebb Wagner tanai között a *tulajdonjog* gazdasági és társadalom-jogi (Socialrecht) értelmezése. A tulajdon sem más, mint a társadalmi fejlődés egyik eredménye, és mint ilyen, *nem változhatatlan elveken alapuló, hanem a fejlődés és átalakulás törvényei alatt álló intézmény*, melynek föltételei azon hatástól függnek, melyet a gazdaság fejlődésére gyakorol. A tulajdonnak gazdasági alapja és jogosultsága kétségbevonhatatlan tény ugyan, de annak mindmennyi alakjai közül melyik a legjogosultabb, a fölött azon körülmény fog határozni, hogy melyik alakja és minő mérvben képezi a nemzetgazdaság szükséges föltételeit.

Wagner ugyanezen munkája, valamint Rau pénzügytanának átdolgozása által ¹⁾ főképviselője lett azon socialisz-

¹⁾ *Wagner*: Finanzwissenschaft. 1883. III. kiadás. Érdekesen bírálva és ismertetve *Kautz*: Az államgazdaság eszméje és a socialisztikus financia kezdetei. Értekezések a ngt. köréből 1883. I. kötet. 8. sz.

tikus iránynak, mely a történeti iskolából fejlődve, tanszéki socialismus (Kathedersocialismus) neve alatt ismeretes a nemzetgazdaságtan irodalomtörténetében, és melynek főelvéit *Schmoller*, a strassburgi egyetem tanára fejté ki az 1872. évi eisenachi gyűlés megnyitóbeszédében és Treitschkehez intézett nyílt levelében.¹⁾ Németországban ma túlnyomólag ezen irány követői kezében van a nemzetgazdaságtan irodalma, és a német egyetemek tanárai csaknem mindannyian ezen iskola elvéit hirdetik. Tanaik, a mennyiben főleg az alsóbb társadalmi osztályok helyzetének javítását, s így a kultúra összes előnyeiben a nép minden rétegének lehetőleg teljes részletetését czélozzák, tisztán gyakorlati irányuak, s mint ilyenek, későbbi fejtegetéseinknek egyik különös tárgyát képezendik. Tulajdonképeni alapítói ezen iránynak a francia *Sismondi* és a német *Rodbertus* voltak. Nemzetgazdaságtani rendszerök elméletét *Schäffle*, *Wagner* és *Schmoller* fömhidézett művein kívül főleg a következő újabb művekben találjuk kifejtve:

Knies: Die politische Ökonomie von geschichtlichen Standpunkte. Új kiadás. 1883.

Samter: Gesellschaftliches und Privateigenthum als Grundlage der Socialpolitik. Lipsce, 1877.

Bischof: Grundzüge eines Systems der Nationalökonomie. 1874.

Umpfenbach: Nationalökonomie. 1867.

Scheel: Theorie der socialen Frage. 1871.

Held: Grundriss für Vorlesungen über Nationalökonomie. Bonn, 1876, és *Hildebrand*: Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik. 27. k. 145. l.

Neumann: Beiträge zur Revision der Grundbegriffe der Volkswirtschaftslehre. Tübingische Zeitschrift für Staatswissenschaften. 25., 28. és 36. évf.

Plank: Manchesterthum und deutscher Beruf. Tübing. Zeitschr. f. Staatswiss. 31. k. 304. l. stb. stb.

De nem annyira ezen és más dogmatikus művek által gyakoroltak a történeti irányt művelő tudósok nagy befolyást

¹⁾ *Schmoller*: Einige Grundfragen des Rechts u. der Volkswirtschaft. Jena, 1875 és *Hildebrand*: Jahrb. f. Nat.-Ök. u. Stat. 23. és 24. k.

a tudomány haladására, mint inkább *egyed-egy gazdasági kérdések és problémák sokoldalú megvilágítása által*. A tőkekamat, kereskedelem, ipar, forgalom, pénz és hitel kérdéseiről, az árak történetéről, a bankkérdés és mindenekfölött a munkás-kérdés minden részletéről irt nagybecsű monografiák legnagyobb részével a továbbiak folyamán fogunk megismerkedni.

A szellemi kapocs, mely a közös irány művelőit egyívé fűzte, az 1872. évi *eisenachi* gyűlés és annak folyományaként létrejött sociál-politikai egyesület által (Verein für Socialpolitik¹) külsőleg is kifejezést nyert, és ez által a figyelmet és érdeklődést tanaik iránt mindig szélesebb körökre terjeszté ki, míg végre legújabbán a német birodalom határain kívül is, magában a régi gazdasági rendszer hazájában, a legnagyobb figyelemre és elismerésre lőn méltatva.

A német történet-sociálpolitikai irány legnagyobb diadala kétségtelenül azon elismerés, melyben az magában az általa megdöntött rendszer hazájában, Angolországban részesült.

Cliffe Leslie, előbb a belfasti, most a londoni Queen's University hirneves tanára, már 1865-ben egyik legrégebb értekezésében megismertette honfitársait a német történeti iskola elveivel és főbb iróival.¹⁾

Cohn, az angol vasuti törvényhozás ismertetése által²⁾ nagy tudományos érdemmel bíró német író, a nemzetgazdasági tartalmú angol *Fortnightly Review* 1873. évi szeptember havi számában a bankügyről irt tanulmányában szintén megismertette a történeti, illetőleg tapasztalati módszer főelvét, a mi azután alkalmat szolgáltatott korunk egyik legnagyobb nemzetgazdászának, a »Lombardstreet« nagyhirű szerzőjének, a korán elhunyt *Bagehot*-nak arra, hogy a régi iskola rendszere mellett a fönmidézett folyóirat hasábjain egy értekezés által (*The preliminaries of political economy*), melyben a történeti módszert minden esetet összefoglaló módszernek (»all-case method«) nevezi, állást foglaljon.

¹⁾ *The History of German Political Economy. Fortnightly Review* 1865. jul.

²⁾ *Cohn: Eisenbahn-Gesetzgebung in England. Lipsce, 1874.*

Ezen és Bagehot egy másik értekezése ¹⁾ (The postulates of English political Economy) főleg azért bírnak nagy fontossággal, mert kétségtelen jelei annak, hogy *Mill* óta az angol nemzetgazdaságtanban bizonyos átalakulás észlelhető mely lényegesen eltér *Mill* fölfogásától, a ki Bagehot szerint mindazokra nézve, a mivel Ricardo a tudományt gazdagította és a mivel azután James Mill, Senior, Macculloch és mások azt kiegészítették, csak szerkesztőségi titkár volt, »a ki mesteri írói ügyességgel ezen viták összekuszált anyagát egy szerves egészszé alakította«.

Ezen nemzetgazdaságtant Bagehot angol nemzetgazdaságtannak nevezi, és annak jelentőségét oly módon értelmezi, hogy ez által talán saját akarata ellenére is hajlik azon irányhoz, mely ellen síkra száll.

Szerinte a nemzetgazdaságtan tárgyalása Angliában három nagy hibában szenved, mely lehetetlenné teszi, hogy a közönség azt kellőleg megismerje és értéke szerint becsülje.

1. »Az angol nemzetgazdaságtan gyakran úgy adatott elő, mint ha nem bizonyos társadalmakban a gazdasággal összefüggő főbb okoknak elmélete volna, hanem úgy, mint ha a fontosabb vagy éppen az összes okokat tárgyalná, melyek minden társadalomban a gazdagságra hatnak.«

2. »A nemzetgazdák munkái sokkal elvontabbak és ennek következtében szárazabbak, mint szükségesek.«

3. »Nem eléggé iparkodtak a tudomány hebonyítására. Túlságosan megelégedtek elvont tételeikkel.« ²⁾ Bagehot bár a régi deduktív iskola híve volt, és magát a Mill előtti nemzetgazdák utolsó képviselőjének szerette nevezni, mégis e rendszer hiányainak fölismerése által jelentékenyen közeledett az újabb német fölfogáshoz. Általában Angolországban mindig jobban előtérbe lép a régi rendszer tarthatatlanságának érzete, tanaik a közéletre már alig gyakorolnak befolyást, és főbb művelői

¹⁾ Mind a két értekezés megjelent Bagehot halála után az »Economic studies« czím alatt kiadott értekezései között. London, 1880. — Bagehot 1877-ben 52 éves korában halt meg.

²⁾ Földes: Értekezések az angol és francia ngtan köréből. Budapest, 1882. Bagehot a nemzetgazdaságtan alaptételei. I., 176. l.

nem győznek eleget panaszkodni a tudományuk iránt mindig nagyobb mértékben mutatkozó közöny fölött.

Cairnes 1870-ben arról panaszkodik, hogy a nemzetgazdaságtant reformellenes és inproductiv eszme-sémának tekintik; *Jevons* pedig azt mondja, hogy ma úgy gyűlölik a nemzetgazdaságtant, mint egykor a természettudományokat. — *Price* 1878-ban megjelent művében (*Chapters on practical political Economy*) azt mondja, hogy a nemzetgazdaságtannak nem lehet más hivatása, mint bizonyos könnyen érthető tanokat terjeszteni, melyek az élet mindennapi jelenségeire vonatkoznak és a tudomány névre igényt nem tarthatnak. *Ricardo*, *Mill* és *Cairnes* abstract bölesészeti modorát és nyelvét élesen elítéli, de egyúttal minden tudományos tárgyalás ellensége, mert ő nem lát mást a nemzetgazdaságtanban, mint gyakorlati szabályokat, mezei és gyári munkások, kis- és nagykereskedők stb. számára.

Ilyen volt a hangulat Angolországban, midőn *Ingram*, a dublini egyetemen a filologia tanára, mint a »British-Association« politikai osztályának elnöke, 1878-ban tartott beszédében ¹⁾ éles bírálat alá vette *Ricardónak* csalhatatlanságot igénylő iskoláját, és fölhevítte az angol tudós világ figyelmét azon nagy szellemi mozgalomra, mely ma Németországban a nemzetgazdaságtan művelése terén létezik.

»The largest and most combined manifestation, — mondja *Ingram* — of the revolt has been in Germany; all whose ablest economic writers are in opposition to the methods and doctrines of the school of *Ricardo*. *Roscher*, *Knies*, *Hildebrand*, *Nasse*, *Brentano*, *Held*, *Schmoller*, *Schäffle* and others have taken up this attitude.«

A nemzetgazdaságtan iránti közöny, sőt ellenszenv okát abban keresi, hogy a kutatásnak eddig alkalmazott módja és annak eddigi eredményei kielégítők nem voltak. Kimutatja ezen remek beszédében, hogy semmiféle társadalmi complex jelenség természetét a történet nélkül föl nem ismerhetjük. *A történeti fejlődés kutatása műlhatalan követelmény*. Szemére

¹⁾ The present position and prospects of political Economy. Dublin, 1878. Németül *Scheel*: Die nothwendige Reform der Volkswirtschaftslehre. 1879.

veti az angol nemzetgazdáknak, hogy örök igazságnak vették, a mi csak Angliára, és pedig csakis a mai, a szabadverseny elve szerint szervezett Angliára áll.

Ingram ezen beszéde által kifejezést adott azon általános elterjedt elégtelenségnek, mely az angol nemzetgazdaságtan iránt mutatkozott. Remek beszéde egy nagy esemény volt a tudomány történetében, mely általános feltűnést keltett, és a német történeti irányt a győzelem biztos előérzetével vezette be az ellenséges táborba.

Ily hatalmas támadás a régi angol iskola ellen nem maradhatott válasz nélkül.

Lowe, a Gladston-kabinet volt államtitkára a »Nineteenth Century« (XIX. század) 1878. évi novemberi számában válaszolt ezen »a nemzetgazdaságtan tudománya ellen irányzott új támadásra.«¹⁾

Lowe négy pontban foglalja össze Ingram támadását:

1. hogy az angol iskola nincsen tekintettel a gazdasági tevékenységnek más társadalmi jelenségekkel tényleg létező benső összefüggésére (szóval, a társadalom organizmusára);

2. hogy a tudomány metafizikai és elvont módon állítja föl a maga fogalmait;

3. hogy a nemzetgazdaságtan a történet tapasztalatait egészen mellőzve, pusztá deductiókra szorítkozik;

4. hogy tanait úgy állítja oda, mintha azok minden viszonyra egyképen alkalmasak lennének.

A régi álláspont tarthatatlanságának valóban jellemző bizonyítékát képezi azon czáfolat, melyet Lowe ezen Ingram beszédéből kiválasztott és saját maga által formulázott négy pont ellen intézett.

Lowe szerint Smith Ádám épen az által emelte a politikai gazdaságtant az exact tudomány rangjára, hogy azt a gazdagság utáni vágy (the desire of waelth) és a munka elleni idegenkedés ellentétes érzelmeiből vezette le.

Épen ezért 1-ször nem lehet semmi hátránya a gazdaságtan tudományának abból, ha a gazdasági tevékenységet

¹⁾ Recent attacks on political economy. Nineteenth Century. 1878. p. 858—68.

más társadalmi jelenségektől egészen külön választva tárgyalta, mert az emberek, ha vagyonról van szó, a minék megszerzésére pedig mindnyájan törekszenek, mindannyian egészen egyformán cselekszenek. (?!)

2. Az absztrakt és metafizikai jelleg vádjá Smithet nem illeti. (De Ingram nem Smithet, hanem Ricardo és Mill rendszerét támadta meg.)

3. A deductiv módszer útján levezetett oly tanok, melyek a kétségtelen tapasztalati tényekkel ellenkeznek, mindenesetre kiküszöbölendők, de Smith gazdaságtana épen azért áll oly magasan a híres szerzőnek és erkölcstanárnak az »erkölcsi érzelmek elméletéről« irt műve fölött, mert a deductiv módszert épen a nemzetgazdaságtan tudománya terén lehet a legnagyobb sikerrel alkalmazni.

4. Az magától értetődik, hogy a nemzetgazdaságtan tanai csak ott és oly korszakra érvényesek, a hol a szükséges előfeltételek, a melyekből a tudomány kiindul, megvannak. Ezek Lowe ellenvetései.

Cliffe *Leslie*, kiről Ingram mint a történeti irány egyetlen nagytudományú képviselőjéről emlékezett meg beszédében, Lowe czáfolatára a »Fortnightly Review« 1879. évi január havi füzetében ¹⁾ válaszolt, a történeti iskola védelmére kelve.

Leslie már 1876-ban kimutatá egy értekezésében, ²⁾ hogy a nemzetgazdaságtan módszerének olyannak kell lenni, mely a fejlődést megmagyarázza. Ezúttal főleg Lowe egész érvelésének hiányosságát deríti föl, előre bocsájtva, hogy Lowe mindig csak Smithről szól, holott Ingram egész beszéde a Ricardo nyomán létrejött rendszer ellen volt irányozva.

Leslie kimutatja, hogy Smithnél Lowe két alaptételét, a meggazdagodás és henyélési vágy tanát hasztalan keressük, és hogy Smith utódai voltak azok, a kik a »the desire of wealth«-tot úgy tekintették, mint a csillagászatban a nehézkedés törvényét, melyre egy egész rendszert lehet ala-

¹⁾ Political economy and sociology. Fort. Rev. 1879. p. 25—46.

²⁾ On the philosophical method of political Economy, Reprinted from *Hermathena*. N. IV. 1876. Magyarra fordítva *Földes: Értekezések a nemzetg. köréből*. I. 117. l.

pítani. Pedig az embert a legkritikábban vezeti cselekedeteiben, még ha gazdaságra, illetőleg termelésre is vannak azok irányozva, *pusztán és egyedül* a meggazdagodás vágya. A dics-, hír-, hatalomvágy stb. ép oly fontos rúgó lehet, mint a gazdagodás vágya.

Ez idő szerint Leslie az angol történeti iskola egyik úttörője és legjelesebb képviselője angol földön, specialis tanulmányainak fő tárgyát a földtulajdon kérdése képezte, fő műve: »Land Systems of Irland, England and the Continent.« Gazdasági alaptanait főleg a nemzetgazdaságtan módszeréről irt fönnidézett értekezésében fejté ki.

A történeti módszer jogosultságát főleg a következő érvekkel támogatja:

1. A haladás különböző időszakai szerint a javak természetére nézve azok nemei és részei között lényeges és az emberiség gazdasági állapotát mélyen érintő különbségek mutatkoznak. Ezen különbségek oka a társadalom összes fizikai, erkölcsi, szellemi és polgári állapotaiban keresendő.

2. A javak mennyisége azon föltételektől függ, melyek az emberi tevékenység irányát és alkalmazását meghatározzák, azt tehát nem a »desire of wealth« szabad fejlődése szabályozza.

3. A javak eloszlása nemcsak a csereforgalomnak, hanem az erkölcsi, vallási és családi nézeteknek és érzületeknek, *szóval egy nemzet egész történetének eredményei.*

Van az angol történeti iránynak újabban még egy szellemdús képviselője: *Syme Dávid*. Már 1871-ben a »Westminster Review«-ben erős támadást intézett Mill ellen, a ki egész gazdaságtani rendszerét azon tételre alapítja, hogy »az ember a legkevesebb áldozattal a legnagyobb haszon elérésére törekszik.« Egész értekezésének éle Mill és a régi iskola jelenleg élő legnagyobb képviselője, Cairnes ellen van irányozva.

»Az ipartudomány (így nevezi a nemzetgazdaságtant) körvonalaírói«¹⁾ irt önálló tanulmányában meggyőző logi-

¹⁾ Outlines of an industrial science. London, 1876. — Syme rendszerének czáfolatára egy hazánkfia Mandello vállalkozott, a német sza-

kával és fényes dialektikával kel ki azon gazdasági tanok ellen, melyek az *önérdekből* mint egyedüli rúgóból, indúlnak ki. Az önérdek, mint igen helyesen megjegyzi, nem lehet a gazdaságtannak egyedül iránytadó rúgója, mert hisz az emberek önérdekök kielégítésére oly eszközöket is választanak, melyek épen nincsenek a társadalom érdekeivel összhangban. Ezt legjobban bizonyítják azon nagyszámú visszaélések, melyeket a legtöbb gazdasági panacea: a szabadverseny föltétlen érvényesítése szül.

A kereslet és kínálat szabad működésének igazságtalan volta főleg drága időkben mutatkozik. A szabadversenyre alapított nemzetgazdaságtan nagy veszteségeket okoz az értékben, család- és igazságtalansághoz vezet. Minden termelő iparkodik a versenytől menekülni, és magának monopoliumot teremteni nagy tőkék fölhasználása és az erkölcs elveinek ignorálása által. A nagy tőke elnyeli a kisebbet, az egyforma erősek pedig összebeszélnek. Itt valóban a gazdasági szabadság leggyengébb oldalára tapintott Syme, mert állításának valóságát a mindennapi élet száz meg száz esete bizonyítja, még pedig sehol sem inkább, mint épen magában Angolországban és Éjszakamerikában. A mit az angol szabadverseny illusztrálására elbeszél, annak elolvasása bizonyára nagyon sok honfitársa arczát szégyenpirral borítaná el. »A bizalom a társadalom összetartó ereje, a becsület annak alapja! (It is the faith that gives cohesion to the social organism.)« Tehát nem az egyéni érdek előtérbe állítása, hanem annak alárendelése képezi a társadalmi és a közgazdasági érdek összetartó erejét, e szerint hibás azon tudomány egész rendszere, mely az egyéni érdekből indul ki, és arra van alapítva, hogy a mi az egyénre nézve jó, az az egészre is jó. Az ember cselekvéseinél Syme szerint háromféle indok működik: az *egoistikus*, a *hemeistikus* (ἡμεῖς) és az *allostikus* (ἄλλος).

A gazdasági tevékenységnél a társadalomban az egoistikus és hemeistikus indokok befolyása egyaránt szükséges, mert e nélkül a társas élet fönn sem állhatna. Hemeistikus

bad kereskedők folyóiratában *Faucher*: 1/4-jahrschrift 1881. évf. I., 65. l. a német (Gegen den Jesuitismus in der Volkswirtschaft).

ösztönöknek nevezi Syme a szeretetet, rokonszenvet, ellen-szenvet, félelmet és tiszteletet; allostikusnak pedig a hűséget, hálát, igazságot, nagylelkűséget és jótékonytságot. Ezek támogatása vagy megvalósítása az állam föladata, mert valamint az egyes a természetet támogatja, úgy kell az államnak a gazdasági tevékenységet támogatni, a társadalom gazdasági céljainak megvalósítását másra, mint az államra, nem is bízhatja. A *laissez-faire* alkalmazása az egész jogrend megszüntetésére vezetne.

Valamivel részletesebben foglalkoztunk Syme ezen nézetével, mert ő az első író, a ki Angolországban az ethikai elvek figyelembe vételére utal, és ez által a történeti irányt az ethikaival együttesen hangsúlyozza, mint a hogy ezt Németországban a történeti irány művelőinél általán, de főleg Kniesnél tapasztaljuk.

Syme ugyan legtávolabbról sem merítette ki mindazon hemeistikus és allostikus ösztönök tárgyalását, melyek a gazdasági tevékenységre befolyással vannak és lehetnek, de legalább figyelmeztette rá honfitársait és előkészíté a gazdasági életnek az erkölcs elveivel való összhangba hozását. Az embert már a létért való küzdelem is nem egyszer készíti arra, hogy önös érdekeit a közérdeknek alárendelje, ezenkívül az emberi társadalmi életben van még az emberi érzelmeknek egész sora, melyek nem ritkán az ember gazdasági tevékenységére is szabályozó befolyással vannak, ilyenek a vallás, a hazaszeretet, a közzellem, az emberi nem közjava stb.

Mily ridegnek tűnik föl ezzel szemben az olyan gazdasági rendszer, mely az ember gazdasági célú tevékenységénél más rúgót, mint a meggazdagodási vágyat, még csak képzelni sem tud! Igaz ugyan, hogy Smith Adám azon föltevésből indult ki, hogy az embereket saját érdekek szükségképen azon tettekre vezérli, melyek a társadalomra nézve leghasznosabbak, de a szabad verseny elmélete a gyakorlati életben mást bizonyított. Az ő rendszerében épen az a hiba, hogy a gazdagságot állítja oda, mint egyedüli végcél, pedig annak magasabb és nemesebb célja is lehet, és ezen cél a gazdasági tanoknál sem szabad figyelmen kívül hagyni. Már Bacon azt mondja, hogy »a gazdagság oly viszonyban áll az erényhez,

mint a podgyász a hadsereghez.* A nevelés, a vallás, és az állam hivatása a közérzület fejlesztésére hatni egyrésztől a humanizmus és felebaráti szeretet nemes érzelmeinek fejlesztése, másrésztől emberbaráti intézmények létesítése és a közszellem ez irányú fölkeltése által. *Az egész gazdasági életnek lehet és kell is nemesebb irányt adni, mely a jog és erkölcs hü szövetségesevé tegye a gazdagságot.* A népek története egész sorát mutatja föl azon példának, mikor magasabb erkölcsi és anyagi közczélok, *egy magasabb anyagi és szellemi kultúra csak egész nemzedékek jóléte árán volt létesíthető; midőn a jelen nemzedék hátránya árán lőn a jövő nemzedék java megvásárolva, és ez által egy nagy nemzeti fölvirágzás létesítve.* Mindezeket nem szabad figyelmen kívül hagyni, ha a népek gazdasági életét kutatjuk.

A német és angol nemzetgazdaságtan terén tehát ezen újabb történet-erkölcsi irány *határozott haladást jelent*, és a nemzetgazdaságtan tudományos értékét magasabb fokra emeli; annál feltünőbb, hogy eddig sem a francia, sem az olasz irodalomban ezen irány tért nem hódíthatott. A francia irodalom terén annak úgyszólván egyetlen képviselője a lüttichi egyetem tanára *Laveleye*,¹⁾ a ki a tulajdonról irt monografiájában egyik remek példáját adta a gazdasági intézmények történeti kutatásának. 1882-ben megjelent kézikönyve a francia irodalom egyetlen történeti irányú nemzetgazdaságtana.²⁾ Ezen művében főleg a munka productivására befolyással levő összes tényezőket beható részletességgel tárgyalva, helyes történet-reál irányú érzékével fölismeri mindazt, a mi a munka produktivására hatással van. Ilyenek: a természet, a faj, a vallási és bölcseleti nézetek, az erkölcsi önérték, igazságszeretet, jogrend, örökjog és tulajdonjog szervezete, az állam politikai szervezete, alkotmánya stb.

Ha meggondoljuk, hogy Franciaországban, Block állítása szerint, a ki maga is irt egy kézikönyvet, mintegy 30 nemzetgazdaságtani kézikönyv van forgalomban, akkor ebből egyúttal következtetést vonhatunk arra, mily féltékenyen

¹⁾ Les formes primitives de la Propriété. 1873. Németül: Ueber das Ureigenthum. 1879. — Le van még fordítva dán és angol nyelvre, az előszót Leslie írta.

²⁾ Eléments d'économie politique. 1882. Paris.

zárkóznak el Franciaországban az új irány elől. A legújabbban megjelent francia könyvek csaknem mind Say-Ricardo-Malthus rendszerét fogadják el, így: *Foy* Alfonz (*Essai sur les principes de l'Économie politique*. 1879. 2. kötet) és *Jourdan* (*Cours analytique d'économie politique*. 1882.) legújabbban megjelent művei. *Olaszországban* nyoma sincs ugyan azon elzárkozottságnak, melynek indokát Franciaországban a nemzeti ellenszenv képezi, de a kellő érzék és fogékonyság a történettársadalmi rendszer iránt teljesen hiányzik. *Cusumano*¹⁾ és *Cossa*²⁾ igen alaposan és részreahajlatlanul ismertették meg honfitársaikat az újabb német iskola tanaival, de azokat Olaszországnak jelenleg élő négy legnagyobb nemzetgazdasági írója: *Messedaglia*, *Cossa*, *Lampertico*³⁾ és *Luzzati*, a kik pedig a kateder-socialismus hírében állnak, sem fogadják el, a többi gazdasági író meg épenséggel ellenséges álláspontot foglal el és a német szabadkereskedelmi iskola tanaival rokonszenvez. Még *Stein* és *Roscher* tanítványa, a pávai egyetem jeles tanára, *Cossa*⁴⁾ sem fogadja el a történeti iskola elvi álláspontját.

De nemcsak ezen két nemzetnél tartá fönn kizáró uralmát a régi nemzetgazdaságtani irány napjainkig, hanem magában Németországban és Angliában is kiváló képviselőket mutathat föl a legutolsó évek irodalmában. *Angliában* a régi iskola legkiválóbb képviselői: *Cairnes*, *Bagehot* és a legelterjedtebb angol nemzetgazdaságtani kézikönyv szerzője *Fawcett*.⁵⁾

Bagehot, kinek az angol nemzetgazdaságtan hiányaira vonatkozó nézeteit már fölemlítettük, a Mill előtti angol iskola hívének nevezi magát, és a Mill utáni gazdasági íróknak azt veti szemére, hogy *Smith* Ádámot és *Ricardot* *Mill* szemeivel nézik. A történeti módszert főleg azért kárhoz-

1) *Cusumano*: Le scuole Economiche della Germania. Napoli, 1875.

2) *Lampertico*: Economia dei popoli e degli stati. 1874—1875. Eddig 4 kötet, tanai még leginkább rokonok a német rendszerrel.

3) *Cossa*: Guida allo studio dell'Economia politica. II. ed. 1878. Németül: *Moormeister*: Einl. in das Studium der Wirthschaftslehre. 1880.

4) *Cossa*: Primi elementi di Economia politica. Milano. I. kiadás 1874., V. kiad. 1881.

5) *Fawcett*: Manual of political Economy. Tifhed, 1877. 1. kiadás. 1863. (A cambridge-i egyetem tanára.)

tatja, mert csak a tények véghetetlen mennyiségű felhalmozása által vél a gazdasági élet helyes fölismerésére jutni, holott a természettudományok azon nagy haladása, melyet egy Newton vagy Darwin eszközöltek, *egyetlen egy tény* megfigyeléséből levont rendszernek köszönhető. »Az út — mondja Bagehot — melyen a természettudomány azzá lett, a mi, nem az abstract gondolkodás mellőzése, hanem annak kifejtése volt.«

Valóban meglepő, hogy a »nemzetek keletkezéséről« irt, ¹⁾ és épen történet-természettudományi felfogása által oly hiressé vált szerző nem veszi észre a különbséget, mely a természet tipikus jellegű és a társadalom egyéni jellegű tényei között létezik, ott épen azért elég egyetlen egy tünemény a tünemények véghetetlen sokaságának megmagyarázására, míg a társadalmi tényekben nyilvánuló szabályszerűség csak tömeges észlelések alapján ismerhető föl. Épen ez oka annak, hogy a gazdasági élet fejlődését annál tisztábban fogjuk magunk előtt látni, minél nagyobb meunyiségű kifogástalan statisztikai anyag áll rendelkezésünkre.

Minél nagyobb számmal vannak ezek, annál inkább lesz lehetséges gondolkodás segítségével helyes törvények fölismerésére jutni, így azután el fogjuk mondhatni Bagehottal, hogy »jól felfogva a történeti módszert, az nem ellenkezik a jól felfogott abstract módszerrel.«

•Cairnes, a londoni University College 1875-ben elhúnyt tanára csaknem ugyanazon álláspontot foglalja el, mint Bagehot. A nemzetgazdaságtan módszerét hypothetikainak nevezi, mely a természettudományokban szokásos kísérlet helyett »hypothetikai kísérleteken« alapszik, a midőn a gazdasági életnek tetszés szerint csoportosított előfeltételeiből vonunk le következtetéseket. ²⁾ Cairnes-nek e módszer alkalmazása mesterileg sikerült és főleg az érték és árelmélet fogalmait nagyban tisztázta, ³⁾ de a gazdasági tények tömegészlelése által létrejött csoportoknak mégis előnyt kell adnunk

¹⁾ Physics and Politics 1872.

²⁾ The character and logical method of political economy. II. ed. 1875.

³⁾ Some leading principles of political economy. London, 1874.

a hypothetikai kísérletekkel szemben. Cairnes nagybecsű ár-és értékelméletét Láng Lajos ismertette meg a Nemzetgazd. Szemle V. évfolyamának 1. és 2. füzetében. Legtöbb érdekel bir reánk nézve azon remek székfoglaló, melyet a londoni egyetemi tanszék elfoglalása alkalmával mondott, és melyben a laissez faire elméletét tette tönkre a régi iskola ezen kiváló képviselője; ¹⁾ s így Angliában már Ricardó és Mill legnagyobb követője és utódja is szakított a korlátlan gazdasági szabadság és szabadverseny tanával, melynek védelmére pedig Németországban még mindig az angol nemzetgazdasági írók szellemi fegyvereit akarják használni. Cairnes a laissez faire elméletének alapelvét támadja meg remek székfoglalójában és kimutatja annak tarthatatlanságát.

Megengedi, hogy az emberi érdekek azonosak, de nem az osztályérdekek, melyekbe az egyéni érdek beleolvad, és ez által a legellentétebb gazdasági érdekek megvalósítására törekvő osztályok állanak egymással szemben. Ezek mérséklését vagy megszüntetését Cairnes a cooperatióban (a különböző gazdasági faktorok együttműködésében) véli föllelhetni. De létre jöhet-e ezen cooperatio a törvényhozás támogatása nélkül?!

Tehát nemcsak a sokat megtámadott Syme, hanem Cairnes nézetei is kedveznek az állami beavatkozás elvének. Valóban meglepő azon nagy átalakulás, mely felé az egész angol nemzetgazdaságtan tudománya indul.

Ezzel szemben a nemzetgazdaságtan *Éjszak-Amerikában* ²⁾ egészen a régi angol tanok alapján műveltetik. Perry szerint az amerikai nemzetgazdák két csoportba oszlanak: »azokra, kik főleg Smith Ádám eszméi, és azokra, kik főleg Carey Henrik eszméi szerint gondolkoznak«.

¹⁾ Essays in political economy theoretical and applied. London, 1873. Political Economy and laissez faire. Ford. Földes. Értekezések II. 155. sk. 1.

²⁾ Cliffe Leslie: Political Economy in the United States. Fortnighthly Review. 1880. októberi füzet. Magyarra fordítá Földes: Értekezések I. 75. l. — James: a Pennsylvan egyetem tanára: Das Studium der Staatswissenschaft in Amerika. Hildebrand-Conrad. Jahrbuch für National-Ökonomie. 1883. évi 41. k. 62. l.

Leslie szerint mégis négy általános ismertető jele van az amerikai nemzetgazdaságtannak; 1. hogy Malthus népesedési tanát föltétlenül elveti; 2. hogy theologiai jelleget ölt igen sok irónál, a mi onnét van, mert éppen a nemzetgazdaságtant többnyire papok tanították; 3. hogy nem fogadják el az angol nemzetgazdaságtan azon fontos alaptételét, hogy a szabadverseny folytán a különböző foglalkozások munkabére és tőkekamatja egyenlővé lesz; 4. hogy minden gazdasági rendszert a szerint csoportosítanak, a mint a szabadkereskedésnek vagy a védvámoknak kedvez.

A szabadkereskedelem álláspontját védő tankönyvek között legelterjedtebbek *Mill*, *Fawcett*, *Perry* és *Walker* könyve; a védvámot pártolók közül a pennsylvaniai egyetem jeles tanára *Ellis Thompson*¹⁾ és *Bowen*²⁾ könyve.

Amerikában különben a nemzetgazdaságtani tanárok túlnyomó többsége a szabadkereskedelem híve, a mi igen fontos tényező, mert Amerikában Leslie adata szerint 287 collegiumban tanítják a nemzetgazdaságtant. *Amasa Walker*³⁾ könyve 1880-ig hét kiadást, *Perry-é*⁴⁾ tizennégy kiadást ért. Mind a két könyv élesen elítéli *Carey* védvámos tanait. Legérdekesebb könyv a *Perry-é*, mely lényegében *Bastiat* tanain alapúl ugyan, de tanai számára mindenütt a theologia elveiből vagy a bibliából merít érveket, így például *Malthus* tanait már azért is ellenzi, mert Isten parancsával: »Gyümölcsözetek és sokasodjatok« (*Mózes* I. 1. 28) ellenkezik. — Mind ezekből kitűnik, hogy Amerikában a történeti és sociálpolitikai irány jóformán nem is ismeretes.

Egy előnye mindenesetre az amerikai irodalomnak, hogy nem bocsátkozik oly túlzottan complicált és részletes deduciókba, mint az angol nemzetgazdaságtan, hanem inkább minden fölösleges részletet mellőzve, egyszerűen és világosan adja elő tanait, és tekintettel van azok gyakorlati értékére. Azért nem is akadni ott oly abstract túlzásra, minő Európában a *mathematikai módszer* alapján szerkesztett nemzetgazda-

¹⁾ Social science and National Economy. Több kiadás.

²⁾ American political economy. 1870.

³⁾ Science of Wealth.

⁴⁾ Element of Political Economy.

ságtan, ¹⁾ mely a legújabb irodalomban is három nagy tudományú író által van képviselve, úgy mint az angol *Jevons*, ²⁾ a francia *Walras* ³⁾ és *Mesnil-Marigny*.⁴⁾ »Stanley Jevons és Walras — mondja Bagehot — a nélkül, hogy egymással érintkeztek volna, ugyanazon időben a nemzetgazdaságtanról egy-egy matematikai elméletet dolgoztak ki, és mindenki, a ki az angol tant megtámadandónak tartja, mivel a módszer nagyon elvont, és nagyon kevésbé hasonlít az életre és üzletre, még inkább panaszkodhatik az új elmélet ellen, mely e tekintetben még rosszabb, mint a régi.«

Különben Bagehot ezen helyes ítéletében tévesen nevezi a matematikai módszert újnak, mert a német *Thünen*, az olasz *Fuoco* (*Saggi economici*. 1827) és a francia Cournot azt már a század első felében alkalmazták és Jevons a londoni »Statistical society« folyóiratában, és 1878-ban a Hildebrand-Conrad-féle évkönyvben (*Jahrb. für Nat.-Ök.* 31. k. 379. 1.) egy jegyzéket közöl, melyben 1793—1878. összesen 69 matematikai irányú művet sorol föl. Maga a híres Mill is matematikai formába önté tanait.

4. §. Az ellentétes gazdasági nézetek küzdelme Németországban és ennek befolyása a tudomány haladására.

Mig a német történeti iskola uralma a német és angol irodalom terén folyton terjed: addig magában Németországban a gyakorlati téren a legújabb időkig a régi angol iskola alapján álló tudósok nézetei uralkodtak és Németország összes gazdasági törvényeire döntő befolyást gyakoroltak. Nagy befolyásukat a törvényhozásra főleg azon vándor-gyűléseknek köszönik, melyeknek elseje *Schulze-Delitzsch*, *Böhmert* és *Lette* (a *Centralverein für das Wohl der arbeitenden Classen* elnöke) fáradozásai folytán jött létre. Ezen első 1858. évi

¹⁾ Weisz (Földes): *Die mathemat. Methode in der Nat.-Ökonomie*. Hildebrand-Conrad. *Jahrb. für Nat.-Ök.* 31. k. 295. 1.

²⁾ *Theory of Political Economy*. I. kiadás 1871. II. kiad. 1879., olaszra ford. 1875.

³⁾ *Theorie mathématique de la richesse sociale*. Paris, 1877. és 1883.

⁴⁾ *L'économie politique*. 3-e éd. Paris, 1878.

gótai kongresszuson a gazdasági szabadság elvei határozott diadalra jutottak. *Schulze-Delitzsch* és *Huber* lelkes és meggyőző előadásai által még az iparos osztályt is megnyerték az iparszabadság és önsegély eszméinek. A kongresszus tagjainak túlnyomó része a német vámszövetség átviteli vámjai, az uzsora-törvény, végre a lotto és játékbancok ellen nyilatkozott, és ez által megadta az első lökést azon német közvéleménynek, mely a német birodalmi törvényhozás szabadelvű gazdasági törvényeit létre hozta.¹⁾ A német vámegylet területén szedett közbeeső vámok megszűnése, a vámpolitika szabad kereskedelmi iránya, a költözés, a letelepülés, a nősiülés, az egyesülés, az ipar és a kamatszédés szabadsága az egész német birodalom terén: mind a nemzetgazdasági vándorkongresszusokon megindult agitációk eredményei voltak. Az első nemzetgazdasági kongresszuson a német tudósok minden tudományos pártállásra való tekintet nélkül részt vettek, de később a legkorlátlanabb gazdasági szabadság fő képviselői: *Prince-Smith*, *Braun*, *Faucher* és *Eras* befolyása annyira döntő lőn, hogy a történeti és sociálpolitikai irány követői mindinkább ellentétes állást foglaltak el a német nemzetgazdák kongresszusain fölállított elvekkel szemben és tudományos különállásuknak egy külön kongresszus létesítése által adtak kifejezést. Így jött létre az 1812-ben október hó 6. és 7. napján tartott gyűlés *Eisenachban*.

A nemzetgazdasági kongresszusokat intéző és vezető egyének már 1863-ban eszméik és elveik hathatósabb terjesztése céljából, *Faucher* szerkesztése alatt egy igen sokoldalú és ügyesen szerkesztett évnegyedes folyóiratot (*1/4* Jahrschrift f. Volkswirtschaft, Politik és Culturgesch.) indítottak meg, és főleg a socialis kérdés tudományos jogosultságát tagadták. Szerintök ezen kérdések legfőljebb azért merülhetnek föl, mert a tőke, a munka és a verseny teljes szabadsága eddig következetesen keresztül nem vitetett, minden másnemű orvoslását a társadalmi bajok és munkás állapotoknak fölöslegesnek és céltalannak tekintenek.

¹⁾ *Böhmert*: Die Entstehung des volkswirtschaftlichen Congresses vor 25 Jahren. *Faucher*: *1/4* Jahrschr. 1884. évi 21. évf. I. kötet. 193. lap.

Az 1871. évi Lübeckben tartott 12. kongresszus napi-rendjére még a munkaszünetelések megelőzésére szolgáló békebiráskodás kérdését is csak többek ellenzésével szemben tárgyalhatták, ezelőtt pedig soha semmiféle társadalmi kérdést a kongresszus programjába föl nem vettek. Ez oka annak, hogy az I. eisenachi gyűlés programjában kizárólag ily kérdések szerepelnek.

Schmoller megnyitó beszéde világosan hangsúlyozza hogy az eisenachi gyűlés a nemzetgazdasági kongresszus ellen-súlyozása czéljából jött létre.¹⁾ Már az első gyűlés a legte-kintélyesebb német nemzetgazdasági írók részvételével folyt le. A gyűlésen Gneist elnökölt, a jelesebb tudósok közül pedig jelen voltak *Conrad, Engel, Knies, Roscher, Wagner* stb. Fő intézői és szereplői a kongresszusnak *Schmoller* strass-burgi, *Roesler* rostocki, *Brentanó* boroszlói, *Schönberg* tübingi és *Wagner* berlini tanárok voltak. Az eisenachi gyűlés tagjai a következő évben ugyanott tartott gyűlésükön socialpolitikai egyletté (Verein für Socialpolitik) alakultak és 1875-ig minden évben egyszer Eisenachban összegyűltek. *A legutolsó gyűlésen azonban konstatálva lön, hogy a német nemzetgazdasági kongresszus tagjai és közöttök legtávolabbról sem létezik oly lényeges elvi ellentét, hogy egymás kongresszusain részt ne vehetnének, s így elhatározták, hogy csak minden 2-ik évben gyűlnek össze, hasonló eljárásra kérvén föl a nemzetgazdasági kongresszus tagjait olyképen, hogy a két kongresszus évenként váltakozva tartassék meg.* Ehhez képest a sociálpoli-

¹⁾ »Der tiefe Zwiespalt, der durch unsere gesellschaftlichen Zustände geht, der Kampf, welcher heute Unternehmer und Arbeiter, besitzende und nicht besitzende Klassen trennt, die mögliche Gefahr einer uns zwar bis jetzt nur von ferne, aber doch deutlich genug drohenden socialen Revolution, haben seit Jahren in weiten Kreisen Zweifel erregt, ob die auf dem Markt des Tages unbeding! herrschenden volkswirtschaftlichen Doktrinen, die in den volkswirtschaftlichen Congress ihren Ausdruck fanden, immer die Herrschaft behalten werden; ob mit Einführung der Gewerbefreiheit, mit der Beseitigung der ganzen veralteten mittelalterlichen Gewerbe-gesetzgebung in der That die vollkommen wirthschaftlichen Zustände eintreten werden, welche die Heissporne jener Richtung prophezeiten. *Schmoller* megnyitó beszéde. Verhandlungen der Eisenacher Versammlung. Leipzig, 1873.

tikai kongresszus ezentúl csakugyan 1877. (Berlinben) 1879. (Frankfurt) és 1882-ben (Frankfurtban) tartatott meg, a nemzetgazdasági kongresszus ellenben 1878. (Posen,) 1880. (Berlinben) és 1882-ben (Mannheimban).

A két kongresszus tagjainak ezen egyetértő működése az irodalomra sem maradt hatás nélkül, mert az a szenvedélyeskedő hang, a melylyel még 1872-ben *Eras*¹⁾ vagy *Oppenheim*²⁾ az eisenachiakat megtámadta, a német irodalomban mindinkább megszűnt, és mindenik irány követői kezdenek lemondani azon egyoldalúságról, mely tudományos pártállásuk elveihez való merev ragaszkodásuknak kifolyása volt. Ez már maga nem csekély nyereség a tudomány javára.

A gazdasági szabadság rendszerének két legjelesebb védője *Wirth Miksa*³⁾ és a legújabb időben *Walcker Károly*⁴⁾ a nemzetgazdaságtan egész rendszerét felölelő igen becses kézi könyveket tettek közzé. *Wirth* könyve 20 év óta képezi a szabadkereskedelmi irány legjobb és legalaposabb kézikönyvét a német irodalomban, főleg annak II. (alkalmazott) része bir igen nagy tudományos értékkel; »a sokoldalú és szellemdús« *Walcker* pedig (mint Roscher őt nevezi), ki 1870 óta több becses nemzetgazdasági tanulmánynyal gazdagítja tudományunk irodalmát, 1882-ben egy nemzetgazdaságtani kézikönyvet indított meg, melynek eddig 2 kötete jelent meg. A mű nem tekinthető ugyan egy nemzetgazdaságtani rendszer következetes keresztülvitelének, de lényegében mégis a német szabadkereskedők álláspontját fogadja el, mint ezt már korábban megjelent művei is bizonyítják.

Ezen irány többi követői főleg a tudomány népszerűsítése által szereztek magoknak igen nagy érdemet Németországban. — Nagy befolyásukat, melylyel a törvényhozás irányára hirtak, egyes gyakorlati sikereiknek és a szegényebb középosztály sorsa iránti meleg érdeklődésüknek köszö-

¹⁾ Der Prozess Bebel Liebknecht und die officielle Volkswirtschaft. 1872.

²⁾ Der Kathedersocialismus. 1872.

³⁾ Grundzüge der Nationalökonomie 2 köt. 4. kiad. 1882.

⁴⁾ Handbuch der Nationalökonomie. I. B. Allg. Volkswirtschaftslehre. 1882. II. B. Specielle Volkswirtschaftslehre. 1883.

nik. E téren legnagyobbak *Schulze-Delitzsch* és az öreg *Huber* érdemei. *Prince-Smith*, *Braun* és *Faucher* pedig szellemdús dialektikájok és népszerű nyelvezetök által nyerték meg a közvéleményt gazdaságtani eszméik és elveik számára. Ők mindenkor tudtak hatni a közvéleményre és ennek köszönték sikereiket a törvényhozás terén. Érdemeik sokkal maradandóbbak, semhogy azok fölött a német gazdaság története valaha napirendre fogna térhetni!

Soha sem szabad szem elől téveszteni, hogy ezen férfiak föllépése egy korszakra esik, a midőn a kisebb német államoknak egymástól való szűkkeblű elzárkózása, a monopoli-umok és céhek föntartása, a házasulási és letelepülési tilalmak stb.: a kereskedés és ipar fejlődését lebilincselve tartották. A kis állami és mesteremberi szűkkeblőség nem tudott és nem akart a kor szellemével ellenkező állapot okkal szakítani sőt inkább azoknak megvédésére és megszilárdítására gondolt. Egy oly korszakban, melyben egész komolyan kívánták, hogy a kész iparcikkeket ne legyen szabad az egyik városból a másikba bevinni, valóban szükség volt egy oly kiméretlen satírára, mint a minővel *Prince-Smith* egyik felolvasásában ¹⁾ ezen korlátolt szellemi politikát nevetségessé tette, vagy a minővel azt dr. *Braun-Wiesbaden* szóval és írásban szakadatlanul ostromolta. Hogy épen azon kornak, mely ezen férfiak működésének súlypontját képezte (1850—1870-ig,) a gazdaság terén szabadabb mozgásra volt szüksége: azt legjobban *Schulze-Delitzschnek* az önszegély és szabad egyesülés által elért váratlanul fényes sikerei bizonyították.

De természetesen mennél korlátlanabbul lépett előtérbe a gazdasági szabadság érvényesülése minden téren, annál inkább föl kellett tűnni a vele járó bajoknak is, mert minden emberi intézménynek megvannak a maga kinövései, és úgy az államnak, valamint az összes társadalmi faktoroknak mindig az legyen a magasabb etikai törekvése, hogy a kinövéseket és bajokat a lehető legszűkebb korlátok közé szorítsa, a nélkül,

¹⁾ *John Prince-Smith's* gesammelte Schriften, herausgegeben von O. Michaelis u. Braun-Wiesbaden. III. B. 1880. »Der Handelsminister auf 6 Stunden«. (Ein Vortrag.) Az I. kötet 1877-ben, a II. kötet 1879-ben jelent meg.

hogy azt, a mi valóban jó és hasznos, feláldozza. Így vagyunk a gazdasági szabadság elveivel is. »Muss man überhaupt — mondja Roscher Litg. 1917. I. — bei körperlich und geistig normalen Menschen für Freiheit präsumiren, freie Selbstbestimmung und Selbstverantwortlichkeit, so hat man doch auf einer niederen Culturstufe eine Menge Ausnahmen von dieser Regel anzuerkennen: immer natürlich so, dass demjenigen die Beweislast obliegt, welcher eine Ausnahme behauptet. Je höher die Cultur steigt, umso mehr herrscht die Regel.« Németország bizonyára elérte a fejlődés azon fokát, hogy a szabadság elveit szabályként állíthatja föl.

Ha tehát az említett irány követői ma is a szabadság elve mellett küzdenek, úgy saját országukra nézve bizonyára legtöbb esetben a legczélszerűbb álláspontot foglalják el, azért nagyon helyesen óv a német nemzetgazdaságtan nagy irodalomtörténetírója Roscher ezen irány követőinek lenézésétől, de egyúttal attól is, hogy egyedül ők tekintessenek a nemzetgazdaságtanilag helyes tanok hirdetőinek; ¹⁾ mert az elmélet és gyakorlat terén egyaránt vannak *hiányai* az általok hirdetett tanoknak, melyek, mint a tudomány haladásának akadályai, elvetendőek.

A szabadkereskedők egy nemzet gazdaságában csak az egyéni gazdaságok halmazát látják, melyeknek egyetlen közös organuma a piacz; a nemzet-jövedelem csak pusztágyűnév az egyéni jövedelmek összegének megjelölésére; az államnak nem lehet más feladata, mint a jogbiztonság létesítése; a nemzetgazdaság Faucher szavai szerint »tiszván csak logikai és matematikai kutatáson alapúl, mely a történettől és *statisztikától egészen független.*«

Tanainak nemcsak abszolút érvényességét, de oly hatást tulajdonítanak, minővel azok soha és semmi körülmények között birni nem fognak. Így például Prince-Smith azt mondatja hat órai ministerével, hogy két évi teljesen szabad nemzetközi forgalom elegendő arra, hogy az államot a mai

¹⁾ Auch theoretisch warne ich von der jetzt häufigen Unterschätzung dieser Schule ebenso dringend, wie vor jener Überschätzung, welche sie früher im grossen Publikum wohl mit der Nationalökonomik schlechthin verwechseln liess. » Roscher : Litg. 1917. I.

haderő $\frac{1}{4}$ -ed részével jobban lehessen biztosítani, mint ma a 4-szer akkora haderővel. (!?)¹⁾

Általában bizonyos vérmes optimizmus vonul végig tanaikon, mely csakis a tényleges viszonyok és történeti tapasztalás figyelmen kívül hagyásának következménye. Smith Ádám mai követőinek csakugyan az a legnagyobb hibája, hogy az alanyi észlegességet tekintik a nemzetgazdasági tanok egyedüli forrásának, és nem a történeti és a társadalomban élő ember tulajdonságaiból következtetnek, hanem az elvontan képzelt egyén tulajdonságaiból és szükségleteiből. Innét azon képzelet, hogy üres és elvont ideáljaik általános érvénynyel bírnak.²⁾

Ezzel szemben valóban nagy tudományos érdemet szerzett magának a történeti iskola azon organicus összefüggés fölismerése és kifejtése által, mely egy nemzet egyéni gazdaságait egy nagy egészbe fűzi össze, mely mint ilyen hat vissza az egyesekre és államra egyaránt, és melynek fejlődésére az állam nagyon lényeges befolyással lehet. Csakis a gazdaság ilyen organicus felfogása mellett lehet megérteni a szellemi foglalkozások és szükséges, vagy hasznos állami functiók termelő befolyását a nemzetgazdaságra; csakis így lehet megszabadulni Smith Ádám és utódainak azon téveszméjétől, hogy a katona, a hivatalnok, az orvos, a lelkész, a tudós és az író »komoly és fontos« munkája époly inproductiv foglalkozás, mint a ballett- vagy kötél-tánczos »hiú« (frivol) mutatványa.

Azon magasabb és nemesebb irányú erkölcsi felfogás is

¹⁾ »Öffnen wir unsere Märkte den Erzeugnissen aller Länder, dann haben alle Länder das direkteste Interesse an unserem Gedeihen; auf unsere Sicherheit und Freiheit werden sie keine Angriffe, von welcher Seite es sei, dulden, weil die Beeinträchtigung unseres Wohlstandes zugleich die Zerstörung ihres Absatzes wäre. Nur zwei Jahre des freien Verkehrs und unsere staatliche Sicherheit wird viel besser gewährleistet sein, als jetzt, wenn wir auch nicht ein Viertel unserer jetzigen Streitmacht beibehalten.« Handelsminister auf 6 Stunden.

²⁾ »Verfehlt war rationalistischer Seits nur seine Herleitung aus der subjectiven Vernunft, aus den Anlagen und Bedürfnissen des abstracten und individuellen Menschen, statt des geschichtlichen und gesellschaftlichen, und der Wahn der Allgemeingültigkeit solches hohlen Ideals.« Eisenhart: Geschichte der Nationalökonomik. 1881. 217. 1.

a történeti iskola érdeme, mely a gazdasági életben a közérdeknek az egyéni érdek fölé való helyezésére, és arra tanít, hogy a gazdasági szabadságnak csak addig van értéke, míg vele vissza nem élnek, ez ellen pedig az állam van hivatva védelmet nyújtani.

Valóban nem egy gazdasági tüneményt csak a történeti módszer alapján vagyunk képesek megérteni, s így fogalmaink általa mindenestre tisztultak; de *hiányai* ezen módszernek is vannak, melyek már eddig is számtalan oly túlzásra vezették ezen irány művelőit, melyek a tudományos fogalmak megszilárdulására és terjesztésére jó hatással nem lehettek. Így például az emberi társadalom legfontosabb intézményeire is oly mereven alkalmazták a relativitás fogalmának mérvét, hogy még magát a házasságot és tulajdont is úgy tekintik, mint egyszerű történeti jelenséget, melynek az emberi társadalomban nem abszolút, hanem csak relativ értékű jelentősége van. *Smoller* a házasság- és tulajdonjogot csak a pozitív jog külső alakjainak nevezi, mások abban csak a gazdasági fejlődés egyik fokozatát látják.¹⁾ Míg egy részről úgy állítják oda tanaikat, hogy abból igen könnyen azt lehetne következtetni, hogy minden, a mi van, úgy van jól a hogy van, mert a történeti fejlődés alapján van: míg magának Roschernek szavai szerint is a gazdaságtan csak azt kérdezi: »mi van«? és azt kutatja: »hogyan jött ez létre«? -- addig másrészt a gazdaságtan magasabb etikai céljai és a gazdasági egésznek, mint organizmusnak az egyéni érdek fölé helyezésének hangsúlyozása által az állam-hatalomnak az állami omnipotencia végső határáig való terjeszkedésére adnak jogot, vagy legalább tudományos jogczimet, mint ezt főleg a sociálpolitikai irány követőinél (főleg Wagnernél) tapasztaljuk.

Minden gazdasági intézmény relativitásának túlságos hangsúlyozása, ha a tétel igazságát el is kell ismernünk, a nemzetgazdaságtant egészen megfosztaná azon fontos gyakorlati jelentőségétől, mely éppen abban áll, hogy a tényleg létező állapotok fejlődésére és fejlesztésére hasson. A nemzetgazda-

¹⁾ »Ehe und Eigenthum sind *üssere Formen des positiven Rechts*, in welchen die sittliche Idee sich darstellt.« *Schmoller*: Grundfragen. Hildebrand Jahrb. für Nationalök. 23. k. 251. l.

ságtannak nem szabad elzárkóznia azon kérdés elől sem, hogy miként legyen? mert a tudománynak értékét épen a gyakorlati siker neveli, és ha meg engedjük is, hogy »a tudomány gyógyító beavatkozása különösen az által hasznos, ha: 1. a természet gyógyerejét segíti, a hol gyenge; 2. zabolázza, a hol hevesen működik és 3. vezeti, ha nem jó helyen mutatkozik« (Roscher): mégis egy oly gyakorlati irányú tudománynál, mint a nemzetgazdaságtan, nem lehet azt állítani föl végcélul, hogy mindenki maga »menten minden tekintélytől, de a körülmények lelkiismeretes számbavétele folytán alkosson magának szabályt a gyakorlati életre.« Hiszen ezt Roscher maga sem tartá elegendőnek, midőn gazdaságtanában mindenütt a szabadságot állítá föl irányadó elvül, melytől az eltérés mindig külön bizonyítást vagy indokolást igényel. A nemzetgazdaságtan ne legyen pusztán a múlt vagy pusztán a jövő nemzetgazdaságtana, hanem egyúttal és főleg a jelené. ¹⁾

Azért helyesen mondja maga Roscher irodalomtörténetében, hol a pártok fölé emelkedő távolból pillantja át a gazdaságtan egész irodalmát, hogy »tanuljuk el a szabadkereskedőktől az elmélet előkészítésére oly hasznos éles abstrakciókat; az egyén szabadsága és önsegélye mellett szóló vélelmeket; a világgazdaság iránti érzéküket és a határtalan haladás lehetőségébe helyezett jó hitőket; a socialpolitikusktól pedig tanuljuk el a létezőnek szépítése elleni ellenszenvöket; azon tantételöket, hogy az egyesek tevékenysége sokkal nagyobb mértékben függ az összeség köztevékenységétől, mint a legtöbbben gondolják; azon követelést, hogy az állam főfigyelmét a legnagyobb számnak legnagyobb haszna képezze; és azon helyes belátásukat, hogy a tömeg szellemi emelése az anyagi helyzet megfelelő javítása nélkül — illuzió!«

¹⁾ »Wissenschaften, die das Leben der Menschen zu leiten bestimmt sind, also mit einem Worte praktische Wissenschaften, wie die Nationalökonomik und die Rechtswissenschaft auf die theoretische Erkenntniss des Gegebenen beschränken zu wollen und in Folge dessen auf die blosse Beobachtung, sei es auch im weitesten weltgeschichtlich vergleichenden Sinne, stellen, beruht auf einer Verwechslung von Natur und Geschichte. Eisenhart. Geschichte der Nationalökonomik. (1881.) pag. 216.

Szóval, a tudománynak arra kell törekednie, hogy az egymással ellentétben álló nézetek egyoldalúságából a helyeset és hasznosat kiválaszthassa. *Ha egyszer a nézetek egymással szemben oly éles ellentétbe jutottak, mint a nemzetgazdaságtan terén, akkor a tudomány tovább haladása főleg az ellentéteknek egymáshoz való közeledésétől várható, és a legutolsó tizenöt év, mint a jelen rövid vázlat által is bizonyíthatni véljük, épen ezen téren tön jelentékeny haladást.*

Ha Roscher még 1874-ben arra figyelmeztetett, hogy a ridegen és kérlelhetetlenül egymással szemben álló pártok szent kötelessége a valódi tudomány szolgálatába állani és a jót egymástól elsajátítani: ¹⁾ úgy ennek megvalósulása az irodalom legújabb termékeinél mindig jobban és határozottabban lép előtérbe. Nincs is e részben nagy szükség oly munkákra, melyek az ellentétes tanok hiányainak részszerű kimutatása és az ellentétek összeegyeztetése által kívánnak hatni, mint *Menger* ²⁾ és *Stöpel* ³⁾ újabb munkái: a helyes nézetek összeolvadásának processzusa úgyszólván egészen magától és észrevétlenül halad előre.

Ha Ingram szemére veti az ellentétes irány követőinek, hogy »örök igazságnak vették, a mi csak Angliára és pedig csakis a mai, a szabad verseny elve szerint rendezett Angliára áll«; ha Leslie azt mondja, hogy »az angol társadalom jelen állapota eredménye azon mozgalomnak, melyből a politikai alkotmány, a család szerkezete, a vallás alakjai, a tudós

¹⁾ Darum, je schroffer jetzt und scheinbar unversöhnlicher auch auf dem volkswirtschaftlichen Gebiete die Parteien mit einander kämpfen, desto nothwendiger und heiliger die Pflicht der wahren Wissenschaft jeder entgegengesetzten Einseitigkeit ihr Gutes abzulernen.« Roscher. Litg. 1046. l.

²⁾ Untersuchungen über die Methode der Socialwissenschaften und der politischen Ökonomie. Leipzig, 1883. A gazdaság egyes jelenségeinek története és statisztikája még nem elegendő szerinte az elmélet tanai megállapításához, az abstractiót nem lehet mellőzni.

³⁾ *Stöpel*: Die freie Gesellschaft. 1881. Az individualizmus és socializmus közötti ellentét összeegyeztetését czélozza, de nem sok sikerrel, mert végeredményben a tulajdonjog negatívjához jut. »So wenig irgend ein Mensch ein Eigenthum an der Luft oder am Meer beanspruchen kann, so wenig kann er es im strengen Sinne am Boden der Erde.«

foglalkozások, a művészet és tudomány, a mezőgazdaság, ipar és kereskedelem állapota fejlődtek»: úgy ezen fölfogás lényegében azonos a Mill előtti Smith-Ricardo iskola védőjének Bagehotnak azon beismerésével, hogy »gyakran azt képzelik, hogy a mit olvasnak, az az összes társadalmakra alkalmazható, és mindnyájokra egyenlőképen, holott csak azon társadalmak tekintetében igaz és bizonyos, melyekben a kereskedelem jelentékenyen kifejlett, és hol a fejlődés azon irányt vagy megközelítőleg azon irányt vette, mint Angliában.

Avagy nem-e a történeti módszer helyes alapelvének hatása észlelhető Mill legnagyobb utóda Cairnes-nél, midőn azt mondja, hogy »ama tényeknek legnagyobb részét, melyek alapján a nemzetgazdasági iró okoskodik, az emberi jellem és emberi intézmények képezik, és így mindaz, a mi a jellemet és emez intézményeket megváltoztatja, egyúttal új problémákat tűz ki a nemzetgazdaságtannak. Eltérőleg a természettudóstól, ki oly tüneményekkel foglalkozik, melyek fejlődést nem mutatnak és mindig ugyanazok maradnak, a gazdaságtan főbb tárgyai: az ember, mint gazdasági lény és ennek szervezete társadalmakban, mindig változást szenvednek.« Cairnes ezen nézete már nagyon is összeegyeztethető a történeti felfogással. Hiszen a német sociál-történeti irányú *Wagner* lényegében ugyanazt mondja, midőn a jelenkor gazdasági elveit a gazdaság egy fazisának tekintti az emberi nem fejlődésében és benne csak egy fajtát látja a történetileg fölismerhető gazdasági rendszereknek.

Cairnes már egészen magáévá teszi Roscher azon elvét, hogy különböző korszakoknak és népeknek a gazdasági törvények tekintetében is különböző igényeik vannak!

Igaz, hogy épen Németországban lehet legkevésbé a két irány egybeolvadásáról szólni, de ez csak azért van, mert itt is Waleker és Wirth Miksán kívül alig van ma már számot tevő követője az abstract individualizmus elvének. Egyébiránt ezen egész átalakulás újabb keletű és a német tanok behatása alatt angol földön kezd fejlődni. Tíz-tizenöt év sokkal rövidebb idő ahhoz, hogy egy oly magas fejlődési fokon álló tudományon, minő a nemzetgazdaságtan, észrevehető változást eszközöljön. Ezen rövid időszak legnevezetesebb iro-

dalomtörténeti eseménye mindenesetre az angol gazdasági tanoknak német befolyás alatt megindult átalakulása, mely a francia irodalomra sem fog hatás nélkül maradhatni.

Az angol nemzetgazdaság az új tudományos iskolában is visszahódítani készül vezérszerepét, és az angol *Syme* bizonyára helyesen jelölte ki a jövő gazdaságtani haladás útját, midőn az inductiót véve alapúl, e mellett a deductio jogosultságát is elismeri. »Deduction properly begins — mondja *Syme* — where induction ends«. (A deductio ott kezdődik, a hol az inductio végződik.)

Egyébiránt a nemzetgazdaságtan rendszere ma már a tudományos fejlődés oly magas fokán áll, hogy annak haladása és tökéletesítése nem többé az egész rendszer átalakítása és javítása, mint inkább az egyes gazdasági kérdések részletes és beható tanulmányozása, és főleg a gyakorlati irányú kérdések minden oldalú megvitatása és megvizsgálása által eszközölhető.

A tudomány jelen haladásának legbecsesebb anyagát tehát a nemzetgazdaságtan gyakorlati kérdéseinek azon monografiáiban fogjuk találni, melyek egyes híres szaktudósok sok évi kutatásai és tanulmányainak eredményét képezik. Egyes gazdasági kérdések a történet és abstract kritika eszközeivel oly sokoldalúlag és alaposan lettek megvilágítva, hogy azokba eddig nem is sejtett mély bepillantást nyerünk. A társadalmi és valuta-kérdésnek egy egész nagy irodalma jött létre rövid 15 év alatt. Az ipar, kereskedés és földbirtok szabadságának vagy korlátozásának kérdése újra napirendre került. A gazdasági szabadság elve alig emelkedett törvényerőre, már is a leghevesebb ostromot kell kiállania, és nem egy kérdésnél a tudomány újabb fegyvereivel készítetik a törvényhozást visszavonulásra!

A gazdasági élet terén a mai kor áramlata lerontani törekszik mindazt, mit a tudomány és közvélemény együttes működése a törvényhozás terén csak az imént létesített. El akarja vetni azt, a minek eléréséért annyira küzdött, mielőtt még az elért eredmények jó vagy rossz hatását meg tudná ítélni!

Ez bizonyára kívánatosná teszi épen azon gazdasági gya-

korlati kérdések mai állásával megismerkedni, melyek újabb megoldása leginkább képezi a tudományos és törvényhozási viták tárgyát. Ilyenek első helyen, száz évvel Smith Ádám után (!) az ipar, a kereskedelem és a föld szabadságának kérdései, melyeket pedig még alig egy-két évtized előtt mindenki már helyesen megoldottnak hitt; ilyen továbbá a valuta kérdése és a legtöbb nyugateurópai állam legégetőbb kérdése: a társadalmi kérdés, a socialismus legyőzésének vagy megoldásának kérdése.

Mellőzve számos más gyakorlati kérdéseket, minők: a hitel, a bankügy, a vasúti tariffa stb. kérdései, csakis azon gyakorlati feladatok ismertetésére kívánunk szorítkozni, melyeket az utolsó 15 év irodalma az *agrárpolitika*, a *valuta-ügy*, a *kereskedelmi és vámpolitika*, az *iparpolitika* és a *munkáskérdés* terén vitatott. Következő fejezeteinkben tehát a nemzetgazdaságtan gyakorlati részének ezen tárgyaival és az ezekre vonatkozó irodalom gyakorlati jelentőségével fogunk foglalkozni.

II. FEJEZET.

Az agrár-politika jelen állása.

5. §. A földbirtok szabadságának kérdése.

Korunk egyik legelső agrár-politikusának, a német agrárviszonyok alapos ismerőjének *Meitzen*-nek szavai szerint a szoros értelemben vett agrár-politika főadata a mezőgazdasági kulturának hátrányára lévő korlátokat eltávolítani az által, hogy »a haszontalan és meg nem engedhető akadályokat megszünteti, az igaz úton szerzett jogokat a méltányosság elve szerint kárpótolja, és így mindenütt oly állapotot létesít, mely minden értelmes gazda részére lehetővé teszi földbirtokának lehető legcélszerűbb használatát.¹⁾

¹⁾ *Meitzen*: Landwirthschaft. II. Theil. Schönberg: Handbuch der Ökonomie. 1882. 671. l.

Az agrár-politika a legújabb időkig csakugyan ezen kereten belül fejlődött. A nemzetgazdaságtan az emberiségnek nagyobb szolgálatot nem is tehetett volna annál, mint, hogy Smith Ádámmal élén kimutatá mindazon korlátok és terhek igazságtalan, és a földművelés fejlődésére káros voltát, melyek a hűbéri intézmények alapján léteztek, és melyeknek méltányos és békés megszüntetését gyakorlati irányú józan tanácsaival hathatósan előmozdította. Mikor Noailles a francia nemzetgyűlésen az 1789. évi augusztus 4-iki éjjeli ülésen a hűbéri jogok eltörlését indítványozta, akkor a nemzetgazdaságtan kárhóztató ítélete az összes hűbérjogok fölött már ismeretes volt és meggyőződéssé érlelődött. Igazságtalanok volnánk azon férfiak iránt, kik legelőször indítványozták a hűbéri jogok megszüntetését, ha pusztán és egyedül a félelem elhatározásának tulajdonítanak azon határozatot, mely a hűbérjogok eltörlését a legelőkelőbb hűbérurak indítványára mondá ki. Nem a félelem szavai voltak azok, a melyekkel Noailles, d'Aiguillon herczeg és Leguen a hűbérjogokat elítélték. Az igazságérzet nemes hangja volt az, mely a rideg önérdék fölött diadalmaskodott, és melynek az önzés és nyers uralomvágy nem tudott többé sehohol ellenállani.

A hol Napoleon győzelmes hadaival csak rövid időre is megtelepedett, ott mindenütt érvényre emelte a Code Napoleon mindazon §§-ait, melyek minden személyes szolgálatokat megszüntetnek, és a hirtoknak semmi más korlátozását nem tűrik, mint a szolgálmat és a megváltható járadékot. Olaszországban, a Rajna mentén, Helvecziában, Spanyolországban, Westfaliában és több délnémetországi államban Napoleon parancsszava szünteti meg a hűbéri szolgálmányokat és szabaddá teszi a földet.

Poroszország nem sokáig habozott, és követte a nagy és hatalmas ellenfél példáját. 1807 október 7-én jelent meg azon nevezetes okmány, melyben ki lőn mondva, hogy 1810 október hó 1-jével a porosz államban megszűnik minden földesúri szolgaság, és ezen naptól fogva csak szabad emberek vannak Poroszországban. Birtokot mindenki szabadon szerezhet, mesterséget mindenki folytathat polgári állására és rangjára való tekintet nélkül.

A kor szellemének nem lehetett többé ellenállani. A reactio és restauratio ismételt diadalait ülte ezen emlékezetes reformok után Európában, de a hűbériség intézményét nem volt képes többé visszaállítani sehol sem. Ha a nagy francia forradalom szét nem töri a szolgaság bilincseit, melyeket hosszú századokon át viselt a földműves osztály, és melyet a félelem, hogy valaha széttörhetnék azokat, az idők folytán, főleg a XVII. század óta még folyton súlyosabbá tett: úgy bizonyára széttöri azt a gőz és a vas uralma. Azon iszonyú technikai haladás, mely a jelen század első felében a mezőgazdaság terén létrejött, lehetetlenné tette volna a régi hűbéri gazdálkodás fönmaradását. Azon földművelési technikának, mely *Liebig* és *Thear* elméletein alapúlt ¹⁾ szabad földre volt szüksége, az agrár-politikának célja tehát ezen szabadság lehető leggyorsabb és legkorlátlanabb megteremtése volt. A szabadság minden korlátját a létező jogok lehető kimélésével eltávolítani volt azon cél, melynek eléréséhez a XIX. század első felének nemzetgazdaságtana oly sok hasznos gyakorlati tanácscsal járult. A birtokjogot korlátozó mindenféle dologi terhek és személyes szolgálmányok megszüntetése vagy megváltása, a földtehermentesítés méltányos és igazságos keresztülvitele, a tagosítás, legelő-összesítés és egységes birtoktestek létesítése: mind a tudomány elvei szerint nyertek megoldást. A jelentékeny reformok létesítői mindannyian jeles nemzetgazdák voltak. — Az 1807. évi porosz királyi rendelet megokolását *Thear* készítette. A németországi államférfiak csaknem mind *Rau* tanítványai voltak. A legnagyobb magyar pedig, ki hazánkban először támadta meg legyőzhetetlen érvekkel az ősiség intézményeit, egyúttal a legnagyobb magyar nemzetgazda volt azon időben.

A föld fölshabadításának nagy és nehéz munkáját ma már jóformán megvalósítva találjuk. Az állam ez által befejezte nagy és nehéz munkáját, és már most csak az új földtulajdonosok józanságán, szakértelmén és szorgalmán múlik, hogy fölhasználják a magok javára mindazon előnyöket, melyeket a szabad földbirtok nyújt. A ki azt szeretné elhitetni

¹⁾ *Thear*: Grundsätze d. rationellen Landwirthschaft. 7. kiad. 1880.

korunkkal, hogy a szabad föld birtokosa ma rosszabb helyzetben van, mint a föld tartozékát képező jobbágy, a »servi tamen terrae ipsius, cui nati sunt«: az vagy hazug ámtító, vagy a letűnt korszak földműveseinek sorsáról soha sem olvasott és nem hallott semmit sem.

Ha a földesurak minden zsarolását, kegyetlenségeit, jogtalanságait és önkénykedéseit egy tollvonással kitörölhetnők a régi birtokviszonyok történetéből, és csak azt az egyetlen tényt jegyeznők föl, hogy saját munkája, szorgalma és tehetősége által nem javíthatta a jobbágy helyzetét, nem tehetette jobbá sorsát és biztosabbá jövőjét: akkor már ez teljesen elég volna az akkori állapot jellemzésére.

Valóban különös az emberi szellem és emberi természet, hogy alig egy-két évtizeddel a fölbirtok fölszabadítása után, annak minden előnyét és áldásait már csaknem egészen feledni készül, és ugyanazon tudományban, melynek legnagyobb vívmánya a föld teljes fölszabadítása volt, ma már a földbirtok korlátozásának elveit törekszik érvényre emelni. A jelenkor agrár-politikája birtokminimumért, hitbizományért és a földbirtok más egyéb hasonmemű korlátaiért lelkesedik. A jelen évtized agrár-irodalmát főleg ezen kérdések vitatása jellemzi.

Lássuk legelőször a *birtokminimum* kérdésének ¹⁾ mai állását. Régiebb törvények főleg a jobbágytelkekre nézve már a földesúri jogok nagyobb biztosítása érdekében is szükségesnek tartották meghatározni azon minimumot, melyen alól a jobbágytelek el nem darabolható. A hűbéri jogok megszüntével többnyire megszűnt a földbirtok földarabolásának tilalma is. Franciaországban és mindenütt, hol a Code Napoleon legalább ideiglenes hatálylyal birt, a birtok szabad

¹⁾ Roscher: Nationalökonomik des Ackerbaues. Magyarul Kiss János: A mezőipar nemzetgazdaságtani elmélete. 1870. Theur: Grundsätze der rationellen Landwirtschaft. 1880. Meitzen: Agrarpolitik. Schönberg Handb. — Walcker: Handbuch der Nationalökonomie. II. B. (Landwirtschaftspolitik.) — Max Wirth: Die Krisis in der Landwirtschaft. 1881. — Jaeger: Die Agrarfrage der Gegenwart. 1882. — Kautz: Nemzetgazdaságtan. II. kötet. — Földes: Nemzetgazdaság- és pénzügytan kézikönyve. 1882. II. Rész. — Mallekovics: Nemzetgazdaságtan. 1874.

oszthatóságának elve honosodott meg. Franciaországban és Olaszországban a birtok szabadságát még végrendelet által sem szabad megkötni, egy tagban a földbirtokot csak a köteles rész sértetlen megóvása esetén lehet egyetlen egy örökösre hagyni, de további hitbizományi helyettesítés által megkötni ekkor sem lehet.

Poroszországban már az 1807-ik évi királyi rendelet a föld föloszthatását a birtok- és tulajdonszabadság egyik lényeges kellékének tekintette, az 1811. szeptember 14-iki törvény 1. §-a pedig világosan kimondja, hogy a mennyiben az által törvényesen szerzett jogok, ú. m. szolgálat, hitbizomány, majoratus stb. nem sértetnek, minden tulajdonos a maga földét és udvarát, eladás vagy vétel által, vagy más törvényes módon tetszés szerint megnagyobbíthatja vagy eldarabolhatja. Ezen törvény megokolását a gazdasági technika haladásának egyik legjelesebb szakembere *Thear* készítette, és a korlátlan rendelkezési jogról azt állítja, hogy »ez a legbiztosabb eszköz arra, hogy a földbirtokost az eladósodástól megóvjuk, nála jószágának javítása iránt élénk és maradandó érdeklődést keltsünk és minden darab föld lehető legjobb művelését eszközöljük«. »Csakis a földarabolás teszi lehetővé, — mondja továbbá *Thear* — hogy a kertészek, földmunkások, kisiparosok, zsellérek és béresek is szerezhessenek magoknak egy darabka földet.« De ezen, sok tekintetben helyes és meggyőző érvek daczára, igen sok állam a hűbéri viszonyok megszüntetése után csakhamar törvényes korlátokat szabott a birtok eldarabolásának, úgynevezett minimumok által, melyeken alól a földbirtok el nem darabolható. Igaz, hogy némely állam ezt a minimumot oly csekélyre szabta, hogy azon alól a föld eldarabolása csakugyan porrá változtatná a földbirtokot, például Bajorország 45 kr., később 1 frt földadót tekintett a földarabolás végső határának; de más államok, például Svédország, 6—7 hektárban állapították meg a minimumot. *Az agrár-politika mai irodalmában pedig a birtokminimum kérdése vagy a birtok-földarabolásnak más czélszerű intézmények által eszközözendő megakadályozása úgyszólván domináló helyet foglal el.*

A jelen század első felében a tekintélyesebb nemzetgaz-

dasági irók csaknem kivétel nélkül a birtokminimum ellen nyilatkoztak, az ellenkező áramlat csak legújabbban kerekedik fölül.

Az irlandi állapotok egyrésztől, az amerikai verseny és az 1877—9. évi rossz termések Európában másrésztől, mindinkább szaporították az állami beavatkozás híveit. Ezen beavatkozást első sorban a birtok korlátozása vagy megkötése által akarták eszközölni. Mindinkább szaporodik azon irók száma, kik a kis birtokost a törvény különös oltalma alá akarják helyezni, de egyúttal földének elidegenítését és földarabolását megnehezíteni vagy megakadályozni kívánják.

A birtokminimum vagy másnemű korlátok védelmére keltek az újabb időben főleg:

Vogelsang báró: Nothwendigkeit der neuen Grundentlastung. 1880.

Meyer Rudolf: Heimstätten. 1882.

Stein: Bauerngut és Hufenrecht. 1882. Azon korlátok, melyeket ezen irók javaslatba hoznak, részint az amerikai unió több államában főnnálló korlátokkal azonosak, részben pedig a több német államban főnnálló hannoveri udvarjoggal vagy a német törzsvagyon rendszerrel.

Amerikában a családi tűzhely vagy »otthon« — homestead — intézménye¹⁾ képezi a földbirtok korlátozását és védelmét.

»Az unionális homestead törvény szerint minden családfőnek, legyen az nő vagy férfi, ha amerikai polgár, vagy kinyilatkoztatja, hogy azzá akar lenni, joga van arra, hogy a »public land«-ből 160 acret (egy acre közel egy hold)²⁾ településre kaphasson, igen csekély díj fizetése mellett, azon feltétel alatt, hogy a települő az illető földet csak a maga és családja számára akarja bir-

1) *Thompson*: Treatise on Homestead and Exemption Laws. 1878. — *Meyer Rudolf*: Heimstätten. 1882. — *Láng Lajos*: Minimum és Homestead. Értekezés a nemzetg. köréből 1883. I. köt. 7. szám. — *Andrássy Géza gróf*: Otthont mentesítő törvények 1883. — *Pólya*: Újabb agrármozgalom hazánkban. Nemzetg. Szemle. VIII. (1884.) évf. 3. f. — *Tisza István*: Az agrár-kérdésről. Budapest. Szemle. 1887. évi évf. 125. szám. — *Pólya*: Minimum. Homestead. Örökösödési jog. 1886.

2) 65 hectart, hectaronként mintegy 70—80 kr. díjjért.

tokba venni, nem pedig másnak a hasznára, és hogy öt éven át a telken marad, és azt javítja, mert ha csak félévre is elhagyja telkét, elveszti minden arra való jogát. Ha a települő az említett feltételeknek eleget tesz, öt év múlva a telek tulajdonába megy át, addig azonban semmi korábbi adósságért nem szavatol. Így adja elő Láng a homestead intézményét, megkülönböztetve azt az amerikai államok egy részében fennálló *homestead exemption* törvényektől, mely utóbbiakat sokan Európában is meghonosítani kívánnak, és melynek, mint alább látni fogjuk, hazánkban is akadtak jeles szószólói.

A homestead intézménye az amerikai államok belsejében, főleg az Ohio völgy, a Mississippi és Pacific-vasút mentében elterülő rengeteg területű termékeny föld megtelepítésére szolgál, és jó hatását legjobban bizonyítja azon körülmény, hogy az unio államaiban 1870-ben még csak 20 millió acre föld volt búzával bevetve, 1881-ben pedig 37 millió acre. 1880-ban 75 millió acre új föld lett a General-land-office által kiosztva. A telepítés ezen neméről Európában bizonyára szó sem lehet, s így csakis a *homestead exemption* törvények birhatnak némi jelentőséggel az európai viszonyokra nézve.

Ezek lényege következő: minden családfőnek, sőt a nőnek a férj akarata ellenére is, joga van arra, hogy birtokából egy, a különböző államok intézkedéséhez képest kisebb-nagyobb mennyiséget 500—5000 dollár értékben, házi tűzhely (*homestead*) czime alatt jegyeztessen be a hatóságnál, a mit azután a családfő semmiféle személyes adósságaiért lefoglalni nem lehet, és a mi csak akkor kerülhet végrehajtás alá, ha a nő hozzájárulásával lett jelzálogilag terhelve. Itt tehát a birtok vagy birtokrész olynemű megkötéséről, minőt egy birtokminimumot megállapító törvény létesítene, szó sincs.

Németországban a parasztbirtok védelmére a hűbérrendszer megszűnése után részint az úgynevezett *törzsvagyonrendszert* (*Stammgütersystem*), részint az *állagörökösödési rendszert* (*Anerbensystem*) próbálták meghonosítani.

A törzsvagyonrendszer abból áll, hogy minden szabad rendelkezési joggal biró telektulajdonos birtokát egyszerű végrendelet vagy közokirat által örökbirtokká (*landwirth-*

schaftliches Erbgut) változtathatja, és ez által az hitbizományi jószággá válik, mit az örökös többé el nem idegeníthet és csak mint ilyet hagyhatja azt további örökösire. Ily törvény Bajorországban, Hessen-Darmstadtban és Braunschweigban létezik, de annak hiábavalóságát legjobban jellemzi azon tény, hogy Bajorországban a törvény életbelépte óta (1825.) 1872-ig *mindössze négy ily örökbirtok létezett!* Hessen-Darmstadtban pedig egyetlen egy! Ez volt a paraszt nép válasza a szobatudósok által alkotott törvényekre, melyek a parasztbirtokból hitbizományi javakat akartak csinálni. Különbennél czélszerűtlenebb intézkedést a kis birtok védelmére már bajos lett volna kigondolni, nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a parasztok józan eszét nem vezethette félre egy olyan törvény, mely lassanként valóságos jobbagytelekké változtatta volna a szabad birtokot, mert hiszen a szükséges hitel megnyeréséért a haszonélvező mást nem is nyújthatott volna cserébe, mint valóságos dézsmát és robotot.

A másik rendszer, melynek Németországban úgy a gyakorlati életben, mint az elmélet terén több híve van, és melyért úgy látszik a kateder-socialisták egy része is lelkesül ¹⁾ az *állagörökösödés rendszere*. Ez abból áll, hogy a tulajdonos birtokát és fölszerelvényeit egyetlen egy örökösre hagyhatja az által, hogy birtokát az udvartelekkönyvbe (Höferolle) vezeteti és a leendő örökös nevét ugyanoda bejegyezteti. Az ekkép bejegyzett örökös, ha a tulajdonos a bejegyzést halála előtt vissza nem vonta, állagörökös lesz, kit a birtok és annak fölszerelése illet, és a törvényes örökösök csak a birtok becsértéke szerinti kielégítést igényelhetnek olyformán, hogy a fölszerelés minden kárpótlás nélkül az állagörököst illeti, vagy hogy a hagyatékna csak $\frac{2}{3}$ része kerül osztály alá. Ezenfelül a törvény az állagörököst még más kisebb-nagyobb kedvezményekben részesíté. A legrégebbi ily törvény a *westfalai* 1836. júl. 13-ról, mely ellen oly nagy volt az ellenszenv, hogy 1848-ban megszüntették, de 1882-ben többféle módosítással Schorlemer indítványára megint életbe léptették. Hannover

¹⁾ Bauerliche Zustände in Deutschland, vom Verein für Socialpolitik. 2. Bände. 1882 – 3. Lipcse.

1874. július 2-án hozott hasonló törvényt. Van még ily törvény Oldenburgban (1873. ápril 24.) és a rajnai porosz tartományokban. Oldenburgban 1880-ig összesen 8681 ily birtok volt bejegyezve, de újabban ezek száma csökkenőben van, és főleg a 10 hectaron alóli kisbirtokosok veszik ezen kedvezményt igen csekély mértékben igénybe.

Németországban általában nagy agitáció van folyamatban ezen intézmény minél általánosabb meghonosítása céljából, és maga *Roscher* is a mellett szólalt föl, hogy ezen intézményt egész Németországban meg kellene honosítani.

Ismét mások az alább említendő angol végrendelkezési szabadságnak hívei, és azt akarják, hogy az köteles rész által ne korlátoltassék. De hogy ezen intézmény épen nem vezet célszerű birtokviszonyokhoz, azt maga az angol birtokviszonyok alább említendő példája legjobban bizonyítja.

Franciaország ma is szigorúan ragaszkodik a korlátlan birtok, szabad osztály, köteles rész és hitbizományi tilalom elveihez, és a francia nemzetgazdák épen nem látják szükségét a német agrárius gyógyszereknek, melyekért a közvetlenül érdekeltek Németországban sem hevülnek, és az udvartelkek szaporítása csakis alaptalan ijesztgetésekkel és agitációkkal érhető el.

Épen ezért újabban oly javaslatokkal állanak elő az agrarius mozgalom hívei, melyek az eddig megkísérlett módokatól többé-kevésbé eltérnek és részben egészen új módon akarják a kérdést megoldani. Így *Stein* és *Ruhland*. *Stein Lőrincz* ¹⁾ a parasztbirtokot két kategóriába kívánja osztani, az egyik része az összes parasztbirtokoknak legyen a »Hufe« vagy kötött birtok, mely az összes paraszttelkeknek $\frac{1}{2} - \frac{2}{3}$ -át tegye, ez ne legyen osztható, ne legyen más, mint szövetkezeti jelzáloggal terhelhető, és azt a tulajdonos maga legyen köteles művelni. Egy ember, örökség vagy nőülés esetét kivéve, két ily teleknél többet ne birhasson. Ezen kötött birtok tagjai más adósságért birtokukat nem köthetik le mint olyanért, melyet magok az ilyen birtokosokból hitel nyerése céljából alakult szövetkezet engedélyez. A paraszt-

¹⁾ Bauerngut und Hufenrecht.

birtokok másik része volna a teljesen szabad birtok, melyre nézve a törvény semmi korlátot nem szab.

Alig hiszszük, hogy ily intézkedések a gyakorlati életben egy könnyen megvalósíthatók lennének, azt pedig még kevésbé hihetjük, hogy a paraszt osztályon valamit lendítene, ha földének egy vagy kétharmada olyan telkekből állana, melyek fölött szabadon rendelkeznek, a másik harmada pedig olyanokból, melyek fölött nem rendelkeznek. E két külön nemű földek birtoka kétféle parasztosztály keletkezésére vezetne, ú. m. a szabad és nem szabad parasztbirtokosok osztályára.

Ennél mindenesetre nagyobb figyelmet érdemel *Ruhland*¹⁾ legújabb agrárpolitikai javaslata. Szerinte 1. a földbirtok szabad adás-vevését kellene annyira korlátozni, hogy az conjunctur-üzérkedés tárgyát ne képezhesse, hanem csak valódi belértéke szerint kerüljön forgalomba; 2. a birtok tartozékával együtt semmiféle magán vagy személyes adósságért lefoglalható ne legyen; 3. a hitelező biztosítása, oly módon, hogy a birtok állománya és művelhetése megóvassék; 4. a birtok lekötése hitel céljából csak a község közbenjárására legyen megengedhető, és azon terhekért, melyekért a község áll jót, ennek részéről a végrehajtás terhe alól mentes birtok is lefoglalható legyen; 5. semmiféle örökösödési intézkedések által a birtokot a törvényesen megállapított szabad forgalom alól kivonni ne lehessen; 6. a köteles rész elve sértetlenül főtartandó, annak megszorítása hitbizományi helyettesítések vagy állagörökösök nevezése által sem nem szükséges, sem nem célszerű.

Ruhland indítványa lényegében az amerikai homestead intézményének eszméjén alapszik, csak hogy azt a község ellenőrzése és beavatkozása mellett sokkal általánosabban, de nem oly kizáró módon akarja meghonosítani, mellőzve az amerikai végrendelkezési szabadságot és főtartva a törvényes örökösök köteles osztályrészét. Ruhland különben csak általános elveket fejteget értekezésében, igen szépen és értelmesen, de

¹⁾ Agrarpolitische Vorschläge auf Grund unserer geschichtlichen Rechtsbildung. Tübingerische Zeitschrift f. ges. Staatswissenschaften. 1883. évi 39. évf. 673. sk. 1.

minden a kivitelre vonatkozó gyakorlati irányú részletek nélkül úgyannyira, hogy eszméinek kivihetőségét illetőleg tőle magától úgyszólván semmi fölvilágosítást sem nyerünk.

Azon eszmék, melyeket a parasztbirtok korlátozása czéljából ma Németországban oly nagy előszeretettel terjesztenek, újabban *hazánkban* is termékeny talajra találtak, és főleg két fiatal magyar főúr: *Andrássy Géza* és ifj. *Széchenyi Imre* grófok lettek annak meleg szószólóivá. Mind a kettő az amerikai homestead intézményt dicséri és birtok-minimumot sürget. A két fiatal főúr elismerést érdemel azon meleg érdeklődésért, melyet a parasztbirtok sorsa iránt tanúsít; elismerést azon érdekes tanulmányokért, melyeket személyes tapasztalás alapján tettek egész Amerika beutazása által; végre elismerést, a miért az agrár-kérdésre irányozták a magyar közvélemény figyelmét: de azért nem osztjuk azon vérmes reményeket, melyeket a német ágráriusok példájára a birtokminimum törvényes meghatározásához fűznek, és csak örvendünk azon, hogy legalább az örökjogot illetőleg nem tették magokévé a német ágráriusok túlzásait. Különbö javaslataikat *Láng Lajos*,¹⁾ *Pólya Jakab*²⁾ és legújabbán *Tisza István* igen erős kritika alá vették, és mind a hárman a köteles rész intézményének és a birtok szabad fölhasználóságának védelmére keltek.

Jellemző, hogy a parasztbirtok minimumának védői többnyire a birtok még egy másnemű aristokratikus irányú korlátozásának is védelmére kelnek, daczára annak, hogy a minimum védelmére főleg azt hozzák föl, hogy ez által a túl-nagy birtokok keletkezése is meg lenne nehezítve, holott a latifundiumok létesítésére és föntartására semmiféle intézmény sem oly alkalmas, mint az általok védett *hitbizomány*.

Egészen külön állást foglal el e részben a jelenlegi miniszterelnöknek fényes tehetségű fia, dr. *Tisza István*, a ki a Budapesti Szemle 1887. évi 125. számában »Az ágrárius

¹⁾ Minimum és Homestead. — Minimum és Majoratus. Értekezés a nemzetgazd. köréből. II. k. 1. szám.

²⁾ Újabb agrár-mozgalom hazánkban. Nemzetgazd. Szemle. VIII. (1884.) évf. 1., 2. és 3. f.

kérdésről« irt jeles értekezésében, melyben Pólya Jakabnak a Minimum és örökösödési jogról irt müve ismertetése alkalomával egész határozottan a birtok-minimum korlátozása ellen nyilatkozik, és kiemeli, hogy a birtok-elaprózása folytán nálunk legkevésbé sem fenyeget a birtokok összehalmozásának veszélye, mert ennek, földmivelő népünknek csaknem túlságos birtokszerzési hajlama útját állja, mit eléggé bizonyít az is, hogy a kisbirtokosok száma az újabb időben 1.174,000-ról 1.615,000-re emelkedett.

»Vagy gátat vet a birtokminimum — mondja igen helyesen a fiatal főúri szerző — a népesség szaporodásának, vagy a mivel sem bíró proletariátus számát szaporítja; azok elől pedig, kik egyszer ez osztályba jutottak, emberi számítás szerint örökre elveszi a reményt, hogy földbirtokosokká lehessenek.«

*A hitbizományok*¹⁾ gazdasági és erkölcsi hátrányairól nem akarunk ezúttal bővebben szólni. Az olasz és francia törvény egyáltalán nem engedi meg a hitbizományok alakítását, és a törvény ezen tilalma ellen legföljebb néha-néha szólal föl egy reactionárius szellemű író, általában azonban igen előnyösnek tartják ezen tilalmat, és különösen Olaszországban, hol azt sokféle módon kijátszani törekedtek, a törvény következetes keresztülvitelétől remélik az olasz latifundiumoknak czélszerűbb gazdasági birtoktestekre leendő szétbomlását, a mi igen sok helyen már tényleg meg is történt. Franciaországban is ennek és a köteles rész intézményének tulajdonítják, hogy a teljes földosztási szabadság daczára újabban épen a középbirtokok szaporodnak.

Hazánk régi törvényei szintén tiltották a hitbizományok létesítését, az az ősiségi törvényes osztály elvével ellenkezett. 1688-ban a főrendek, 1723-ban pedig a köznemesség szerezte

¹⁾ A hitbizományokról újabban igen érdekes tanulmányt tett közzé *Miaskowski*: Die Gebundenheit des Grund und Bodens durch Familienfideicomisse. 1874. Lenyomat a Hildebrand-féle folyóiratból, Jahrbuch für Nationalök. und Statistik, 21. k. 1873. évf. — *Inama-Sternegg*: Familienfideicomisse in Österreich. Stat. Monatschr. IX. (1883.) évf. 465. sk. 1. — *Láng Lajos*: Minimum és Majoratus. Ng. ért. II. k. 1. szám. — *Pólya*: Minimum. Homestaed. Örökösödési jog 1886.

meg magának ezt a jogot, de mindenik csak a törvényes örökösödési rend korlátain belül. De sem a főnemesség, sem a nemesség nem igen élt ezen jogával, mert régiebb iróink állítása szerint a jelen század elején még *csak 10 hitbizományi birtok létezett* hazánkban. Mi ezt a magyar jogérzet és szabadságszeretet örvendetes jelének vesszük, mert az osztályos testvérek megrövidítését azért, hogy Roscher szavai szerint a hitbizományi javak urai »hatalmas független uralmi polczra jussanak« és ifjabb fitagjaiknak magas állások megszerzése által »a politikai téren kárpótlást nyújtsanak«: csakugyan nem lehet az osztó igazság elveivel megegyeztetni, de még kevésbé az állam érdekében; mert valóban cynismus kell ahhoz azzal dicsekedni, hogy nagy majoratusok családjainak megrövidített tagjai »állami, udvari és hadi szolgálatban kitüntető kedvezésben részesülnek,« és hogy »a városi hivataloskodásban mindig előnyben voltak«. (Roscher: A mezőipar nemzetgazdaságtani elmélete.)

A hitbizomány lehet családi érdek, de semmi esetre sem állami vagy gazdasági. Az államnak szüksége van gazdag és vagyonos polgárookra, esetleg a történeti hagyományokat és erényeket képviselő ősi családokra is, de olyan hatalmasokra és dúsgazdagokra, kik ezt a gazdagságot *csakis egy erkölcsileg és közgazdaságilag egyaránt hátrányos intézmény árán képesek föntartani, nincs semmi szüksége*. A majoratus birtokosának gazdagságával szemben áll a megrövidített családtagok szegénysége és elégedetlensége, és a rosszul fölszerelt és minden gazdasági haladást és reformot nélkülöző birtok. Ez egy mesterséges intézmény, mely a földbirtokot kivonja a gazdasági haladás törvénye alól. Megállapodást jelent vagyoniilag és technikailag egyaránt. Éppen a történeti iskola szellemének hívei volnának hivatva egy intézmény ellen küzdeni, mely mesterséges állami védelem által a természetes és észszerű határokon túl terjeszti ki az örökhagyói jogot, és új családi törvényt alkot az állam törvényével szemben.

A magyar közvélemény soha sem rokonszenvezett ezen intézménnyel; hazánk nagy bölcse *Deák Ferencz* pedig az 1834. évi országgyűlésen, a majoratusok eltörlésére vonatkozó javaslat tárgyalása alkalmával, föltétlenül kárhóztató ítéletet

mondott a hitbizományokról. »A szabad rendelkezést, — monda hazánk bölcse — én is nemcsak fentartani, sőt tágitani óhajtom, de az oda nem terjedhet, hogy a rendelkező még a sirban is örök törvényt szabjon az élőknek, és századokon keresztül oly törvényt, mely az ő hiúságának a haza virágzását, az egész nemzet emelkedését, szóval a közboldogságot alája vesse. Nem látom okát, mért kelljen a puszta névnek hazánk fejlődését, a nemzet belső ereje és élete emelkedését, a hitelt, a nemzeti közérdeket szükség nélkül fölláldozni.«¹⁾

Azon áramlattal szemben, mely néhány fiatal főúrnak fönnemlített irataiban nyilvánult, érdekesnek tartottuk, hazánk nagy jogászának szavait emlékezetbe hozni.

Tisza István fönnemlített értekezésében Pólyának általa különben méltatott művével és az új örökösödési javaslattal szemben, mely a hitbizományi helyettesítést az osztrák polgári törvény mintájára csak egyszeri esetre szorítja, a hitbizományi helyettesítés tetemes kiterjesztését és általában bizonyos törvényes végső határokon belül a hitbizományok szabad alakítását sürgeti, a mire az értekezés közétevéje *Gyulai Pál* igen helyesen azt jegyzi meg, hogy »a mesterséges oltalom mindig együtt jár az oltalmazottak elsatnyulásával!«

A legtekintélyesebb jogászok, főurak, nemzetgazdák és bölcselők egyaránt elítélik a hitbizományi intézményt. Montesquieu, Mirabeau gróf, Beccaria gróf, Filangieri, Sismondi Haller és Soden gróf, Mohl, Hock báró, Stein, Smith, Bentham, Mill, Fawcett, Carey, Thear, Rau, Gneist, Kant, Lessing, Göthe, Schiller, Deák Ferencz és Kölcsey ép úgy, mint hazai jogászaink legnagyobb része egyaránt ellenei ezen, minden tekintetben sorvadáshoz vezető intézménynek.

Újabban *Walcker*, egy igen élesen ítélő és nagy tudományu német nemzetgazdasági író, nagyon élénken jellemzi és példákkal illusztrálja azon elpuhító és erkölcsrontó hatást, melyet hitbizományi javak gond nélkül való élvezete a porosz junkerek soraiban gyakorol. Ezen tekintélyes német tudósnek újabban megjelent érdekes könyvét²⁾ és Miaskovskynak fönn-

¹⁾ *Deák Ferencz beszédei* 1829—1847-ig. Kiadja Könyi Manó 1882. 77. lap.

²⁾ *Walcker*: Handbuch d. Nationalökonomie. 1883. II. B. 56. sk. 1.

idézett értekezését figyelmes elolvasásra ajánljuk mindazok részére, kik a hitbizományi intézményért még ma is lelkesülnek, és a kik azok létesítését hazánkban nem megnehezíteni, hanem megkönnyíteni szeretnék.

Walcker annak igazolására, hogy ősi nemes családok birtokaikat minden hitbizományok létezése nélkül is századokon át megtarthatják, főleg Magyarországra, mint tanulságos példára hivatkozik.

Es valóban a magyar régi főúri és nemesi családok legtekintélyesebbjei nemcsak fideicomissumok, hanem oly családi intézkedések nélkül is meg tudták tartani birtokaikat, a minőkkel az angol lordok a hitbizományi tilalmat kijátszszák. *Angolországban* a korona mindannyiszor visszavetette a felsőháznak több ízben eléje terjesztett azon javaslatát, hogy a régi hűbértokok hitbizományi javakká legyenek változtathatók. Az angol főurak tehát azon eszközhöz folyamodtak, hogy a legifjabb még meg sem született férfi családtagot (settlements) unokát vagy dédunokát nevezik ki örökösüknek, és az összes előző tagoknak a haszonélvezeti jogot biztosítják. Így azután a fiú lesz a birtok tulajdonosa, de a jószág jövedelme fölött az apa rendelkezik. Ennek folytán az apa fiát rendszeren arra kényszeríti, hogy ő is hasonló végrendeletet tegyen egyik fiatalabb fiutól javára, ellenkező esetben nagykorú fiától megtagad mindennemű évi járulékot. Az angol földbirtoknak közel $\frac{3}{4}$ része ily módon lesz nemzedékről nemzedékre hitbizományhoz hasonló (en tail) birtokká változtatva. A hitbizományi tilalom ezen kijátszását az angol szabad végrendelezési jog, melyet köteles rész nem korlátoz, teszi lehetővé; ép azért a köteles rész behozatala képezi legbiztosabb ellenszerét a hitbizományok túlságos elterjedésének. Midőn az újabb német feudál-aristokrata írók a parasztbirtok védelmét a köteles rész megszüntetése vagy tetemes leszállítása által akarják eszközölni, akkor egy jogi institucziót akarnak fokenként megszüntetni, mely a hitbizományalakítás jogának egy hatalmas korlátját képezi.

Elismeréssel kell tehát megemlékeznünk azon német írók-

— Igen behatóan ismerteti ezen intézményt és annak árnyoldalait *Pólya*: Minimum stb., t. i. művében.

ról, kik, mint *Ruhland*, *Wirth Miksa*, *Braun*,¹⁾ *Wiss*²⁾ és *Meitzen* a nemzetgazdasági irodalom terén is a köteles rész határozott védelmére kelnek, és nemcsak jogi, de gazdasági érveket is hoznak föl annak védelmére.³⁾

Különös figyelmet érdemel *Braun* értekezése, a ki az összes európai örökösödési törvények ismertetése és jogfejlődése alapján kimutatja, hogy nem a végrendeleti, hanem a törvényes örökösödés képezi az örökségi intézmény természetes és jogszerű alapját. »Nicht das Intestaterbrecht beruht auf der Fiktion, dass der Verstorbene, wenn er noch einen Willen hätte, seinen Nachlass seinen Verwandten zugewandt haben würde, sondern umgekehrt, das testamentarische Erbrecht beruht auf der Fiktion, als wenn der eingesetzte Erbe mit dem Erblasser verwandt wäre.«

Hazai jogrendszerünk a köteles részhez mindenkor szigorúan ragaszkodott, és *Teleszky* örökösödési törvényjavaslata szintén annak következetes föntartását czélozza. A hitbizományok száma különben épen azon államokban, hol azok alkotása meg van engedve, legtávolabbról sem oly nagy, hogy azok hátrányos befolyásától tartani lehetne. Poroszország azon tartományaiban, melyekről *Meitzen* a földbirtok statisztikáját elkészítette, a földbirtok 6.46^o/_o-a jut a hitbizományi javakra, Ausztriában *Inama-Sternegg* 1882. évi adatai szerint 4°/_o és hazánkban *Keleti földbirtokstatisztikája* szerint 1°/_o.

Azon újabb áramlattal szemben, mely a hitbizományi javak szaporítására törekszik, nem volna épen szükséges azokat föltétlenül eltiltani, mint Francia- vagy Olaszországban, hanem a köteles rész teljes kielégítésén kívül még néhány szigorú föltételhez és *magasabb díjak fizetéséhez kellene azt kötni*. Ausztria még a törvényhozás hozzájárulását is megkívánja, és hazánkban szintén ezen föltételhez kellene azt kötni, mert a hitbizomány egy ember akarata általi módo-

¹⁾ *Braun*: Die Volkswirtschaft und das Erbrecht. Faucher $\frac{1}{4}$ -jahrsschrift 12. (1875.) évf. II. k. 1. sk. 1.

²⁾ Bestrebungen zur Befestigung des grossen und kleinen Grundbesitzes. Faucher $\frac{1}{4}$ -jahrsschr. 1881. évf. I. k. 44. sk. 1.

³⁾ Lásd még *Muskowsky*: Erbrecht und Grundeigentumsvertheilung im deutschen Reiche. Verein für Socialpolitik. XX. k. 1882.

sítását jelenti, az örök- és vagyoni jogi törvényeknek. Ha régi törvényeink a honfűsítést is a bezikkelyezés föltételéhez kötötték, úgy ezt a nagyfontosságú családi kedvezményt bizonyára lehet és *kell is* ily föltételhez kötni.

Ha már most visszatérünk a parasztbirtok eldarábálásának kérdéséhez, úgy mindenekelőtt a birtok fölszabadulása óta megindult birtok-földarabolásnak statisztikáját kellene birnunk, mert e nélkül igen bajos a föld elaprózásának veszélyeiről beszélni.

Valóban jellemző, hogy éppen Németországban, hol legtöbbet beszéltek és beszélnek a parasztbirtok pusztulásáról, nincsenek semmiféle megbízható statisztikai adatok, melyek a kis-, nagy és középbirtokoknak egymáshoz való viszonyát igazolják. *Meitzen*, Poroszország keleti részére vonatkozó adatai alapján, úgy számítja, hogy 1865-ben a földbirtok 46°/_o-ka 2000 morgennél (mintegy 1000 hold) nagyobb birtokokból állott; s mindjárt hozzá teszi, hogy a parasztbirtokok nem eldarábolás folytán pusztulnak, hanem a földesurak vásárolják azokat össze és birtokaikba olvasztják.

Angolországban a földbirtok statisztikájának elkészítésére *Derby earl*-nek 1872. febr. 9-én a felsőházban tett azon indítványa szolgáltatott okot, hogy a kormány azon állítás megczáfolására, mintha Angliában csak 30,000 földbirtokos volna, szerezze be a földbirtokra vonatkozó adatokat. *Lavergne* adatai szerint (1850) 250,000 tulajdonos közül 2000 az angol földbirtok $\frac{1}{3}$ részét bírja, és *L.* fordítójának adatai szerint az angol földbirtoknak $\frac{3}{5}$ része jelenleg (1884.) 955 család birtokát képezné. (?)

A kormány megígérte az adatok beszerzését, és azokat 1874-ben Skócziára, 1875-ben pedig Angliára és Wales-re nézve a parlamentnek külön jelentések alakjában bemutatta. ¹⁾ Ez adatok és az irlandi agricultur statisztika ²⁾ adatai szerint:

¹⁾ Scotland. Owners of Lands and Heritages. 1872—3. Return. 1874. Return of owners of Land in England and Wales exclusive of the Metropolis. 1875.

²⁾ The agricultural Statistics of Ireland for 1873. Dublin, 1875. — Lásd még: Hildebrand-Conrad, Jahrb. für Nationalökon. u. Stat. 26. és 27. kötet.

Angliában és Walesben :

A birtoktest nagysága acres-ben ¹⁾	A birtokosok száma	Az összes földbirtok százaléka %	Az összes földjövedelem százaléka %
10,000 acres-n fölül	290	12.6 ⁰ / ₀	5.9 ⁰ / ₀
1000 — 10000 acres	4,917	42.3 »	21.8 »
1—1000 »	264,340	44.7 »	44.8 »
1 acre-n alól	703,289	0.5 »	28.6 »

Skóciában :

10,000 acres-n fölül	326	69.2 ⁰ / ₀	22.2 ⁰ / ₀
1000—10,000 acres	1,425	23.0 »	28.7 »
1—1000 »	16,158	7.6 »	33.8 »
1 acre	76,732	0.1 »	15.5 »

Ez adatok szerint tehát Angliában és Wales-ben a földbirtok 54.3⁰/₀-a 5207 ember kezében van, Skóciában pedig a földirtok 92.2⁰/₀-ka 1751 ember kezében. Ha tehát nem is igaz, hogy az összes földbirtok 30,000 ember kezében van, mégis mindössze *csak 6958 embernek van 1000 acres-nél nagyobb birtoka.* ²⁾

Irlandról Parnell, a földliga vezére, azt állította, hogy az összes földbirtok 2000 ember kezében van, a kik 600,000 bérlő családnak zsarolói. Landsdowne maga 170,000 acrest bir. ³⁾ Mily nagy függésben van az irlandi bérlő-osztály földesurától, azt legjobban bizonyítja az angol parlamentben felhozott azon adat, hogy 1880-ban 15,000 család ellen volt függőben a bérletből leendő eltávolítás ítélete, melynek végrehajtása Forster és Gladstone szavai szerint egyértelmű a halállal.

Az irlandi hivatalos statisztika adatai szerint különben az összes 20.325,693 acres föld — 280,000 acre hijján — 19,547 ember kezében, 590,172 bérletrészletre (separates

¹⁾ Egy hectar = 2.4 acre = 1.7 kat. hold.

²⁾ *Wiss*: Die Landfrage in Irland. Faucher-Wiss 1/4 Jahrschr 1881. évf. I. k. 17. sk. 1.

³⁾ A forrás, melyből Lavergne fordította, Beksics, ez adatokkal ellenkező újabb adatait merítette, idézve nincsen. — *Lavergne*: Az angol mezőgazdaság. 1884. 116. sk. 1.

Holdings) van fölösztva. Itt is tehát nem a törpe birtok, hanem a *törpe bérlet* képezi a bajt, mert apró birtokrészeke csak olyan ember vehet bérbe, a kinek még magának is van egy kis földje a szomszédban, és így ennek fölszerelésével műveli a bérbe vett földet is. Az írlandi nép szemére vetik, hogy nincs semmiféle fundus instructusa, s így a legjobb földet is csak burgonyatermesztésre használja. Ez igaz, de honnét legyen fölszerelése, ha nincs se földje, se hitele. Ezen az állapoton semmit sem fogna segíteni a »landlige« azon kívánalma, hogy a földbér a hivatalosan megállapítandó tiszta jövedelem mértéke szerint fizettség. Young - nak (Eastern tour 1771.), ki mintegy 100 év előtt tanulmányozta Irland viszonyait, szavai még ma is igazak: »Ha hosszú bérszerződés, csekély haszonbér és elegendő jövedelemmel jobba lehetne tenni Irland állapotát, akkor az már rég paradicsomkert volna«.

Lavergne ¹⁾ Irland nyomorát első sorban a földbirtokosok absentismusának tulajdonítja. Ez az oka egyúttal annak, hogy az Ir szigeten az ipar és kereskedelem teljesen hiányzik, és így mindenki egy darab föld után eseng, a főbérletők pedig, hogy ezen kívánságnak eleget tegyenek, végtelen apró részekre osztják föl az albérleteket, és a bérleten kívül még a föld javítására tett költségek czimén is követelnek bizonyos összeget, melyet »tenant-right« neveztek, és mely a francia szerző szerint, ki az angol mezőgazdasági viszonyokat évekig tanulmányozta »sok csalásnak és faggatásnak enged tért«. Lavergne az 1846. évi rossz terméstől és az ennek folytán megindult tömeges kivándorlástól a viszonyok javulását és főleg a törpe bérletek megszűnését remélte, de ezen reménye az ír lakosság számának nagy mérvű csökkenése daczára sem valósult meg.

Hazánkban a birtokok megoszlása minden esetre arányosabb mint Angliában. *Keleti »Hazánk és népe«* című művének adatai szerint a birtokok összes száma Magyarországon és Erdélyben 2.486,265, a miből 1.444,400, vagyis, 57⁰/₁₀₀ az öt holdnál kisebb birtokokra esik.

¹⁾ *Lavergne*: Az angol mezőgazdaság, fordította Beksics. A m. t. Akadémia könyvkiadó vállalata. 1884. 358. sk. 1.

A földbirtok összes területéből jut:

a 30 holdnál kisebb birtokra	32.3 ^o / _o
a 30—200 holdas	»	14.1 »
a 200—1000 »	»	14.5 »
az 1000—10,000 holdas »	»	30.6 »
10,000 holdon felüli	»	8.5 »

Míg tehát a 10,000 acresnél nagyobb birtok angol földön az összes birtoknak 12.5^o/_o-kát, sőt Skóciában 69.2^o/_o-kát teszi, addig nálunk csak 8.5^o/_o esik ily birtokokra, pedig mennyivel nagyobb ott a föld értéke, mint nálunk.

E kedvezőbb arányt bizonyára az örökösödési intézkedések természetesebb fejlődésének köszönjük. A 200 holdon alóli birtok nálunk épen helyes arányban áll a közép és nagyobb gazdaságokkal, mert a kis birtok 46.4^o/_o-kal, 200—10,000 holdas birtok pedig 45.1^o/_o-kal van képviselve. Ha ezen felül még számbaveszszük, hogy Skóciában a 20,000-nél népesebb városok telkei; Angliában pedig London városáé nincsenek számítva, nálunk ellenben az öt holdnál kisebb birtokok számát főleg városi határba eső telkek szaporítják: akkor nálunk a birtokok aránytalanságát épen nem lehet agrár bajaink bünbakjaként szerepeltetni.

Ehhez járul még azon körülmény, hogy az összes földbirtok 13°/_o-a (vagy is 6325.682 hold) a városok és községek kezében van, honnét bármikor a magánosok tulajdonába mehet át, a 6.5^o/_o-ot tevő állami vagyon pedig idővel szintén czélszerű középirtokokká alakulhat át, tehát még több mint 9 millió hold föld mehet át lassanként holt kézről a szabad rendelkezésű magánbirtok kategóriájába; mert ha van a mi földbirtok viszonyainkban természetellenes állapot, úgy ez az, hogy *a birtoknak közel 1/4 része ma még holtkézen van!!*

Nem hiszszük tehát, hogy a mi viszonyaink között szükség volna a Széchenyi Imre gróf által javaslatba hozott 10 holdas, vagy Andrassy Géza gróf által javasolt 1/4—4 telkes törvényes minimumra, eltekintve attól, hogy a minimumot egy országra úgy általánosságban meghatározni nem is lehet.

Ha tehát még egyszer bírálathoz alá vesszük azon indokokat, melyek egy birtokminimum vagy más ehhez hasonló korlát szükségére mellett szólnak: úgy nem tagadhatjuk, hogy

a nagyon kis birtokok nemcsak a mezőgazdaságnak vannak nagy hátrányára az által, hogy a birtokosok szegénysége miatt alkalmas módon nem művelhetők és nem trágyázhatók, mert a szükséges marhaállomány hiányzik, és hogy sok kisbirtoknál még a határjelölések és utak is sok tért vonhatnak el a gazdasági műveléstől, de még mindezen fölül különösen veszedelmes azon sociális hátrány is, melyet a nagyon kis falusi birtokok fölös száma méhében rejt. Az ilyen kisbirtokosok ugyanis rendszerint valami házi iparhoz kénytelenek folyamodni, és az illető iparág munkabérét, hogy a nagy-iparral versenyre kelhessenek, annyira lenyomják, hogy kettős foglalkozásuk daczára a legnagyobb nyomorban sinlődnek. Ezt az állapotot létrehozni az államnak semmi esetre sem állhat ugyan érdekében, de ennek daczára a birtokminimumok törvényes megállapítása nemcsak a legnagyobb nehézségekbe ütközik, hanem még nemzetgazdasági és politikai szempontból is aggodalmat keltő hátrányokkal jár.

Ha a testvérek osztozui akarnak és a birtokot fölosztani nem szabad, akkor az egyik, a ki a többit kielégíteni akarja, csak adósságokkal megterhelve veheti át a birtokot; ha pedig a törvény a birtokegység érdekében nagyobb előnyökben részesíti a birtok átvevőjét, akkor Meitzen helyes megjegyzése szerint a birtok ugyan összetartatott, de a családi kapcsolat tetemesen megzavartatott.

De különben is a birtok gazdaságos fölhasználásánál nem is annyira annak nagysága dönt, mint inkább azon arány, mely egyrészt a birtokos képzettsége, munkaereje és tőkéje, másrészt a birtoktest nagysága között létezik. E tekintetben pedig éppen Németország viszonyainak alapos ismerője, Meitzen, azt állítja, hogy Németországban a parasztbirtokok a gazdák tőke-erejéhez képest többnyire igen nagyok; ha tehát ennek daczára éppen Németországban beszélnek paraszttjavak pusztulásáról, úgy ez vagy nem igaz, vagy nem a birtok eldarabolása okozza azt. És csakugyan mind azon adatok, melyek a parasztbirtokok pusztulását mutatják, egészen mást bizonyítanak, mint a birtok szabad földarabolásának veszélyes voltát.

Igy Németországban a paraszttelkeknek a földesurak által történt összevásárlását sehol sem előzte meg a paraszt-

birtokok eldarabolása ; hanem a földesurak épen ellenkezőleg a nagyobb paraszttelkeket vásárolják meg legszívesebben, és birtokaikhoz csatolják, mert a földesúri telek, nem tartozván a községi kötelékhez, kevesebb terhet visel, mint a parasztbirtok. Azon újabb német írók, a kik oly igen szívükön hordják a paraszttelkek sorsát, mért nem küzdenek inkább ezen földesúri kiváltság ellen, mely sokkal inkább előidézi a parasztbirtok pusztulását, mint a parcellizálás ?!

Skóciában végre azon példátlan állapotokat, melyeket a fentebbi adatok bizonyítanak, szintén nem a birtokföldarabolások idézték elő, hanem a földesurak kiméretlensége, a kik elűzték bérlőiket, hogy földjeiket legelőkké, vagy vadaskertté alakítsák át. Marx és O'Connor leírásai szerint valódi rabló hadjáratot folytatnak a földbirtokosok üsdők óta békeségben élt és helyes jogczimmal bíró telepeseik (occupants) ellen, házaikat fölgyújtják, a birtokból kidobják és juhászatokat vagy vadaskerteket csinálnak!

Laverjne, a ki az angol mezőgazdaságról írt híres művében épen nem vezérelteti magát sociális irányú szándéklatok által, sőt a ki ezen a dolgon nem is látszik nagyon megütöködni, mert azt mondja, hogy »a hasznosság világos volt, bár a jog nem vala tökéletesen megállapítva«, szintén elismeri, hogy a régi hűbérjog szerint egy »clan« (törzs vagy nemzetség) területe a főnök (rendesen egy angol lord) birtokának tekintetvén, a múlt század végén és a jelen század elején »minden clan feje maga tartott vadászatot alattvalóira«. »E szerencsétlenek közül sokan, mondja tovább, Canadába mentek, mások az alföldön kerestek foglalkozást, *kunyhóik romjain nagy farmok emelkedtek*, melyekben leginkább juhokat tenyésztettek. Egy előkelő skót, Selkirk lord, 1808-ban nyíltan kimondotta a néptelenítés elméletét, melyet »clear an estate,« uradalomtisztításnak neveztek el és neveznek ma is.« (1857.)

Ezen egész eljárást több részre hajlatlan angol író is elbeszéli. ¹⁾ Ennek ellensúlyozására léteznek Angolországban

¹⁾ Ezen egész eljárást részletes adatokkal illusztrálja *Roscher*: System. II. k. 68. §. — *Walker*: Nationalökonom. II. 130. l. — Főleg *Marx*: Das Kapital. 2. ed. 1873. 760. sk. l. — *O'Connor* fölolvasása: Transactions of the Manchester Statistical Society Session. 1882—3.

társulatok, a melyek nagy birtokok megvásárlásával és kisebb részletekben eladásával foglalkoznak; mert az angol nagyurak, kik a kötött birtok jövedelmeit gond nélkül élvezik, saját anyagi hátrányukkal is készek a birtokot a mezőgazdasági termeléstől elvonní és vadas-kertekké alakítani. Taylor adatai szerint Skóczia egyetlen völgyéből 400 földművelőt kergettek el, és a vidéket, melyen az állattenyésztés 6 millió font birka- és marhahúst termelt évenként, vadas-kertté változtatták! Igy csinálják Angliában a latifundiumokat, melyeket épen a köteles rész behozatala és a birtokok földarabolása által remélnek mély belátású férfiak, kik között egy Bedford herczeg, Gladstone és Hartington miniszterek neveivel találkozunk, széttörni. 1881-ben ezen cél elérésére egy újabb társulat alakult: a National Liberal Land Company, melynek ellensúlyozására az angol nagybirtokosok »The Liberty and Property Defence League« hangzatos czime alatt szövetkeztek latifundiumaik megvédésére.

Nem igaz tehát azon sokszor idézett érv, hogy a nagymérvű birtokeldarabolás *latifundiumokra* vezet. Igaz ugyan, hogy már Plinius azt mondá, hogy »Latifundia perdiderunt Italiam et provincias«, *de ezen állapotot nem a birtokok nagy mérvű szétdarabolása hozta létre. Mommsen* épen az ellenkezőről értesít. A szétdarabolás meg volt engedve, de nem volt gyakorlatban. A parasztbirtokok elpusztultak, mert a nagybirtokosok rabszolga-munkájával nem tudtak versenyezni, és mert Rómában, az itáliai gabona főpiacznán, a gabonát ingyen osztogatták. Ezért voltak kénytelenek elpusztulni, és földeiket a kisebb birtokosok és a nagy urak összevásárolták, *a nélkül, hogy azt valami nagyobb földarabolás előzte volna meg*, sőt ellenkezőleg, a Gracchusok földosztása még mintegy 15 holddal megnagyobbítá a földművelők földjeit, mégis el kellett pusztulniok. ¹⁾

Bizonyára az államnak van legkevesbbé érdekében,

London, 1883. 123. l. -- A két utolsó forrás legjellemzőbb részeit *Pólya Agrármozgalom* című tanulmányában idézi. L. Nemzetgazd. Szemle. VIII. évf. 158—163. l. — *Lavergne*: Angol mezőgazdaság. 335. sk. l.

¹⁾ *Mommsen*: Römische Geschichte. 5. kiadás. I. k. 193. és 851. l. és II. 87. sk. st.

hogy a föld - nélküli emberek száma szaporodjék, nemcsak politikai, de még finanziaális okokból is, mert a nagybirtok adója és adóképesége mindig *sokkal kisebb* a kisbirtokokéinál. Anglia és Wales - nek fönn közölt birtok - statisztikájából láttuk, hogy az 1 acre-nél kisebb birtokok csak $0,5\%$ -kát teszik az összes birtoknak, és mégis a szegényadó kulcsát képező jövedelemnek $28,6\%$ -ka esik rájuk! Igaz ugyan, hogy ebben a városi birtokok is szerepelnek, de ott áll Skócia statisztikája, hol a városok nélkül csak $0,1\%$ -nyi terület jut az egy acre-n alóli birtokosokra, és ezek mégis a földjövedelem $15,5\%$ -kát állítják elő! A 10 acre-nál kisebb birtokok *Wirth Miksának* egy Walcker által is közölt tabellája szerint, Angliában egy acre után 155 forintot jövedelmeznek (1 font st.-et 10 frttal számítva), a 10—50 acre nagyságúak már csak 38 frtot, az 500—1000 acre nagyságúak már csak 18 frtot, az 5—10 ezer acre-nyiak csak 9 frtot, a 100,000 acre-nál nagyobbak pedig 1 frtot.

Meitzennek Poroszországra vonatkozó 1858. évi adatai szerint:

	a terület %-ka	a jövedelem %-ka
a nagy birtokra jut . . .	60	29.3
a közép » » . . .	35	48.0
a kis » » . . .	5	22.7

Ez is azt bizonyítja, hogy mennél kisebb a birtok, annál nehezebb annak összevásárlása és a nagybirtokba olvasztása, mert a kisbirtoknak nagyobb lévén a hozadéka, ára is sokkal magasabb, mint a nagyobb parasztbirtoké, melyre a szegényebb ember mint vevő már nem versenyezhet. Ha azt akarjuk, hogy az eladósodott birtok ne szegényebb parasztbirtokosok, hanem a földesurak kezére kerüljön, akkor minden esetre birtokminimumokat kell megállapítani; de ha azt akarjuk, hogy a zsellér és napszámos birhasson egy darabka földet, melyet a gazdasági mellékfoglalkozások segítségével a termelés fokozására és változatosságára használhat föl, akkor a birtokminimumot bizzuk az eladó és vevő legjobb belátására. Különben is a nagyon elaprózott birtokból inkább lehet középbirtokot, mint latifundiumot alakítani. Franciaország példája legalább ezt bizonyítja, mert itt áll fönn legrégebben

a birtokeldarabolás, és latifundiumpok még sincsenek, legújabbban pedig nem a nagy-, hanem a középbirtokok szaporodásáról szólnak a francia gazdasági írók. Talán nem is egészen véletlen, hogy a birtokminimumot sürgető írók nálunk, ép úgy, mint Németországban, éppen a nagybirtokosok sorából kerülnek ki.

Mindenesetre ellenmondás van a között, ha a földművesek számának csökkenéséről panaszkodunk, és mégis meg akarjuk akadályozni a birtokok fölosztását, mely mindig több embert köt a földműveléshez és visszatart attól, hogy elhagyva szülőhelyét, a városban próbáljon szerencsét. Éppen nekünk, hol a földművesek száma 1870 óta mintegy fél millióval csökkent, és a főváros lakossága egy pár év alatt 100,000 emberrel szaporodott, nincs okunk ezen természetellenes állapotot még 10 vagy 15 holdas minimumok által is elősegíteni.

De ha nincs is szüksége a földművelésnek, a gazdasági mai állapota és technikája, valamint a gazdasági mellékfoglalkozásoknak (baromfitenyésztés stb.) folyton növekedő forgalma és értéke mellett, minimum-törvényekre: azért még sem mondhatjuk jónak vagy kívánatosnak azon állapotot, mely például Württemberg némely vidékein létezik, hol a leány hozománya egy gyümölcsfa, vagy a hol néha egy diófa is többnek tulajdonát képezi. Itt azután a földbirtok csakugyan porrá lesz.

Csak hogy lehet a birtok túlságos földarabolásának más módon is elejét venni, mint a merev birtokminimum-törvények vagy paraszt-hitbizományok létesítése által. Például, a köteles rész, a törvényes örökösdés és a szülei végrendelet határára belül meg lehet az osztályos testvéreknek adni a jogot, hogy *szótöbbséggel* is intézkedhessenek a birtok egységes kezelése iránt, és ezen intézkedés *hatósági jóváhagyás esetén* az ellene szavazót is kötelezze. A birtoktest fölosztását lehet bizonyos nehezítő föltételekhez kötni, minők egy czélszerű parcellirozási terv készítése és bemutatása, az adók és reálterhek megosztása iránti intézkedések stb.

A gazdasági fejlődés mai állapota minden az egyéni körülmények szerint változtatható korlátot inkább megtűr, mint a minimumok megállapítását. Hiszen ez annyit jelentene,

mint a gazdasági életet a maga fejlődésében megállítani, mert a viszonyok, melyek ily törvény által figyelembe veendők volnának, úgy szólván minden nap megváltozhatnak.

Ott, hol tegnap még egészen a földművelésre volt utalva a lakosság, már másnap egy virágzó gyárat alapíthatnak, melynek környékén egész más jelentősége és szerepe lesz a földnek, mint volt azelőtt. Itt a kisbirtok is jobban lesz értékesíthető és fölhasználható, mint azelőtt a nagyobb. A gyári munkások is szerezhetnek magoknak egy kis telket; a gyár hulladékai nagyon kis birtokon is lehetővé teszik az állattenyésztést stb. Avagy talán meg akarjuk akadályozni minimumos törvények által a földművelő népnek az iparra való átmenetelét, és ez által az iparnak a vidéken való elterjedését is?! Nem-e List tanít már bennünket arra, hogy a földművelés csak ott virágozhatik igazán, a hol az ipar is virágzik?! — Nem-e kellene végre a minimum-törvényeket mindannyiszor megváltoztatni, valahányszor egy vidék vasúti vonalak létesítése, vagy a forgalom javulása és olcsóbbsága által új piacra vagy új fogyasztókra talál? Valóban kár lenne a papírért, melyet a minimum-törvények leírására kellene pazarolni, ha azokat mindenkor a tényleges viszonyokhoz akarnók alkalmazni. De nemcsak a minimum-törvényeket kell ezen szempontokból elítélni, hanem mind azon törvényeket, melyeket a birtok mesterséges korlátozása és megkötése céljából létesíteni óhajtanak. E részben teljesen egyetértünk *Walckerrel*: »Es ist überhaupt ein Aberglaube anzunehmen, dass man durch Gesetze irgend welchen Inhalts, z. B. das hannoverisch-westfälische Höferecht, das Freistamm-System, bäuerliche oder adelige Fideicomisse, die russische Feldgemeinschaft etc. dem praktischen Leben Gewalt anthun, etwas Abgestorbenes künstlich halten kann.«

A földművelésnek a gazdasági technika mai haladása mellett és folyton változó conjuncturák hatása alatt teljesen szabad mozgásra van szüksége. Az államtól nem kér mást, csak teljes jogbiztosságot és jogvédelmet, egyenlő elbánást és osztó igazságot, egyszerű, de jó és olcsó igazgatást, rövid és olcsó jogszolgáltatást, egyszerű adótörvényeket és egyszerű és könnyen hozzáférhető telekkönyveket, és a földbirtok speciális

természetének megfelelő *hitelt!* Ezért az agrár-politikai írók egy nagy része az újabb időben csakugyan leginkább a földhitel és az amerikai verseny kérdésével foglalkozott.

6. §. Újabb javaslatok a földhitel érdekében.

A földbirtok megterheltségének kérdése az újabb időben a legellentétesebb szempontokból lett tárgyalva és megvitatva, és nem egy figyelemre méltó terv vagy eszme található a földhitel legújabb irodalmi termékei között. Azon retrograd szellem, melyről már az előbbi §-ban szóltunk, ezen kérdésnél is határozottan előtérbe lép. Rodbertus azon szavaihoz, hogy »a ki ingatlan birtokát ingóként köti le, rosszabbul jár, mintha Shylokkal szerződött volna«, egy hazai írónk már azt teszi hozzá, hogy »az elméleti szabadság mellett a föld mindinkább fokozódó terhek alá kerül, a melyek kétségkívül (!?) súlyosabbak is a régiéknél, mert ki ne ismerné el, hogy a fölmondható jelzálogos teher súlyosabb a jobbgügyi szolgáltatásoknál.«¹⁾ Ilyen és ehhez hasonló nézeteket csaknem minden nap hallunk, a nélkül, hogy csak megközelítőleg is tájékozva lennénk a földbirtok megterheltségének mértékét illetőleg. Sem azt nem tudjuk megmondani, mekkora azon teher, mely a földbirtokot jelzálogilag terheli, sem az iránt nem vagyunk tájékozva, vajjon a nagy, a kis vagy a közép-birtokra nehezedik-e a tehernek aránytalanul nagyobb része. Mind ezekre nézve nemcsak hazánkban nem vagyunk tájékozva, de más európai államokban sem. A statisztikai kongressusok Bécsben (1857.), Londonban (1860.), Berlinben (1865.) és Budapesten (1876.) ismételve kételyöket fejezték ki egy földteher-statisztika létesíthetéseire. És valóban nem is egykönnyen lehetne ily statisztikát létrehozni; már a telekkönyvi tehertételek czímei és nemei is olyan különbözők és sokfélék, hogy azok egy összegbe alig foglalhatók össze, és az összeg nagyságából alig lehetne a valódi teher nagyságára következtetni. Vannak terhek, melyek súlyosan nehezednek a birtokra, a nélkül, hogy azok a telekkönyvek alapján meg-

¹⁾ *Bernát*: Rodbertus-Jagetzow és a német agrár mozgalom. Neuzeitg. Szemle. VII. (1883.) évf. 1. sk. 1.

állapíthatók vagy fölsimerhetők lennének; vannak terhek, például szolgálmak, melyek nagyságát pénzösszegben kifejezni nem lehet; vannak terhek, melyek már törlesztve vannak és a telekkönyvben mégis mint tétel szerepelnek; egy és ugyanazon tétel néha a legkülönbözőbb birtokokat terheli egyetemlegesen, és ezek azonosságát nem mindig lehet fölsimerni, miért is azok mind külön összegeknek lesznek fölvéve és így összegezve,¹⁾ és így tovább. Mind ezen nehézségeket igen részletesen alatta elő *Keleti*, a magyar statisztikai hivatal főnöke, a földművelés-, ipar és kereskedelmi miniszterhez a múlt (1883.) évben beadott jelentésében.

Mind ennek daczára van néhány állam, mely megküzdve mind ezen nehézségekkel, komoly kísérletet tett a földbirtokot terhelő jelzálogi teher nagyságának kitudhatása czéljából. Ausztria tette e téren az első komoly kísérletet 1858-ban és azt 1881-ben ismételte. 1858-ban az osztrák tartományok összes jelzálogi terhe 1.068,981,932 frtot tett p. p., 1881-ben pedig a vasúti telekkönyvek nélkül 3062 millió frt o. é.

Franciaország jelzálogi terhe 1876. december 31-én 20,111 millió frc, Olaszorszáé 1880-ban 13,429 millió frc és Hollandiáé 809 millió hollandi forint.

Hazánkban a földbirtok jelzálogi megterheléséről az országos statisztikai hivatal által közölt adatok szerint, a hazai pénzintézetek által nyújtott összes jelzálogi hitel, a házak jelzálogi terhét levonva, 232 millió forintot tón. De ez csak csekély részét képezi azon tehernek, mely a legkülönfélébb című magánkövetelések (örökrészek, vételárhátralékok, biztosítékok, alapok, testületek és magánosok hitelezése stb.) alakjában a földbirtokra bekebelezve van, mert az egyes években jelzálogilag bekebelezett összegek 1875—1884. terjedő 10 év alatt, a törlések levonása nélkül, 1661 millió frtot tettek.²⁾ A földbirtokon fekvő összes teher kitudhatása czéljából

¹⁾ Érdekes példát említ föl erre nézve *Pölya* fenn idézett művében egy 7 millió frtos adósságról, mely 1882-ben 12 uradalomra lett betáblázva, és ennek folytán az adósságteher évi növekedése hivatalos statisztikánkban 163 millió frttal szerepel 79 millió frt helyett.

²⁾ *Lány*: Magyarország statisztikája. II. k. M. O. gazdasági statisztikája. 1887. 668. sk. 1.

Keleti egyelőre 54, kilencz különböző törvéuyszék területén fekvő községről tett próbafelvételeket, melyek szerint ezen 365,101 kat. holdnyi területen 9.590,558 frt volt bekebelezve, a mi, ha az egész országban hasonló állapot lenne, sokkal kisebb terhet képviselne, mint a fõnn említett államokban; mert ezen kulcs szerint a 49 millió holdat tévõ magyar földbirtok összes jelzálogi terhe 1291 millió frtot tenne. Dr. *Schmidt* »A magyar gazda hitele« címû pályamûvében az 1882. évre az összes jelzálogi terhet 1463 millió forintra számítja.

Ugyanis az összes jelzálogi teherbõl esett átlag:

	egy □ kilométerre	egy lakosra
Franciaországban	15,219 frt	218 frt
Olaszországban	18,130 »	189 »
Hollandiában	20,838 »	172 »
Ausztria 10 tartományában	14,511 »	189 »
54 magyar községben	4,564 »	71 »

Hazánk 54 községében a 10 holdon alóli kisbirtoknak 48° -ka egészen tehermentes volt; bár így volna ez az egész országban is, de ezt ma senki sem tudhatja, s így már ennek megtudhatása czéljából is kívánatos volna az országos fölvételek keresztülvitele. De bármint álljon a helyzet, a földhitel czél-szerű szervezete mindenképen és minden államra nézve életkérdés, kétszeresen az hazánkra nézve, hol a föld a magyar nemzet kezében van, és megtörténhetnék, hogy idegen kézre kerül, pedig a kié a föld, azé az ország.

A földhitelre vonatkozó tervek között bizonyára legjelentékenyebb *Rodbertus-Jagetzow* terve, melyet 1869-ben tett közzé legelõször, és mely, bár kivihetetlennek látszik, eszméi eredetisége és következetes keresztülvitele folytán nagy figyelmet keltett és 1876-ban második kiadást ért. ¹⁾

Rodbertus mindenek elõtt azt igyekszik kimutatni, hogy a föld nemcsak tetszés szerint fölmondható, tehát kívánatra visszafizetendõ kölcsönt nem bir meg, hanem hogy még a föl nem mondható, évi kisebb járulékokban törlesztendõ jelzálogi hitel sem felel meg a földbirtok természetének, mert a földbir-

¹⁾ *Rodbertus-Jagetzow*: Zur Erklärung und Abhilfe der heutigen Creditnoth des Grundbesitzes. I. B. Ursachen der Noth. 1868. — II. B. Zur Abhilfe. 1869. — II. kiad. 1876.

tok nem emberi munka termelvénye, s így nem tőke, mint például a ház vagy a gyári épület, mely mint ilyen nemcsak nyeresényt és kamatot hoz, hanem hosszabb vagy rövidebb idő alatt a tőke értékét is visszatéríti. A föld csak évi járadékot hozhat, és így csakis *járadékértéket*, de nem tőkeértéket képviselhet. A földnek tőkeértéke csak elvont képzeleti érték, mely mint ilyen, gyakran akkor is nő, mikor a föld évi jövedelme fogy és megfordítva. Ilyen alapra tehát a föld hitelképességét alapítani nem lehet. ¹⁾

A földbirtoknál tehát, mint értékmérő, csak az évi tiszta jövedelem szerepellhet és nem az annak megfelelő tőke. E jövedelmet, mely az évi kiadások és a forgalmi tőke kamatainak leszámítása után fennmaradó egész összeget magában foglalja, nevezi Rodbertus földjáradéknak (Grundrente), mert szerinte azon tőke, mely a föld javítására stb. fordítottatik, a telekkel elválhatalan kapcsolathoz jó, abból többé ki nem vonható, és így *ingatlanú* lesz, *mi által tőkeértéke elvészett*. *Robertus tehát Ricardo földjáradékánál sokkal magasabb összeget nevez földjáradéknak*. A ki a földbirtokosnak hitelez, az nem kívánhat más fizetést, mint ezen évi járadékot, mert ezen fölül a föld semmiféle terhet nem viselhet, abból ennél nagyobb összeget soha és semmi körülmény között ki nem vonhat. Rodbertus szerint a római földbirtok azért pusztult el, mert tőkének tekintették, ellenben a középkori földbirtok megmaradt, mert a kamatozó kölcsönt megtiltotta, kamat nélküli kölcsönt pedig csak személyes hiteltre engedett, és egy évi járadék biztosítása a hitelező részére volt az egyedüli forma, melylyel az adós a hitelezőnek állandó szolgáltatásra kötelezhette magát. De volt-e valaha nagyobb uzsora annál, mely a középkorban a járadékvásárlással üzetett, főleg, mikor a járadék pénzben volt fizetendő?!

A mai kölcsönzési rendszernek egy további árnyoldala, Rodbertus szerint, hogy annak kamatterhe folytonos változás- és ingadozásnak van alávetve. Ez a földbirtokos egyik legnagyobb veszedelme, mert szerinte a kamatláb folytonosan

¹⁾ Ein Grundstück als solches wirft nur Rente ab, setzt sich aber unter seiner Bewirtschaftung nicht fortwährend um und reproduziert sich also nicht immerfort seinem ganzen Werthe nach. I. 5. 1.

emelkedik, és ez a fokozatos emelkedés hosszú ideig nem fog megszűnni. (Ezt R. 1868-ban írja, az emelkedés 1873 után már megszűnt, és fokozatos csökkenés következett, melynek ma már állandóságát ép annyi joggal meg lehetne jósolni, mint 1868-ban a növekedést.) Rodbertus szerint tehát a földhitelnek, hogy a föld birtokosát a tönkrejutástól megóvja, úgy kellene szervezve lenni, hogy :

1. a földbirtokos jelzálogi hitel alapján tőkevisszatizetésre kötelezhető ne legyen ;

2. hogy a nyert hitel évi járuléka a kamatláb ingadozásától független és változhatatlan legyen ;

3. hogy az évi járadék ne legyen magasabbra fölvéve azon összegnél, mely a föld természetes tulajdonainak megfelelő összes tiszta jövedelemnek megfelel.

A járadékok élvezőire ebből semmi hátrány sem származik, mert a járadékélvezet jogát akkor, ha a kamatláb alacsony, magasabb tőkeösszegért, ha magas, kisebbért adhatja el. A nyereség és veszteség pedig egészben véve kiegyenlíti magát. A különbség a jelzálogi bekebelezés és a járadék jelzálogi biztosítása között csak annyiból állana, hogy a jelzálogi terheknél *tőkerészlet* van a földbirtokból lekötve, mely tőkerészlet a kamatláb ingadozása szerint változó járadékot hoz, (?) a járadék alakjában nyert hitelnél ellenben egy változhatatlan járadékösszeget biztosít a föld, mely összegnek tőkeértéke a kamatláb változása szerint *változó tőkeértéket képvisel*.

A földbirtok eladósodásának okai R. szerint :

- a) a rossz gazdálkodás,
- b) a szerencsétlenség, elemi csapás stb.,
- c) a földjavítások és
- d) a birtokváltozás.

Szerinte a föld jövedelme a föld jelzálogi lekötése által csak a negyedik esetben volna terhelhető, a másik három esetben a *személyes* hitel célszerű szervezése által kellene segíteni.

A birtokváltozások esetére szükséges hitel az által lenne állandóan biztosítandó, hogy az összes mezőgazdasági földbirtok egy járadékalap (Rentenfond) biztosítására szolgáljon, az ő járadékrendszerének következetes keresztülvitele által.

1. Minden birtok értéke *azon jövedelem szerint becsül- tessék*, a mit földje hoz.

2. Ezen, így kiderített, járadékérték legyen minden birtokváltozásra vonatkozó jogügylet alapja.

3. Az örökös társaknak csak vagy a megfelelő járadék-részletre, vagy annak egyszer mindenkori megváltására (Rentenabfindung) legyen jogigényök.

4. Az eladónak a hátralékos vételár erejéig szintén csak járadékrészletre (a hátralékos vételár kamata erejéig) vagy ennek megfelelő megváltásra legyen joga.

5. Kölcsönt a birtokra egyáltalán csak járadékrészletnek átengedése, illetőleg eladása által lehessen fölvenni. (»Er muss einen immerwährenden gleichen Rentenbetrag aus seinem Grundstück hingeben, um dafür den augenblicklichen Capitalbetrag, den er bedarf, zu erhalten. (II., 81. l.)

Mind ennek gyakorlati keresztülvitelére a *járadéklevél* (Rentenbrief) szolgálna, melyről R. azt mondja, hogy a földbirtok forgalmára nézve a pénz szerepét ölténé magára, vagy mint mondja: »erfüllt die Idee des Geldes.« A járadék-levelek kétfélék lennének :

1. az országos járadék-levelek (Landrentenbrief), melyek a földbirtok egyetemleges lekötése mellett a földadókataszter által megállapított tiszta jövedelem erejéig állíttatnának ki, és a tulajdonképeni járadék-alapot képeznék.

2. A birtokjáradék-levelek (Gutsrentenbriefe), melyek az egyes adós birtokára lesznek bekebelezve, és melyekre oly arányban kapuá a földbirtokos a szükséges tőkét, a mily arányban birtoka járadékát lekötne. Az ily járadéklevél magában foglalná a járadékkal terhelt birtok megnevezését, a megállapított járadék értékét, a járadék-vásárló (tehát a hitelező) nevét, az évi járadéktartozás összegét, és azon járadék-adósság nagyságát, mely a legutóbb kiállított járadék-levél előtt állíttatott ki az illető birtokra.

E járadék-levelek kibocsátása, beváltása és kezelése egy *járadéklevél-intézet* föladata lenne, mely a szövetkezett földbirtokosokból egy hatóságot alakítana, melynek föladata lenne, megvonni azon határt, a meddig az egyes birtokra a járadék-alap által biztosított országos járadéklevél kiállít-

ható; közvetíteni a járadék pontos kifizetését; gondoskodni a járadék-levelek kedvező árfolyamáról; ellenőrizni a földesurak gazdálkodását: szóval megtenni mind azt, a mi egy ily intézet hitelének fönmaradására szükséges. Műve II. kiadásának 2. kötetében már részletesebben is körülírja az általa tervezett járadéklevél-intézet hatáskörét. Ez intézet nemcsak *bank*, hanem egyúttal *hivatal*, illetőleg hatóság lenne, mely átvinné a zár alá vett birtok kezelését, kiigazítaná a földbirtok járadék alapját a tulajdonos személyének változása esetén, kiállítaná a Land- és Gutsrentebriefeket és a visszaváltottakat törölné; végre az összes birtokokról egy értékkönyvet »Hufen - Kalender«, illetőleg »Hufenwerth - Kalender«-t készítené.

Az országos járadék-intézet járásokra osztatnék, úgy, hogy »a járási vagy kerületi bankok a tartományi bankok által, ezek pedig a központi bank által fognának ellenőriztetni.«

A súlypont a járási, illetőleg a kerületi banknál lenne, melyet magok az illető földbirtokosok kormányoznának. Az ellenőrzést a földesurak saját kebelökből választott választmány által gyakorolnák, az igazgatást és ügyködést pedig az ezek által választott hivatalnokok végeznék. Az állam az országos intézetek elnökeit és a kerületek jelzálogi intézőit (Hypothekenbewahrer) nevezné ki, valamennyi többi hivatalnokot pedig megerősítené.

A földbirtokot tehát más módon, mint Gutsrentenbrief által jelzálogilag megterhelni, nem lehetne, az ily módon való megterheltetéshez szükséges pénzalap pedig az országos járadék-levelek eladása által teremtetnék elő.

A jelenleg fennálló összes jelzálogi teher, fokozatos kényszer útján, bizonyos idő múlva, ilyen járadék-levelek által konvertáltatnék.

Rodbertus elismeri, hogy a hitelezés eme módja még igen gyakran szükségessé fogja tenni a személyes hitel használatát, és ennek kielégítésére a kölcsönös segélyegyletek mintájára »személyes hitelt közvetítő intézetek« föllállítását ajánlja. Ez intézetek tartaléktőkéiket mindenkor földjáradéklevelekbe helyezhetnék el.

Ez röviden Rodbertus tervezete a földbirtok mai hitel-

szükségletének kielégíthetésére, és bár e tervezetnek megvalósíthatását ez a komoly és higgadt tudós az éjszakknémetországi 1868. évi birodalmi enquete tagjai előtt is kifejtette, mégis igen komoly aggodalmak támadtak minden mélyebben gondolkozónál, az iránt, hogy lehet-e ezt az egész tervet czélszerűen és igazságosan keresztülvinni, és lenne-e egy ily nehéz és bonyolódott művelet keresztülvitele után a földhitelen *jobban* segítve, mint ma, a teljesen szabad mozgás korában. Rodbertus járadékékvét, mindjárt műve megjelenése után, éles bírálat alá vette Conrad a Hildebrand-féle évkönyv 14. kötetében (Jahrb. f. Nationalök. u. Stat. 1870); a legújabban megjelent e tárgyú irodalmi művek között pedig *Schraut* támadta meg leghatározottabban Rodbertus tervét,¹⁾ bár azt ő is elismeri, hogy a földbirtok nem képes minden perczen fölmondható kölcsönököt használni, hanem csakis hosszabb határidejű törlesztési kölcsönt, de az újabb földhitelintézetek nem is tévesztik ezt szem elől, és ily kölcsönök adására törekszenek.

Schrauton kívül a hitellel és névleg a földhitel kérdésével igen behatóan foglalkoztak a legújabb időben *Stein*²⁾ és *Gamp*.³⁾

Stein, mint már fennebb láttuk, a kisbirtok felének vagy $\frac{2}{3}$ -adának megkötése által akarja a hitelt oly módon szervezni, hogy e birtokokat csak hitelszövetkezetek kölcsöneivel lehetesen terhelni.

Míg Rodbertus terve végeredményében a földbirtoknak járadékokkal való állandó megterheltetésére vezetne: addig *Gamp* 1883-ban megjelent és nagy figyelemben részesült művével a földbirtoknak minden dologi tehertől leendő felszabadítását tartja szem előtt, és ennek sikeres keresztülvitele után a birtokot jövőre csak vételárhátralék és örökrész czimén szabadna jelzáloggal terhelni.

A birtok felszabadítása a gazdasági földhitelintézetek hivatása lenne, melyek e célra a vételár $\frac{2}{3}$ -da erejéig oly kölcsönököt adnának, melyekért egy bizonyos időn át $6\frac{1}{4}\%$ volna fizetendő, melynek pontos fizetése által egyúttal a tör-

¹⁾ *Schraut*: Die Organisation des Kredits. Lipse, 1883.

²⁾ *Stein*: Bauerngut und Hufenrecht. 1882.

³⁾ *Gamp*: Der landwirthschaftliche Credit. Berlin, 1883.

lesztés is eszközöltetnék, úgy, hogy például 30 év múlva az adósság törlesztve volna. — Az intézetek, melyek e műveletre vállalkoznak, kárpótlásul azon összeget kapnák az államtól, melyet ez a bankprivilegium meghosszabbításáért kap. A tehermentes földbirtok és annak tulajdonosa azután, hitelének teljes fölhasználhatása, czéljából, következő kedvezményekben volna a törvény által részesítendő:

1. a földet csak a vételár $\frac{1}{3}$ -dáig lehet jelzáloggal terhelni, és személyes adósságért nem lehet bíróilag lefoglalni vagy elérverezni.

2. Minden földbirtoknál az egy család számára szükséges minimum minden megterheletés ellen biztosíttassék.

3. A földbirtokos saját váltói is bankképesek legyenek.

4. A gazdasági termékek az érték 80%-ka erejéig fogadtassanak el kézi zálog gyanánt, a birodalmi bank által.

Nem mondhatjuk, hogy mind ezek a tervek oly könnyen keresztülvihetők, mint szerzőik képzelik, vagy hogy azok csakugyan oly biztos sikerre vezetnének, mint ők magok állítják. Rodbertus, Stein és Gamp főhibája épen az, hogy a földhitelt egészen *kiváltságos* módon akarják szervezni, hogy a földbirtokos hitelét a hitel általános szabályaitól egészen eltérő törvények által akarják rendezni. A mit Rodbertus a földről állít, hogy nem képes tőkevisszafizetésre, az ép úgy áll minden ingatlanról, tehát a házról is, sőt áll még az ingó vagyon egy részéről, például egy nagyobb gépről vagy egy nagy tengeri gőzösről is stb. Mért legyen épen a földbirtokos hitele egész kiváltságos módon, többnyire az állam nagymérvű igénybevételével szervezve, mikor ez által még valami jelentékeny előnyre sincs kilátás? Legnagyobbak azon kedvezmények, melyeket Gamp kíván biztosítani a földbirtokos részére. Nem kiváltságos helyzet volna-e, ha az állam a bankprivilegiumért nyert egész összeget a földbirtok adósságainak törlesztésére fordítja, s így a társadalom többi osztályainak abból semmi sem jut?! Avagy nem kiváltság-e az, ha a bank 80% erejéig ad a terményekre előleget, az ipar termékei pedig ezt a kedvezményt nem élvezik?! nem kedvezmény-e végre a létminimum mentessége, mely csak úgy lehet jogosult, ha minden osztálynál alkalmazást nyer. Mind ennek daczára kész

ségesen elismerjük, hogy a földbirtokot a rövid lejáratú vagy bármikor fölmondható kölcsönök által a legnagyobb veszély fenyegeti, az is bizonyos, hogy a földbirtokosnak hosszabb törlesztési időre van szüksége, mint más termelési vállalatoknak. De azért a tőke természetével ellenkező hitelezést nem lehet mesterséges módon előteremtteni, ezzel a tőkét csak elidegenítik a földbirtoktól!

Azért még leghelyesebb *Schraut* nézete, a ki szintén elismeri azt, hogy a földbirtok nagy dologi terheket nem képes viselni vagy akármikor visszafizetni, de ellenez minden oly tervet, mely a világgazdaság fejlődésével ellenkezik, és a mely egyik osztálynak a másik hátrányára kedvezményeket nyújt. Az állam bizonyos kedvezményekben csak olyan földhitelintézeteket részesítsen, melyek fölmondhatatlan törlesztési kölcsönt adnak. A kedvezmény ne legyen más, mint ellenérték azon hátrányért, melyben ily intézet van a szabadabban mozgó, rövid lejáratú hitelt nyújtó intézetekkel szemben. *Talajjavítási* czélokra hozhat az állam közvetlen áldozatokat is, különös kedvezményt élvező kölcsönök nyújtása vagy más módozatok által. Mind ez lényegében nem ellenkezik a hitel és a közjó általános törvényeivel.

Vége a legújabb éveknek e tárgyra vonatkozó irodalma különös figyelmet érdemel azon igazság fölismerése és terjesztése által, hogy a földbirtokos ne annyira a dologi, mint inkább a személyes hitelt vegye józan mértékkel igénybe.

»Nicht darin besteht — mondja *Schraut* — die Gefahr, dass der Grundbesitz auf Immobiliencredit zu wenig Geld erhält, sondern darin, dass er in dieser Creditform zu viel Geld verlangt«. (*Schraut*, 82. l.)

A *személyes hitelnek* czélszerű és a gazda igényeinek megfelelő szervezését, a hosszú törlesztési időszakokra adott jelzálogi hitellel kapcsolatban, tekinti a mai irodalom leghelyesebb eszköznek a földbirtok túlságos eladósodása vagy uzsora általi kizsákmányolása ellen.

A gazda személyes hitelének emelése czéljából a francia kormány 1876-ban enquête-tet tartott, melyen a többi között a szegényebb földművesek hitelének emelése czéljából többben a code civil 1800–1831. §§-ait a gazdasági szerek és

gépek birtokosaira is kiterjeszteni kívánják. Ezen »bail à cheptel«-nek nevezett törvényes intézkedés szerint ugyanis a marhakereskedő vagy földesúr a földművesnek marhát ad használatra azon kötelezettséggel, hogy azt gondozza, táplálja és őrizze (garder). Az állat trágyája, teje és munkaereje a társszerződés tartama alatt a hasznos házi állat gondozóját illeti ugyan, de minden egyéb haszonnak fele az úrnak jut; pl. a gyapjú fele a gazdát illeti. Ez intézmény czélszerűbb a német »eiserne Viehpacht«-nál, miért is az enquête legtöbb tagja annak kevés módosítással nemcsak fontartását, de más földművelési felszerelésekre való kiterjesztését is kívánta.

Ezen az enquête-n a személyes hitel érdekében még az entrepôt-k fölállítására warrantokkal,¹⁾ a váltóképesség megadása a földművesek részére, hitelszövetkezetek létesítése, az 1807. évi kamatmaximum-törvény megszüntetése stb. hozatott javaslatba. Tehát részben oly intézkedések, melyeknek nálunk épen ellenkezőjét sürgetik.

Németországban legelőször *Raiffeisen*²⁾ ismerte föl azon borzasztó uzsorát, melyre a kisbirtokos gazdák személyes hitelének hiánya szolgáltat okot. Raiffeisen, mint Flammersfeld polgármestere, azt tapasztalta, hogy az egész Rajna mentén a szegényebb földműves lakosság azon uzsora folytán megy tönkre, melyet az állatkereskedők űznek az által, hogy a szegény földműveseknek házi állatokat, főleg szarvasmarhát adnak bérért használatra, olyképen, hogy a marhát bármikor visszakérhessék. A föltételek nem látszanak épen szigorúaknak, de a haszonleső marhakereskedők épen akkor kérik vissza a barmot, mikor a gazdának arra legnagyobb szüksége van; ilyenkor azután jó drágán és rövid határidejű részletfizetésekre eladják a barmot a parasztnak; ha ez azután egy részletet nem tud megfizetni, elveszi tőle a barmot, és a már fizetett részletei elvesznek, de hajlandó azután újra állatot adni kölcsön a végromlás felé induló szegény földművesnek. Ha ez a művelet egy párszor ismétlődik, akkor rá megy a szegény földművesnek darabka földje és minden vagyona, és

¹⁾ Ez intézményt újabban behatóan ismerteti *Hecht*: Die Warrants. Geschichte u. Statistik des Lagerhauswesens. 1883.

²⁾ *Raiffeisen*: Die Darlehenskassen-Vereine. 1883. IV. kiadás.

lesz belőle szegény napszámos. Az uzsorának e nemétől akarta Raiffeisen a szegény földművelő lakosságot megmenteni. ¹⁾

1849-ben sikerült néhány (60) vagyonosabb földbirtokost rávenni arra, hogy egy kölcsön-pénztárt létesítsenek, mely hasznos háziállatok összevásárlására szolgált a célból, hogy ezek azután valamivel magasabb áron, de részletfizetésre a szegényebb földműveseknek eladassanak. Az egyesület tagjai csak a pénztárt létesítő urak, kik egymással szemben *pro rata*, egy harmadikkal szemben pedig egyetemlegesen vannak lekötve.

1852-ben Heddesdorfban, mint ennek polgármestere, már egy szélesebb alapra fektetett »jótékonyági« egyesületet alakított. Ennek a marhavásárláson kívül még többféle nemes humanisztikai célja is volt, ú. m. elhagyott gyermekek nevelése, szabadon bocsátott fegyenczek munkával való ellátása stb. Ez egyesületnek működése 14 községre terjedt ki. Raiffeisen csak később ismerkedett meg Schulze-Delitzsch önszegélyző egyesületeinek tervezetével, és ekkor érezte, hogy saját egyesületi alkotásának némi módosítása és minél nagyobb körre való elterjesztése által ő lehet a kisebb paraszt-osztály Schulze-Delitzsch-e. Nagyobb tevékenységet kezdett kölcsön-pénztárai érdekében megindítani, és 1866-ban, mikor »Die Darlehens-Kassen« című művét közétette, Németországban már 600—700 ily kölcsön-pénztár létezett; 1872-ben újra közzétett művében pedig még sokkal fényesebb eredményről tett jelentést. Raiffeisen sokban módosította ugyan saját kölcsön-pénztárait Schulze rendszere szerint, de mégis megővta annak eredeti humanisztikai jellegét, az által, hogy befizetett díjakért semmiféle részletjegyet vagy részvényt nem adott, sem e díjak után semmiféle osztalék nem járt. A tartaléktőke mindenkor közcélra fordítottatik és a tagok arra igényt nem tarthatnak. A későbbi egyesületek már készpénzben is adnak kölcsönöket, de mindenkor csak állatok vagy gazdasági eszközök beszerzésére, ép azért egy-egy egyesület csak kis területre terjedhet ki, mert csak így lehet ellenőrizni az

¹⁾ Raiffeisen művével az orsz. gazdasági egyesület ismerteti meg a magyar közönséget. *Raiffeisen: Hítel-szövetkezetek*, ford. dr. Szabó Ferencz és Pólya Jakab. 1885.

adósokat a nyert kölcsön hová-fordítására nézve. Ez egy-
 lettel kapcsolatosan jöttek létre a gazdasági szakértelemre
 ható gazdakörök, pinczeegyletek stb.

Raiffeisen fordítói azt mondják e szövetkezetekről,
 hogy azokban »nemcsak tagok élnek és működnék, hanem
 áldozatkész testvérek, bajtársak, kiket összefűzött, egybe-
 olvasztott a felebaráti szeretet, a közös érdek«. Raiffeisen-
 nek a Budapesten 1885-ben tartott nemzetközi gazdasági
 kongresszushoz intézett levelében egyesületeinek száma már
 csak 300-ra van téve.¹⁾ Mind ennek daczára azok üdvös és áldá-
 sos voltát Németországban mindenki elismeri. — Különben e
 szövetkezetek csökkenésének egyedüli oka, hogy helyettök
 inkább a szélesebb alapokon fekvő hitelszövetkezetek vannak
 elterjedve, melyek végre is csak fejlettebb alakjai azon szűkebb
 hatáskörű szövetkezeteknek, melyeket Raiffeisen alkotott.

Hazai íróink, kik újabban a mezőgazdasági hitel kér-
 désével foglalkoztak, kivétel nélkül elismerik e szövetke-
 zetek áldásos voltát. *Pólya, Bernát* és *Sarlay* a »Nemzet-
 gazdasági Szemlé«-ben és egyéb műveikben határozottan
 ajánlják ily egyesületek létesítését, *Lindner* egy egészen önálló
 könyvecskét írt ily irányú megyei hitelszervezetek terjesztése
 céljából, és abban egyúttal egy alapszabálytervezetet is közölt
 (Öszinte szó az agrár kérdéshez. 1883.) Végre az orsz. magyar
 gazdasági egyesület Raiffeisen főművét magyarázó és viszo-
 nyainkra vonatkozó bevezetéssel ellátva magyar fordításban
 tette közzé.

Dr. Schmidt,²⁾ az orsz. magyar gazdasági egyesület
 által 2000 forint díjjal jutalmazott pályamunka szerzője, a
 kisbirtokosok hitelének emelésére szintén a Raiffeisen szel-
 lemében létesítendő szövetkezetekre fekteti a fősúlyt. Szerinte
 is leginkább a kisbirtokos osztálynál van szükség a hitelnek
 teljesen új szervezésére, mert a hitelnyújtás mai alakjai, mint
 azt érdekes gyakorlati példákkal illusztrálja, a kisbirtokos
 igényeinek éppen nem felelnek meg, és még a legkedvezőbb eset-
 ben is igen drágák.

¹⁾ *Raiffeisen* : Die Darlehenskassen-Vereine. 1883. 4. kiadás.

²⁾ *Schmidt József* : A magyar gazda hitele. 1886.

Schmidt a kisbirtoknál főleg a személyes hitel kielégítésére fekteti a súlyt. Mezőgazdaságunk visszamaradását főleg annak tulajdonítja, hogy éppen ez osztály hiteligényeinek kielégítésénél történnek a legnagyobb visszaélések. Létező bajainkat igen élénken jellemezve, azok megszüntetését »*csak a tiszta önszegély elvén* alapuló hitelszövetkezetek útján« reméli orvosolhatni. E szövetkezetek nézete szerint csak a korlátlan vagyoni szavatosság elfogadása által gyakorolhatják azt a hatást, hogy a hitelezés biztosság tekintetében kellő óvatosság mellett történjék, és hogy a kölcsönpenzek lehetőleg üdvös célokra fordíttassanak.

»Helyes szervezés és vezetés mellett elérhető még e szövetkezetek útján — mondja Schmidt — az is, hogy nemcsak a kisbirtokos, de az egész földműves osztály takarékoságra szokik, megtanul saját lábán állani és érdekeit saját erejéből törvényes eszközökkel megvédeni. Állami, egyáltalán idegen segély csekély mértékben csak a legelső kezdet nehézségeinek legyőzésénél, s akkor is csupán az agitatio megindítására, a szervezés első vezetésére szükséges.« (123. l.) Schmidt a kisbirtokosnak még jelzálogi hitelét is ez egyesületek vezetésére és közvetítésére akarja bízni. Igen szépen és találóan fejt ki szerző azon egész fáradságos, nehézkes és költséges eljárást, mely nálunk a telekkönyvi intézmény bármily irányú igénybevételével karóltva jár. Nekünk is az a nézetünk, hogy az egész telekkönyvi intézmény *használatát* a népre nézve sokkal egyszerűbbé, könnyebben hozzáférhetővé és olcsóbbá kellene tenni: mert így bizony e hasznos intézményt a nép gyakran sokkal inkább átoknak, mint áldásnak hajlandó tekinteni.

Schmidt jeles művében különben éppen a kisbirtokos sorsát annyira kizárólag ily hitelszövetkezetekhez kívánja kötni, hogy még az 1876. évi váltótörvény 1. §-át is akkép óhajtja módosítani, hogy »földbirtokosok szenvedő váltóképességgel az esetben bírnak, ha földbirtokuk után évenként legalább 50 írt egyenes államadót fizetnek: kevesebb adót fizetők csak akkor, ha földjük művelésén kívül más vállalatuk vagy más önálló, állandó foglalkozásuk is van, vagy ha a váltókötelezettséget valamely pénzüintézet irányában vállalják el.«

Szerző még a középbirtokosokra nézve is legelőnyösebbnek tartja, ha főleg a nagyobb megyék székhelyein lehetőleg saját kezdeményezésekkel és részben saját erejükből alakítanak speciális hitelszükségleteik biztosítására szolgáló pénzügyintézeteket, melyek egyúttal a nagy központi pénzforrások hitelét közvetítenék.

Az eddig előadottakból eléggé kitűnik, hogy az agrár kérdés leghivatottabb művelői korunkban a fősúlyt a jó, olcsó és a gazda igényeinek legjobban megfelelő hitelre fektetik. Ennek folytán a földhitel kérdését napjainkban igen behatóan tárgyalták, és ennek eredményét abban lehet összefoglalni, hogy a jeles szakemberek teljesen egyetértenek az iránt, hogy a föld művelőinek első sorban mint minden vállalkozónak elégséges és olcsó személyes hitelre van szükségök, mert földjét rövid lejáratú jelzálogi adóssággal semmi esetre sem terhelheti.

A mezőgazdasági hitel és a tengerentúli termelők által fölidézett válság kérdését tekinthetjük jelenleg az agrárpolitikai irodalom egyedüli korkérdéseinek, azért a hazánkban 1885-ben tartott nemzetközi gazdasági kongresszus is kizárólag e kérdés megvitatására szorítkozott, és valamennyi szakember helyeslő elismerése folytán csak ezt a két kérdést tűzte napirendre. — Pályaművünk épen egy évvel e kongresszus előtt készülvén, legczélszerűbbnek véltük annak e két kérdésre vonatkozó §-ait az azóta fölmerült jelentékenyebb adatok és idevágó irodalmi művekkel kiegészítve meghagyni, és a nemzetközi kongresszuson e két kérdésre nézve fölmerült jelentékenyebb eszméket és adatokat e fejezet végén egy egészen külön §-ban tárgyalni.

A mezőgazdasági hitelre vonatkozó rövid irodalmi ismertetés befejezéséül, az egyes, röviden fölemlített nevezetesebb tervezetek részletes megbirálását mellőzve, az önsegély czélszerű szervezetének elvét pedig határozottan helyeselve, csak azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy úgy a személyes, mint a dologi hitelnek mindenestre a földműves igényeihez alkalmazva kell ugyan lenni, de sem a szabad forgalmat, sem a többi társadalmi osztályok érdekeit e czélnak föláldozni nem szabad; de nem is lehet, mert minden, a gazdasági fej-

lődés mai állapotával ellenkező, törekvés magának a föld művelésének és a föld birtokosának érdekeit fogná leginkább veszélyeztetni. A hitelt törvények által biztosítani vagy épenséggel kierőszakolni nem lehet, mert az ily hitel elől az ingó tőke könnyű szerrel menekül. A hitelnek egyedüli alapja a bizalom, ha ennek megnyerése helyett a tőkebirtokost sújtó és megrovíditó intézkedések által remél valaki a földbirtokos adóssági terhén könnyíteni, akkor magának a hitelezésnek egyedüli alapját — a bizalmat — semmisíti meg. »A hitel, mint egy olasz író mondja, olyan növény, mely csak ott nő, a hol kedvező talajra talál, a hol a szabadság levegője és napja környezi.«

7. §. A mezőgazdasági válság és az amerikai verseny.

A földművelés hanyatlását Európában elvitázhatatlan ténynek szokás tekinteni. — Alapítják pedig e tényt a földbirtok eladósodását föltüntető adatokra, a földművelő nép számának csökkenésére, a kisbirtokok fogyását és a kényszerárverések folytonos növekedését igazoló számadatokra. Habár, mint részben fönnebb kimutattuk, a statisztika adataiból sem a kisbirtokok pusztulását, sem a telekkönyvi teher növekedését kimutatni nem lehet, a földművesek számának csökkenése pedig nem jelenti okvetetlenül a mezőgazdasági munkaerő csökkenését, mert a gépek az emberi kéz munkáját sokszorosan pótolják, és mert ezek behozatalára sokszor épen a mezőgazdaság belterjesebb folytatása és az ipar fölvirágzása készítet; mégis, a legtöbb mezőgazdasági termék árának jelentékeny és folyton tartó árhanyatlását tekintve, készségesen elismerjük a mezőgazdaság nehéz és sok tekintetben válságos helyzetét, és így nem mellőzhetjük azon jelentékeny irodalmi mozgalmat, mely épen az újabb időben a mezőgazdasági válság tulajdonképeni okainak kiderítése céljából jött létre, és a melynek nem egy jeles és tanulságos mű köszöni létét. Az ez irányú irodalom terén általános az a meggyőződés, hogy az európai mezőgazdák válságos helyzete egyedül az amerikai Unio és más tengeren túli államok folyton növekedő versenyének az eredménye.

Németországban Semler ¹⁾ és Wirth Miksa ²⁾ tárgyalták terjedelmesebb, önálló becsű művekben, Schöffle és mások nagyobb értekezésekben az amerikai verseny hatását. Franciaországban Leroy-Beaulieu, Laveleye és Lafargue kisebb-nagyobb értekezésekben, Ronna pedig, kit 1879-ben a francia kormány az amerikai viszonyok tanulmányozására küldött ki, egy vastag kötetet tevő hivatalos jelentésében, ³⁾ Ausztriában Peez, ⁴⁾ végre hazánkban Szathmáry, ⁵⁾ Bernát, Andrássy Géza és ifj. Széchenyi Imre grófok foglalkoztak önálló művekben ezzel a kérdéssel. Az angol parlament 1879-ben két tagját küldte ki a kérdés tanulmányozására, kik szintén terjedelmes munkálatban tették közzé észleleteiket. ⁶⁾ Az angolok általán legbehatóbban foglalkoztak e kérdéssel és leginkább tapasztalták a verseny hatását.

Angolországban a búzával bevetett földek tiszta jövedelme egy acre után 70 frtról 50 frtra szállott alá. 1870-ben még 11.700,000 acre volt gabonaneműekkel bevetve, 1884-ben már csak 10 millió, 1885-ben pedig nem is egészen 9 millió.

A földműveléssel foglalkozók száma pedig volt a népszámlálás adatai szerint:

1861-ben 2,010,454

1871-ben 1.656,138

1881-ben 1.383,184

Vagyis a földműveléssel foglalkozók 1861-ben még a lakosságnak 10⁰/₀-kát, 1881-ben ellenben már csak 5⁰/₀-kát tették. — Ez állapotot a gabonaár rohamos csökkenésének tulajdonítják. — A londoni piacon 1851—1860-ig egy mé-

¹⁾ Semler: Die Bedeutung der nordamerikanischen Concurrenz in der landwirthschaftlichen Produktion.

²⁾ Wirth: Die Krisis in der Landwirtschaft. 1881.

³⁾ Ronna: Le Blé aux États-Unis. 1880. Főbb eredményeivel Hegedűs ismertet meg bennünket: Az amerikai verseny és jelentősége. Buda-pesti Szemle. 1881. évi folyam. 25. k. 49. sz.

⁴⁾ Peez: Die amerikanische Concurrenz. Wien, 1881.

⁵⁾ Szathmáry: Az amerikai verseny és a mezőgazdaság. 1882.

⁶⁾ Agricultural interest's Commission Reports of the assistant commissioners Mr. Clare Read and Mr. A. Pell. 1880. Böven ismertette Wirth. M. f. i. művében.

termázsa búza ára átlag 13.₅ frt, 1861—70-ig 12.₅ frt. 1880-ban 12 frt, 1885-ben pedig az agio számbavételével együtt csak 8.₅ frt; tehát csak 20 krral több, mint a budapesti piacon. Angliában még 1879 előtt a gabona ára a jó és rossz termésű évek szerint változott, míg 1879-ben, dacára annak, hogy egész Európában rossz termés volt, sőt az előbbi év is szűk termésű év volt, még sem lehetett áremelkedést tapasztalni. A termés 1879-ben Angliában 19° „-kal a közép termés mögött maradt, és csaknem minden európai államban hasonló volt a viszony; ez, angol tapasztalatok szerint, azelőtt az áraknak legalább 80° „-kal való emelkedését eredményezte, és így egy métermázsa buzának legalább 20 frtba kellett volna kerülni, és az éhtyphus pusztításaitól kellett volna tartani. E helyett Amerika versenye folytán a búza ára leszállott 10 frtra, és a szűk termés bajait Anglia kevésbé érezte, mint akármely más állam. Még hazánkban is 10 frt 10 krról 10 frt 75 krra emelkedett az általános szűk termés folytán a búza ára. E ténynek hatása alatt küldött az angol parlament a helyszínére szakértőket, a kik konstatálták, hogy Európa, de főleg Anglia, ez idő szerint az amerikai gabnatermesztéssel egyáltalán nem versenyezhet, s így Angliában egyszerűen lemondtak arról, hogy az amerikai versenyvel szemben az angol gazdának bármiféle védelmet nyújtsanak, hanem inkább fölhagynak a búzatermeléssel és a lehető legintensivebb állattenyésztésre térnek át. Anglia különben, mely tiz év előtt évi gabnaszükségletének még felét, ma ellenben már csak $\frac{1}{3}$ -dát képes saját rendes évi termése által fedezni, a nemzetközi élelmezés tekintetében annyira biztosítva van, hogy a drágaság vagy éhség veszélye ellen jobban van biztosítva, mint a világ bármelyik állama. Amerika, Oroszország, Kelet-India, Ausztrália, Közép-Európa, Egyiptom, szóval az egész gabnatermelő világ küld Angliába gabonát és lisztet.

Európa többi államaiban ugyan nem érezhető még az amerikai válság hatása annyira, mint Angliában, de a hatás egyes jelenségei mégis eléggé észlelhetők. Egészen véve a gabnamívelésre szánt terület, Belgiumot kivéve, az egész európai kontinensen inkább növekszik, mint csökken, és a föld helterjesebb művelése is halad, a mezőgazdasággal fog-

lalkozók száma ellenben csaknem minden európai államban csökkenőben van, így hazánkban 1870 óta félmillióval csökkent a mezőgazdasággal foglalkozók száma. ¹⁾ Mily nagymérvű átalakulást okoz a gabnaárak leszállása az egész világ mezőgazdasági termelésében, azt legjobban bizonyítja azon körülmény, hogy Neuman-Spallart többször idézett nagyérdekű művének adatai szerint az 1878—1881. évek átlagához képest az árak csökkenése folytán az egész világ gabnatermésének értéke 1884-ben 1400 millió frttal kisebb, az illető évek átlagának megfelelő értékénél.

A mit Anglia az árak csökkenése folytán 1879-ben tapasztalt, ugyanezt tapasztaltuk mi hazánkban 1884-ben, mikor egy igen rossz termés daczára az árak az 1883. évi jó esztendőhöz képest 30° -al csökkentek!

Az európai gabnatermelés tehát kétségtelenül oly változatos helyzetben van, hogy teljesen indokoltnak kell tekintenünk azon nagymérvű irodalmi mozgalmat, mely az újabb időben az amerikai termelési viszonyok ismertetésében és hatásainak megbeszélésében nyilvánult.

Az éjszak-amerikai Unio földművelési viszonyait ismerető alaposabb munkákból mindenekelőtt az tűnik ki, hogy az amerikai földet sem a talajkimerülés veszélye nem fenyegeti, sem lakosságának gyors szaporodása kivitelképességét egyhamar csökkenteni nem fogja.

Dodge, a washingtoni mezőgazdasági statisztikai hivatal tisztviselője, kimutatja, hogy 1849-ben átlag egy lakóra 1 hectol. és 52 ctl. gabna jutott; 1859-ben már 1 hl. és 93 cl.; 1869-ben 2 hl. és 46 cl., 1879-ben végre 3 hl. és 24 cl. A fejenkénti fogyasztás tehát az évi kivitelnek ötszörösét teszi, és a fejenkénti évi fogyasztásnak oriai emelkedése daczára a kivitel még egyszer akkora, mint a 30 év előtti összes fogyasztás. »Ez annyit jelent — mondja Dodge — hogy, míg a lakosság 100° -kal, addig a termelés 200° -kal emelkedett«.

Az utolsó 13 év alatt az amerikai gabnatermés kiterjedését a következő, *Lafargue Pál*-nak a »*Journal des Eco-*

¹⁾ *Pisztóry*: Osztrák-magyar Monarchia statisztikája. 1884. Pozsony és Budapest. 445. és 450. l. Ugyanitt a mezőgazdaság állapota. 364. sk. l.

nomistes« 1884. évi július és augusztus havi füzeteiben, és *Schäfflenek* a tübingi államtudományi folyóirat 41. és 42. évfolyamában megjelent, alább idézendő értekezéseiből vett következő adatok mutatják:

	Buza		Tengeri	
	bevetett terület hectárban	évi termés hectoliterben	bevetett terület hectárban	évi termés hectoliterben
m i l l i ó k b a n :				
1871-ben	8	81. ₂	13. ₈	349. ₄
1872 »	8. ₄	88	14. ₃	384. ₉
1873 »	8. ₉	99	15. ₈	328. ₄
1874 »	10. ₁	108. ₈	16. ₆	299. ₅
1875 »	10. ₆	102. ₉	18. ₁	465. ₄
1876 »	11. ₁	101. ₉	19. ₈	452. ₉
1877 »	10. ₆	128. ₃	20. ₄	472. ₉
1878 »	13. ₀	148. ₀	20. ₈	489. ₀
1879 »	13. ₁	160. _—	21. ₅	618. ₂
1880 »	15. ₃	175. ₆	25. ₂	605. ₀
1881 »	15. ₂	134. ₈	26. ₀	418. ₆
1882 »	15. ₀	176. ₄	26. ₅	565. ₉
1883 »	14. ₇	147. ₀	27. ₆	452. ₈

Az amerikai Unio államainak *kivitele* pedig *összes gabnane-müekben* (ú. m. búza, rozs, árpa, zab és tengeri) és *őrleményekben* következőleg emelkedett:

Amerikából kivitetett :

Aratási évben	dollár értékben	aratási évben	dollár értékben
1826—30-ig évi átlag	8 millió	1876—7	117 millió
1831—35 » » »	9. ₆ »	1877—8	181. ₇ »
1836—40 » » »	9. ₄ »	1878—9	210. ₃ »
1841—45 » » »	10. ₃ »	1879—80	288 »
1846—50 » » »	28. ₄ »	1880—81	270 »
1851—55 » » »	26. ₈ »	1881—2	182 »
1856—60 » » »	40. ₆ »	1882—3	208 »
1861—65 » » »	72. ₈ »	1883—4	162 »
1866—70 » » »	55. ₂ »	1884—5	160 »
1875—75 » » »	107. ₂		

Amerika kivitele az újabb időben a többi európai államok prohibítív jellegű intézkedései folytán mindinkább Anglia felé irányul, míg azelőtt az amerikai kivitelnek legfőlebb fele

ment Angliába, ma már közel $\frac{2}{3}$ része. Az amerikai unio államaiból Angliába vitetett dollár értékű liszt és gabona:

1878—9-ben	170 millió	1882—3-ban	129 millió
1879—80-ban	154 »	1883—4-ben	97 »
1881—2-ben	114. ₈ »	1884—5-ben	101 »

Anglia évi búzafogyasztásának 1852. 9-ig még $73.\frac{0}{10}$ -ka belföldi, 1879 óta már csak $23.\frac{0}{10}$ -ka.

Angolországon kívül Amerikából kivetett liszt és gabna. Millió dollár értékben:

	1882—3	1883—4	1884—5
Franciaországba	18. ₆	10	9. ₈
Belgiumba	13. ₈	9. ₉	9. ₅
Németországba	3. ₅	6	4. ₈
Hollandiába	4. ₅	3	3. ₇
Egyéb államokba	38	36	31. ₈

Amerika ma már mindenütt versenytárs, a hol egyáltalán idegen gabonára, névleg búzára szorúlnak. Európában Amerika folyton fokozódó versenye mellett Déloroszországon és Moldván kívül alig lesz képes valamely állam idegen államokban leendő eladás céljából gabonát termelni, s így Amerika versenye Magyarország gabnakivitelét fenyegeti a legérzékenyebben. Amerika versenyképességét illetőleg *Semler*, a ki sok ideig a hely színén tanulmányozta a viszonyokat, azt állítja, hogy Amerika nem annyira természeti előnyeinek és kisebb adóinak, mint inkább saját élelmességének köszöni kedvező helyzetét. A következő 20 pontban foglalja össze azon tényezőket, melyeknek Amerika versenyképességét és mezőgazdasága gyors fejlődését tulajdonítja:

1. A javak arrondirozott volta és a farm épületek czélszerű fekvése.
2. Minden gazdasági műveletnél a gépek erélyes használata.
3. A kitünő szerszámok a házi és mezei munkáknál.
4. Az épületek, csűrök, istállók stb. gyakorlati berendezése.
5. A munkások ügyessége, megbízhatósága és kitartása.
6. A naponta 3-szori étkezéssel való megelégedés.
7. Az idő és erő rendkívül ügyes megkimélése.

8. A munkafelosztás és tömegtermelés.
9. Tetterő, vállalkozási kedv és derült remény a jobb jövő iránt.
10. Az önkormányzat által hozzá vannak szokva magokon segíteni.
11. Czélszerű zálog- és telektörvény.
12. A mezőgazdaság iránti tisztelet és rokonszenv.
13. A gyakorlati tevékenységre irányzott egyesületi élet és szellem.
14. A kereskedés kitünő szervezete, elevátorok, terménybörzék stb. által.
15. Üzleti érzék és ügyesség.
16. A farmerek és kereskedők harmonicus összeműködése.
17. Olcsó vasúti szállítás, a vasúthálózat folytonos terjedése.
18. A sajtó támogatása.
19. Az osztálygyűlölet hiánya.
20. A farmok körén belül minden korlátozás hiánya.

Habár sok ismétlés és fölösleges részletezés foglaltatik ezen pontokban, mégis fölsoroltuk azokat, mert Semler műve irányának jellemzésére szolgálnak, és mert szerző mindenestre nagy érdemeket szerzett magának a gazdasági válság okainak kutatása terén, az által, hogy az amerikai viszonyokat a helyszinén tanulmányozta.

Elismeréssel kell adóznunk épen ez okból azon hazánkfiainak is, kik mint *Andrássy Géza* gróf. *Széchenyi Imre* gróf és *Bernát István* szintén a helyszinén tanulmányozták viszonyainkat, és tanulmányaik eredményét érdekes munkákban tették közzé.

Bernát István műve ¹⁾ a m. tud. Akadémia könyvkiadó-vállalata által lón kiadva és igen sok tanulságos adatokat foglal magában. Bernát az amerikai gazdálkodás legjellemzőbb vonásának a telek bőségét és ennek folytán a gazdaság külterjes voltát tekinti. Ezenkívül még két körülmény jellemzi Amerika gazdálkodását, ú. m.

1. A munkafelosztás elvének lehető legszélesebb körű

¹⁾ *Bernát*: Észak-Amerika. Közgazdasági és társadalmi vázlatok. Budapest, 1886.

alkalmazása a mezőgazdaság terén. Dakotában csupán búzát termesztenek, Texasban csakis marhát tenyésztnek.

2. A gépeknek a lehető legszélesebb körű alkalmazása, a mit természetesen a terület sík és egyenletes volta nagyban elősegít. Gazdasági gépekre az unio államaiban összesen 18,187 szabadalom adatott. A mezőgazdaság rohamos haladását főleg a mezőgazdasági birtoktestek, a farmok és a házi állatok nagy szaporodása bizonyítja. A farmok száma 1860-tól 1880-ig 2 millióról 4 millióra, a lovaké 7-ről 10-re, a teheneké 9 millióról 12-re, a sertéseké 25 millióról 47,7 millióra emelkedett.

De e rohamos haladás határai, Bernát szerint, már mindig szűkebb körre fognak szorítkozni, mert habár 1.400,000 □ mfd azon terület, melyet az amerikai unio államai még csak ezentúl fognak letelepülőkkel megnépesíteni, mégis a Public Land Commission jelentése szerint már csak 25¹/₂ millió acrest azon földterület, mely költségesebb javítási munkálatok (gátak, vízszabályzások, lecsapolások) stb. nélkül változtatható át rétté vagy szántófölddé.

Mindezek alapján Bernát azon végkövetkeztetésre jut, hogy 1. az *amerikai verseny már túlhaladta zenitjét*, mert közeledik azon idő, mikor drágábban fog termelni;

2. hogy az unio mezőgazdasági tekintetben mindinkább a bérletek és nagybirtokok országává válik, a mennyiben már most is 2.984,000 farm közül egy millió van ¹/₃ részben készpénzfizetésért és ²/₃ részben természetben való adózásért bérbe adva.

3. A tulajdonosok legnagyobb része, így a régibb államokban a farmerek fele, úgy el van adósodva, hogy néha az évi termés a kamat fizetésére sem elegendő, és így ezek alig tekinthetők többnek, mint hitelezőik bérlőinek.

Schäffle, a ki az 1880. évi nagy census mű alapján ¹⁾ ismerteti Amerika gazdasági viszonyait, ²⁾ sok tekintetben ellenkező eredményre jut.

¹⁾ Report on the productions of Agriculture as returned at the X-th census. Washington, 1883. Government printing office és Report of the Commissioner of Agriculture. Washington, 1883.

²⁾ *Schäffle*: Die amerikanische Concurrenz im Lichte des jüngsten

A népszámlálás évében készülő mezőgazdasági statisztika adatai alapján, Amerika gabnatermelésének óriási haladását, a következő adatok által tünteti föl:

	gabnatermés bushelben á 36 lit.	a termés szaporodása 1850 óta % -ban	esik egy főre bushel
1850-ben . . .	867 millió	—	37.4
1860-ban . . .	1239 »	42.6	39.4
1870-ben . . .	1387 »	59.5	36
1880-ban . . .	2697 »	211	53

Amerika összes mezőgazdasági termékeinek kivitele pedig 1394 millió dollár értéket tőn.

A mezőgazdaság külterjes voltát, daczára annak, hogy az szerinte úgyszólván »gyárilag« üzetik, ő is konstatálja; mert Németország egy hectáron 13.5 métermázsát, Amerika ellenben csak 9.4 métermázsát termeszt. Magyarország 9.3 hectolitert.

Amerika gazdálkodásának *főelőnyei* Schäffle szerint a bőven termő talaj, az olcsó (csaknem ingyen kapható) szántóföld, a kevés katona, a forgalom teljes szabadsága és annak rendkívüli olcsósága az unio egész nagy területén; a föld mentessége a nagy adóssági terhektől és a bérletek csekély száma. »A farmer tulajdonos és nem bérlő!« mondja Schäffle, de a viszonyokat a helyszínén tanulmányozó hazánkfia, mint láttuk, e két utóbb említett előnynek épen ellenkezőjét állítja.

Amerika *hátrányára* van Sch. szerint ezzel szemben: 1. a kamatláb magassága, mely épen a fő gabnatermő vidékeken (a Mississipi-völgy mentén és territory-kon) 7—9⁰/₁₀-ra emelkedik; 2. a magas munkabér, mely a census adatai szerint 1600—2000 márkára tehető. (A vasúti szolgazemélyzet átlagos évi díjazása például Németországban 800 márka, Amerikában 2000 márka.)

3. A nagy távolság a főbb európai piaczoctól. A főbb gabnatermő vidékek 15,000 angol mértföldnyi távolra vannak.

Az adók Sch. véleménye szerint nem kisebbek, mint pl. Németországban, mert az unio államaiban igen sok oly terhet viselnek a polgárok, melyeket Európában az állam visel,

Census der Vereinigten Staaten. Zeitschrift für d. ges. Staatswissenschaft. Tübingen. 41. évf. 1. és 473. 1. és 42. évf. 1. f. 24. sk. 1.

(iskola, közművek, utak stb.) De az unio adózási rendszere olyan, hogy az összes vagyonnak csak 38,7% kerül adó alá, a többi az adó alól ki tudja magát vonni. A hivatalos census adatai az unio polgárainak vagyonát 43,642 millió dollárra teszik, a tényleg megadózáva lévő 16,900 millió dollárnyi vagyonnal szemben.

De nem elég azon állapotot ismerni, mely az európa-mezőgazdáknak sok tekintetben mindenesetre válságos helyzetét okozza, hanem módokról is kell gondolkoznunk, mely által az európai mezőgazdákon segíteni lehessen, *a nélkül, hogy ez a többi produktív osztályok jólétének árán eszközöltesék.* Az eddig javasolt módok leginkább egy európai vám-unio létesítése és a gabnavámok életbeléptetésének tervezeteiből állottak. Az egyik kivihetetlen, a másik pedig nem más, mint a szegény ember adója a földbirtokos részére, az iparos és kereskedő osztály dézsmája és robotja mind azon földbirtokosok javára, kik többet termelnek, mint a mennyire háztartásukban szükségök van.

Schäffle igen helyesen jegyzi meg, hogy Európa államai csak saját magokat teszik tönkre midőn egymástól elzárkoznak, és ez által az ipar fejlődését megbénítják egy nagy világ-részszel szemben, melynek Európát fölülmuló óriási nagy területén már ma is nagyszerű vasúthálózata van, és mely könnyű szerrel képes 500 millió embert föntartani.

Mellözve a javaslatok azon hosszú sorát, melyek kisebb-nagyobb terjedelmű röpiratokban, enquêtes és a parlamentek tanácskozmányaiban javaslatba hozattak, és melyek egy része inkább csak alkalmul akarta az amerikai versenytől való félelmet fölhasználni, arra, hogy retrograd és reactionarius intézményeket csempészszen be a modern államrendszerbe, csakis a gabnavámok kérdésére akarunk részletesebben kiterjeszkedni, az európai vám-unio eszméjére nézve pedig a budapesti nemzetközi gazdasági kongresszust tárgyaló §-unkra utalunk.

Mielőtt azonban a gabnavámok kérdésével részletesebben foglalkoznánk, szükségesnek tartjuk az amerikai verseny veszélyeit kellő világításba helyezve, valódi mértékére leszállítani.

Azon reményt, hogy a lakosság gyors szaporodásával Amerika kivitelképessége csökkenni fog, az eddigi tapasztalatok megczáfolták; a mi azon másik állítást illeti, hogy az amerikai tömeges búzatermesztés a föld teljes kiszivását vonja maga után, és így az rövid idő múlva terméketlenné fog válni, e remény megvalósulását az eddigi tapasztalatok után legalább egyhamar szintén nem várhatjuk; s így azon válság volna még az egyetlen reménysugár, melynek az amerikai gyárilag űzött nagybantermelés folytán, sokak nézete szerint, okvetetlen be kellene következnie.

Az amerikai »Bonanza farms« és »fermes mammouth« óriási területén, katonailag szervezett munkás ezredekkel és a legtökéletesebb gépekkel eddig egészen ismeretlen és szokatlan módon természetnek gabonát. A vasút megáll azokon a helyeken, a hol a gabonát kicsépelik és megrostálják; a vasút tehát magáról a szérűről egyenesen a tengerparti kikötőbe viszi a gabonát. Ha egy európai kikötőből New-Yorkba táviratoznak gabonáért, egy hét múlva több millió hectoliterrel megterhelt hajók kötnek ki Európában. Innét van az, hogy valamivel korábbi aratásunk daczára ma már csak a német és sveiczi piacon előzhetjük meg Amerikát; Francia- vagy Angolországra nézve erre még csak nem is gondolhatunk.

Dalrymple Oliver 1874 óta egy 30,000 hektárnyi területen vezet ilyen »búzagyarat«, mint egy magyar író nevezi, és búzavetéseit minden évben 2000 hektárral megnagyobbítja. Itt 155 aratógép és 26 várnagyságú gőzgép végzi a munkát, és vasúti kocsik állanak készen a megrakodásra. A Glennfarm Californiában pedig még ennél is nagyobb.

Lafargue Pál és mások állítása szerint e vállalatok, melyek egy része angol urak kezében van, a kisbirtokosokat tönkrejutással, és az uniót egy ennek folytán bekövetkező nagy sociális válsággal fenyegetik, mely e gabnakerályok kivitelképességét komolyan meg fogja ingatni. A kisbirtokosok helyzetének tarthatatlan voltát ugyan Bernát is fölemlíti, de ha azon nagy válság, melynek a kisebb birtokot védő számos törvény már eddig is útját állja, be is következne, nem szabad szem elől téveszteni, hogy ez a válság mindenesetre csak egy *átmeneti* állapot lehetne, mely legfőljebb arra szol-

gálhatna, hogy Európának megkönnyítse gazdaságának az amerikai versenynek megfelelő teljes átalakítását; továbbá, hogy nem az amerikai unio államai az egyetlen veszélyes versenytársai az európai gabnatermesztő államoknak.

Szolgáljanak ez állapot megvilágítására a következő tabella adatai:

Földünk gabnatermése millió hectoliterben: ¹⁾

I. Európában	búza	rozsa	egy lakóra jut átlag ²⁾ hectoliter
Oroszország	69	219	3.52
Németország	36.9	79.9	2.58
Franciaország	100.8	25.4	3.25
Ausztria	13.3	25	1.72
Magyarország	22	14.3	2.20
Anglia	32	0.6	0.92
Olaszország	50.9	3.2	1.55
Spanyolország	61.1	11.6	4.46
Aldunai államok ³⁾	28.7	6.4	2.10
Dánország	1.6	5.8	3.70
Svédország	1.2	6.9	0.80
Belgium	7.3	5.8	2.38
Németalföld	2.0	3.4	1.35
Finnland	—	3.6	1.75
Portugal	3.0	2.3	1.32
Norvégia	0.1	0.3	0.20
Görögország	1.6	—	0.80
	431.3	413.4	

Ha ez átlagos termésből 20⁰/₀-ot vetőmagra és más célokra levonunk, és a többbit, 1 hectolitert 80 kilóval véve egyenlőnek, métermázsára változtatjuk, úgy összesen 508 millió métermázsát nyerünk, a mi egy lakóra, 329 millió lakót véve, valamivel többet ad másfél métermázsánál, a mi csak szűken volna elegendő az európai lakosság kenyér szükségletének fedezésére. De ennyire kedvező eredmény is csak akkor áll elő, ha Oroszországot is számbaveszszük, a hol 2,1 mmi. jut egy lakóra, s így Oroszország nélkül csak valamivel több jutna egy európai lakóra 1 métermázsánál, a mi, tekintve azt,

¹⁾ Több évi átlag 1870—80 között, ²⁾ buza és rozsból összesen

³⁾ Bosznia. Bulgárország. Törökország. Szerbia. Románia.

hogy e két gabonanemnek egyéb irányú ipari és államtenyésztési célokra való fölhasználása nem lett kellőleg figyelembe véve, mindenesetre azt bizonyítja, hogy Közép-Európának búza- és rozstermését legalább 30%-kal kellene kiterjeszteni, s így a termő földet az eddiginél nagyobb mértékben kellene egyéb művelési ágaktól elvonni. Ha ezt tenni nem akarjuk, illetőleg egyéb emberi szükségletek megrövidítése nélkül nem is tehetjük, akkor nincs okunk az Európán kívüli termékektől elzárkoznunk, sőt azokra egyenesen rá is szorúlunk.

II. Európán kívüli államokban

	búza millió	rozsa hectoliter	egy lakóra jut átlag hectoliter
Amerikai unio	145.6	8.5	3.08
Kelet-India	90	—	0.48
Canada	10.7	0.7	2.65
Ausztrália	7.6	—	2.58
Egiptom	6.6	—	1.86
Chile	4.7	—	2.88
Algír	3.7	—	1.89
Japán	4.0	—	0.11
	273.1	9.9	

Ha ehhez még a többi gabonanemek termését is hozzá számítjuk (u. m. árpa, zab, kukoricza és köles), akkor Neumann-Spallart becslése szerint egy évben 27,000 millió márka értékű gabona terem földünk azon részein, melyek termése iránt tájékozva vagyunk.

Az amerikai unio államainak földművelési osztálya földünk összes gabonatermését az 1886. évre bushelemben (36 liter), ekkép mutatja ki:

Egyesült államok	457,218,009
Kanada	37,219,234
Chili, Argentín köztársaság	28,800,625
Amerika összesen	523,237,859
Ausztria	31,402,613
Magyarország	106,150,875
Belgium	18,514,688
Dánország	4,731,532
Franciaország	299,107,620
Németország	82,000,000

Anglia	65,285,353
Görögország	4,800,000
Olaszország	129,412,133
Holland	4,937,250
Portugal	8,228,750
Rumánia	22,629,063
Oroszország	213,907,048
Szerbia	4,525,813
Spanyolország	131,660,000
Svéd- és Norvégország	2,468,625
Sveicz	1,645,750
Európai Törökország	41,143,750

Európa összesen 1.172,550,898

Ausztrália	22,258,146
India	258,327.632
Egyiptom	16,457,500
Algier	32,915,000

Az egész világ összesen 2.025,737,035

Braehelli ¹⁾ az összes gabonatermékeket egyenértékűvé változtatva és száraz mag értékre redukálva, az átlagos évi középterítés alapján: az egyes európai államokban az egy főre eső száraz magértéket ekkép mutatja ki:

Eszik egy főre száraz gabna tápérték :

	kgr.		kgr.
Bolgárországban	894	Ausztria	230
Dánországban	648	Olaszország	226
Romániában	583	Belgium	223
Magyarország	470	Finland	220
Spanyolországban	433	Portugal	204
Oroszország	425	Anglia	187
Franciaország	363	Németalföld	162
Svédország	336	Bosznia	148
Görögország	280	Norvégia	131
Német birodalom	276	Sveicz	115
Szerbia	233		

Heltai ²⁾ 87 francia város kenyérfogyasztásának mennyiségét, 201 kilogrammot vévén alapúl, Neumann-Spallartnak általunk is használt fönnebbi adataiból kiszámítja, hogy

¹⁾ Staaten Europa's. 4. kiadás 1883. 78. l.

²⁾ *Heltai*: A vámok emelése és a mezőgazdaság helyzete. Budapesti Szemle. 45. k. 100. sz. 76. sk. l. 1885. évf.

mind azon országokban, melyek évi átlagos termését fönnebb köziött tabellánk mutatja, átlag csak 179 kgr. jut egy lakóra, és így túltermelésről szólni nem lehet.

Mind ez adatok eléggé bizonyítják, hogy azon állapotot, mely a főbb gabonatermelő államok versenye folytán keletkezett, sokszorosan túlozzák.

Egy jellemző példája e túlzásoknak *Lafargue* következő nyilatkozata:

»A XVIII. században — mondja Lafargue — a mezőgazdaság, és különösen a francia, föllázadt a feudális szabadalmak, és a közlekedési viszonyok hiánya és tökéletlensége miatt, melyek a mezőgazdasági termelést és annak forgalmát megakadályozták. A XIX. században a kereskedelem szabadsága, a vasutak, a gőzhajózás azt egy új, sokkal nagyobb válságba taszították, mint a melyben az az 1789-ki forradalom alkalmával volt.«

Ez mindenesetre jellemző túlzása a mai állapotnak.

A feudális szabadalmak nyomasztó befolyását mindenki ismeri, hasonlítsa ezzel össze a mai állapotot, és ítéljen! Az emberi természetben rejlik a rég elhunyt bajokat elfeledni és a jelen sokkal kisebb bajait súlyosabbaknak képzelni azoknál, melyek alatt egész generációk összeroskadtak. A sokkal kisebb veszélyek és bajok ma annyira idegessé teszik az embereket, hogy már Amerika fölfedezőjét is átkozzák és a gőzerő feltalálását a legnagyobb szerencsétlenségnek tartják a gabonavámok némely apostolai. *Miért?! — Mert olcsóbb lett a mindennapi kenyér?! Hát azt már elfeledte volna az emberi nem, hogy azon olcsó közlekedési eszközök nélkül, melyeket egy Watt és Stephenson nagy szellemének köszönünk, ma Európában legalább is minden második vagy harmadik évtizedben egyszer-kétszer az éhhalál pusztítana és tizszer annyi áldozatot szedne, mint ma az időnként oly nagy rémületet okozó kolera?!*

Mi hasznát vette az éhen haló emberi nem, még a jelen század elején is, a magas gabonaáraknak? Hiszen épen azelőtt csak akkor volt a búza ára magas, ha nem termett senkinek és messze földről *drága pénzen* kellett hozni. Ha hó év volt

akkor az alacsony ár a mai alacsony árral nem állott semmi arányban.

1847-ben tavaszkor az 1845. és 1846. évi szűk termés folytán olyan magas volt a gabona ára, hogy Anglia és Franciaországban általános éhség veszélyétől tartottak, mikor az első nagyobb amerikai szállítmány, összesen mintegy 600,000 vámmázsa az angol és francia kikötőkben megérkezett. Németországban ekkor egy zsák (mintegy 110 liter) rozs ára 12 tallérba került. Itt az orosz búzát várták, de mire ez megérkezett, addigra már meg volt az 1847. évi bő aratás, és a gabona ára rendkívül leszállt. Mind ennek daczára Németországban épen ez a körülmény siettette a vasúthálózat nagymérvű kiterjesztését.

A francia forradalom kitörésére az első lökést a gabona drágasága adta meg, és a francia forradalom egész történetében a gabonapolitika kiváló szerepet játszott.¹⁾ A ki a gabonát megdrágította vagy a kit csak az a gyanú terhelt, hogy ezt teszi, az nyaktiló alá került. Valóban jellemző körünk egész irányára, hogy ugyanazon nemzetnél, mely a gabona megdrágítóit halállal büntette, 90 évvel később, 1879-ben a földművesek küldöttséget menesztettek *Tirard* földművelési miniszterhez, azért, hogy emelje föl a gabonabehozatali vámokat. »Hiszik-e, mondá a francia miniszter a küldöttségnek, hogy lehetséges bármily adót szedni a mindennapi kenyér után?!« Néhány évvel később Franciaország parlamentje volt az első, mely két ízben is fölemelte a buza vámját.

Anglia keletindiai tartományában *Bengaliában* 1769—70-ben 10 millió ember, 1866—8-ig pedig másfél millió szenvedett éhhalált, ellenben 1873—4-ben a közlekedési eszközök tökéletesebb voltánál fogva, a britt kormány 56 millió forint költséggel 4¹/₂ millió embert mentett meg a biztos éhenhalástól. Európában pedig a tömeges éhenhalás borzalmai már csak a történetből ismeretesek.

»Der grossartig organisirte Handel mit Brodfrüchten —

¹⁾ *Schmidt*: Pariser Zustände während der Revolutionszeit. — 1789—1800.

mondja Neumann-Spallart ¹⁾ — hat zwischen den fruchtbaren Produktionsgebieten im Osten und Norden von Europa, im Westen von Nordamerika, in Ostindien, Australien, Aegypten einerseits und den dicht bevölkerten Industriestaaten unseres Erdtheiles anderseits einen so stetigen Contact hergestellt, dass die Witterungsverhältnisse, welche in einzelnen Jahren örtlich herrschen, die Missernten, welche einzelne Länder heimsuchen, auf dem Weltmarkt im Grossen und Ganzen kaum mehr fühlbar werden. Der Ausgleich zwischen den entferntesten Theilen der Erde ist ein vollständiger; die Ungunst der Natur wird dadurch überwunden, und wenn selbst eine ganze Staatengruppe völlig auf Zufuhren von einer anderen angewiesen wäre, so werden solche Leistungen heutzutage ohne erhebliche Anstrengungen, ohne beträchtliche Opfer durchgeführt.«

Valóban jellemző vonása az emberi nem társadalmi osztályai által vivott érdek-küzdelmeknek, hogy oly előnyöket, melyeket az általános közjó érdekében egyes osztályok önző érdekeivel szemben, kitartó és lelkes küzdelem árán, egyes nemeslelkű férfiak önzetlen önfeláldozása által tudtak csak elérni, oly kevésre becsülnek, ha azok élvezetéhez egyszer hozzászoktak, hogy azoktól az első kedvező alkalommal könnyűszerrel, minden ellentállás nélkül engedik magokat megfosztatni azok által, kik nem a közérdeket, hanem csak saját nyereséményök növelését tartják szem előtt. A mindennapi kenyér mesterséges megdrágítását még 10 év előtt mindenki a legnagyobb igazságtalanságnak és a legridegebb önzős politikájának tekintette, és nem akadt volna parlament Európában, mely annak eszközeit megszavazta volna. Ma valóságos lázas sietéssel igyekeznek Európa összes iparos államaiban meghonosítani azt az állapotot, melynek az angol gabnavámok története oly tanulságos és elijesztő példáját nyújtja.

Bismarck egész cynismussal valja be a német birodalmi gyűlés előtt, hogy soha sem hódolt szívesen a szabad kereskedelem rendszerének. Francziaország pedig másfélév alatt kétszer emeli föl a kenyér adóját, melyről 1879-ben azt

¹⁾ *Neumann-Spallart*: Uebersichten der Weltwirtschaft. 93. sk. 1. Jahrg. 1883 — 4. Stuttgart, 1887.

mondja földművelési minisztere, hogy ez soha sem lesz lehetséges. És mind ezt oly országok képviselői teszik, melyekben a lakosság túlnyomó többsége nem termelheti saját maga számára a mindennapi kenyérhez szükséges gabonát.

Sem az egyik, sem a másik államban nem hiányoztak jeles szónokok, kik a múltak emlékeit fölelevenítették és a gabnavámok igazságtalanságát meggyőző érvekkel mutatták ki. De a jog, méltányosság és a szegényebb osztályok érdeke ellen egyszerű szavazattöbbséggel döntöttek a nép választott képviselői. Csode-e, ha a népek előtt a parlamentáris kormány iránti érzék és érdeklődés hanyatlik, ha közönnyel tekintenek saját meghatalmazottjaik működésére.

Franciaországban a búza vámjának 100 klgr. után 60 frctól 3 frcra leendő fölemelésének tárgyalása alkalmával 1885. február havában, *Raoul Duval* egy tekintélyes földbirtokos hivatkozott arra, hogy ezek a vámok nemcsak egyes iparágakat, hanem délen az állattenyésztést is veszélyeztetik, hogy a kenyér 50 év óta amúgy is 50°-kal megdrágult, hogy a gabnatermés Amerika versenye daczára 100 millió hectoliterről 160 millió hectoliterre emelkedett, és hogy a gabonavám magára Páris lakóira félmillió frc kenyéradót jelent.

Langlois kimutatta, hogy Franciaország 80 millió hectoliterrel termel kevesebbet, mint fogyasztási szükséglete, hogy a teher, mely 18 millió frcot képvisel, mindössze azon 80,000 földműves javára fog válni, kik 4 hectárnál többet birnak, és hogy ezen vámemelést által egy szegény munkás család *ezen javára* évenként 25 frccal lesz megadóztatva! *Laland* és *Passy* hatalmas szónoklatai, *Molinary* meggyőző érvekben gazdag czikkei a *Journal des Debats*-ban és a *Journal des Economistes*-ben, nem használtak semmit sem. A kamara szavazott és 364 szavazattal 136 szavazat ellenében megszavazta a Mellini földművelési miniszter által javaslatba hozott 3 frcos gabnavámot, és azt egy évvel később 3 frctól 5 frcra emelte.

Németországban ugyancsak 1885-ben február havában került napirendre a búza és rozs vámja fölemelésének kérdése 100 klgr. után 1 márkáról 3 márkára. *Rickert*, *Bebel* és *Bamberger* keltek leghathatósabb érvekkel sikkra e vámok ellen.

Rickert figyelmeztetett azon sociális válságra, melyet a szegény ember élelmének ily mérvű megdrágítása eredményezhet. »Der Zoll auf Brod, ist Zoll auf Blut«! mondja *Bamberger*, és *Bebel* kimutatja, hogy az, 649,000 családnak előnye 9 millió család hátrányára. A vita hevében *Rickert* Bismarck invectiváira válaszolva azzal vádolta a vaskanczellárt, hogy a földbirtokosoknak osztogat ajándékot a szegény emberek zsebéből. A rozs vámja 192 szavazattal 151 ellen, a búzáé 229 szavazattal 113 ellen lón elfogadva, daczára annak, hogy az épen akkor megjelent földművelési statisztika hivatalos adataiból ki lett mutatva, hogy a mezőgazdaság Németországban épen nem megy vissza, hanem előre. Erre pedig legújabbán (1887. decz.) a búza és rozs vámjának 5 márkára való emelése következett.

Azóta Svájc $2\frac{1}{2}$ fr. vámot vetett a lisztre, Spanyolország 1 frt 70 krnyi és Olaszország $1\frac{1}{2}$ frtnyi vámot a búzára.

Tekintve azon áramlatot, mely újabbán a vámemelések és vántilalmak javára és főleg a gabona megvámolása érdekében nyilvánul, talán nem lesz fölösleges a gabnavámok classzikus hazájának Angolországnak példájára emlékeztetni. A XV. században Angolország még a gabona drágasága ellen küzdött és a gabona kivitelét angol földről megtiltá. 1673-ban léptették legelőször életbe azon elvet, hogy a bel-földi gabnatermesztés védelmére a külföldi gabona után fokozatos vámtételek szedessenek, oly módon, hogy bizonyos meghatározott áron alól a gabonát kapni soha ne lehessen. Az angol Landlordok a legkiméletlenebb módon igyekeztek ez eszközt saját javokra fölhasználni, mert ez intézménynek melyről azt mondták, hogy a földművelés emelésére szolgál, fénykorában indult meg a kisebb szabad birtokosok (Freeholder) kibecsülése, a parasztbirtokoknak egyesítése és kisebb bérletekké alakítása. Az inclosures intézménye egyszerűen annyit jelentett, hogy a szabadbirtokosból könnyű szerrel és olcsó áron bérlő lett. 1791-ben már minden földbirtok a Nobility és Gentry kezében volt, és domináló befolyásukkal sikerült 1791-ben a parlament mind két házában egy törvényt keresztülvinni, melynek értelmében csak akkor lehet gabonát vámmentesen behozni, ha egy quarter (12,7 klgr.) ára az

országban 55 shillingre (tehát mintegy 33 forintra !!) emelkedett, és daczára annak, hogy e törvénynek hatása alatt az inség és a munkás osztály nyomora rohamosan fokozódott, daczára annak, hogy mindjárt az első 10 év alatt a szegénységélyzés 27 millió forintról 38 millió forintra emelkedett, 1801-ben 63 shillingre emelték azon árat, mely mellett a vámmentes gabonabehozatal megengedhető. A mennyivel ezen a végső határon alól maradt a vám, annyival emelkedett a behozott gabona vámja. I. Napoleon azzal torolta vissza ez intézményt, hogy az angol hajókat az egész általa uralt szárazföldi partoktól Olaszországtól Oroszországig eltiltotta, és ez által az angol ipart és kereskedelmet a tönkrejutás veszélyének tette ki. A gabnaárak 155 shillingre emelkedtek pro Quarter, és az angol fölbirtokos-párt ennek daczára 1815-ben egy törvényt alkotott, György király hires gabona törvényét, mely a szabadbehozatalt csak 80 sh. magas ár mellett engedte meg. Ez a szegényebb osztályra nézve éhséget jelentett. Ennél kiméletlenebb érdekpolitikát még a római szenatus története sem mutathat föl. *Ricardo* volt az első, a ki éles logikájával bonczkés alá vette az új törvényt, és első kis művecskéjével megindítója lön azon óriási irodalomnak, mely a gabnavám mellett és ellen a következő években fejlődött. Éjszakamerika és az európai államok nagy része List agitatójának hatása alatt védvámokkal felelt a gabnavámra és Angolország nem volt képes a maga iparczikkei számára piacot találni. 1838-ban Londonban 306, az ország többi részében 781 kereskedő és gyáros jelenté be bukását. Ekkor indult meg Manchesterben *Cobden* vezetése alatt azon óriási agitatio, melynek végeredménye (1844) a gabnatörvény visszavonása volt. Hat évvel ezelőtt a manchesteri kereskedelmi kamara kérvényének tárgyalásakor még azt mondja az angol premier Lord Melbourne, hogy mindazon örültségek közül, melyeket egész életén át hallott, ez a kérvény — a *legnagyobb!* Hat év mulva az »Anti-corn-law-league« annyira meggyőzte a közvéleményt, hogy maga Peel indítványozta a gabnatörvény megszüntetését.

Míg a gabnavámok egyetlen maradandó eredménye a kis birtokosok elpusztulása és a birtokok összehalmozódása

volt: addig a gabnavám eltörlése utáni első évtizedben az angol árúk kivitele 450 millió frtról 1225 millió forintra emelkedett. A gabnavámok különben nemcsak a kereskedelem és műiparnak vannak igen nagy hátrányára, de magának a földműves osztálynak is többet ártanak, mint használnak. Angliában a kevés számú nagybirtokosok meggazdagodtak, de a kisbirtokosok elpusztultak: Poroszországban a földművelőknek csak 25⁰/₁₀₀-ka termeszt saját szükségletén fölül, 75⁰/₁₀₀-ka pedig többnyire még annyit sem arat, a mennyire saját háztartásában szüksége van. Itt tehát a földművesek $\frac{1}{4}$ része veszi csak hasznát a gabnavámnak; *a lakosság valamennyi többi tagjának ellenben hátrányára van!*«

Franciaországban »a mezőgazdasági nemzeti társulat« 1879. évi enquete-jéről adott jelentésében ezeket mondja:

»A mostani válság nem a bérmunkásokat éri, kiknek bére inkább emelkedik, mint leszáll; *nem érinti a kisbirtokosokat sem, kik magok művelik birtokukat, s terményeik nagyobb részét magok fogyasztják el, hanem éri csaknem egyedül a nagybirtokosokat, a bérbeadókat és a bérlőket!*

De ha az amerikai válság csak ezeket sújtja, akkor egy osztályt sújt, mely még maga is tud segíteni magán az által, hogy más, az amerikai verseny által kevésbé veszélyeztetett gazdasági ágra tér át. Arra amúgy sem gondolhatunk, hogy Amerikát legyőzzük avagy hogy magunktól elzárjuk. Ma már egyik sem volna lehetséges, és nem is magától Amerikától kellene magunkat elzárni, hanem az egész világforgalomtól, mert ma úgy a termelésnek, mint a kereskedésnek legfontosabb tárgya a gabona, főleg a búza és a rozs!

Mily óriási mennyiségű gabona és liszt képezi egy-egy évben a nemzetközi forgalom tárgyát, azt Neuman-Spallartnak következő adatai mutatják:

Egyik világrészből a másikba, vagy egyik államból a másikba

	behozott	kivetett	összes forgalom
	millió	márkában	
1877-ben	3061	3153	6214
1878-ban	3226	3536	6763
1879-ben	3706	3594	7301
1880-ban	3297	3144	6442

	behozott	kivitetett	összes forgalom
	m i l l i ó m á r k á k b a n		
1881-ben	3041	2738	5780
1882-ben	3245	3105	6350
1883-ban	3146	2871	6018
1884-ben	2710	2590	5300

A nemzetközi forgalom csökkenését 1879 óta a fentebbi adatok szerint Európa bő termése és az 1881. évi rossz aratás Amerikában okozta. 1883-ban Európa és Amerikában egykép gyöngé aratás volt, és ezóta már a gabnavámok hatása is érezhető. A nemzetközi forgalom szabályozója mégis, mint ezek az adatok mutatják, a termés minősége és mennyisége marad, s így a gabnaárak is e tényező befolyása alatt állanak ma ép úgy, mint a gabnavámok előtti időben.

A különbség csak az, hogy az árak ingadozása nem oly nagy, és így egy rossz termés nem is fogná a társadalmi osztályok létét oly nagy megrázkodtatásnak kitenni, mint azelőtt. Arra, hogy ez óriási nemzetközi forgalmat bármely állam a földművelés kedvéért megállíthassa, gondolni sem lehet, és így Amerika versenye csak ürügyül szolgált arra, hogy ugyanazon osztályok, melyek Angliában a gabnavámoknak egyedül vették hasznát, adót szedhessenek a mindennapi kenyér után. Hazai földbirtokosaink dicséretére legyen mondva, hogy ezen eszközre nem gondoltak soha, daczára annak, hogy ezen adó nagyobb részét nem is hazánk lakói, hanem az osztrákok viselnék. Azon államok, melyek a nemzetközi forgalom számára termelnek, és termelési költségeik oly nagyok, hogy Amerikával nem versenyezhetnek, fájdalom alig tehetnek mást, mint korlátozni gabona-termesztésüket és más gazdasági ágakra térni át, melyek az átmenet nehézségeinek túlélése után, mint Anglia példája mutatja, elég bő nyereséggel biztatnak.

Az angol Landlordok a gabonavám elleni agitációval szemben azzal fenyegetődztek, hogy búzaföldjeiket legelővé változtatják, ezt meg is tették, de a szegény osztály helyzete legkevésbé sem lett azért rosszabb, mert a gabna ára Angliában oly magasságot soha sem fog elérni, mint a gabnavám korában. Az angol föld különben is alkalmatlan a gabna-termelésre, és ez az oka annak, hogy az angol saját anyaföldjén

olcsó búzát soha sem termeszthet. Ellenben az állattenyésztés ma Anglia gazdaságának legvirágzóbb ágát képezi. Európának épen ez a legelhanyagoltabb gazdasági ága, mert azon átmeneti korszak, mely a hűbérjogok megszüntetése után bekövetkezett, a legelők felosztása és a tagosítás által a gabnatermesztés kiterjesztésére igen kedvező hatással volt. *Lambl*¹⁾ az európai marhaállomány csökkenéséről (*Depecoratio*) írt művében kimutatja, hogy a lakosság szaporodásával a házi állatok száma folytonosan csökken, még pedig nemcsak a lakosság nagyobb szaporodásához viszonylag, hanem abszolút számokban is.

Az 1878. év előtti adatok szerint a szarvasmarhák és juhok száma 11 államban, a sertéseké 17 államban csökkent, és bár a házi állatok egyes fajai egyik-másik államban szaporodtak is, egész Európára nézve összesen mégis a sertések száma 3 millió darabbal, a juhoké közel 7 millióval és a szarvasmarháké közel harmadfél millióval csökkent. Ez a csökkenés a húsállatokra nézve az 1880 — 1 évi népszámlálások alkalmával, a legtöbb európai államban nyert újabb adatok szerint, még az eddiginél is rohamosabb arányban halad.

Neuman-Spallart nagy hirnek örvendő világgazdasági tabelláiban 20 európai államnak marhaállományát hasonlítja össze a lakosság szaporodásával, és ez államokban a húsállatok viszonya a lakosság számarányához képest következő volt:

	20 európai állam		1000 lakóra jut	
	lakossága	szarvasmarha	juh	sertés
1832 körül	215	328	764	197
1857 »	244	355	724	156
1869 »	278	331	700	152
1880 »	304	302	568	140
1885 »	313	302	539	138

Ez a folytonos és megfeszített búzatermésnek szomorú következménye. Egyrészt teljesen elhanyagolják az európai gazdák a rét és legelőgazdaságot, más részről a kisebb gazdák a gazdasági mellékfoglalkozásokat és a sertéstenyésztést.

A szántóföld Európa legtöbb államában aránylag igen

¹⁾ Depecoration in Europa. 1878.

sok, a rét és legelőföld pedig mindig kevesebb lesz, és így épen azon államok, melyek a rétművelést legjobban elhanyagolták, ma már a hústáplálékra nézve is Amerikára szorúlnak. (Igy például Franciaország.)

A főbb európai államokban a kulturterületből jut százalékokban:

	szántóföld	rét és legelő
Belgiumban	53.9 ^o / _o	12.4 ^o / _o
Franciaországban . . .	50.0 »	13.9 »
Németországban	48.2 »	19.5 »
Dániában	42.5 »	23.2 »
Magyarországban . . .	37.7 »	26.2 »
Olaszországban	36.9 »	25.0 »
Ausztriában	35.1 »	26.2 »
Spanyolországban . . .	33.8 »	19.7 »
Angliában	29.5 »	32.1 »
Oláhországban	29.3 »	21.3 »
Hollandiában	27.3 »	33.7 »
Portugáliában	22.6 »	16.7 »
Oroszországban	21.6 »	21.3 »
Sveiczban	16.4 »	35.8 »
Görögországban	16.3 »	8.3 »
Svédországban	6.9 »	4.3 »
Norvégiában	2.1 »	2.8 »

Igaz ugyan, hogy a gabona árának rohamos emelkedése épen összeesett a legelő-fólosztás és tagosítás korszakával, s így a gabonatermesztés látszott a legjövedelmezőbb művelési ágnek, de a rosszul számító gazdák nem vették tekintetbe, hogy az állattenyésztés évi jövedelme valamivel kisebb ugyan, *de sokkal állandóbb, és kevésbé függ az idő szeszélyeitől* (tavaszi fagyok stb.-től), mint a gabnatermesztés. Végre a *húsárak* emelkedése is sokkal nagyobb és állandóbbnak látszik lenni mint a gabonáé.

Franciaországban *Fovillenak* ¹⁾ »a L'économiste français«-ben közölt ártörténeti tanulmánya szerint a hús ára 1820—70-ig pro kilo átlag 80 ctről 1 frc 50 ctre emelkedett, ²⁾ ellenben egy liter gabonáé 18 ctről 22 cre. Ha

¹⁾ *Foville*: Les variations des prix en France depuis un demi siècle. L'économiste Français. 1874. máj. 30-ki és 1877. szept. 29-ki szám

²⁾ 1883-ban 1 frc. 70 ctm. Journal des Economistes 1884. júl. hó.

Hanauer-nek¹⁾ Elzászra vonatkozó adatai szerint a pénzértéknek csökkenését 20⁰/₀-kal számítjuk, akkor a gabona ára változatlan maradt, ellenben a hús ára 67⁰/₀-kal növekedett. *Goshen* a valutakérdésre vonatkozó fejezetnél, idézett művében 1873—83-ig 37 árú áránál 8—65⁰/₀-nyi csökkenést, a szarvasmarha áránál ellenben 4⁰/₀ növekedést konstatál. A londoni »Economist« Index-e szerint 1880—5 minden árú ára csökkent a londoni piacon, csak a húsé nőtt 3⁰/₀-kal. A zürichi árstatisztika adatai szerint a jelen század első évtizedében (1800—9-ig) 2 font fehér kenyér ára 43 ctmet tón, 1872-ben 52 ct.; ellenben 1 font marhahús ugyanezen idő alatt 33 ctról 85 cra emelkedett!²⁾ A budapesti kereskedelmi kamarának a XIX. század terményeinek ártörténetéről kiadott nagy művében a búzaár emelkedése 1819—72-ig 136⁰/₀-kot tón, ellenben a két állati termelvény közül, melyről árföljegyzések vannak, a disznósir áremelkedése 148⁰/₀, a szalonnáé 173⁰/₀.³⁾ Az állati hús még sokkal inkább viseli magán a nyers termelés azon jellegét, melynél a természet a főfaktor, mint a gabona. A tovaszállítás is sokkal nehezebb és drágább a húsnál, mint a gabonánál, mégis a gabnatermesztés terén akarunk mindig Amerikával versenyezni és az állattenyésztést egészen elhanyagoljuk.

Franciaország saját hússzükségletének fedezésére 117 millió kilogrammot kénytelen egy-egy évben a külföldről vásárolni, Anglia pedig virágzó marhatenyésztése daczára szükségletének 25⁰/₀-kát külföldről fedezi. Főleg Franciaország szükségletét fedezhetné épen hazánk sokkal gyorsabban és olcsóbban, mint Amerika. Leginkább a juhhúsnak volna itt biztos piacza, mert míg Bécs városa egy évben alig fogyaszt el 30—40 ezer darab juhot, addig magának Páris városának 2 millió darabra van szüksége. Hazánkban főleg a pozsonyi marhavásári consortium nagy figyelmet fordított a

¹⁾ *Hanauer*: Études économiques sur l'Alsace ancienne et moderne. 2. köt. 1876—1878.

²⁾ *Böhmert*: Zur Statistik u. Geschichte der Lebensmittelpreise. 1800—73-ig Arbeiterfreund.

³⁾ Beiträge zur Geschichte der Preise ungarischer Landesproducte im XIX. Jahrhundert. 1873.

párisi juh-piaczra, de itt is a magas juhvámok nehezítik újabban a versenyt. Az amerikai versenytől tehát volna tisztességes menekvés, csak az átmenet nehézségeivel kellene megküzdeni.

Az eddig előadottakban lehetőleg részletesen méltányoltuk azon helyzetet, melyet az amerikai verseny teremtetett, de még egyszer hangsúlyoznunk kell, hogy a gabona *alacsonyabb, de állandóbb ára*, mely a világforgalom bámulatos fejlődésének eredménye, magokra azokra sem lehet oly hátrányos, a kik a világforgalom e legjelentékenyebb árúját természetik, mert hiszen a forgalmi hálózat óriási kiterjedése, a szállítás gyors és olcsó volta, éppen ő nekik vált legnagyobb előnyükre. Vegyük csak kezökbe Európa akármelyik kereskedelmi kamarájának árutabelláját, nézzék meg az utolsó 30—35 év áringadozását, és azt fogják találni, hogy az *iparczikkék legnagyobb része* éppen az újabb évtizedekben, a pénzérték csökkenése daczára, pénzben kifejezve *olcsóbb lett*, a nyers termények ára ellenben jelentékenyen emelkedett. *Laspeyres*-nek, ¹⁾ a hamburgi árúk 15 évi áringadozására (1851—1865.) vonatkozó tanulmányából kitűnik, hogy míg 312 árú összes átlagos áremelkedése az egész időszakra 19%-ot tőn, addig az iparczikkék és bányaterményeknek ára csak 8%-kal, ellenben az összes nyersterményeké 24%-kal emelkedett, *tehát ezek emelkedése* éppen 3-szor akkora volt, mint az iparczikkéké, ha a pénzérték csökkenését ezen időre 19%-kal számítjuk, akkor az iparczikkék 11%-kal olcsóbbak lettek ellenben a nyerstermények 5%-kal drágábbak. Franciaországban Engelnek (*Zeitschr. d. preuss. stat. Bureau.* 1864. évf. 183. sk. 1.) 44 árúra vonatkozó adatai szerint 1852—1862-ig a nyerstermények és gyarmati árúk 75%-kal drágábbak, az iparczikkék ellenben 5%-kal olcsóbbak lettek.

Igaz ugyan, hogy a termelési költségek főleg az iparnál sokkal inkább csökkentek, mint a mezőgazdaságnál, de a gépek használata itt is tetemesen olcsóbbá tette a termelést, a szállítás pedig nagyobb távolságra azelőtt a nyers terményeknél lehetetlen volt, ma pedig ezek számára sincs többé

¹⁾ Welche Waaren werden im Verlaufe der Zeiten immer theurer? *Tübingerische Zeitschr. für ges. Staatswiss.* 28. évf. 1. sk. 1.

távolság a földön, és a szállítás mindig *jobb, olcsóbb és nagyobb körre terjeszthető lesz*. Mind ez pedig végeredményében a földjáradék emelkedésére, és így a föld *tőkeértékének*, vagy ha Rodbertus úgy akarja, járadékértékének növelésére vezet. De éppen ezt a körülményt nem veszik számításba a földbirtokosok, mikor a gabonaár csökkenésének hatásairól panaszkodnak.

Walcker a maga többször idézett művében erre vonatkozólag egy igen jellemző példát beszél el. 1881-ben egy mezőgazdasági szakember a következő ténytet közli egy szaklappal: »40 év előtt egy rokona Hinterpommernben két csinos birtokot vett 25,000 tallérért, 25 évvel később ő maga mondja rokonának, hogy a birtokán lévő erdőség maga megér 20,000 tallért, és hogy birtokáért minden perczen 200,000 tallért kaphatna, de mindjárt hozzá tette, hogy a gazdasági viszonyok oly nyomasztók, hogy birtoka ez utóbbi összegnek (!) 3°/_o-kát is alig hozza meg. Ez az ember, — mondja az illető eset közlője — a ki a birtokba 25,000 tallér tőkét fektetett, egészen beleélte magát azon gondolatba, hogy neki 200,000 tallérnyi vagyona van, és annyira természetesnek találta, hogy jószágának értéke 800°/_o-kal nagyobbodott, hogy még ő panaszkodott hátrányról, mikor a birtokért adott tőkéjének 24°/_o-kos jövedelmét élvezzi!!«

Valószínű, hogy minden európai államban, hol gabnavámokat, államsegélyt vagy más effélét sürgetnek, nagyon sok földbirtokosnál lehetne hasonló állapotot konstatálni, főleg azok vannak igen nagy előnyben, a kiknek birtokuk közel jutott a világforgalom vasúthálózatához. Minden tariffaleszállítás és közlekedési haladás első sorban a föld terményeinek javára esik, s így, ha ahhoz a birtokos nem járul semmivel, annak tiszta nyereséget hoz. De az utolsó évtizedek alatt a forgalmi eszközök javulása és a szállítás olcsóbsága a piacraszállítás költségeit oly nagy mérvben szállította le éppen a nyers-terményekre nézve, *hogy az ebből származó megtakarítás többszörösen fölülmúlja azon veszteséget, mely a gabona árcsökkenéséből származik*. — Tulajdonképeni hátrányról tehát legfőlebb olyan bérlő beszélhet, ki a gabona drágasága idejében sok évre szerződött.

Ezek mindenesetre sajnálatra méltók, de számuk sokkal kisebb, hogy helyzetüket egy általános válság okozójának tekintsük, és oly vérbe vágó eszközökhöz nyúljunk, minők a gabonavámok.

Ha a gazda olyan forgalmi politikát sürget, mely a közlekedési vállalatok létének és tisztességes nyereségének föláldozása nélkül a tarifa leszállítását eszközölje; ha a gazda, mint újabban Sárosmegye, azt kéri az országtól, hogy közbenjárása által tegye lehetővé az olcsó hitelt legalább azon beruházási célokra, melyek egy új gazdasági ágra való átmenetre, és ez által az amerikai verseny káros hatásának elhárítására szükségesek: akkor ez által nem jó összeütközésbe a többi társadalmi osztályok érdekeivel, nem kér pártfogást a *többi társadalmi osztályok rovására*, s így egy ily irányú agrárius mozgalom bizonyára jogos és az állam támogatására érdemes.

De ha ezen a határon túl gabonavámok és a legfontosabb élelmi cikkeknek minden módon való megdrágítása által akarja anyagi előnyét biztosítani a gazda: akkor összeütközésbe jö a többi társadalmi osztályok jogos érdekeivel, *mert ezek akkor még a közlekedési eszközök javulásának és olcsóságának előnyeit sem élvezhetik, azok, egyetlen egy osztály monopoliumává válnak.*

Bármily nagyok legyenek is azon nehézségek, melyekkel a gazda küzdeni kénytelen, mégis kétségtelen marad, hogy a lakosság szaporodását és a kultúra haladását észszerű gazdálkodás által a maga javára fölhasználhatja. *Hiszen épen a mezőgazdasági mellékfoglalkozások azok*, melyek a nyereségek árának emelkedése folytán mindig nagyobb jövedelmet nyújtanak, és a gazdára nézve lehetővé teszik még azt is, hogy családjával együtt az élelmi cikkek árának megdrágulását meg sem érezi, ellenben az iparcikkek olcsóbb termelését ép oly mértékben élvezzi, mint bármelyik fogyasztó, a kamatláb alacsony voltát pedig ép úgy, mint bármely termelő. Ha a földjáradék emelésére szolgáló adózások jogosak, akkor a tőke kamatjának mesterséges emelését is helyeselni lehetne.

Végre azt sem szabad elieledni, hogy a gabona ára nemcsak lejjebb szállott, *hanem állandóbb is lett*, és így bár

szűkebb években nem oly drága, mint volt azelőtt, de bő termésű években nem is olyan olcsó; a kisbirtokosnak anyagi existenciája különben sem függ a gabona áráról, hanem a termés mennyiségétől. Ezeket kell szem előtt tartanunk az agrár kérdés tárgyalásánál, és akkor nem fogunk oda jutni, hogy a gazda sorsát ma rosszabbnak akarjuk föltüntetni, mint a jobbágyság korában, avagy hogy a termőföldet arra sem tartjuk képesnek, hogy a termelés emelésére fordított beruházást hosszabb idő alatt fokonyként a birtok jövedelméből törleszthesse.

8. §. Az 1885. évi budapesti nemzetközi gazdasági kongresszus.

Mindazon nagyszámú enquête-ek, kongresszusok és parlamenti tanácskozások sorában, melyek az amerikai verseny észrevehető hatása óta az európai államokban a mezőgazdasági válság és annak okai földerítése céljából az utolsó 10 év alatt lefolytak, egyik sem bír oly jelentőséggel, mint azon nemzetközi jellegű gyülekezet, mely az országos magyar gazdasági egyesület meghívása folytán az országos kiállítás alkalmából Budapesten, október hó elején tanácskozott a mezőgazdaság állapotáról. Ez és azon körülmény, hogy az agrár-politikának korkérdései épen hazánkban lettek először egy nemzetközi gyülekezeten vita tárgyává téve, talán eléggé indokolják azt, hogy még egy év előtt befejezett művemhez pótlólag egy külön §-t szentelek ezen kongresszus rövid ismertetésének.

Nemzetközi kiállítások már gyakran szolgáltak nevezetesebb földrajzi, hygieniai, statisztikai, anthropologiai és más tudományos célú kongresszusok megtartására kedvező alkalmul. Mindazon különféle gyülekezetek sorában, melyekre a budapesti országos kiállítás nyújtott kedvező alkalmat, egyik sem emelkedett oly jelentőségre, mint a gazdasági kongresszus, melynek sikere első sorban néhány magyar főúr és főleg Károlyi Sándor gróf buzgóságának köszönhető, a ki személyesen kereste föl az európai államok nevezetesebb szakférfiait, hogy őket a kongresszuson való részvételre bírassa. Svéd-

Olasz-, Német- és Franciaország, hazánk és Ausztria egyes tartományai legjelesebb szakférfaik által voltak képviselve ezen nemzetközi gyülekezeten. *Károlyi Sándor* gróf elnöki megnyitó beszédében egész sorát veté föl a mezőgazdasági állapotok javítására szolgáló intézményeknek és a közép-európai államok agrár vánszövetségét állította oda, mint az európai gazdasági bajok orvoslására szolgáló legmagasabb végső célt. Helyesen jegvze meg, hogy »kölcsonös retorziók provokálásával rövid néhány évi időtartam alatt annyi kárt fogunk egymásnak okozni, mint a mennyit azon idő alatt a nemzetközi verseny sem okozhatott volna.«

A kongresszus előkészítő bizottsága igen helyes tapintattal csak két kérdést kívánt a tanácskozmány tárgyává tenni, t. i. az *amerikai verseny által okozott válság és a mezőgazdasági hitel kérdését*.

A verseny által előidézett válság kérdését dr. *Gaal Jenő*, a mezőgazdasági hitel kérdését pedig *György Endre* terjedelmes és a kérdést minden oldalról megvilágító előadói jelentésben tárgyalták, mely a tagokkal előre közöltetett, és melynek alapos tartalmáról a tagok elismerőleg nyilatkoztak. Mindenik előadónak munkálata tudományos beccsel bíró dolgozat, melylyel ezen kérdésekben amúgy is szegény irodalmunkat gazdagították. Nem tartjuk szükségesnek ezen két becces munkálatot bővebben ismertetni, miután a jelen műnek, mely az előadók művének megjelenése előtt egy évvel az Akadémia asztalán feküdt, két megelőző §-a ugyanezen kérdésekkel foglalkozik, és azokat a szükséges újabb adatokkal amúgy is kiegészítettük. Mindenesetre csak örvendünk azon, hogy ezen két jeles szakférfiú fölfogása egészben véve a mi fönnebb kifejtett nézetünkkel találkozik.

Gaal az adatok egész sorával, melyek nagy része az általunk is használt forrásokból van merítve, azt igyekszik behizonyítani, hogy a nyers termények versenye, mely a közép-európai államokat Amerika és a többi tengerentúli vidékek, továbbá Dél-Oroszország felől fenyegeti, nem múló jellegű, hanem hosszabb időre maradandó, mely folyton erősödni fog. Valószínűnek tartja, hogy a gabonánál időnként túltermelések fognak előfordulni, melyek hatása alatt a gabona ára

általán lefelé fog irányulni. Ennek főoka egyszerűen abban keresendő, hogy a gőz és villany óriási mértékben leszállították a távolság hatalmát. Egészben véve az emberiségre, sőt magára a leginkább megtámadott közép-európai államokra sem tartja csapásnak a nyers termények erős versenye által nyilvánuló haladási proceszszust, mert az, életképes nemzeteket újabb haladásra készítet, és ez a haladás szerinte más nem lehet, mint a belterjes kultúra nehéz és meredek útja. Azon politikát, mely a nyers termelés érdekeit vámokkal akarja az egyes európai államokban megóvni, határozottan elítéli, mert retorsiókra és vámháborúra vezet, a versenyt keltő állammal szemben pedig csak az illető tehetetlenségét fogja növelni. Ezen politikát öngyilkos politikának nevezi, és e helyett oly világra szóló közgazdaságokkal szemben, minő az éjszak-amerikai egyesült államoké, Angliáé és Oroszországé, a többi európai kontinentális államok szövetkezését ajánlja. Előadói beszédében a szövetség keresztülvitelének módozataira is kiterjeszkedik.

A szövetkezés a tengerentúli és hasonló viszonyok között élő államokkal szemben a különbözeti vámolás elvének alapján úgy eszközözendő, hogy e mellet az egyes államok vámjövödelmeiket és közvetett adóik önálló szabályozását megtarthassák.

Ezen határozati javaslat és a válság kérdése fölött megindult vita alkalmat szolgáltatott a strassburgi egyetem jeles tanárának, kinek nagybecsű sociális irányú irodalmi működésével a jelen mű V. fejezetében bővebben meg fogunk ismerkedni, az agrár kérdésre vonatkozó nézeteinek elmondására, melyek eddig csakis Schmollernek folyóiratában az ausztria-magyarországi és németországi vámkérdésről irt cikkéből voltak némileg ismereteseek.

Brentano a gabnavámok ellen nem foglal elvileg ellentétes állást és azokat alkalmazható eszközöknek tartja. A bajt abban találja, hogy a gabonatermelésben mutatkozó erős verseny meggyengíti vagy lehetetlenné teszi a földbirtokos osztály állását, a mely egész a legújabb időig és most is főképviseelője volt úgy Németországban, mint Magyarországon az állameszmének. Ha ez az osztály kidől, nem lehet tudni,

hogy az, a mely rögtönösen utána következik, ép úgy megfelel-e földadatának, mint az eddigi. Az az érvelés, hogy a föld megmarad és hogy közönyös, hogy ki bírja azt, nem áll meg. Ha ez a jelenség csak szórványos volna, és ha a pusztulás csak saját hibáik miatt következik be, akkor az nem aggaszthatna, de itt általános jelenséggel állunk szemben.

Gyógyszerül Brentano a vámuniót ajánlja Németország és Ausztria-Magyarország között, és azt igyekszik kimutatni, hogy ma a gazdasági szabadságot »*positív organisatiókkal*« kell biztosítani. Beszéde a kongresszus tagjai tetszését a legnagyobb mértékben kinyerte, habár a gabnavámok védelmezése nagyon furcsán illik a munkás osztály érdekeinek azon meleg védelméhez, mely úgy Brentano, mint a sociálpolitikai egyesület egész tudományos irányának, mint azt alább látni fogjuk, vezéreszméjét képezi.

Brentano nagy hatást keltett beszédét másnap *Keglevich István* gróf a maga könnyed szellemes franczia modorával ugyancsak erős kritika alá vette, kényelmesebb, de kevésbé biztos gyógymódnak nevezvén a védvamos vámuniót.

»*Sokkal kényelmesebb azt mondani, jegyzé meg a szónok: kormány, köss kartellszerződéseket, adj védvamosokat; ha a dolog jól üt ki, akkor célunkat elértük, ha pedig nem, akkor a kormány rosszul valósította meg a mi jó eszméinket.* Ettől a veszélytől tartok én, hogy a gazda az általam biztosnak tartott, de kényelmetlenebb gyógymódot elveti, s a kényelmesebbet követi, mely az én nézetem szerint problematikus, de előtte csalhatatlannak van magasztalva.«

A continentális vámszövetséget nem tartja oly könnyen kivihetőnek, mint sokan hiszik, és még ha létesíthető volna is, a compensatio nem lehetne más, mint a mi mezőgazdaságunknak nyújtott kedvezmény fejében a részben versenyképes osztrák ipar és a még embryoszerű magyar ipar kiszolgáltatása.

»Oly országban, mondja *Keglevich* gróf, mint Magyarország, hol óriási terjedelmű földek még sohasem trágyáztatnak, s mégis rengeteg termést adnak, hol a földet harmincz éven keresztül kukoriczával vetik be, s ez a harminczadik évben még mindig négy méter magas, hol az oly földek,

melyek a legszebb repezét adják, négy hüvelyknél még soha mélyebben nem jöttek érintkezésbe a körléggel, hol a Balaton mellékén a parasztföldek törmelékes, köves talajában a legészszzerűtlenebb művelés daczára még mindig ötször annyi terem, mint a Gironde mellékén; hol a réteknek csak egy ezredrésze öntöztetik rendszeresen: ott intensívebb művelés által nagyon lehetséges a mostani átlagos jövedelmet megkét-szerezni, megháromszorozni; a termelési költségeknek a beruházások kamatai által előidézett nagyobbodása jelentéktelen lesz egybehasonlítva a bruttojövedelemmel s a tiszta jövedelem a mostani vagy még alacsonyabb gabonaárak daczára nagyobb lesz, mint most. — Ismétlem, a mit évek óta százszor hirdettem, írásban és szóval, hogy ez az egyedüli eszköze a válság leküzdésének, s hozzáteszem, hogy ez az eszköz elégséges.«

Ezután még *Kautz Gyula* a tudományos meggyőződés hevével és bátorságával emelte föl szavát egy túlnyomólag védvamos érzelmektől áthatott gyülekezeten, a szabadkereskedelem elveinek védelmére.

Apponyi gróf konstatálja, hogy a hanyatló földjáradék korszakába lépünk, de ezt szerencsétlenségnek nem tarthatja, és figyelmeztet arra, hogy a tőke járadéka, a kamat, szintén csökkenőben van. Helyesen jegyzi meg a gróf, hogy »sem erkölcsi jogosultsága nem volna, sem háladatos dolog nem volna, ha az emberi társadalom ezen fejlődéssel szembeszálalni akarna.«

»Minden, a mi az egésznek részét képezi, legyen az egy osztály vagy egy nép, saját érdekeit sohasem fogja védhetni oly módon, hogy az egész természetszerű fejlődésével szembeszáljon, hanem inkább úgy, hogy ehhez alkalmazkodik.«

A földjáradék-tulajdonosnak az ő nézete szerint is mindinkább mezőgazdasági vállalkozóvá kell válnia, hogy a mit a földjáradékban vesz, azt mint mezőgazdasági vállalkozó visszaszerezhesse. De ezen mély igazságok daczára, melyeket a jeles szónok oly egyszerűen és világosan mond ki, mégis azon végeredményhez jut, hogy a földbirtoknak védvámokra van szüksége.

Kautz nem is mulasztá el konstatálni azon ellenmon-

dást, mely a szónok beszédének bevezetése és végső következményei között létezik. Ha ezek után még fölemlítjük, hogy dr. Wolf számszerű adatokkal és *Knauer*, a porosz »Bauernbund« elnöke egyszerű, de humoros hangon éles bírálat alá vették mindazon túlzásokot és nagyításokat, melyek a vita folyamán a válság orvoslására szolgáló módok igazolása végett fölhozattak; hogy *Knauer* kellő mértékére szállítá, és egy népszónok modorában egészséges logikával kimutatá azon nagy ellenmondást, mely a tanácskozás egész szellemén végig húzódott, midőn folyton túltermelésről és egyúttal az intenzív gazdálkodás, vagyis a még többet termelésre való áttérés szükségességéről beszéltek; ha fölemlítjük, hogy *Knauer* szerint a túltermelés csak látszat, melyet a cséplőgép hatása, vagyis azon körülmény idéz elő, hogy az egész termés gyorsan és egyszerre kerül a piacra; akkor az első tárgy fölött folyt tanácskozás főbb eszínével megismerkedtünk.

A válság és annak okai fölött három napon át folytatott tanácskozásnak végeredménye az volt, hogy egyrészt elfogadták az előadónak nagyon sok fölösleges részletre kiterjedő, fönnemlített határozati javaslatát, másrészt pedig *Apponyi* gróf azon indítványát, hogy a kongresszus intézzon fölhívást a magyar kormányhoz, a melyben arra kérje, hogy a többi államok kormányait szólítsa föl a vámunio lehetőségének tanulmányozására és a kongresszus elnöksége hatalmaztassék föl egy nemzetközi bizottság alakítására, a mely a vámunio ügyét figyelemmel kísérvé és annak érdekében propagandát fejtsen ki.

A tanácskozás 2. tárgya a *mezőgazdasági hitel kérdése* volt, melynek hecses anyagát *György Endre* előadói javaslata képezte. Már fennebb említettük, hogy az újabb agrár-irodalom terén mily nagy szerepet játszik a mezőgazdasági hitel kérdése, és mily sokfélék azon javaslatok, melyek a mezőgazdasági hitel emelése és javítása érdekében tételnek. Az 1878. évi párisi mezőgazdasági kongresszuson nem kevesebb, mint 120 javaslat tételtek a mezőgazdasági hitel javítása és emelése érdekében.

György Endre előadói javaslata a tárgyra vonatkozó egész újabb irodalom alapos ismerete alapján kimutatja a

különböző európai államokban fennálló hitelezési módozatokat, és különös súlyt látszik a Scotiában szokásos »cash credit« intézményére fektetni. — Az egyesült angol királyság területén ugyanis egy francia szakember azon elve van elismerve, hogy »il n'y a pas de crédit agricole, il y a le crédit,« mindennek daczára nem hiányzik azon törekvés, hogy a mezőgazda lehetőleg bőven és könnyen jusson a hitel élvezetéhez, és e részben nem ritkán maga az állam jár elől jó példával, javítási és egyéb czélra szolgáló nagyobb hitel nyújtása által. *Scotia* bank és cash crédit rendszere már közel 200 év óta áll fenn és abból áll, hogy a skót bankok egy bizonyos összeg erejéig »nyilt hitelt« (conto courant) adnak a hitelkeresőnek, melylyel két jótálló mellett, bármikor egészben vagy tetszés szerinti részben élhet.

A hitel nyitása nem censorok útján, hanem egy ügynök javaslatára történik, a ki biztosíték letétele mellett a banknak meghitelt és fizetett hivatalnoka, és mint ilyen, saját hatáskörében is felhatalmazva van 500 ft str. erejéig váltót leszámítolni vagy hitelügyleteket kötni. A hitelezés ezen nemének előnye, hogy az adós egészen tetszés szerint, és a gazdasági termelés eredményéhez képest a nyilt hitel összegén belül bármikor és bármennyit fölvehet, visszafizethet és újra fölvehet, csak a nála lévő összeg erejéig mindenkor pontosan megfizesse a kamatokat. A hitelképesség mértékének egyedüli ellenőrzője a jól fizetett ügynök, a ki ezért esetleg vagyoni felelősségre is vonható. Skócziában minden 3800 lakóra, nálunk ellenben, előadó szerint, csak $1\frac{1}{2}$ millió lakóra esik egy bankfiók.

Franciaországban főleg a fenn említett »bail à cheptel« intézményét tekintik a mezőgazdasági hitel emelésére szolgálónak, és annak a lehető legtágabb értelemben való föntartását, sőt kiterjesztését az 1876. évi enqueten és az 1878. évi párisi mezőgazdasági kongresszuson is erősen hangsúlyozták. Itt az összes pénzügyetelnél még mindig annyira dominál a börzei szellem, hogy a mezőgazdasági hitel emelését czélzó »crédit agricole« több törökpapirt bírt, mint földzalogkövetelést.

Németországban főleg a szövetkezeti elv keresztülvitelének és az ezen elven alapuló Raiffeisen-féle egyesületeknek üdvös hatását említi föl előadó.

Belgiumban az állami takarékpénztáraknál a skót minta szerinti ügynökök intézménye van meghonosítva. *Olaszországban* a gazdakongresszuson ismertetett népbankok állanak a kisebb mezőgazdák szolgálatára; *Oroszországban* pedig a vasútnak a szállítás végett átadott mezőgazdasági terményekre adnak előleget. Előadó főleg a »cash crédit« és a német szövetségi hitel üdvös hatását emeli ki.

Az adósságcsinálás forrásai szerinte leginkább a birtokszerzés, örökség és vétel által — és a földjavítás. Ezek egyikét sem tekinti bajnak, sőt inkább azt hiszi, hogy igen sok birtokos javította helyzetét az által, hogy örökös társak kifizetése és hitelre vásárlás által birtokát nagyobbította vagy javítások által termőbbé tette. Ennek tulajdonítja, hogy a földjáraadék csökkenése daczára, éppen az olcsó hitel segítségével folytán, a föld jövedelme sokkal nagyobb, mint a korábbi úrbéri uralom korában. Az eladósodás forrásait tehát hitbizományok vagy birtokminimumok által korlátozni nem szabad, hanem inkább megnyitni, és hozzáférhetőbbé kell tenni a hitel minden forrását.

Ez pedig a hitel *célszerű szervezése által* érhető el.

A hitel szervezésének kettős feladata van: a jogosult hiteligenyek kielégítése és a könnyelmű adósságcsinálás megakadályozása. — A jelzálogi hitelnek földmondhatatlannak, kis részletekben törleszthetőnek kell lenni, és az érték 50°/_o-kán túl nem lehetne terjeszkednie. A zálogjognak az ingókra való kiterjesztését a francia rendszer mintájára nem helyesli, ellenben a személyes hitel igénybevételét a mezőgazdaság terén szükségesnek tartja.

Szerinte a gazda nemcsak mint tulajdonos, földbirtokának értéke szerint, hanem egyúttal mint munkás és vállalkozó is tarthat hitelre igényt. Ez utóbbi kettős minőségének a személyes hitel felel meg, melyet szintén olcsóvá, és a közönséges leszámítolási vagy üzleti hitelnél hosszabb tartamra terjedővé kell tenni. Mindezek alapján a következő határozati javaslatot terjesztette a kongresszus elé:

»*A jelen szervezet hiányain csupán a reálhitel fejlesztése által nem lehet segíteni. Bármennyire megfelelő is a reálhitel jelen rendszere a földbirtok hiteligenyeinek, a kisbirtok-*

kosnak másnemű vállalkozói és munkás minőségéből folyó igényei is vannak, e mellett kis birtoknál a reálhitel aránylag felette korlátolt s a formalitások miatt aránytalanul drága is.«

»A személyi hitel terén olcsó, a mezőgazdasági üzemnek megfelelő hitel szervezendő. A közvetítés mostani módja: a magán és részvénytársulati közvetítés helyett leghelyesebb volna közvetlen hitelszerzés; a mennyiben ez nem lehetséges, *szövetkezeti közvetítés*, a mezőgazdasági üzemnek megfelelő formákban, állami támogatás mellett, de minden kényszer alkalmazása nélkül.«

A két napig tartó vita folyamából kiemelendő *Wirth Miksának* és *Raiffeisennek* a kongresszushoz intézett levele, előbbi főleg az osztrák-magyar bank szervezetének hiányai-
val foglalkozott, melyek ma már többnyire eltávolítvák, utóbbi pedig saját szövetkezeteinek szervezetét és hatását ismerteté meg. *Zalli Tiziano* az olasz és névleg a lodii népbank működésével ismertet meg bővebben, mely szintén a szövetkezeti hitel előnyös volta mellett bizonyít. A tárgyalás folyamán a szónokok kivétel nélkül a szövetkezeti hitel mellett nyilatkoztak.

Dr. Thiel szintén a szövetkezeti hitel híve ugyan, de a parasztra és kis birtokosra nézve az adósságcsinálást nem tekintheti normális állapotnak, s így annak veszélyesebb forrásait inkább elzárni, mint a hitelt minden módon megkönnyíteni kellene. Az eladósodás legveszélyesebb forrásainak a »földéhséget« (Landhunger) vagyis a birtokvásárlási maniót, a birtoknak örökösödések alkalmával a vételár szerinti átvételét és a rossz gazdálkodást tekinti.

A két napig tartó vita eredménye, hogy a reálhitel maximumának megállapítása mellett mindenki csak a fölmondhatatlan törlesztési reálhitelt tartá üdvösnek, a személyes hitelt pedig szövetkezetek útján kívánták biztosítani. Mindezek folytán egyhangúlag elfogadták György Endre határozati javaslatát.

Ha már most a nemzetközi gazda-kongresszusnak hazánk fővárosában öt napon át folytatott tanácskozásaira visszapillantunk, akkor el kell ismernünk, hogy az sok tanulságos útmutatást szolgáltatott a mezőgazdaság helyzetének

megvilágítása és bajainak orvoslása végett, és hogy az államnak úgy erkölcsi, mint bizonyos természetes határok között mozgó anyagi támogatása is, főleg a mai állapottal szemben, méltányos kiváналomnak tekintendő; mégis szükségesnek tartjuk azon vezérelv szempontjából, mely igénytelen sorainkat áthatja, néhány megjegyzéssel kísé-
 met, mely egészben véve főleg a gazdasági válságról folyt vita alkalmával a tanácskozás menetén végig vonult, és a mely a gazdasági haladás és szabadsággal ellenkező óhajok és törekvésekben nyilvánult. Gaal előadói javaslatában az agrár-vámok és azok nagyobb biztosítására szolgáló vámunio utáni törekvés még csak nagyon szerényen nyilvánul, de Brentano beszédében, a mely pedig a legáltalánosabb elismerésben részesült, már a mezőgazdasági termékek mesterséges módon leendő megdrágításának szükségességéről van szó egy társadalmi osztály megmenthetése érdekében, a mivel szemben egy másik szónok kiemeli, hogy ugyanez áll az ipar terményeire nézve is. Tehát magas védvámok és mesterséges drágaság mindenre, a mit emberi kéz előállít és a mire emberi lénynek szüksége van. Mindenesetre jogos és méltányos, hogy azon esetre, ha az állam a mezőgazdasági termékek árát mesterségesen megdrágítja, akkor ugyanezt az iparos termékeivel is tegye meg.

Az, a mit a kongresszuson válságnak neveztek és a minek orvoslására egész társadalmi osztályok megmentése érdekében mesterséges drágaságot kívánnak, egyszerűen abból áll, hogy 1877 óta a búza ára métermázsánként 12 frt 75 krról 8 frtra, a gyapjúé 190 frtról 118 frtra szállott alá. Nem lehet tagadni, hogy ez olyan árforradalom, mely egy egész társadalmi osztályt a legválságosabb helyzetbe képes sodorni és végpusztulását okozhatja. A mezőgazdák nem is mulasztották el Giffen Róbert szavait idézni, hogy »valami-
 nek kell történnie, ha nem akarjuk, hogy egy világra szóló katasztrófa álljon be!« De elfeledték hozzá tenni, hogy a híres angol nemzetgazda nem a búza árának csökkenéséről, hanem azon árcsökkenésről beszélt, melynek a nagyipar terményei, főleg vas, réz, cukor, bőr, selyem, sőt maga az ezüst is alá van vetve.

Goschen a londoni Bankers-Institutnak egy ártabellát mutatott be, melynek tartalmával a valutáról szóló fejezetben bővebben meg fogunk ismerkedni és a mely szerint 23 kereskedelmi cikk ára 1873 óta 34°/_o-kal csökkent. Ezen cikkek nagy része, mint például a vas, mezőgazdasági termelésnél nagyon jelentékeny szerepét játszanak, és könnyen ki lehetne számítani, hogy ezek árának 34°/_o-kal való emelkedése esetén a mezőgazdasági termelés költségeinek egy része is 34°/_o-kal *nagyobb* lenne.

Ezen *egyetlen* körülmény is eléggé bizonyítja, hogy a húzaárak csökkenését nem lehet kizárólag az orosz, indiai és amerikai versenynek tulajdonítani, mint ezt a kongresszuson minden ellenmondás nélkül konstatálhatni vélték. Azon egyoldalúság, melylyel az árcsökkenés okát magyarázták, vezette a kongresszust az agrárvármok és paraszt hitbizományok agrárpolitikai dogmájához. Ez utóbbi ugyan határozat alakjában nem formuláztatott senki által, de többször szóba hozva, kárhuzató ítéletet reá nem mondott senki sem. *György* volt az egyetlen, ki ezeknek czélszerűtlenségéről megemlékezett.

A gabnaárak csökkenésének okát három napi tanácskozás után valamennyi szónok oly kizárólag egyetlen okra vezette vissza, mintha a kongresszus tagjainak még csak sejtelve se lenne az általános árcsökkenésről, és arról, hogy a nemzetközi világforgalom fizetési eszköze, az arany, 20—25°/_o-kal megdrágúlt, és ezen arányban valamennyi többi áru ára olcsóbb lett, a nélkül, hogy ebből az, a ki aranyért adja el portékáját, hátrányt szenvedne. Valóban ne tudták volna a kongresszus vezérférfiai, hogy *Giffen*, a kire hivatkoztak, *Goschen* adataival kezében bevallani volt kénytelen, hogy a nemzetközi fizetési összegek mennyisége az aranyvaluta nagy elterjedése folytán annyira kisebbedett, hogy »a világmata-sztrófa« bekövetkezését ez okból és nem a gabnaárak csökkenése miatt jósolja!?

Magas gabonaár! drága kenyér! Ez ma az agriáriusok jelszava, melylyel az európai parlamentekben sorra diadalt aratnak, és akkor még csodálkozunk, hogy a népek mindig

nagyobb közönyt tanúsítanak a parlamentáris intézmények iránt?!

Azon magas gabnaárakról, melyeket a fizetési eszközök bőségének a közlekedési eszközök csak félig fejlődött voltával, az európai népek gyors szaporodásával és egyéb kedvező conjuncturákkal való szerencsés találkozása, a hatvanas években és a hetvenes évek elején, rövid átmenetképen idézett elő, úgy beszéltek, mint a mezőgazdasági termelés létföl-tételeiről, melyek nélkül egész Európa földjei legelőkké lennének. — A közel múltban rövid ideig tartó magas árakra mindenki emlékezett, de arról, hogy azelőtt a termést csak iszonyú munka- és idővesztéssel lehetett a legközelebbi piaczig szállítani, és hogy most gyorsan és olcsón lehet a termést tovább szállítani, és vevőt a legbővebb aratás után is lehet találni, továbbá arról, hogy a világforgalom egyszerű hálózata a búzát oly könnyen tette értékesíthetővé, mint akár a börzepapírt, *nem akart megemlékezni senki sem!*

Ha a mezőgazdasági termékeket mesterségesen fogná az állam megdrágítani, daczára annak, hogy a gőz és villam által okozott nagy átalakulás épen nincs a földművelés hátrányára, akkor ez által a mai világforgalomnak, — *mely az összes társadalmi osztályok munkájának és megtakarításának eredménye,* — minden előnyei, — az olcsó szállítás és a gőzerő minden haszna, *egyetlen egy társadalmi osztály javára lennének lefoglalva.* Olcsó szállítás, drága kenyér!

Vagyis a gabonát az állam és a társadalom forgalmi eszközei olcsóbban és könnyebben szállítják, mint hajdan, de a szegény ember mégis drágábban jut mindennapi kenyéréhez. Valóban a szabad forgalom és kereskedés útjáról való letérés az igazságtalanságok és méltatlanságok egész sorát hordja méhében, melyeket a kongresszuson a szabad kereskedelem csekély számú hivei, ismerve az ott uralkodó szellemet, csak igen szerény hangon és csak szép szavakba burkolva mertek fölemlíteni. Az az áramlat, mely ma gabnavámok, holnap ipari védvámok vagy vámtilalmak, majd ismét céhek és monopoliумok vagy kivíteli jutalmak által akarja bajainkat orvosolni, nem vezethet másra, mint a társadalmi osztályok és önérdékek folytonos harczára, a »bellum omnium contra

omnes« állapotára, melynek uralma alatt a szerint, a mint egyik vagy másik társadalmi osztály kerekedik fölül, majd az egyiknek, majd a másiknak jogos érdekei fognának föláldoztatni, míg végre azután az így megvédett közép-európai vámunio a sociális válság színhelyévé, és az amerikai és angol kereskedelem gyarmatává lenne, mert minden anyagilag tönkrement »positiv organisatio«, hogy Brentano szavát használjuk, függő helyzetbe jut az anyagilag gazdagabb és függetlenebb »positiv organisatio«-tól.

Mindazon előnyök, melyeket a vámunio biztosíthatna kereskedelmi szerződések által, minőket, mint látni fogjuk, a szabad kereskedelem korszakában kötöttek, jobban biztosíthatók, és bizonyára sokkal könnyebben hozhatók létre, mint a vámunio, melyet egy olyan állam, a mely egy mássikkal még csak méltányos kereskedelmi szerződésre sem akar lépni, elfogadni amúgy sem fog soha. — Hiszen, ha az európai népek és nemzetek egymással egy közös vámunióra akarnak lépni, akkor előbb azon szellemet kell kiirtani, mely a kereskedelmi szerződések útjáról levezetett, és melynek gyors elterjedésével és veszélyes uralmával a jövő fejezetben bővebben fogunk megismerkedni.

III. FEJEZET.

Korunk közgazdasági nézetei az iparra és kereskedelemre vonatkozólag.

9. §. A kereskedelem szabadságának korszaka és annak hatása a népek közgazdasági állapotára.

Ha korunknak a szabadkereskedelem kérdésére vonatkozó nézeteit akarjuk jellemezni, akkor nem hagyhatjuk egészen figyelmen kívül azon küzdelmet, melyet még alig néhány évtized előtt Európa népei a szabadkereskedelem diadaláért folytattak, és azon hatást, melyet a szabad kereskedelem elvének meghonosítása szült. A szabadkereskedés uralma, mely az

1860. év után veszi csak kezdetét, és az 1870. évben már mindenütt el volt ismerve, egy határtalan optimizmussal vette kezdetét, mely csakhamar az ellenkező végletbe csapott át. Kezdetben az egész kereskedő és iparos világ a gazdasági szabadságban a meggazdagodás csodaszerét látja. Monopoliumpokra, czéhekre, kötelező ipartársulatokra, praemiumokra és vámtilalmakra vagy védvámokra nem gondol senki. A jövőbe helyezett bizalom oly erős, hogy a kisiparos és kiskereskedő, már a napokat is kiszámítja, melyek eltelte után milliomos lesz belőle, mert az áremelkedés és börzei nyereségeknek az ő képzeletében nincs határa. A börzei árfolyam minden emelkedése üzleti és börzei nyereségeit egyképen gyarapítja, és mindezt hajlandó az ipar, kereskedés és forgalom teljes szabadságának tulajdonítani, így azután természetes, hogy ha a képzelt bűvös szer az álmodott gazdagságot meg nem hozza, akkor megvetik azt és eldobják magoktól, és saját hibáik miatt a szabadipar és kereskedés rendszerét okozzák.

Hiszen az már az emberi természetben látszik rejleni, hogy a hibát másban keressük akkor is, mikor az magunkban van. Ha sikerült legújabbán a földműves és földbirtokos osztályt a gazdasági reakciónak megnyerni, úgy bizonyára még könnyebb volt ezt az üzleti és iparos osztály köreiben elérni. Így azután a czéhekbe és védvámokba helyezett üdvözítő hit ismét annyira megszilárdult az érdekelt körökben, hogy hasznosnak tartjuk emlékezetbe hozni azon előzményeket, melyek korunkat 15—20 év előtt az ipar és kereskedelmi szabadság elismerésére birták, és melyek éppen a jelen áramlat megbíráhatása céljából nagyon is tanulságosak. Nem bocsátkozhatunk ugyan részletesen bele abba a kérdésbe, hogy a *Carey*, *List* és mások által egyes országok kereskedelmének történetéből fölhozott példák mennyiben szólnak csakugyan a védvám behozatala és szabadforgalom korlátozása mellett; nem fogunk kiterjeszkedni azon adatokra, melyek a porosz és később az egész német vámterület iparának és kereskedelmének fölvirágzását bizonyítják a Stein és Hardenberg által 1818-ban inaugurált szabadabb kereskedelmi irány, és azon nagyszámú kereskedelmi és forgalmi nehézségek és korlátok

megszűnése folytán, melyek az 1833-ban létrejött német vámegetesület eredményei voltak: az előbbire nézve egy igen népszerű és érdekes hazai értekezésre,¹⁾ az utóbbira nézve pedig a német vámegetesület történetét tárgyaló művekre utalunk.²⁾ E helyütt csak a már letűnt, de már is újból kísértő protectionista korszaknak legtanulságosabb lapját, az angol gabnavámok bukásának már az előbbi §-ban érintett történetét akarjuk röviden emlékeztetbe hozni, mert ezzel együttesen indul meg először Angolországban, és azután az európai kontinensen a nagy nemzeti mozgalom a szabadkereskedelem rendszerének következetes megvalósítására. Mikor az angol parlament 1838-ban a manchesteri kérvény fölött, mely egy nyomasztó válság hatása alatt a gabnavámok eltörlését kérte, napirendre tért: az angol közvélemény fölháborodott és egész Angolországban megindult a nagy nemzeti mozgalom a gabnavámok és a nemzeti forgalom egyéb korlátai ellen.

A mozgalom élén a fíradhatatlan *Cobden Richárd* állott, a ki valóban megérdemli, hogy a szabadkereskedelmi irány egész diadala az ő nevéhez fűzessék. A városok szövetezése által az ő indítványára alakult Anti-corn-law-league iszonyú tevékenységet fejtett ki. Soha még társadalmi mozgalom ilyen tevékenységet nem fejtett ki. Százazreket, sőt később az egyesület nagymérvű elterjedése után, 1843-tól kezdve pár millió forintot költött a gabnavám elleni szövetség évenként röpiratokra és lapokra.³⁾ Lapja minden vasárnapon 20,000 példányban ingyen osztatott szét. Az egyet költségén vándorgyűlések, szónoklatok és felolvasások tartattak; házakat és földeket vásároltak, hogy azok adója választói jogot adjon. *John Bright* és a rabszolgaság megszüntetésének első

¹⁾ *Lány Lajos*: A védvám és a történelem. Nemzetgazd. Szemle. II. évf. (1878). 1. és 2. f.

²⁾ *Nebenius*: Der deutsche Zollverein. 1835. — *Web r*: Der deutsche Zollverein. II. kiad. 1872. — *Fulke*: Die Geschichte d. deutschen Zollwesens. 1870. — *Roscher*: Gründungsgeschichte des Zollvereins 1870.

³⁾ A számokat, melyek Eisenhart irodalomtörténetében, ki legvonzóbban tárgyalja e kérdést, előfordulnak, nem idézem, bár többnyire az ő előadását követtem. Ezen szám adatok valóságát ugyanis más szerzők kétségbevonják, de az általam idézett számok nem sokban térnek el Eisenhart adataitól.

apostola *Thompson György* Cobden hű társai voltak ezen küzdelemben. Cobden föláldozta ezen küzdelemnek egészségét és vagyonát, de öt évvel az Anti-corn-law-league megalakulása után erélyes agitatója folytán megvalósult, a mit egy angol miniszter legnagyobb badarságnak tartott. 1846-ban június 25-én az angol parlament magának Peel-nek, a gabnavámok egykori védőjének, indítványára a gabnavámot egy quarter után 1 sh-re szállítja, a mi a gabna árára semmi hatással sem volt többé, mind ennek daczára 1869-ben még ezt a csekély vámot is eltörölték. Az 1846. évi törvény megalkotása után a liga feloszlott és Cobdennek, ki annyit áldozott, 170,000 font stl. jutalmat ¹⁾ szavazott meg, *Peel Robert* pedig, a ki annyi ideig küzdött Cobden ellen, a gabnavám eltörlésének megszavazása után az alsóházban a következő meleg szavakban emlékezett meg Cobdenről:

»A név, melyről ezen hatalmas rendszabály üdvös sikere alkalmából meg kell emlékeznünk, nem azon nemes férfiú neve, a ki pártunk élén áll (*Russel lord*), nem is az én nevem. A név, melyhez e reform sikere minden időre fűződik, egy férfiú neve, a ki meggyőződésem szerint, a legtisztább és önzetlenebb indokoktól vezérelve, nem szüint meg fáradhatatlan tettejével mindig újból és újból az emberi észhez appellálni, és szónoklatával, mely épen minden pathosz és szóvirág mellőzése által vált oly hatályossá, a reform szükséges voltáról mindenkit meggyőzni igyekezni. A név, mely ezen rendszabály sikeréhez örök időkre fűződni fog: *Cobden Richárd* neve!« Szünni nem akaró lelkesedéssel fogadták a népszerű miniszter szavait, melyek örökké emlékezetesek maradnak a gabnavám történetében. ²⁾ Ez volt az angol szabadkereskedelmi politi-

¹⁾ Mások szerint csak 72,000 Lst. vagyis 720,000 forintot.

²⁾ Cobden leghíresebb életirója az angol *Morley*. (Cobden.) — Jelesebb forrásművek még Cobdenről: *Bustiat*: Cobden et la ligue. Oeuvres complètes. Tome III. — *Salis-Schwabe* asszony (Cobden-né legbensőbb barátnője): Cobden, notes sur ses voyages, correspondances et souvenirs, avec une préface par *Molinary*. 1880. — A gabnavám történetét illetőleg lásd: *Eisenhart*: Gesch. der Nat.-Ökonomik. 80. sk. I. — *Danckelmann*: Internat. Getreidehandel. 1/4. Jahrschr. 1877. (14.) évf. III. 101. l. — *Wiss*: Freihandel und Schutzzoll. Ugyanott. 1879. évf. I. 101. lap.

kának legfényesebb diadala, és ezen naptól kezdve az angol nép mai napig hű maradt a szabadkereskedés elveihez. Mily óriási tehertől szabadította meg Cobden az angol népet, azt legjobban bizonyítja azon körülmény, hogy az angol nép gabnaszükségletének nagyobb felét, sőt jelenleg már két harmadát a külföldről kénytelen beszerezni.

Ezen idő óta az angol törvényhozás folyton a szabadkereskedelem ösvényén halad, és ma már semmiféle vámok vagy tilalmak nem korlátozzák Anglia forgalmát a külfölddel. Peel 1842—1846-ig 1100 angol vámtételt 590-re redukált, Gladstone pedig a köznép fogyasztásának tárgyát képező árúk vámját csaknem egészen megszüntette, a többi között a gabonáét is, úgy hogy Chevalier joggal mondhatta, hogy az egész angol vámtariffa egy tenyérnyi papíron elfér.

Az európai szárazföldön *Franciaország* volt az első, mely a szabadkereskedés elvét magáévá tette. Ez is Cobden érdeme. Viktoria királynő ugyanis őt bizta meg a francia-angol kereskedelmi szerződés tárgyalásainak vezetésével, és neki, Chevaliertől buzgón támogatva, sikerült 1860-ban III. Napoleont, ki eredetileg a védvámok híve volt, a szabadkereskedelem eszméinek megnyerni. Franciaország példáját csakhamar követték a többi nagyobb európai államok. A német vámterület 1862-ben, Ausztria-Magyarország 1865-ben kötött Franciaországgal, azután a többi jelentékenyebb államokkal tetemesen leszállított tarifáik alapján, vámszerződéseket.

Mindazon szerződéseket, melyek az 1860. évi angol-francia szerződés mintájára létesültek, az árúbehozatali tilalmak csaknem teljes megszüntetése, az addig fennállott vámtételek tetemes leszállítása, és azon *záradék* jellemzi, hogy a szerződéses állam a legtöbb kedvezményt élvező állammal egyenlő elbánás alá essék, a minek folytán egy később szerződő államnak engedett alacsonyabb díjtételek azonnal a korábbi szerződéses államban is érvénybe léptek.

Ipar és kereskedelem ezen szabad irányú szerződések korszakában oly nagy lendületet vőn mindenütt, hogy a védvámok és vámtilalmak hívei, a tapasztalat tényei által megczáfolva, egy időre elnémultak, mert jóslataik nem valósultak meg, és az árúforgalmi statisztika adatai főleg Angol- és

Franciaországban világosan a szabadkereskedés előnyei mellett bizonyítottak.

Úgy az angol, mint a francia *kivitel* a szabadkereskedés uralma alatt csakhamar megkétszereződött, mint azt a következő adatok bizonyítják.

Angolország kivitele

font sterlingben:

1840—49-ig évi átlagban	55'449'062
1850—59-ig » »	100'061'339
1860—69-ig » »	159'759'670
1870—79-ig » »	218'028'873
1880-ban » »	286'414'466
1881-ben » »	297'082'775

Franciaország kivitele

frankokban:

1861-ben	1'926 millió frank
1862-ben	2'243 » »
1863-ban	2'643 » »
1864-ben	2'924 » »
1865-ben	3'088 » »
1866-ban	3'181 » »
1875-ben	3'873 » »

Ezen utóbbi évben érte el a francia kivitel tetőpontját, és ily magasra nem is emelkedett többé, mert az 1870. év után az 5 milliárd franknyi hadi sarcz előteremtése fokozott termelésre és eladásra készítetvé a francziákat, és mert Németország csakhamar a védvámok és vámtilalmak rendszerének általános életheléptetése által a francia termékeket a német piacokról mindinkább leszorítá, Németország árúit ellenben a frankfurti békekötés 11. cikke értelmében addig a francia piacokról leszorítani nem lehetett, míg más államokkal kedvező szerződések állottak fenn, mert úgy Németország, valamint Franciaország a frankfurti békekötés alkalmával arra kötelezték magokat, hogy semmi oly kedvezményből egymást kizárni nem fogják, a melyet szerződésileg Angolország, Belgium, Németalföld, Svájc, Ausztria-Magyarország vagy Oroszországnak biztosítanak.

Ausztria-Magyarország vámpolitikáját egy kitünő magyar munka ismerteti meg velünk, mely németre is lefordítva

legbecsesebb forrását képezi a vámpolitika történetének nemcsak osztrák-magyar, de általános kereskedelmi politikai szempontból is. ¹⁾ Az angol-francia vámszerződés nálunk is döntő fordulatot idézett elő a kereskedelmi politika terén, és leghatározottabban az 1865. évi ideiglenes vámtariffában leli kifejezését. Jellemző, hogy ezen tariffa ellen elvi kifogást a meghallgatott nagyszámú szaktestületek és kereskedelmi kamarák közül egy sem tett, és a birodalmi gyűlésen történt tárgyalás alkalmával sem ellenezte azt senki sem! A kereskedelmi szabadság korszakában a kivitel és behozatal egyaránt növekedett. Ugyanis

Az osztrák-magyar vámterület

	behozatala	kivitele
	osztrák értékű forintokban :	
1861—65. évi átlag	249.722,000	305.767,000
1866—70. » »	350.410,000	399.860,000
1871—74. » »	576.590,000	432.106,000
1882 :	672.000,000	752.000,000

A német vámterületen a szabad-kereskedés üdvös hatása főleg az 1870. év után volt érezhető, mert Németország kivitele tíz év alatt megkétszereződött, úgy hogy éppen Németországnak volt legkevesebb oka a szabadkereskedelem útjáról letérni.

A német birodalomba

	behozott	kivitetett
	osztrák értékű forintokban :	
1850-ben	272 millió frt	259 millió frt
1860-ban	547 » »	699 » »
1870-ben	840 » »	720 » »
1880-ban	1410 » »	1447 » »

A nemzetközi forgalom folytonos növekedése és a kiviteli kereskedés emelkedése legfényesebb bizonyossága annak, hogy az európai államokban 1860 óta mindinkább megszilárduló ipari és kereskedelmi szabadság rendszere az ipar fölvirágzását legkevésbé sem akadályozza.

A főbb kereskedelmi államokban a nemzetközi forgalom

¹⁾ *Mattekovits* : Az osztrák-magyar monarchia vámpolitikája 1850 óta. 1877.

óriási mérvben növekedett mindaddig, míg ezen hatalmas fejlődést a kereskedelemnek és iparszabadságnak újból életre hívott korlátozásai, mint ezt az 1880. év utáni nemzetközi forgalom alább közlendő adatai mutatják, meg nem akasztották. Az 1880. évig az összes forgalom a nemes fémekkel együtt az alább nevezett államoknál következő haladást tüntet föl ¹⁾

Összes nemzetközi forgalom millió márkákban :

	1860	1870	1880
Anglia és Irland	6,360	9,180	12,122
Franciaország	3,340	4,540	7,414
Németország	3,200	4,240	5,976
Oroszország	920	2,000	2,420
Ausztria-Magyarország	1,020	1,660	2,688
Olaszország	920	1,480	1,322
Spanyol és Portugal	600	820	1,080
Németalföld	1,120	1,420	2,420
Belgium	960	1,280	2,320
Svéd- és Németország	600	840	1,100
Amerikai Unio	2,740	3,420	6,180
Dél-Amerika	1,240	1,700	2,020
Angol gyarmatok	3,800	4,820	7,240
Összesen	26.810	37,420	54,302

Mind ezek az adatok kétségtelenül bizonyítják, hogy az 1860-as évek óta megindult szabadabb nemzetközi forgalom uralma alatt az összes kultur-népek gazdasági életében olyan lendület állott be, melyhez hasonlót a világtörténet fölmutatni nem képes. Még pedig nem egyes nemzetek virágzásáról bizonyítanak az itt közlött adatok, hanem az egész emberi nem gazdasági életének haladásáról. — Sajnos, hogy e haladásra már is bénítólag hat a gazdasági reactio.

Azon tanok, melyek újabb időben a gazdasági élet terén mindinkább érvényre emelkednek, és melyek keletkezésével és hatásával a következő §§-okban fogunk foglalkozni, végeredményekben oda vezetnek, hogy azon nagy eredmények, melyek a szabadkereskedés és ipar uralma alatt mindenkinek hasznára és előnyére voltak, egyes osztályok önző érdekeinek esnek áldozatul.

¹⁾ Scherzer : Das wirthschaftliche Leben der Völker. 1885. 638. l.

10. §. A szabadipar rendszere elleni áramlat és az 1873. évi válság.

Ha az ipar szabadságának a múlt század végétől egész a legújabb időkig való elterjedését és megszilárdulását tekintjük, és azon okokat vizsgáljuk, melyek az ipar szabadságában helyezett hitelt és bizalmat egyszerre teljesen meg-ingatták, akkor lehetetlen észre nem vennünk, hogy az iparral nem közvetlenül összefüggő és nem magának az iparnak hanyatlásából folyó tényezők voltak azok, melyek az 1870. év után beállott nézetváltozást előidézték, hanem egészen más, az ipartól idegen forrásból keletkezett azon általános elégedetlenség, mely sok államban a szabad ipar vívmányainak eltörlésére alkalmas ürügyül szolgált.

Magok az iparosok gondoltak legkevésbé arra, hogy az iparszabadság elvét megtámadják. A képesítés igazolása és a kötelező ipartársulat létesítése iránti kívánalmak ép úgy legújabb keletűek, mint a védvámok fölemelésének, és más kereskedelmi és forgalmi korlátok létesítésének sürgetése. A német iparosok 1858-ban magok egész lelkesedéssel nyilatkoztak az iparszabadság mellett, Ausztriában az 1859. évi ipartörvényt az iparos osztály megaláztatással fogadta; Franciaországban pedig, hol az iparszabadság elve ellen a czéhek, Turgot korában, oly kétségbeesett ellentállást fejtettek ki, a nagy forradalom óta az ipar szabad üzésének jogát minden francia iparos és munkás elidegeníthetetlen emberi jognak tekinté, a minek azt az emberi jogokat kinyilatkoztató nemzetgyűlés 1789-ben tényleg kijelentette.

A czéhekkal itt nem törődött többé senki, mindenki tetszése szerint nyithatott üzletet, és nemsokára a czéhek alakítása egészen megtiltatott. Belgiumban 1795, Hollandban 1819, Spanyolországban 1813, Norvégiában 1839, Svédországban 1846, Dániában 1862, Helvecziában, Olasz- és Görögországban, Románia és Portugalban 1848 óta, az amerikai unio államaiban a függetlenségi nyilatkozattal egyidejűleg 1776-ban lépett életbe az iparszabadság. Csak újabban, főleg 1873 óta, Németországban, Ausztriában, Magyar-

országban és legújabban Franciaországban indult meg igen erős áramlat a szabad ipar rendszere ellen, melynek az illető államok törvényhozása csak részben állott ellen, mint az alább közlött adatok tanusítják.¹⁾

A többi európai államokban ugyan az iparszabadság elve még érintetlen maradt, de a szabadságellenes áramlatnak előjele a kereskedelmi szabadság elvének elhagyása által már itt is mutatkozik, és a védvámokra rendszeren a czéhek rendszere szokott következni. — E kettő mint sötét árnyék kísért a gazdasági fölvirágzás korszakában. A statisztikai adatok, egyes iparágaktól eltekintve, nem bizonyítanak az ipar hanyatlása mellett, mégis általános a panasz az üzleti pangás és hitelhiány miatt. Az a kérdés tehát, megokolt-e ezen panasz, és ha igen, hol keresendő a baj forrása? Erre a kérdésre felelni, és korunk gazdasági nézeteit és törekvéseit megérteni csak úgy lehet, ha az 1873. évvel megindult válságot, annak okait és következményeit vizsgáló-lásaink keretébe bevonjuk.

»Im Laufe des Jahres 1873 brach endlich das Strafgericht über ein Schwindeltreiben herein, wie es seit den Law'schen Orgien der rue Quimcampoix nicht erlebt worden war.« Igy jellemzi Schäffle az 1873. évi válságot, mely a gazdasági elvek átalakulására oly nagy hatással volt. Nem terjeszkedhetünk ki ezen egész válság részletesebb ismertetésére, de annak általános jellemzésére elegendő *Neuwirth*-nek az osztrák birodalmi gyűlés elé terjesztett bizottsági jelentéséből főlemlíteni, hogy 1867—1873-ig az osztrák kormány 1005 részvénytársulati engedélyt adott ki 4000 millió forintot tevő alaptőkével, mely az alakulás alkalmával befizetendő lett volna. 323 társulat (32,1%) meg sem alakult, de a megalakult 682 részvénytársulat alaptőkéje még mindig 2577 millió frtot vett volna igénybe, ha a szabályszerű befizetést a részvényesek teljesítették volna. Mindezen összegek legnagyobb része az 1872. és 1873. évekre esett, mert az egész

¹⁾ A főbb államok ipartörvényeit és azok történetét röviden, de érdekesen és tanulságosan tárgyalja: *Schönberg*: Handbuch der politischen Oekonomie. I. 824. sk. I. és *Heltai*: Az ipartörvény revisiója. Lennyomat a Nemzetgazd. Szemle VII. évfolyamából.

időszakra eső engedélyekből a legtöbb ezen években adatott ki, és pedig bankintézetre 1871-ben 23, 1872-ben 84; ipar-részvénytársulatra 1871-ben 116 és 1872-ben 217; végre építőtársulatokra 1871-ben 12; 1872-ben 41 és 1873-ban a 3 első hónap alatt 38. (!) — Az 1872. évi január 1-től 1873. május 1-ig kiadott engedélyek magok 2800 millió forint befizetést igényeltek volna, ebből az ipartársulatokra csak mintegy 100 millió forint jutott.¹⁾ A szédelgés legkedvesebb tárgyát Bécsben az építő, Amerikában pedig a vasúti társulatok képezték.²⁾ Mennyire ment ez irányban a túlspeculatio, azt legjobban igazolja azon körülmény, hogy a bécsi építőtársulatok terve szerint 100,000 ház lett volna építendő, holott jelenleg Bécs összes házainak száma a külvárosokkal együtt nem több 16,000-nél. (!)

Nem produktív vállalatok létesítése, új iparágak meghonosítása vagy régiek kiterjesztése, a hitel emelése és könnyítése; nem a közlekedés javítása, vagy a termelés olcsóvá és jobbá tétele volt a sok engedélyezett társulat czélja: *hanem maga az engedély* és a vele való üzérkedés. A részvényeket nem azért bocsátották ki, hogy valami hasznos vállalat számára tőkét nyerjenek, hanem hogy a börzeüzérkedés tárgyát képező papirokat szaporítsák. Egy már megalakult részvénytársulat csak arra volt jó, hogy segítségével egy másikat alakítsanak. Ilyenkor már alapszabályszerű befizetés is csak úgy történt, hogy azt az előbbi egyesület mint tartozást vezette be könyvébe, a nélkül, hogy az alapító részvényesek csak egy krajczárt is fizettek volna. Bécs volt ezen üzelnék tulajdonképeni központja.

A részvénytársulatok alapításánál mind az meg volt engedve, a mi a tisztesség és morál fogalmával ellenkezik, csak az ügyésszel ne támadhasson összeütközés.

»Gründungs- und Börsenschwindel war ja der charakteristische Zug der genannten Periode, — mondja Schäffle — die Actiengesellschaft aber war die juristische und öko-

¹⁾ *Neuwirth* parlamenti jelentése, kivonatban Tüb. Ztg. 31. k., 653. lap.

²⁾ Mindkettőnek részletes ismertetését l. *Wirth Miksa* f. i. művében 479—501. l.

nomische Grundform, in welche die Speculationssaturnalien sich einkleideten.«

A bécsi börzén egyetlen egy napon 2 millió darab részvényt papír, közel 500 millió forint névértékkel, képezte az adás-vevés tárgyát; az 1872. évben akárhányszor 100,000 üzletet kötöttek meg a bécsi börzén egyetlen egy nap alatt. Minden tőkét és hitelt ezen üzérkedés vett igénybe; a tisztességes ipar már elvesztette hitelét, a tőke megdrágult, s így az iparos is inkább a börzén próbált szerencsét. Alkuszokban, kik kezére járjanak, nem volt hiány.

Mind ez nem végződhetett másképen, mint az üzérkedés tárgyát képező papírok elértéktelenülésével, az üzérek fizetéképtelenségével és a bukások azon hosszú sorával, melyek az első börzei árcsökkenéssel megindulva, lavina módjára nőttek, magokkal rántva bűnöst és ártatlant egyaránt. Az üzérkedésnek itt jellemzett neme sehol oly nagy mérveket nem öltött, mint Bécsben, miért is általános volt a nézet, hogy a válság a monarchia határain túl alig lesz érezhető, de soha még az egyes nemzetek gazdasága közötti organikus összefüggés oly meglepő módon nem nyilvánult, mint 1873-ban.

»Zuerst in Wien, — mondja *Wirth* e tárgyra vonatkozó nagyérdekű művében — in der ersten Hälfte des Monats Mai 1873 ausgebrochen, dauerte sie in ihren Nachwehen bis zum Herbst 1879, und riss ganz Österreich und Ungarn, das deutsche Reich, Italien und die Schweiz unmittelbar in ihre Verderben bringenden Verkettungen hinein; sie brach mit doppelter Wucht in Amerika aus und zog auch den englischen, skandinavischen und russischen Geldmarkt, sowie zuletzt die Luxusindustrien Frankreichs, welches letztere durch sein Unglück vor der Überspekulation bewahrt worden war, in ihren Bereich. Bis nach Belgrad und Bukarest, nach Odessa, Moskau und Nischni-Nowgorod, nach Alexandrien und Süd-Amerika vegetirten die Schläge des grossen Krachs.« (Geschichte der Handelskrisen. 450. l.)

A szédelgő vállalatok alapítása és a legalsóbb osztályok megtakarított filléreinek a börzeüzletekbe való bevonása ugyan Bécsben érte el tetőpontját, mint ezt a többi között a 6 évi fegyházra ítelt *Placht* bűnpere bizonyítja, a ki 1600 sze-

gény ember megtakarított filléreit csalta ki; de hogy a szédelgők másutt is elég hálás talajra találtak, azt a hajor Spitzeder Annának bűnpere, a ki parasztoktól 3 millió forintot csalt ki, eléggé igazolja.

A francia »Moniteur des intérêts matériels« adatai szerint állami és városi kölcsönökre, hitelintézetek, vasúti és iparvállalatok alapítására földünk főbb államaiban 1872-ben összesen 15,6 milliárd, 1873-ban 12,6 milliárd, az 1873. év első negyedében pedig 7650 milliárd frank fordított!

Az 1872. évben tényleg igénybe vett összegek az egyes államok között rendeltetésük szerint ekkép oszlottak meg:

	Városi és állam- kölesőre	Hitelinté- zetekre	Vasúti és ipar- vállalatokra	Összesen
millió frankokban				
Ausztria-Magyarország	94	377	517	989
Németország	26	432	913	1372
Amerikai Unio	905	10	1130	2025
Belgium	5	35	14	54
Spanyolország	205	2	3	255
Franciaország	3500	280	193	3973
Anglia	—	229	1210	1439
Olaszország	13	405	155	573
Németalföld	1,6	12	43,6	57,6
Dunai fejedelemségek	4	—	27	31
Oroszország	377	117	281	775
Sveicz	22	15	67	105
Tunis	—	—	5,6	5,6
Törökország	278	40	667	985

Németországban Engel adatai szerint a XIX. század elejétől 1870-ig mindössze 410 részvény-társulat alakult 3078 millió márka alaptőkével; 1870—74-ig ellenben 857 részvény-társulat 4290 millió márkával. 1790—1867-ig átlag évenként 2—3, 1868—70-ig átlag 18; 1871-ben ellenben 259 és 1872-ben 504 részvénytársulat alakult. Poroszországban magában 1871—74-ig épen annyi magas kemence, vashuta és gépgyár épült, mint a megelőző 70 év alatt összesen!

Amerikában főleg a vasútépítés képezte a szédelgés tárgyát. — A 70-es évek elején nem kevesebb, mint 50 vasút-társulat alakult, közöttük négy Pacifique-versenyvonallal. A szédelgő vállalatok alapítását nagyon megkönnyíté, hogy az

állam saját telkeiből a szükséges részt mindenkor a legnagyobb készséggel ingyen adja, és épen azon államokban, melyekre az üzérkedés kiterjedt, a szükséges telkek legnagyobb része állami birtok volt.

Tény, hogy az egész világot áthatotta a legféltelenebb vállalkozási kedv és nyereségvágy, és hogy mindenki oly tőkékre és fogyasztási képességre számított, melyet a gazdasági életnek eddig elért magas fejlődése sem volt képes előteremteni. Legmesszebb a téren mindenesetre Bécs városa ment. Az alapítási szédelgés és a Law-féle vállalatokra emlékeztető optimizmus itt érte el tetőpontját, s így semmi sem volt természetesebb, mint az, hogy itt tört ki legelőször a válság és itt vitte véghez a legnagyobb pusztításokat.

1873. május hó 8. és 9. Neuwirth érdekes leírása szerint ¹⁾ a bécsi börzén a rémület napjai voltak. Az ott lefolyt zajos jelenetek egy egész forradalom jellegével bírtak. A szenvedély-sugallta düh kifakadásait lehetetlen volna leírni. A börzekötések teljesen szüneteltek. Zűrzavar és kétségbeesés uralta a helyzetet. »Am Tage des grossen Kraches — teszi hozzá Wirth Miksa — fassten Manche aus der »Coulisse« grosse Herren vom »Schranken« an der Gurgel und forderten mit Schrei der Todesangst ihr Hab und Gut, um das die Gründer sie gebracht. Anderen umnebelte der Gedanke ihres entsetzlichen Ruins das Gehirn, dass sie der Pein durch Selbstmord ein Ende machten. Bei keiner der früheren Krisen kamen so viele Unterschleife, Diebstähle und Betrügereien ans Tageslicht, denn die Verbrechen pflegen ja mit der Höhe der Leidenschaft zu steigen.« (520. l. f. i. m.)

Az értékpapírok árfolyama a bécsi börzén az 1873. év május havában 600 millió forintot meghaladó összeggel csökkent. Az árcsökkenés $\frac{1}{5}$ része a bécsi építőtársulatokra esik. Következő év elején Ausztriában 40 bank 139 millió frt, 6 biztosító-társulat 5 millió frt, és 18 építő-társulat 64 $\frac{1}{2}$ millió frt alaptőkével leszámolt, és 8 bank 15 millió frt, 2 biztosító-társulat 3.800,000 frttal és 7 ipartársulat 3 millió frt tőkével csőd alá került.

¹⁾ Speculationskrise von 1873. Bank und Valuta II. 86. sk. 1.

Mind ez nem maradhatott hatás nélkül azon többi közép-európai államokra, melyek Ausztriával szorosabb üzleti viszonyban állanak. Így első sorban hazánkban a pénzügyeknek egy egész sorát rántotta magával a bécsi válság. Hazánkban 10 bank $3\frac{1}{3}$ millió forint és 2 ipari részvénytársulat 800,000 frt alaptőkével megbukott, ezenfelül 13 bank $11\frac{1}{3}$ millió frt, 2 biztosítótársulat 800,000 frttal, egy forgalmi vállalat 4,800,000 frttal, egy építőtársulat 200,000 frttal és 10 iparvállalat $5\frac{1}{3}$ millió frt tőkével leszámolt. A berlini börzén az árfolyam egyetlen egy napon 400 millió márka értékcsökkenést okozott. Olaszországban és Oroszországban szintén nagyobb mérvű bukások és árfolyamesökkenések által volt a bécsi »krach« hatása érezhető. Alexandriában, hol a bukásokat csak hiréből ismerték, egyszerre 25 kereskedő lett fizetéképtelen. Franciaország ez alkalommal megkimélve maradt ugyan a válság hatásától, de csak azért, hogy később egy nagyszabású szédelgési vállalat, a Bontoux-féle »Union générale« bukása által 100 millió frankot meghaladó veszteséget szenvedjen a francia pénzpiacz. — Ez intézet bukásának messzebb menő következményei ugyan nem voltak, de a vállalkozó kedv teljes megbénításához és a tőke megfélemlítéséhez nagy mértékben hozzájárult, annyival inkább, mert kevéssel a bécsi bukások után az *amerikai unio államaiban* a bécsihez hasonló válság ütött ki, melyet a vasútépítési vállalatokkal üzött szédelgés okozott, és mely az árfolyamok további rohamos csökkenésének megakadályozása czéljából a newyorki börzének 10 napra történt bezárásával végződött. Kevéssel ezután 83 vasúti társulat 250 millió dollár alaptőkével beszüntette fizetéseit, és valamennyi többi társulat felfüggeszté az építési munkálatok folytatását.

Ezen vasúti válság hatása még ma is érezhető az amerikai vasúti értékeken, melyek még mostani alacsony árfolyamuk mellett sem képesek szilárdságra szert tenni, és legújában is nagy elértéktelenülést szenvedtek.

A *londoni börzén* szintén az amerikai vasúti értékek nagy csökkenése idézte elő azon válságos napokat, melyek egyikéről, az 1873. évi november 19-kéről, azt írta a »Times«, hogy »a hangulat az értékpapírok minden nemét illetőleg

olyan, mely minden felebbezést a józan észhez lehetlenné tesz.«

De nem annyira a börzének egyes válságos napjai idézték elő a gazdasági életnek teljes pangását és hanyatlását, hanem azon állapot, mely ezen átfutó megrázkódtatás után következett, és mely egy valóságos gazdasági marasmus jellegével látszik birni, mely minden vállalkozási kedvet csirájában megfojt, minden rendelkezésre álló tőkét bizalmatlanná és félénkké tesz, annyira, hogy a selejtes és életképtelennel együtt az egészségest és életképeset is megsemmisíti, és az egyiknek keletkezését ép úgy megghiusítja, mint a másikat. Ez az, a mi üzleti viszonyainkra az ipar és kereskedelemre még ma is oly nyomasztó hatást gyakorol, ez okozza az üzleti pangást egy részről, a kamatláb alacsony voltát másrészről, ez oka azon sok tekintetben szokatlan és abnormis állapotnak, mely egyik részen tőkehiányt, a másik részen pedig tőkehőtséget okoz, és mely a gazdasági élet számos jelenségeinek oly félszeg magyarázatára vezetett.

A fogyasztási képesség csökkenése, az olcsó piaczi árak, a hitelhiány és pénzszükség egyrészről, a kelendőség hiánya és a tőke alacsony kamatlába másrészről oly bajok, melyek azon gyógyszerközők által, miket korunk gazdasági áramlata alkalmazni törekszik, és mint biztos szert ajánl, inkább rosszabbá tétetnek, semhogy orvosoltatnának.

Korunk ez irányú téveszméit pedig egyedül azon körülmény okozza, hogy a baj okát nem azon örült és vak szédelgések visszahatásában keresik, melyeket, mint ezt a Law-féle szédelgések története bizonyítja, a védvám és czéhrendszer legmerekvebb alkalmazása sem képes megakadályozni, hanem az ipar és kereskedelem szabadságának tulajdonítják, melynek ebben csak annyiban volt része, hogy egyes országokban a kereskedelmi törvény némely intézkedéseit kijátszották vagy a törvény egyes hiányait a közönség kizsákmányolására fölhasználták, és a mely hiányokon nem egy reactionárius ipar-törvény vagy a nemzetközi kereskedelem megszorítása, hanem egyedül az illető törvények revisiója által lehet segíteni.

A válság következményei még ma is érezhetők, és ez főleg azon körülménynek tulajdonítandó, hogy az államok

közgazdasági törvényhozása a szabad fejlődést minden tekintetben nehezítő és akadályozó irányban működik.

A válságnak közvetlen és mai napig kiható további következményei főleg a következőkben foglalhatók össze:

1. Azon milliárdokra menő veszteség, melyeket a börzei árfolyam csökkenése okozott, részben képzeleti értékek eltűnése volt ugyan, sőt a tönkre jutott nagyobb iparvállalatok is, mint ezt a bécsi építő-társulatok bizonyítják, nagy részt oly föltevéseken alapultak, melyek megvalósulását a helyzet józan megítélése mellett remélni sem lehetett: mégis mindazon illúsióknak és reményeknek, melyek mind ehhez fűződtek, rögtöni megszűnése, minden börzeüzletnek teljes pangása számos, a helyzet véghetetlen optimismusából folyó keresetforrásnak teljes bedugulása, végre magoknak a bizalomra érdemes és szilárd alappal bíró börzепapirook árfolyamának nagy csökkenése, a fogyasztóképesség oly nagy és váratlan csökkenését idézték elő, hogy a vállalkozási kedv megszűnése dacára általános túltermelés állott be, melynek hatása még egy évtized után is érezhető volt, mert a vállalkozási hajlam csökkenése és a termelés megszorítása a fogyasztó képességet még inkább csökkentvén, a túltermelést egyhamar megszüntetni nem bírta. Ausztriában például a »Wiener Tageblatt« által az 1873—4. év december és január havára összeállított adatok szerint 14,000 munkás hagyta el Bécs városát és 800 munkás lézengett foglalkozás nélkül; február hó elején pedig 18,830 munkaképes egyén keres Bécs és környékén foglalkozást, és ezek közül csak 2000 napszámos, a többi mind *iparos!*

Amerikában százakra ment a hideg kemenczék és szünetelő gyárak száma. 11 nagyobb hutamú, munkásainak számát 20,000-rel lejjebb szállítja. New-Yorkban 1873. decz. havában 10,000 munka és keresetnélküli egyén kóborolt, kiket a jótékony intézetek mentettek meg az éhhaláltól. Ezen időben New-York államban 182,000 munkás-egyesületi tag maradt foglalkozás nélkül. Angliában a legutóbbi időben folyton megújuló zavargások forrása szintén ezen állapotok hatása által okozott általános árcsökkenésben keresendő. *A börzei árfolyamok csökkenésének tehát a vállalkozási szellem teljes szünetelése, a fogyasztó és fizetőképesség tetemes*

hanyaglása, az ennek folytán beállott túltermelés és árcsökkenés voltak első és legközvetlenebb következményei.

2. Az általános üzleti pangás és a munkabérek nagyobb mérvű csökkenése, az előbbi oknak csak egy további természetes következménye.

3. A tőke félénkké lett. Az a félénkség adja még ma is magyarázatát azon jelenségnek, hogy kezdetben, mindjárt a válság kitörése után, a kamatláb tetemesen fölszállott, később azonban folytonosan alacsonyabb lett. A jelenlegi alacsony kamatlábat is nem annyira a tőke bősége, mint inkább annak tartózkodó volta és a vállalkozási szellem hiánya okozza.

4. A sok bukás és fizetéképtelenség a válság első szakában, a többi tényezőkkel szoros összefüggésben állott. A bécsi börze halálharangja mindjárt az 1873. év május havában 500 fizetéképtelenséget hirdetett ki. De a tulajdonképeni bukások csak később következtek, mert a börzén mindenét elveszített iparosok békés polgári foglalkozásaikhoz siettek vissza, elhanyagolt és kicsinylett munkájuktól remélve anyagi existenciájok megmentését, de ez a börzén teljesen tönkrement embereknek csak részben sikerülhetett.

Az üzleti tőkét és a hitelt egyaránt fölemészté a börze, és így többnyire csak igen kis terjedelemben és így is csak nagy nehezen volt az üzlet föntartható. A bukásnak pár évi vergődés után be kellett következnie. Mily számosak voltak ezek, és mily messzeható következményei voltak a könnyelmű alapítási szédelgéseknek, azt legjobban néhány európai államnak e tárgyra vonatkozó statisztikai adatai bizonyítják, melyeket a rendelkezésre álló forrásokból Neuman-Spallart állított össze többször idézett nagybecsű művében. ¹⁾

Ez adatok szerint a bukások száma volt :

	Ausztriában	Franciaországban	Angliában	Éjszakamerikai Unio
1872-ben . . .	588	5306	8112	4069
1873-ban . . .	916	5508	9064	5183
1874-ben . . .	1088	5596	9250	5830
1875-ben . . .	1381	5361	9194	7740
1876-ban . . .	1777	5193	10848	9092

¹⁾ Weltwirthschaft, Jg. 1883—4. 63. sk. 1.

	Ausztriá- ban	Francia- országban	Angliában	Éjszakamerikai Unió
1877-ben . .	1377	5480	11022	8872
1878-ban . .	1334	6021	15059	10478
1879-ben . .	1048	6174	16637	6658
1880-ban . .	971	6295	13147	4735
1881-ben . .	1046	6795	12005	5582
1882-ben . .	1033	7061	11019	6738
1883-ban . .	973	6966	10599	9184
1884-ben . .	—	7719	4394	10968
1885-ben . .	—	—	5089	10637

A bukottak passzívái csak Franciaország és az amerikai Unióból vannak kimutatva. A franciaországi bukások szenvedő állapota legnagyobb volt 1876-ban (298 mil. franc) és 1883-ban (313 mil. franc); az amerikai Unió államaiban 1878-ban (234 mill. dollár) és 1884-ben (226 millió dollár).

Mind ezek alapján kétségtelen, hogy az ipar és kereskedelem pangása, sőt válságos helyzete még ma is tart, de a kik ezt a czéhek eltörlésének vagy a vámtilalmak, és magas vámok megszüntének akarják betudni, azok szándékosan vagy tudatlanságból elhallgatják azon tényt, hogy a szabadság elvének uralma az ipar és kereskedelem terén 1860 után már Európa legtöbb állama által el volt ismerve; a válságos helyzet ellenben csak azon nagymérvű alapítási és börzeüzemelési szédelgés folytán mutatkozott, mely 10 évvel később indult meg, és melyet semmiféle törvény meg nem akadályozhat, ha szédelő alapítóknak sikerül a nagy közönség jóhízmét megnyerni és vérmes reményeket kelteni.

A sajtó, főleg a bécsi, mindenesetre hűnös könnyelműségének adta jelét akkor, mikor a szédelgési üzleteket dicsőítette, és rosszhiszeműségét vagy gazdasági tudatlanságát árulta el, mikor az üzleti pangást a védvámok leszállításának tulajdonította és azok fölemelését sürgette. Valóban helyesebb lett volna az üzleti világ enlékezetébe hozni azon nevezetes szavakat, melyeket *Neuwirth* az üzleti válságról irt, és fenn idézett könyvében az ipar és kereskedelem pangásának okait oly találóan jellemezte. Álljanak itt az illető sorok egész terjedelmökben:

»Wenn Kaufleute, statt in traditioneller Weise der geschäftlichen Conjunctur nachzugehen und sich damit zu begnügen; wenn sie bürger-

lichen Profit bringt, statt Kunden zu suchen und ihr Waarengeschäft zu pflegen, in Tausenden von Actien spielen und ihre Incassi nach jedem Monatsschluss an die Börse tragen, ja in vielen Fällen den Wechslercredit für Zwecke des Differenzspieles missbrauchen; wenn das, was der Kaufmannsstand im kleinen Masstab thut, von nicht wenig Industriellen des Landes im Grossen practicirt wird; wenn diese Industriellen ihre Geldmittel ihren Fabriken und industriellen Etablissements entziehen, die Sorge um Absatz und Fortschritt daheim in weiter Entfernung vom Centralpunkt des Börsentreibens ihren Angestellten aufs Geradewohl überlassen und darüber völlig vergessen, dass eine immer steigende Concurrenz des Auslandes die Wurzeln ihres Bestandes und damit auch einen Grundpfeiler des staatlichen Gemeinwohles untergräbt; wenn sich bei Ausbruch einer Krisis, die noch keine Handelskrisis, sondern eine reine Effecten-Speculationskrisis ist, — die Nothwendigkeit herausstellt, grossen Handelsfirmen unter die Arme greifen zu müssen, weil sie sonst unter der Last ihrer im Börsenspiel eingegangenen Verbindlichkeiten zusammenbrechen müssten; wenn bei Ausbruch einer solchen Krisis hochangesehene Handelsfirmen sich im Besitz von 10—15,000 Stück Actien befinden, welche sie entweder als Theilnehmer an Hausse-Syndicaten halb unfreiwillig an sich gebracht haben, oder mit welchen sie als gewerbmässige Kostnehmer sitzen geblieben sind: — dann kann man sich nach alledem darüber nicht verwundern, dass der Handel und die Industrie in einem Lande, wo derlei geschieht, darniederliegen.«

Szebben és találóbban az ipar és kereskedés pangásának okait már jellemezni nem lehet, a mint a hogy Neuwirth ezen szavai jellemzik azt.

A válság szomorú hatásai ma már múlhi kezdenek, mint azt a bukások számának csökkenése is bizonyítja, de megmaradt azon gazdasági visszaesés, mely a törvényhozás által szentesítve nem egyhamar fog jobbra fordulhatni. -- Az iparosok nagy veszteségeiket részint az iparszabadság korlátozása, részint a védvámok emelése által igyekeztek helyre pótolni, a földbirtokos gabnavámok által kárpótolta magát, csak a kereskedő, a kinek szabadságra van szüksége, volt kénytelen önmagán segíteni. Az iparosok főleg Ausztriában, Németországban és hazánkban valósították meg legforróbb ohajukat azon újabb ipartörvények által, melyek, az iparszabadság elvét oly jelentékenyen megnyirbálták. Ausztria és Németország 1883-ban, hazánk 1884-ben alkotott új ipartörvényt, mely részint az ipartársulatok jogát tetemesen kibővíti, részint az ipar gyakorlatát a képesítés igazolásához köti.

E részben különösen jellemzők az ausztriai 1883. évi májusi és az 1884. évi (XVII. t.-cz.) hazai ipartörvény, melyek egymáshoz, legalább elveiket illetőleg, föltűnő módon hasonlítanak. 1859 óta Ausztriában rendeletileg, nálunk pedig tényleg iparszabadság létezett, 1872-ig ez ellen az iparos osztály soha panaszt nem emelt, sőt a magyar törvényhozás 1872-ben minden ellenmondás nélkül iktatta törvénybe a legteljesebb és legkorlátlanabb iparszabadság elvét (VIII. t.-cz.). Az iparosok ezen törvénynek és az osztrák pátensnek nyomasztó volta ellen csak 1873 után panaszkodtak, és panaszaiuk és sürgetéseik által szerencsésen elérték azt, hogy a régi czéhbeli állapotok modernebb alakban törvénynyé váltak. Két elv elfogadása jellemzi e törvényeket: a képesség igazolásának kötelezettsége és a kötelező ipartestület.

A képesítés igazolását illetőleg az osztrák és a magyar törvény egyaránt azt rendelik, hogy oly iparágnál, mely kézműves természeténél fogva csak hosszabb gyakorlás után sajátítható el, az ipar önálló gyakorlatához a tanoncz bizonyítvány bemutatása és annak igazolása szükséges, hogy a tanonczidő letelte után két évig műhelyben vagy gyárban a szakba vágó munkával foglalkozott. Ipari szakiskolák sikeres bevégezéséről szóló bizonyítvány ezen föltételeket teljesen pótolja.

Melyek legyenek azon iparágak, melyek a kiszabott föltétel alá esnek, azt a kereskedelmi minisztérium fogja időnként rendelet által megállapítani; az osztrák miniszter 46, a magyar pedig 48 ilyen iparágat jelölt ki. Tizenkét évi iparszabadság után tehát szerencsésen eljutottunk oda, a hol Angolország 300 év előtt volt, Erzsébet királyné idejében, t. i. a kötelező tanonczévekhez.

Az ipar pangása miatti általános panaszok a német birodalom törvényhozását is arra birták ugyan, hogy 1883. július hó 1-én egy új ipartörvényt hozzon, de azért sem a képesítés igazolását, sem a kötelező ipartestületet nem tekinti az önálló iparüzés föltételéül, hanem csak azt engedi meg, hogy az ipartestület a fölvételt a képesítés igazolásának föltételéhez köthesse, és esetleg próbát kíváuhasson a fölveendő, mely az illető iparág rendes munkálatainak végzéséből

állhat. Igaz, hogy ez már valóságos czéhrendszer, úgy, a hogy hajdanában létezett, de ahhoz, hogy valaki a német birodalom területén ipart folytathasson, sem a czéhbe való belépés, sem a képesítés igazolása nem szükséges.

Ausztriában az ipartestületek alakítása és az azokba való belépés kötelező, ellenben nálunk a »törvényhatósági joggal fölruházott és rendezett tanácsosal bíró városokban, továbbá oly községekben, melyekben a képesítéshez kötött mesterséggel foglalkozó iparosok száma legalább százra megy, a képesítéshez kötött mesterséggel foglalkozó iparosok két harmadának kiváratára az illetékes kereskedelmi és iparkamara meghallgatásával és a törvényhatóság hozzájárulásával ipartestületek alakíthatók«, melyek Budapest fővárosában iparágak szerinti csoportokban alakíthatók, és mindenütt, hol ilyen ipartestületek megalakulnak, mindazon iparosok, kik az illető területen képesítéshez kötött ipart üznek, a testület tagjainak tekintendők, és a tagsági díjak fizetésére kötelesek. (122. és 3. §§.) De ha az iparosoknak ilyen módon részben megvalósult kívánsága nem felel is meg a kor szellemének, ha attól nem lehet is remélni azon üdvös eredményeket, melyekkel az iparosok önmagokat ámitják: így az ő kívánságuk legalább nem áll ellentétben az igazság és a méltányosság elvével, és még azon remény is fűződik hozzá, hogy a mester, legény és tanonc között annyira meglazult kötelék valamivel szorosabbra fűződik, a mi a társulati rendnek is előnyére válik. Mindenesetre örvendetes, hogy az ipartestületeknek a humanismus is jó hasznát veszi, a mennyiben ezek útján a legény és tanonc is számíthat betegség esetén segélyre. Azért ha már a képesítés igazolásának terére lép a törvényhozás, csak helyeselni tudjuk, ha a kötelező ipartestületet is hozzá fűzi, és annak útján a mestert bizonyos nemesebb emberbaráti kötelmek teljesítésére szorítja. De annál jellemzőbb, hogy hazánkban, eddig legalább, az iparosok nem sietnek a kötelező ipartársulat megalakításával, pedig az országgyűléshez ugyancsak gyorsan elküldötték a kötelező ipartársulatot sürgető kérvények nagy tömegét.

Meglehet, hogy sikerülni fog a nagy és kis ipar igényeit összegeyztetni, meglehet, hogy az új törvények használni fog-

nak az iparnak, de eddigi tapasztalatok után mégis visszaesésnek kell tekintenünk azon egész áramlatot, mely a magyar, német és osztrák törvényben nyert kifejezést, és mely legújabbban Franciaországban is megindult. Mi mindenesetre nagyobb bajnak tekintjük a védvámok és gabnavámok föléledését és az önálló tarifák harcát, mint az iparosok ártatlan kísérletét: a régi czéhbeli előnyöket a kor jelen kiválmaival valahogyan összhangba hozni.

11. §. A szabadkereskedelem elleni áramlat és annak következményei.

Brougham lord már 1852-ben azt jövendölte, hogy a védvámok nem sokára csak a régiségtárakban lesznek találhatóak, és ime az első szabadelvű kereskedési szerződések lejártával a védvámok hívei már előbujtak rejtekeikből, és mint már az előbbi §§. több helyén felsorolt tényekből látható, egész nyíltan kelnek azon rendszer védelmére, melynek még néhány év előtt nevét is szégyelték bevallani.

Az elmélet terén most sem képesek eredményt fölmutatni, argumentumaikat nem a nemzeti nagyság megteremtése iránti lelkesedés sugalja, mint Listnél 40 év előtt, hanem a puszta *nyereségvágy*. Nem a tudomány fegyvereivel harcolnak védvámok irányú szerződésekért, hanem a mindennapi sajtó izgató hangján keltik föl az iparosok vágyait, hogy ezek által a törvényhozásra nyomást gyakoroljanak. A fölkeltett szenvedélyekkel szemben az ész fegyverei elnémulnak, és az államhatalom képviselői gyengék és tehetetlenek a sajtó által táplált jajveszéklésekkel szemben; rálépnek tehát az engedékenység terére, és egyik díjmelés mulhatatlanul a másikat vonja maga után; így jöttek létre az újabb vámtarifákban az ipari védvámok, gabnavámok és egyéb agrárvámok. A kereskedelmi szerződések helyett, melyek 1870—77-ig a legtöbb európai államban lejártak, csupa önálló vámtarifák jönnek létre, melyek alapján az államok nem hajlandók egymással kereskedelmi szerződésekre lépni, mert azok kölcsönösen egymás érdekeit sértik.

A békés kereskedelmi szerződések helyébe, melyek uralma alatt ipar és kereskedelem virágzott, *a tarifák harca lépett.*

Franciaország, mely első volt a szabadkereskedés elvének hódoló kontinentális európai államok sorában, és melynek Angliával kötött szerződése mintául szolgált a többi államoknak, 1871-ben még szigorúan ragaszkodott a szabadkereskedés elveihez, daczára, hogy kormányelnöke *Thiers* és sok érdemekkel bíró pénzügyminisztere *Pouyer-Quertier* mindent elkövettek, hogy a francia nemzetgyűlést rábirják az általok benyújtott védvamos önálló tarifa elfogadására. A francia nemzetgyűlés ekkor még elveté a tariffának a szabadkereskedés elveivel ellenkező tételeit, daczára annak, hogy a frankfurti francia-német békekötés XI. cikkelye, mint már fentebb említettük volt, biztosítá részére Németországgal szemben a viszonzóság elve alapján mindazon előnyöket, melyeket Németország: Anglia, Belgium, Németalföld, Helvézia, Ausztria-Magyarország vagy Oroszország kereskedelme részére szerződésileg biztosított. De már 10 évvel később oly vámtarifát készített Franciaország, melynek alapján Anglia nem volt hajlandó Franciaországgal kereskedelmi szerződésre lépni. Azóta rohamosan halad Franciaország a magas védvamosok lajtorjáján. A gyapjú-árúk vámja vámmázsánként 79 fra, egy egy vasúti mozdonyé 1800 fra emeltetett, az 1885. évi márczius 28-iki törvény pedig a búza vámját 3 francra (azelőtt 60 ctm), a lisztét 6, (1 fc. 20) ökörét 25, (15) tehén és bikáét 12, (8) tinóét 8 (5), borjúét 4 (1.50), juh, ürü, kosét 3 (2), bárányét 1 (0.50), sertését 6 (3), a friss húsét pedig 100 klg. után 7 (3) francra emelte. Alig voltak ezen vámok megszavazva, a francia 1886. évi mezőgazdasági kongresszus már is gabonára és juhokra 7 frc, szarvasmarhára 60 frc, tehénre és bikára 40, disznóra 15, malaczra 3, és hústra 20 frc vámot sürget.

Németországban egészen hasonló jelenséggel találkozunk. Az 1879. évi július 15-iki önálló vámtariffa 100 klg. buzára, mely eddig vámmentes volt 1 márka, a lisztre 3 márka, a rövid-árúkra pedig, Bécsnek »genre viennois« név alatt ismeretes fő kiviteli cikkére 300 márka vámot vetett, a búza és rozs vámját csakhamar 3, a lisztét $7\frac{1}{2}$ márkára emelte, legújabbán pedig a német birodalmi gyűlésen a gabnavámnak 7, a gyapju vámjának pedig 2 márkáról 20 márkára emelése indítványoztatott.

Az osztrák-magyar monarchia 1878. évi vámtariffája (XXI. t.-cz.) elég mérsékletes volt ugyan, de mégis az első volt azon önálló tariffák sorában, melyek alapján nem jöhettek többé létre a szabadkereskedés elvének megfelelő szerződések. E tariffa mindenesetre megkönnyíté Németországban a reactionárius kereskedelmi politika meghonosítását, melyet a német vámegyesület 1865. évi július 1-én kelt vámtörvényének megokolása még a leghatározottabban kárhoztatott.¹⁾ Az 1882. évi vámtariffa (XVI t.-cz.) már sokkal messzebb ment. E szerint a pamutárúk 100 klgr. után 32—200, a lenárúk 12—200, a gyapjúárúk 12—150, a selyemárúk pedig 400, sőt az 1887. évi (XXIII t.-cz.) szerint a pamutárúk 300 forintig, a lenárúk szintén 300 forintig, a gyapjuárúk 200 forintig, a selyem árúk pedig 500 forintig emelkedő védvámokat élveznek. Ezenfelül a gabnaneműek vámja a német gabnavámok mértékéig emeltetett, úgy a vágó és igás marha behozatali vámja is az ökörnél 15 frtra, a fiatal marhánál 3 frtra, ezenfelül még igen sok fogyasztási és élvezeti cikk vámja 50-100-150⁰/_o-kal emeltetett. Ehhez járulnak még nálunk a magas financzvámok, melyek teára (100 frt) kávéra (40 frt) és kőolajra (10 frt) vetvék, és melyek az ezen cikkekre kivetett németországi vámokat 100⁰/_o-kal múlják felül. Mindazon nagy terhek pedig, melyeket a fogyasztók ez utóbbi vámok fizetése által viselnek, egészen illusoriussá válnak, mert vámjövödelmeink a teher iszonyú nagysága daczára, a nemzetközi forgalom csökkenése folytán nem növekednek, hanem inkább csökkennek. 1883-ban 45 millió, 1884-ben pedig 44.7 millió arany forint volt összes vámbevételünk, mely öszszegnek 45⁰/_o-kát a kávé és a kőolaj nyújtja, és melynek $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{5}$ részét főlemészti a czukorkivitel jutalmazása.

E jutalmazási rendszer eredménye pedig egyszerűen oda vezet, hogy, egy amerikai író gúnyos megjegyzése szerint, nekünk, a németeknek, a francziák és az oroszoknak van czukoriparuk, az angoloknak pedig van czukruk.

Nemzetközi kereskedelmünk hanyatlását az 1882. évi tariffa életbe lépte óta a következő adatok mutatják:

¹⁾ Ez indokok egész terjedelmökben közölvék *Tübingsische Zeitschrift für Staatswiss.* 35. k. 167. l.

Az osztrák-magyar vámterületen volt:

	Behozatal millió	Kivitel ezüst forint	Kiviteli többlet
1882 . . .	654. ₂	781. ₉	127. ₇
1883 . . .	624. ₉	749. ₉	125. ₁
1884 . . .	612. ₅	691. ₅	78. ₉
1885 . . .	557. ₃	672. ₁	114. ₂

Egészen hasonló jelenséggel találkozunk a többi államokban is, melyek a védvámrendszerhez folyamodtak. Franciaországból a selyemárúk kivitele 1875—1884-ig 279 millió francról 79 millió francra, Németországnak Oroszország felé irányuló kivitele 1879 óta 230 millió márkáról 144 millió márkára szállott alá. De viszont maga Oroszország is elzárta maga elől az újból tetemesen fölemelt vámok és beviteli tilalmak által azon külföldi piacokat, melyek, mezőgazdasági terményeinek legjobb vevői voltak. Oroszország kivitele 1880—1885-ig 589 rubelről 385 millió rubelre szállott alá. A főbb európai államok kivitele 1882—1885-ig 9⁰/₀-kal, Angliáé melytől az európai államok oly féltékenyen zárkoztak el, 11.⁰/₀-kal csökkent.

Az egész nemzetközi forgalomnak pedig, mely a fönnebb közlött adatok szerint 1880-ig oly rohamos fejlődést mutatott, hanyatlását Neuman-Spallartnak következő legujabb adatai mutatják:

Az európai államok be- és kiviteli kereskedése 1883—1885-ig

	millió márkákban:					
	1883		1884		1885	
	Bevitel	Kivitel	Bevitel	Kivitel	Bevitel	Kivitel
Angliában . .	8537. ₈	4795. ₉	7800. ₄	4660. ₅	7419. ₈	4260. ₉
Németország .	3262. ₅	3270. ₀	3260. ₈	3204. ₉	2944. ₄	2860. ₃
Franciaország .	3843. ₄	2761. ₅	3474. ₈	2584. ₆	3270. ₇	2470. ₄
Holland . . .	1823. ₂	1163. ₅	1918. ₄	1430. ₇	1855. ₅	1514. ₈
Oroszország .	1810. ₉	2061. ₇	1728. ₉	1899. ₈	1407. ₈	1738. ₂
Ausztria-Magyar- ország . . .	1249. ₈	1499. ₈	1225. ₂	1383	1115. ₈	1344. ₂
Belgium . . .	1241. ₇	1074. ₅	1140. ₆	1070	1077. ₆	960
Olaszország . .	1029. ₄	944. ₂	1054. ₉	852. ₄	1166. ₂	756. ₆
Spanyolország .	714. ₇	575. ₆	623. ₇	495. ₈	611. ₈	558. ₄
Helvécia . . .	659. ₂	635. ₂	595. ₄	556. ₂	575. ₀	498. ₅
Svéd- és Norvég- ország . . .	552. ₄	419. ₀	542. ₀	394. ₆	527. ₁	383. ₀

	1883		1884		1885	
	Bevitel	Kivitel	Bevitel	Kivitel	Bevitel	Kivitel
Aldunai államok						
és Görögország ¹⁾	829.6	543.6	794.5	522.0	777.8	499.9
Többi államok ²⁾	583.5	439.9	565.9	326.9	544.6	398.6
összesen	26174	20183	24724	19461	23293	18243

A főbb európai államok kereskedelmi politikája nemcsak Európára, hanem az egész világ forgalomra döntő befolyással volt, mint azt a következő adatok mutatják:

A ki- és beviteli forgalom összesen

millió márkákban:

	1883	1884	1885
Európában	46357.0	44185.9	41537.5
Amerikában	11756.9	11302.6	10662.0
Ázsiában	5840.9	5669.7	5700.2
Ausztráliában	2438.2	2464.4	2387.6
Afrikában	1472.1	1462.8	1404.8
Összes világforgalom	67864.6	65085.4	61693

Tehát a nemzetközi forgalom, mely 1868—1883-ig 44,214 millió márkáról 67,864 millió márkára emelkedett, az 1883 évtől kezdve, melyben tetőpontját érte el, rövid két év alatt több mint 6000 millió márkával, tehát 24° -kal, csökkent. Ezen csökkenést csak csekély részben lehet az árak csökkenésének tulajdonítani, mert a nemzetközi kereskedelem főbb áruinak ára ezen 3 év alatt nem sokat változott, az általános árhanyatlás 1883 óta csak 3—5° -ot tőn, és ezen kisebb ár-ingadozások a legtöbb állam vámbebecsléseinél tekintetbe sem jöttek. A nemzetek egymásközötti elzárkozása tehát mindjárt a protectio első éveiben iszonyú kárára volt a kereskedelemnek, a mi okvetetlenül a termelésre is bénító hatással van, úgy hogy azon mesterséges intézmények, melyek az egyes államok iparának emelése céljából lettek életbe léptetve, az iparnak nem emelését, hanem pusztulását fogják eredményezni, mert ha a külföldi árúk bevitelétől óvni akarunk egy országot,

¹⁾ Törökország, Románia, Szerbia, Bulgária.

²⁾ Dánország, Portugal, Finnland.

akkor nemcsak a külföldről jövő eladók maradnak el, hanem *a vevők* is, mert a világforgalomban is ott vesznek, a hol eladhatnak.

Igy károsítják egymás iparát a nemzetek az önálló tariffák vámtételei által, és adóztatják meg saját alattvalóikat azon iparágak érdekében, melyek a védvám pártfogását kinyerni szerencsések voltak. Oly iparágakat, melyek a védvám szárnyai alatt nőttek föl, nem lehet rögtön egészen magokra hagyni, ezt elismeri minden józan nemzetgazda, de újabban épen az ellenkező törént. Iparágak, melyek a szabadkereskedés korszakában jöttek létre, annak uralma alatt nőttek nagygyá és hatalmassá, most védvámokban részesülnek, hogy a fogyasztó közönség megadóztatásából helyre-pótolhassák a börzén szenvedett veszteségeiket! A gabona után pedig vámokat szednek, hogy megrágítsák a mindennapi kenyeret. »Mintha csak egy egész század tudományos munkája az oczeán mélységébe sülyedt volna el«. (Wirth Miksa.)

Az elmélet terén a védvám-rendszernek tekintélyes képviselője ma sincs; sőt jellemző, hogy míg Európában a védvámok védői az 1873 után beállott ipari és kereskedelmi válság miatt a szabadkereskedést okozzák, addig az éjszak-amerikai írók az egészen hasonló, de még sokkal nagyobb mérveket öltött amerikai válságot egyedül a magas védvámoknak tulajdonítják. Amerika most készül a szabad kereskedés elveit épen azon okból elfogadni, a mely ok (t. i. a pangás) Európát ezen elv elhagyására vitte.

Az *amerikai unio* nemzetgazdasági írói újabban mindig határozottabban és erélyesebben kelnek a szabad kereskedelem védelmére. Carey tudományos követői mindinkább fogyanak, a szabad kereskedelem hívei pedig folyton szaporodnak. A statisztika, a logika és a tapasztalat fegyvereivel napról napra nagyobb sikerrel védelmezik meg álláspontjukat.

Taussig ¹⁾ kimutatja, hogy épen azon három iparág: a vas, a gyapju és gyapotipar vőn legcsekélyebb lendületet, mely legnagyobb mértékben élvezte a vámok védelmét.

¹⁾ Protection to young industries. 1883.

Wells ¹⁾ egy szabad államhoz méltatlannak nevezi a kereskedésnek oly terhekkal való megnehezítését, melyek végeredményökben egyenlők a kereskedés megtiltásával. Vámok szedését másra, mint állami közczélokra igazságtalannak és méltatlannak nevezi. A vámok az unio államaiban 10—15 dollár terhet rónak átlag az unio minden lakójára, és ebből csak 8 dollár marad az állampénztár javára, a többi vas-, réz- és kőszénbánya-birtokosok, aczél-, vas-, pamut- és gyapjúgyárosok és más iparosok zsebébe folyik. Vas és aczél-vámok nélkül, szerinte, az unio, összes vasútait 2000 millió forinttal olcsóbban építhette volna, és mint már egy korábbi művében megjegyzé, az összes Bessemer aczélművek kisajátítása és megszüntetése, és az összes munkások állandó nyugdíjazása kevesebbe került volna az állam alattvalóinak, mint az aczélvám.

Az amerikai ipar $\frac{9}{10}$ része nem élvez vámokat, csak azok terheit viseli, és mégis virágzik, és ép oly magas munkabéreket fizet, mint azon $\frac{1}{10}$ rész, melynek javára oly nagy áldozatot kívánnak a többitől.

William Graham *Sumner*, kinek művét francziára is lefordították, ²⁾ az amerikai vámokat a parlamenti klikkek által folytatott érdekharczok eredményének nevezi. Ő 15 éve tanítja a nemzetgazdaságtant, de soha sem tudta felfogni, hogy azon adó, mely minden tál ételünket és minden kémény tüzét terheli, szükséges legyen az ipar fölvirágzására. Egész művében éles satyrával ostorozza a védvámokat. »Azon naptól fogva, — mondja a többi között — melyen azon szerencsétlenség ért bennünket, hogy hazánkban a világ leggazdagabb rézbányájára bukkantunk, a réz fontja 50 centimmal drágább lett.« De mind azok sorából, kik újabban az amerikai unio államaiban a védvámok rendszere ellen emelték föl szavokat, magasan emelkedik ki a nagyhirű socialista író *Henry George*, kinek a társadalmi kérdésre vonatkozó korábban megjelent nagy-érdekű irataival a jelen mű V. fejezetében fogunk megismerkedni.

A munkásosztály hatalmas szószólója legújabbán meg-

¹⁾ *Wells* : M. A. David : A primer of tariff reform. 1865.

²⁾ Protectionism. New-York, 1895 ; — francziául : Chailley : Protectionisme. 1885. Paris.

jelent könyvében ¹⁾ főleg a munkásosztály külön érdekének szempontjából veszi bírálathoz a védvámok rendszerét. A szabadkereskedés elvét több hévvel és meggyőzőbb logikával még soha sem védték, mint ebben, az épen most megjelent könyvben, melynek végső tendenciája természetesen összeesik egyéb iratainak azon elvével, hogy a föld ne magán tulajdon legyen, hanem az állam közvagyonát, és mint ilyen az állam összes kiadásainak fedezésére szolgáló legfőbb és legnagyobb jövedelemforrását képezze. — E cél elérésére az első és legfontosabb lépésnek minden vám föltétlen és teljes eltörlését tekinti. Míg a többi amerikai szabadkereskedők csak a védvámokat kárhóztatják, ő minden vámot igazságtalannak és a munkásosztályra hátrányosnak tart. Összes érveléseinek súlya mindennek daczára főleg a védvámok ellen van intézve, és ezeknek igazságtalan és káros voltát nemcsak a tudomány nyelvén szokatlanul éles kifejezésekkel, hanem egyúttal drasztikus a nép gondolkozásához alkalmazkodó meglepő hasonlatokkal igyekszik kimutatni, melyekből példaképpen ezen, az amerikai közvélemény átalakulására mindenestre nagybefolyással lévő szellemes munkából, csak a következő sorokat idézzük:

»Képzeljünk magunknak — mondja George — egy községet száz választóval. Kettő közülök a következő indítványt teszi: Pályatársak, mi titeket jobb módba akarunk helyezni, és e célra következő tervünket ajánljuk: Adjatok nekünk jogot arra, hogy e község mindenik lakójától 5 cents adót szedjünk naponként, senki sem fogja ezt nagyon megérezni, mert egy 10 főből álló családtagra is csak 50 ct. esik egy napra, és ez az adó mégis két gazdag polgárt fog adni a mi községünknek, kik itt sok pénzt fognak elkölthetni. Mi ketten megfelelő módon fogunk élni. Megnagyobbítjuk házunkat, megjavítjuk földeinket, tartunk lovat, kocsit és inasokat, adunk nagy társaságokat és az itteni boltokban nagy bevásárlásokat teszünk. Ez által élénkebb lesz az üzlet és nőni fog a munka utáni kereslet. Ez ismét növelni fogja a mezőgazdasági termékek keresletét, minek folytán a szomszédban lakó

¹⁾ Protection or free trade. 1887. — Schutz- und Freihandel. Ford. Stöpel. Berlin, 1887. — Protection ou libre-échange. Traduit p. M. L. Vossion. 1888.

mezőgazdák venni fogják árúinkat és keresni kézműveseink munkáját. Így azután mindnyájan szerencsések leszünk.« Nincs olyan ország a világon, teszi hozzá George, a hol a lakosság ilyen javaslatra ráállana. George érvei legnagyobb részének éle főleg a védvamosoknál legnagyobb tekintélynek örvendő Ellis Thompson fennemlített műve ellen irányúl.

De nemcsak az elmélet, hanem a gyakorlati politika terén is növekedőben van az amerikai unio államaiban a védvamosok elleni áramlat. Több államban a szabadkereskedelem hívei a vámtariffa reformálására szövetségeket alakítottak, melyekről azt mondja George, hogy az nem más, mint a szabadkereskedés elvének pusztá pénzügyi reformmá nyomorítása. »Az Isten nemzetközi törvényét pusztá pénzügyi törvénynyé teszik, mely csak az észhez, de nem egyúttal a szívhez; a zsebhez és nem a lelkiismerethez appellál.«

A »state revenue reform League« 1885. évi kongresszusán Chicagóban 200 fiókegyesület küldötte volt jelen, kiknek előadásából kitűnt, hogy eddig 13 állam törvényhozó testülete küldött ki bizottságot az unio tariffájának reformálása és revisiója czéljából. A new-yorki state revenue reform League 1886-ban közzé tett manifestumában az uniónak közel 4000 árúra kivetett tariffatételeit »az igazságtalanság, csalás és egyenlőtlenség mesterművének nevezi,« mely »ötször akkora terhet ró a lakosságra, mint a mennyit az államnak jövedelmez.« »Nagy ártalmára van sok iparágnak, leszállítja a munka bérét és ok nélkül megdrágítja az élelmi czikkek nagy részét.«

Legújabbban pedig maga az amerikai unio elnöke *Cleveland* hangsúlyozá a parlamenthez, a jelen év (1887.) végén intézett, üzenetében a pénzügyi reformok létesítésének, és névleg a terhesebb vámok leszállításának szükségét, mert az államkincstárban évről évre fölhalmozódó nagy mennyiségű, immár 350 millió forintra rúgó pénztári fölösleg okvetetlen a terhek leszállítására utal. Egy év mulva új elnökválasztás következtén, *Cleveland* újból leendő megválasztása, okvetetlen a védvamos elleneseinek győzelmét és Amerika gazdasági politikájának átalakulását fogná eredményezni.

Franziaországban a tudományos irodalom terén ma

is csaknem kizárólag a szabadkereskedés elve uralkodik. A nemzetgazdasági írók két jeles folyóirata, a 46 év óta fennálló »Journal des Économistes« és a Leroy-Beaulieu által szerkesztett L'Économiste Français egyképen a szabad kereskedelem elveit védik. *Cauvès*¹⁾ műve az egyetlen nagyobb mű az újabb irodalom terén, mely a védvámok álláspontját foglalja el. — A védvámok hívei, a volt miniszter és dúsgazdag roueni pamutgyáros Pouyer Quartier-rel élőkön, főleg a gyárosok és vállalkozók sorából kerülnek ki. A nemzeti ipar jelszavával agitálnak, és nem ritkán még szédelgő vállalatok számára is védvámokat kívánnak. Így 1885-ben egy vállalkozó emlékiratot nyújtott be a francia nemzetgyűlésnek, melyben az esetre, ha a pamutra 6 frc vámot szavaz meg a törvényhozás, Franciaországban a pamuttermelés meghonosítására ajánlkozik, és hozzá teszi, hogy francia munkás szívesen fog zubonyáért 1—2 frcal többet fizetni, és büszkén fogja azt viselni, ha tudni fogja, hogy annak minden része nemzeti származású!

A védvámok mellett folytatott nagy agitációval szemben a francia közvélemény hatalmasan szervezkedik, és mindjárt a gabona- és marhavámok megszavazása után három nagy szövetség alakult a védvámos törekvések ellensúlyozására és legyőzésére.

A hús és kenyér megdrágítása elleni liga 1885. január hó 18-án tartá, 3000 tag jelenlétében, *Say* elnöke alatt, alakuló gyűlését, melyen Passy, Duval, Lokroy és mások szóáltak föl e vámemelésekkel szemben. — Az itt kimondott elvek és eszmék népszerű terjesztése céljából alakult, mint az előbbinek kiegészítője, a »Ligue populaire contre les droits sur le blé«; végre a szabadkereskedelemnek a tudományos világban való érvényesítése céljából, a két, nagy tekintélynek örvendő gazdasági folyóirat (Journal des Economistes és L'Économiste français) hathatós támogatása mellett az »Association pour la défense de la liberté commerciale« alakított.

Németországban a tudomány legtekintélyesebb képviselői

1) Précis du cours d'Economie politique. Paris, 1881.

ma is a szabadkereskedés elvei mellett harcolnak. ¹⁾ Schäffle és Roscher, bár némi korlátokkal, a szabadkereskedés hívei és a gabonavámokat kárhoztatják. *Stöpel* ²⁾ és *Schmoller* a védvámoknak egyedüli tudományos névvel bíró védelmezői. *Stöpel* az 1875. évi müncheni nemzetgazdasági kongresszuson 4 szavazattöbbséget szerzett védvámos irányú javaslatának, *Schmoller* pedig az 1879. évi social-politikai kongresszuson segítő többségre a védvámok elvét. Jellemző, hogy 12 évvel későbbén épen *Stöpel* fordítá németre Henry George-nak a védvámok ellen intézett művét, és fordítói előszavában egészben véve helyeslőleg nyilatkozott George művéről. Ujabban *Walcker* ³⁾ kelt, terjedelmes önálló tanulmányban, a szabadkereskedés védelmére, végre *Conrad* ⁴⁾ egy igen érdekes tanulmányban kimutatja mindazon érvek tarthatatlanságát, melyek a német birodalmi gyűlésben a gabonavámok mellett fölhoztattak, kimutatja egyúttal a föld értékének emelkedését, és a porosz domaniáljakak bérleteivel igazolja, hogy 1864 — 1879-ig átlag egy acre haszonbére 20 márkáról 35 márkára emelkedett.

Ausztriában *Hertzka*, hazánkban főleg *Kautz Gyula* és *György Endre* emelték föl szavukat és tollukat a szabadkereskedés védelmére. ⁵⁾

A szabadkereskedés elvéhez leghivebb maradt *Angolország*. »Az angol vámrendszer — mondja *Lukács Béla* (Az államháztartás Angliában című művében) — úgy, a mint ma előttünk áll, nem egy termelő, nem is egy félig agricultur, félig iparos állam vámrendszere, hanem egy oly államé, mely ipara és gyártása erejének és fölényének teljes tudatában nem fél a versenytől. Irányelvei: »teljes vámmentessége azon nyers-terményeknek, melyekre az angol iparnak s a tömeges gyár-

¹⁾ Igen tanulságosak azon népszerű érvek, melyek Prince Smith összes műveiben a szabadker. védelmére olvashatók. Főleg Handelsminister auf 6 Stunden. Ges. Schriften. III. k. 1880.

²⁾ Die freie Gesellschaft. 1881.

³⁾ Schutzzölle. Laissez faire und Freihandel. Leipzig, 1880.

⁴⁾ Jahrb. f. Nat.-Ök. u. Stat. 33. k. 433. l. (Tarifreform) és. 34. k. 1. és 208. l. (Getreidezölle).

⁵⁾ *Kautz*: Szabadkereskedés vagy védvám. Budapesti Szemle 25. és 26. k. — *György Endre*: Keletre magyar és a Nemzetgazdasági Szemle több czikke.

tásnak szüksége van; vámmentessége az első élelmi és élet-szükségleti cikkeknek, hogy biztosíttassék az angol piac olcsó élelmezése s a munkásosztály olcsó ellátása; vámmentessége a gyártmányok legnagyobb részének, hogy a külföld hasonló eljárásra csábíttassék; a kincstári érdekeknek érvényesítése oly fogyasztási cikkeknel, melyek élvezetiek, melyek nem képeznek elsőrendű szükségletet, s a melyeknek megadóztatása nem drágítja az életfentartást, a munkát és a nemzeti termelést!«¹⁾

Mind ennek daczára Angliában sem maradt követők nélkül azon áramlat, mely az európai szárazföldön oly hatalmas uralomra vergődött. Young az 1846. év után beállott szabad kereskedelmi áramlat ellensúlyozására 1849-ben az ipar és tőke védelmére egy nemzeti szövetséget alkotott, melynek föloszlatását 4 évvel később ő maga indítványozta, minthogy semmi kilátás sincs a sikerre.

Az angol-francia kereskedelmi szerződésnek 1860-ban történt megkötése után azonban, a szabad kereskedés titkos ellenfelei »*fair trade*« jelszó alatt, a külföldi kereskedelem terén a reciprocitás elvét kezdték mindig erősebben hangoztatni, míg Idlesleigh Lord (Northcote) elnöklete alatt 1869-ben megalakíták a »reciprocity Association«-t. Cobden és követői a »*fair trade*« jelszó alatt soha sem láttak mást, mint a protectionista elvek leplezését, és a szabadkereskedés hívei mindenkor ellentétes állást foglaltak el velök szemben. Az ő elveik és eszméik megczáfolására irta a híres parlamenti szónok és nemzetgazda *Fawcett*, *Free trade and protection* (1878.) című művét, melyben éles logikával mutatja ki, hogy Angolország a viszonyosság elvének alkalmazása által is csak önmagát sebezné meg.

A »reciprocity Association« helyébe 1881-ben *Sullivan* ösztönzésére a »*fair trade Association*« lépett, mely ellen az öreg M. J. *Bright* Cobden kortársa és szövetségese emelte föl hatalmas szavát, az angol népnél oly nagy népszerűségnek örvendő nyílt leveleiben,²⁾ és az 1885. évi választások alkal-

¹⁾ Ma már csak bor, égettbor, tea, kávé, pótkávé, cacao, kártya és ezüsteszközők után szednek vámot.

²⁾ *The public Letters of the Right hon. J. Bright.* London, 1885

mával rochdali magányából még egyszer a választók elé lépett, hogy hatalmas szónoki tehetségével mondjon élesen kárhoytató ítéletet a fair trade tanaira. Ugyan e czélból írta *Farrers* Free trade versus fair trade (1885.) czimú művét, melyben a szabadkereskedés minden korlátozását úgy tekinti, mint az ember és természet erői teljes kifejtésének akadályozását, és bizonyítja, hogy Anglia a fair trade alkalmazása által mindent veszítene és semmit sem nyerne. *Salisbury* kormánya újból többségre kerülén, miután *Salisbury* maga és *Churchill* pénzügyminiszter buzgó hivei voltak a »fair trade« elvének, első teendőjük volt 1885. augusztus havában egy enquete-et hívni össze a válság okairól, melyre a szabadkereskedelem legjelesebb hiveit az öreg J. Bright-et, Goschen-t és másokat is meghívtak, de Bright a fair trade elveit egy nyílt levélben agyrémnek nevezte, Goschen pedig visszaútasítja az olyan tanácskozásban részvételt, melynek czélja nincs, miután a válság okai mindenki előtt ismeretesek.

A kereskedelmi kamrák az enquete számára véleményadásra lettek fölszólítva, és a hozzájuk intézett kérdések úgy voltak föltéve, hogy lehetőleg a védvámok kívánásának eszméjére csábítsanak. *Exeter*, *Macclesfield*, *Dublin* és *Birmingham* csakugyan a fair trade elve mellett nyilatkoztak. De a birminghami kamara határozata ellen a kereskedők 62 szavazattal 39 ellen óvást emeltek. *Nottingham* határozottan a szabadkereskedés mellett nyilatkozott, *Glasgow* kitérőleg válaszolt, *Dundee* konstatálja, hogy az osztrák-magyar, német és orosz vámemelések folytán a dundeei len- és jutaárúk kivitele ez államokba 4 év óta 7 millió forinttal csökkent.

Angliában érzik az európai vámpolitika nyomasztó hatását, de jól tudják, hogy ez ellen vámok által hiába védének magokat, a minthogy inagas vámokat csakugyan nem is kívánt egy kamara sem, csak a viszonyosság általános és határozatlan módját hozták javaslatba. A fair trade elvei mellett folyton erősbuló propagandával szemben a szabadkereskedők ismét régi, a gabonavámok ellen oly nagy sikerrel használt, fegyvereikhez folyamodtak. — A Cobden-club újból megkezdé az olesó és népszerű röpiratok kiadását és

terjesztését. 1884. és 5-ben 45 ily iratot adott ki ¹⁾ 2.600,000 példányban.

A szabadkereskedés elve ellen küzdő angol nemzetgazdák legerősebb érve, hogy az angol nemzetközi kereskedelem mérlege 1852 óta folyton szenvedőleg áll, és a külföldről behozott árúk *érték többlete* 1852-től 1860-ig 230 millió forint-ről 460 millió forintra emelkedett, 1882-ben pedig már 1705 millió frt értékkel több árú hozatott be Angliába, mint innét kivitetett.

A kereskedelmi reactio hívei tehát ismét a kereskedelmi mérleg tanaihoz fordultak, habár e tan tarthatatlanságát épen az angol tudósok meggyőzőleg bebizonyították. A kereskedelmi mérleg tarthatatlanságát az újabb tapasztalatokkal szemben főleg *Wirth Miksa*, *Giffen* és *Newmarch* bizonyítják, kimutatva, hogy az angol közvagyonosodás 1855—75-ig 77⁰/₀-kal növekedett; s így a többi nemzetek magas vámjai Angliának nem tudtak ártani. Azon tant, hogy egy nemzet, mely árukból mindig többet hoz be, mint kivisz, okvetetlenül elszegényedik, nemcsak Anglia példája czáfolja meg, de még sokkal inkább Franciaországé. Ugyanis Franciaország mérlege 1862—1871-ig folyton szenvedőleg állott, és épen azon 4 év alatt 1872—75-ig volt activ, mely idő alatt a milliárdokat fizette Németországnak, tehát a legóriásibb terheket viselte; ezentúl ismét szenvedőre fordult mérlege az ország meglepő fölvirágzása daczára. Ausztria-Magyarország mérlege épen akkor állott legrosszabbúl, mikor 1000 kilométernél több vasutat épített, 1870—1875-ig.

Mind ezek alapján a fennevezett tudósok kimutatják, hogy Angolország nagy beviteli kereskedése, mely a kivitelképesség folytonos növekedését nem akadályozta, *kedvező gazdasági jelenség, a küvethező okokból* :

1. A kivitt áruknál az értéket »inkább magasabbra mondják, mert a vám nem az érték, hanem a súly után fizetetik, és mert a behozott árú értékénél már a szállítási és bizományi költségek is hozzá vannak számítva a becsárhoz, ami a kivitt áruknál nem szerepel.

¹⁾ Czimeik a *Journal des Économistes* 1886. évi szeptember havi füzetében felsorolják. 398. sk. l.

2. A behozatal épen oly ország felé áramlik, melynek *nagy követelései vannak a külföld irányában*, mert ezen követelések törlesztése és kamatfizetése részben árúk küldése és eladása által történik. A hova árúinkat eladásra küldjük, ott utalványozhatjuk egyúttal adósságaink fizetését. *Seyd* számítása szerint Angolország külföldi értékekben (állampapírok, vasúti és más részvények stb.) 10,000 millió forintnyi tőkét bir, mely legalább is 5—600 millió forint jövedelmet juttat az angol polgároknak a külföldi államoktól.

3. Azon 30 év alatt, mióta az angol kereskedelem passive áll, a közbayonosodás Dudley Baxter, Porter, Leone Levi, Mulhall és *Giffen* Róbert ¹⁾ adatai szerint 4812 millió font stról 8800 millió font stre emelkedett.

4. Az egész világkereskedésnek $\frac{1}{5}$ része az angol királyság területére esik, holott az angol sziget még Európa területének is csak 3°/_o-kát, lakosságának pedig 10.7^o/_o-kát teszi.

Annyi bizonyos, hogy a szabadkereskedés érveinek helyességét a tudomány fegyvereivel nem fog lehetni megsemmisíteni soha, de a mit nem lehet elérni a tudomány érveivel, azt a nyers erőszak és hatalom dönti el, az emberiség anyagi és szellemi fejlődésének és fölvirágzásának nem csekély kárára és hátrányára! Valóságos szerencse, hogy a közlekedés gyorsasága és olcsósága nagy részben ellensúlyozza azon terheket és igazságtalanságokat, melyeket a védvámok okoznak. A gözerő fölhasználásának és elterjedésének köszönjük azt, hogy a nemzetek közötti forgalom és csere a védvámok által végkép meg nem akasztatik, és a fogyasztó közönség érzékenyebb kárt nem szenved.

A védelem, melyet az állam magas vámok által az egyik vagy másik iparágnak nyújt, nemcsak a fogyasztóknak, hanem egyúttal valamennyi többi iparágaknak hátrányára van, mert a védett ipar nagyobb nyeresége a többinek nagyobb megterheléséből kerül ki.

A nemzetek közötti vámháború, mely már az első pár év alatt is oly nagy mértékben csökkenté a nemzetközi for-

¹⁾ Journal of the Statistical Society. 1878. évf. és Neumann-Spallart Weltwirt. 1881—2. évf.

galmat és fejlődésében visszaveté azt, mint a fönnemlített adatokból kitűnt; még sokkal nagyobb pusztításokat vitt volna véghez, ha azok hatását a jó és olcsó közlekedési eszközök, új vasúti csatlakozások és czélszerű vasúti tariffarendszer nagy mértékben nem ellensúlyozhatná.¹⁾ — Egész gazdasági fejlődésünknek megértéséhez és megítéléséhez épen ez okból meg kell ismerkednünk azon szereppel és jelentőséggel, melylyel a gőzerő jelenleg a világ gazdaság körében bír.

12. §. A gőzerő nemzetgazdasági jelentősége az ipar és kereskedelem terén, és a világgazdaság fejlődése.

A XIX. század legfontosabb eseménye mindenesetre azon nagyszerű gazdasági átalakulás, melyet a termelés és forgalom terén a gőzerő fölhasználása okozott. Ha a fejlődés azon fokát tekintjük, melyet Watt és Stephenson korszakot alkotó találmányai után az ipar és nemzetközi forgalom elért, akkor egy oly esemény előtt állunk, melynek bekövetkezését 40 év előtt még a legelőrelátóbb és legbölcsebb államférfiak sem sejtették. *Thiers* 1830-ban, »à servir de joujoux aux curieux d'une capitale«-nak nevezte el a vasútat; 1836-ban megismerkedve a manchester-liverpool-i vasúttal, azon vágyát fejezte ki, vajha Franciaország legalább 5 mértföld ilyen vasútat építhetne magának évenként; 1842-ben pedig már egész lelkesedéssel kiáltott föl a kamarában (máj. 10.): »Je crois à l'avenir des chemins de fer, comme il fallait croire il y a quelques siècles à l'avenir de l'imprimerie et de la poudre à canon«. Hazánk bölcse *Deák Ferencz* pedig az 1840. évi december 9-iki kerületi ülésen, mikor a fölött folyt a vita, hogy Ullmannak adassék-e meg a vasút-építési engedély a pesti oldalon, vagy Szinának a budai oldalon, azt mondá, hogy ő legalább »álomnak tartja, hogy valaha vasúti összeköttetés jöhessen létre Pest és Debreczen között«. »Ha pedig még is találkoznék olyan, a ki azt hiszi, mondja tovább --- nem bánom, aludja tovább édes álmát, sőt adja isten, hogy az én éberségem legyen álom,

¹⁾ *Roscher*: Nationalökonomie des Handels- und Gewerbeleisses 1882. 191. l.

az ő álma pedig valósuljon«. ¹⁾ Ebben az időben általános volt az a nézet, hogy a vasútépítés iszonyú nagy költségei képezik az elterjedés legnagyobb akadályát, és hogy ennek folytán a szállítás is oly drága lenne, hogy annak nagyobb elterjedésére gondolni sem lehet.

A gőzerő elterjedésének legérdekesebb gazdasági problémáját mindenesetre azon óriási tőkeösszegek előteremtése képezi, melyeket annak általános elterjedése igényelt. — E kérdés mellett úgy szólván eltörpülnek mindazon többi kérdések, melyek a modern forgalmi politika egyes részleteivel foglalkoznak. A gőzerő fölfedezésének csodálatos eredményei csak ma 100 évvel az első gőzgép építése után állanak egész nagyságukban előttünk, s így nagyon természetes, hogy épen az utolsó évtizedben jelentek meg azon nagyszabású irodalmi művek, melyek a vasúti és gőzhajózási forgalmat egész nagyságában felölelik, és azok kulturai és gazdasági hatását méltányolják. A legterjedelmesebb és a forgalom minden kérdését felölelő, de e mellett mindig magas és általános szempontokat szem előtt tartó mű *Sax Emil* műve, mely korunk forgalmi eszközeit minden oldalról megvilágítja. ²⁾ Sax műve után legtanulságosabb *Roscher* nagy munkája 3. kötetének ide vonatkozó része, melynek főleg gazdag történeti adatai bírnak kiváló érdekel. ³⁾ A forgalom és névleg a vasúti forgalom speciális kérdései közül legrészletesebb irodalommal a vasúti tarifák és vicinális vasútak kérdése bír, mely két kérdés hazánkban is beható tanulmány tárgyát képezte. ⁴⁾

¹⁾ *Fenyvessy*: Az első magy vasút tört. Budap. Szemle. 34. és 35. k.

²⁾ *Die Verkehrsmittel in Volks- und Staatswirtschaft*. 2. Bde. I. Land- und Wasserwege, Post und Telegraf. II. Eisenbahnen. Wien, 1878—9.

³⁾ *Roscher*: *Nationalökonomik des Handels und Gewerbeleisses*. 382. sk. 1.

⁴⁾ Sax művén kívül főleg: *Reitzenstein*: *Die Gütertarife der Eisenbahnen*. Berlin, 1874. — *Wagner-Rau*: *Finanzwissenschaft*. 1877. — *Perrot*: *Die Eisenbahnreform*. 1871. — *Mattekovits*: *A vasúti külömbözeti díjak*. 1875. — *György*: *Külobözeti árszabályok jogosultsága*. 1876. — *Tóth*: *Vasuti kezelési rendszerek Magyarországbán*. 1879. — *Kállay*: *A vidéki vasútakról*. 1881. — *Weber*: *Schule des Eisenbahnwesens*. 1873. — *Fellner*: *Vasúti tarifák reformja*. Nemzetg. Szemle. 1884. évfolyam, 2—5 füzet.

De a mennyiben a forgalmi politika részleteire e helyütt kiterjeszkednünk nem lehet, legfontosabb reánk nézve az újabb, ide vonatkozó irodalomnak azon két kiváló műve, mely a gőzerő kulturai és közgazdasági hatását, és azon átalakulást tünteti föl nagy és általános összeredményekben, melyet a gőzerő fölhasználása az ipar és a forgalom terén okozott. E két mű *Foville* és *Engel* műve, melyek *Neuman-Spallart*nak a világgazdaság eredményeit föltáró műve által nyernek nagybecsű kiegészítést.

Foville ¹⁾ főleg Franciaországra vonatkozó adatok alapján mutatja ki, hogy a vasút tiszerte gyorsabban halad, mint 1840-ben a leggyorsabb posta; egy tonna gabona szállítása pedig azelőtt kilometerenként legkevesebb 20 ct-ba került, most, vasúton, $\frac{1}{2}$ —6 centimesbe, úgy hogy a nagy beruházási költségek beszámítása után is a 10-szerte gyorsabb forgalom 50—60°/_o megtakarítással jár az áru- és személyszállításnál. Még nagyobbak az eredmények a tengeri hajózásnál. Columbus útja 70 napig tartott, a vitorlás hajók tökéletesítése után az út Bristoltól New-Yorkig még mindig 25 napig, ellenben a Great-Eastern útja $13\frac{1}{2}$ napig tartott. Egy tonna gabona szállítása San-Franciscotól Liverpoolig országúton 6000 francba, vasúton 375 frcba kerülne, gőzhajóval ellenben 75 frc. A posta olcsósága és nagy elterjedése vasút nélkül soha sem jött volna létre.

A gőzerő által mozgatott közlekedési eszközök nagy hatását a mezőgazdaságra és műiparra főleg a következő adatok által bizonyítja: 1. a gabona piaczi árának 50°/_o-kát azelőtt a szállítási költségek emésztették föl, a búzát az ország egyik végéről a másikra egyáltalán nem lehetett szállítani a nagy költség miatt, most az ország legkülönbözőbb és egymástól legtávolabb vidékein az árkülönbség 1878-ban nem volt több 1 frc 74 ct.-nél. Egy hectoliter búza szállítása ma San-Franciscotól Liverpoolig, a mi a földgömb kerületének több mint felét teszi, 5—6 frcba kerül. 2. A bort azelőtt nagyobb távolságra egyáltalán nem szállították, most a leg-

¹⁾ La transformation des moyens de transport et ses conséquences économiques et sociales. Paris, 1880. — Az Académie des sciences morales et politiques pályadíját nyerte.

nagyobb mennyiség is talál piacot; 3. az ipar legfontosabb segédanyagának, a kőszénnek, ára egy tonna után 50 freról 26 frera szállott alá; 4. az árak egyáltalán szabályosabbak és olcsóbbak lettek; például hozza föl, hogy 4 □ méter tükörüveg ára 1835-ben 1245 fruba került, most csak 340 fruba kerül. 5. A szövőipar terményeit is az olcsó szállítás tette olcsóvá, és így tovább.

Foville kiterjeszkedik még arra is, hogy mily átalakító hatással van a vasúti közlekedés az állami és társadalmi életre, a népek politikai gondolkozására és erkölcsére, egészben véve mégis csak igen halavány képét nyújtja azon óriási haladásnak, melyet a gőz ereje eszközölt a nemzetek gazdasági életében. Mind ezen adatokból, bármily tanulságosak is azok, sem azon közvetlen szolgálatról, melyet a gőzerő az ipari és mezőgazdasági munka terén végez, sem azon rengeteg tőkéről és megtakarításról, mely a gőzerő elterjedésével jár, nem nyerhetünk megmérhető adatokat. Erre nézve a jeles német statisztikus és nemzetgazdasági író *Engel Ernőtől*¹⁾ nyerjük első »megmérhető kifejezéseit egy eddig kevésbé ismert és kevésbé vizsgált, épen azért csaknem egészen ismeretlen ténynek«.

Az első gőzgépek a bányákunál nyertek alkalmazást, ma alig van iparág vagy mezőgazdasági munka, melynél a gépek közre ne működnének, legtöbb helyhez kötött gőzgép [falazott kazánnal] a bánya és hutaművelésnél, a szövőiparnál, a táp- és fogyasztási anyagok termelésénél van alkalmazva és azok használata főleg az újabb időben halad gyors léptekkel előre. A jelenleg működésben lévő kazánok közül alkalmazásban van az összes kazánok százaléka:

	Ausztriában	Poroszországban	Svajczban	Szászországban
1861—70 óta . .	39.34%	33.68%	40.50%	32.51%
1871 » . .	40.74 »	50.84 »	39.71 »	44.03 »

Tehát az összes 1880. év előtt működésben volt kazá-

¹⁾ *Engel*: Das Zeitalter des Dampfes in technisch-statistischer Beleuchtung. Berlin, 1880. — I. Egy statisztikai emlék a gőz jubileumának című értekezésemet. Nemzetgazdasági Szemle 1881. évi V. évf. 4. f. 74—110. 1.

nek, 80—84⁰/₀-ka az utolsó 20 év alatt, és mintegy fele az utolsó 10 év alatt épült.

Az egyes európai államokban, melyekről adataink vannak, nagyon különböző mértékben vannak elterjedve az ipari és mezőgazdasági gőzgépek, ugyanis

10,000 lakóra jut :	
Belgiumban	21 gőzgép
Angolországban	19 »
Szászországban	16 »
Poroszországban	11 »
Franciaországban	} 10 »
Németbirodalomban	
Elszász-Lothringenban	} 10 »
Éjszak-Amerikában	
Hessen hg.	6 gőzgép
Svájcz	} 5 »
Württemberg	
Baden	} 4 »
Ausztria	
Bajorország	} 1 »
Olaszország	

A kazánokat véve alapúl, azok alkalmazása ⁰/₀-kokban a következő volt:

	az összes falazott kazánokból jutott		
	a szövőiparra	bánya- és huta- művekre	táp- és fogyasztási anyagokra
Angliában	52 %	33 %	1.4 %
Szászországban	25.8 »	15 »	19.8 »
Ausztriában	15.9 »	22.87 »	31.8 »
Franciaországban	14.4 »	24.3 »	19 »
Németországban	13.8 »	22.0 »	24.5 »
Poroszországban	10.8 »	29.9 »	25.8 »
Éjszak-Amerikában	4.8 »	13.9 »	14.8 »

Ugyanezen államokban az ipar és mezőgazdaságnál elfoglalt gőzgépek munkaereje a következő számú lóerőnek felelt meg:

Angliában	2'000'000 lóerő
Éjszakamerikai Unióban	1.987'000 »
Németországban	1'320'547 »
Franciaországban	492'418 »
Ausztriában	157'279 »
Olaszországban	54'231 »
Svájczban	20'000 »

Ha Engel hozzávetőleges becslése szerint az egész földkerekségén létező adatokat számítjuk, akkor legalább is 13 és ¹/₂ millió lóerejű gép áll az ipar és mezőgazdasági termelés szolgálatában. Azon állítás, mintha a gépek a munkabért

lenyomták volna és a munkás helyzetét rosszabbá tették volna, már rég óta gyakran meg lőn czáfolva. Ki lehet mutatni, hogy a munkabér épen ott legalacsonyabb, a tömegnyomor ott legnagyobb, a hol legkisebb a gépek száma. Az összes nemzeti jövedelemből igaz, hogy ma nagyobb rész jut a tőkére mint azelőtt, de épen az összes nemzeti jövedelem a jobb, gyorsabb és olcsóbb termelés által oly óriási mértékben növekedett, hogy abból a munkás-osztály számára is nagyobb osztalék telik. Angolország lakossága épen a gépek elterjedése korában növekedett 1811 óta 1881-ig 10 millióról 30 millióra, a nélkül, hogy bárki is épen az angol munkás mai helyzetét rosszabbnak tartaná, mint 1811-ben volt. Mind az, a mit a munkások helyzetéről nyomasztót mondanak és irnak, megvolt 1811 előtt még nagyobb mértékben, mint ma. A gép segítségére volt és van a munkásnak, de díját nem vonja el sehol, egyes rövid ideig tartó átmeneti időszakoktól eltekintve, melyeket többnyire a munkások munkaszünetelése idézett elő.

Azon *megtakarítást*, melyet a gőzgépnek az ipar és a mezőgazdasági termelés terén köszönünk, Engel, igen alapos adatok alapján Németországra nézve a következő számítási kulccsal fejezi ki:

egy tonna-kilométer emelése kerül:

egy falazott kazán gőzgépével	33	német fillérbe
lóerővel	185	» »
emberi kézzel	662	» »

Ha tehát ezen kulcsot az összes $13\frac{1}{2}$ millió lóerőre alkalmazzuk, akkor az összes álló gőzgépekkel *minden tonnának egy kilométernyi emelése vagy ezzel egyenértékű más erő kifejtése által 20 millió márka megtakarítás eszközöltetik.*

Ha pedig egy-egy lóerő évi főtartását veszszük a megtakarítás alapjául, akkor

egy lóerő évi főtartása kerül:

a gőzgépnél	300	német márkába
egy élő lónál	650	» »

tehát a gőzgépek 13 és $\frac{1}{2}$ millió lóereje 4655 millió márkával kerül kevesebbe, mint ugyanannyi élő lóé kerülne. De mennyivel nagyobb ennél azon közgazdasági haszon, mely a forgalom olcsóságából és gyorsaságából a termelés javára esik!

Még sokkal nagyobb a szállító eszközök által elért közgazdasági haszon.

Engel számítása szerint

	egy tonna szállítása egy kilométer távolságra kerül :
gőzmozdonnyal	0.4 német fillérbe
lóerővel	11.7 » »
emberi erővel	52.6 » »

E számításnál még nincs kifejezve, mert számokban ki sem fejezhető, a gőzerőnek azon óriási előnye, hogy sem időhöz, sem helyhez kötve nincs, és ereje tetszés szerint szorosítható vagy elosztható. Még a természet egyéb szabad rendelkezésre álló erői sem mérkőzhetnek vele. Sem a szél, sem a víz, emez helyhez, amaz az időjárás szeszélyéhez van kötve. Nincs számbavéve a szállítás gyorsabb volta által eszközölt időmegtakarítás, mely minden távolságnak szárazon és vízen legalább tizszeres megrövidítése által éretett el.

Nemzetgazdasági szempontból kiváló fontossággal bírna, ha a mai forgalom előnyeit, a gőz kora előtti forgalom állapotával szemben, számokban tudnók kifejezni, és *Engel* épen erre nézve egy valóban érdekes és tájékoztató kísérletet tőn. *Foville* csak ugy általánosságban, minden részletesebb szám-művelet elvégzése nélkül, 50–60° o-ra becsüli a szállítási megtakarításokat, a többi előnyöket pedig egyáltalán nem törekszik számokban kifejezni. Freycinet, a híres francia miniszter és mérnök, nagy vasúti tervének védelmezése alkalmával azt állitá, hogy a mai szállítási és utazási költségek csak $\frac{1}{4}$ részét teszik az azelőtti költségcknek, s így minden vasút nemzetgazdasági haszna 4-szer akkora, mint a vasúti szállításokért átlagosan fizetett díjak.

Engel ennél sokkal határozottabb módon mutatja ki azon közgazdasági hasznót, melyet a modern szállítási eszközöknek köszönünk. Poroszországra vonatkozó hiteles adatok alapján kimutatja, hogy a szállítás azelőtt minden tonna után, kilométerenként 26 fillérbe és minden személy után 5 fillérbe került, jelenleg pedig csak 5, illetőleg $\frac{1}{2}$ fillérbe kerül, ez alapon 17 nagy államra nézve kiszámítja: mekkora megtakarítás eszközöltetett a teher- és személyszállításnál, ehhez

a személyszállításnál még 10 fillér időmegtakarítást számítva óránként, nyerjük azon összeget, mely a modern közlekedési eszközök által létesített megtakarítás nagyságát mutatja. Ez összegből levonandó a vasúti üzem kiadása és a beruházási tőke kamatja. A hányszor azután az ily módon nyert összegben az árú- és személyszállításért egy éven át tényleg fizetett összeg található, annyiszor múlja fölül a nemzetgazdasági haszon a szállításért tényleg fizetett összeget.

Tizenhét, a világ minden részéből választott nagy államnak átlaga szerint, az ily módon nyert hányados: 2, vagyis a vasútnak nemzetgazdasági haszna, illetőleg az olcsóbb és gyorsabb szállítás által elért megtakarítás kétszeresét teszi azon összegnek, mely a vasúti árú- vagy személyszállításért tényleg fizettetett. Minthogy pedig a személy- és árúszállítás költségei átlag mintegy 10⁰/₆-kát szokták tenni a vasútakba helyezett tőkének, tehát 100,000 millió márká beruházási tőke 10⁰/₆-kának kétszeresét számítva, 20,000 millió márká azon összeg, melyet a szállítás mai módja mellett a világ összes vasútai egy éven át az olcsóbb és jobb szállítás által megtakarítanak!

Csakis így magyarázható a vasútaknak rohamos elterjedése, a mai gazdasági életnek ezen legfeltűnőbb jelensége. 1830-ban még csak 381 kilométer vasút van földünkön, 1885-ben ellenben már közel fél millió kilométer van kiépítve, és az összes vasúti vállalatokba, Neumann-Spallart adatai szerint, 100,000 millió márkát meghaladó tőke van befektetve.

Már maga a vasútak építése is nagyban emeli a nemzeti munka értékét, a mi ismét jelentékeny megtakarításokat tesz lehetővé, melyek mindig újra és újra segítenek megteremtetni azon iszonyú tőkeösszegeket, melyek újabb vasúti vállalatokhoz szükségesek. Ugyanis Engel számítása szerint a vasúti beruházási költségek ekkép oszlanak meg:

1. földbirtokosok kárpótlására	9 %
2. földmunkálatok és költségek	12 »
3. hidak, alagutak, átjárók stb.	11 »
4. fölépítmények és kerülők	23 »
5. pályaudvarok és állomások	12 »
6. rendkívüli kiadás	14 »

7. vasúti üzem, felszerelés	19 ^o / ₈
8. kamatveszteség és kezelési kiadás	12 >

Az összes beruházási kiadásoknak és építkezési költségeknek tehát legalább is 70°/_o-ka productiv munka díjazására fordítatik. Ehhez járul még az évi vasúti üzem költsége, mely minden kilométer vasútvonal után átlagosan 5000 frtra tehető, tehát 500,000 kilométer után 2500 millió forint évi kiadásnak felel meg. Ez összeg túlnyomó része ismét az emberi munka díjazására fordítatik, mert az üzem költségei főleg iparosok által végzett munkákra, hivatalnokok és munkások fizetésére fordítatnak. Engel számítása szerint egy kilométer vasútra átlag 10 embert lehet számítani, s így mintegy öt millió ember nyer a vasúti üzletből biztos keresetet, a mi, a családtagokat is számítva, körülbelül 20 millió ember anyagi existenciáját biztosítja. Ez az egyetlen számadat is elegendő annak igazolására, hogy Watt és Stephenson nagy találmánya nem ellensége az emberi munkának, hanem inkább annak hű szövetségese.

A vasút e sokoldalú és óriási előnyeiből magyarázható csak az, hogy a vasúthálózat terjedését ma már sem magasság, sem mélység meg nem akadályozza. Az első nagyszerű és az egész világ által bámult merész hegyi pályát Ausztria építette a Semmeringen 1854-ben; 1867-ben a vasút már fölvezet a Brennerre; 1871-ben átfúrták a Mont-Cenist, 1881-ben pedig szent Gotthard hegyét 14,920 méter hosszúságban, és 1883-ban megnyílt a 10,270 méter hosszú arlbergi alagút. A Mersey folyam alatt egy 4570 méter hosszú alagúton halad el a vasút, Peruban pedig az Oroya pálya, mely Perut a nagy Oczeánnal köti össze, a Limánál 16,000 láb magasságra megy föl, a mi a Mont-Blanc csúcsának felel meg. Mindezen utak és közlekedési vonalak a régi közlekedési eszközök számára egészen hozzáférhetetlenek voltak; ma mindennap átlag 6 millió ember utazik a vasúton és 3,6 millió tonna árú szállítatik tovább.¹⁾ Mind ezt 40 millió gőzlő végzi el, ha ehhez hozzászámítjuk a hajók gőzlőerejét 2 millióval és

¹⁾ Vagyis egy évben 2100 millió útas és 1300 millió tonna árú. Tíz év óta a szaporodás a személyszállításnál 65°/_o, a tehernél 100°/_o. L. Neumann-Spallart: Weltwirthschaft 1883—4. évf. 525. l.

az álló gőzgépeket 14 millió lóerővel, akkor összesen 55 millió lóerőjű gőz legalább ezer millió ember munkáját végzi, pedig földünket összesen csak 1436—1440 millió ember lakja!!

Jelenleg egész gazdasági életünk a vasúti közlekedéshez fűződik. Engelnek teljesen igaza van abban, hogy a gőzerő ma már nemcsak a gazdasági életet uralja, hanem egyúttal korunk szellem-erkölcsi kultur életét is, daczára annak, hogy uralkodásának kezdete alig tehető előbbre egy fél századnál. »Szerencsés azon nép, mely az uralom ezen békés eszközeit bőségesen szerzi meg magának«, mondja Engel, és mily lázas a népek törekvése az uralomnak és az anyagi és szellemi kultúra ezen legfontosabb eszközének bőséges megszerzésére, annak igazolására szolgáljanak a következő adatok, melyek a vasútak terjedését 1875 óta tüntetik föl, és mind ez túlnyomóan *magánvállalkozás* eredménye, mert földünk vasútainak legfeljebb $\frac{1}{5}$ részét építették államköltségen.

A vasútvonal hossza kilométerekben volt :

	1875	1880	1885
Európában . . .	142'914	167'773	195'176
Amerikában . . .	135'339	171'590	246'073
Ázsiában	11'310	15.958	22'367
Ausztráliában . .	3'698	7'452	12'954
Afrikában	2'467	4'462	7'888
Osszesen	295'728	367'235	484'458

A vasútépítés tehát mind az öt világrészen gyorsan és folytonosan halad ; földünk összes vasúthálózata volt :¹⁾

1860-ban	106'886 kilométer
1870-ben	221'980 »
1880-ban	367'235 »
1885-ben	484'458 «

A vasútvonal hossza tehát minden 10—12 évben megkétszereződik és 1880 óta átlag, évenként 23 ezer kilométer új vasút épült.

Az állam összes területéhez vagy lakosságához viszonyítva főleg a következő államok vannak nagyobb vasúthálózat birtokában :

¹⁾ Stürmer : Geschichte der Eisenbahnen. 1871. — Neumann-Spallart f. i. m. — Hildebrand-Conrad : Jahrbücher für Nat.-Ökon. und Stat. Uj folyam 15. k. 1887. 230. l.

Vasútak kilométer száma.

10'000 □ kilométerre	100'000 lakóra		
Belgiumban	1497	Canada	392
Luxemburgban	1399	Ausztrália (angol)	360
Angolkirályság	981	Amerikai Unio	357
Németalföld	748	Cap-gyarmat	300
Helvéczia	685	Luxemburg	170
Németország	680	Svédország	147
Franciaország	615	Argentini köztárs.	140
Dánország	507	Dánország	98
Olaszország	361	Helvéczia	97
Ausztria-Magyarország	359	Angol királyság	87
Amerikai Unio	221	Franciaország	86
Portugálország	172	Norvégia	80
Spanyolország	165	Németország	79
Svédország	153	Belgium	70
Románia	130	Finnland	60
Angol-India	84	Ausztria-Magyarország	59
Görögország	81	Brazília	57
Balkáni államok	56	Németalföld	56
Cap-gyarmat	53	Mexikó	55
Oroszország	51	Spanyolország	54
Norvégia	49	Algír és Tunis	45
Finnland	35	Portugálország	35
Mexikó	29	Olaszország	35
Algír és Tunis	28	Románia	31
Canada	19	Oroszország	30
Ausztrália (angol)	15	Görögország	26
Egyiptom	15	Egyiptom	22
Argentini közt.	14	Balkán államok	19
Brazília	8	Angol-India	9

Csakis a vasútak rohamos szaporodása és a tengeri gőzösök vitelképességének nagy növekedése ¹⁾ tette lehetővé egyrészt a nemzetközi kereskedés azon óriási terjedelmét mely a jelen mű 11. §-ban van kimutatva, másrészt a *posta* és *távírdó* intézményének gyors elterjedését egész földünkön, a mi ismét a nemzetközi kereskedés tovább fejlődésének képezi egy újabb hatalmas eszközét.

A posta és távírdó általános elterjedését a következő adatok eléggé mutatják: ²⁾

¹⁾ Neumann-Spallart f. i. m. 1883—4. évf. 524. l.

²⁾ Érdekes és részletes adatokat közöl Neuman-Spallart f. i. művében 462. sk. l.

	esik átlag egy lakóra		Távíró állomá- sok száma
	levél és levelező lap	nyomtatvány	
Európában	13	9	45000
Ázsiában	1	0.8	3000
Afrikában	1.7	1	700
Amerikában	18	16	21000
Ausztráliában	30	18.7	1700
Földünkön	8.5	6.1	Összesen 71400

A posta egyetlen egy év alatt *12,000 millió darab* levelet és nyomtatványt, továbbá 180 millió táviratot közvetít, és pedig a német birodalmi posták főigazgatójának dr. Stephannek a berni postakongresszuson elfogadott javaslata szerint, a 15 grammos levélszállítmány 10 krért küldhető a legtávolabb világrészek mindazon államaiba, melyek a berni conventiót elfogadják. E világposta-egyesület ma már 85 millió □ kilométernyi területre és 915 millió lakosra terjeszti működését.

Korunk gazdasági életének súlypontját bizonyára a forgalom mindazon előnyeiben kell keresnünk, melyek a nemzeteknek egymás közötti érintkezését oly gyorsá, olcsóvá és egyszerűvé tették. Ezek adják kulcsát azon mesés értékeket képező nemzetközi forgalomnak, melyet kormányzati rövidlátás vagy kapzsi üzleti haszonlesés oktalán és igazságtalan intézkedésekkel föltartóztatni igyekszik, hogy így azután egyes kasztérdekek javára zsákmányoltassanak ki mindazon gazdasági nagy előnyök, melyeket Watt és Stephenson korszakot alkotó nagy találmányának köszön az egész emberi nem. Míg azelőtt a mezőgazdasági termények piaci árának *félét* a szállítási költségek emésztették föl, addig ma ezek csak egy csekély százalékát képezik a legtöbb nyerstermény árának, és még sem akarják, hogy olcsóbb legyen a kenyér és a posztó, pedig az egyiknek szállítása, a másiknak előállítását ma sokkal kevesebbe kerül, mint 25—30 év előtt.

Ma nemcsak Stephenson azon jóslata valósult meg, hogy a szegény ember olcsóbban utazik a vasúton, mint azelőtt gyalog, hanem az árúszállítás költségei is oly nagy mértékben csökkentek, hogy a termelés kiterjesztése és az emberi munka értékesítése azelőtt nem is sejtett arányban lehetséges. A gőzgép nem ellensége, hanem hű szövetségese és segédje az em-

beri munkának, és legnagyobb ellensége a rabszolgaság intézményének. Hogy az emberi önzés a géppel való termelés előnyeivel be nem érve, még az emberi munkát is rabszolga gazdálkodás módjára akarja fölhasználni, az nem a gép hibája, hanem az embertelenség szomorú következménye, de épen ezt lehet ma szövetekezés és törvény által jobban ellenőrizni és korlátozni, mint azelőtt bármikor, mert a leghathatósabb ellenőrizetre épen a gyári termelés legalkalmasabb.

Ugy hisszük, hogy épen az által járultunk leginkább a gazdasági élet mai állapotának megértéséhez, hogy elhagyva a forgalmi politika részletes kérdéseit, inkább azon gazdasági haladást igyekeztünk föltüntetni, mely a forgalom mai állapotának eredménye.

Valóban azon nagyszerű világforgalmat és csodálatosan kifejlődött nemzetközi gazdasági életet, melyet a gőzgép, a vasút és gőzhajó uralma teremtett, nem fogja többé megállíthatni sem egy új Cromwell hajózási aktája, sem egy új I. Napoleon szárazföldi zárlata, sem semmiféle czéh, vagy védvám vagy kereskedelmi tilalom. A szabadkereskedés hivei vagyunk és maradunk, lehetőleg kerültük ugyan subjectiv nézetünk előtérbe állítását, de a tapasztalat oly szomorú tényeivel szemben, minőket az újból megkísérlett protectionista vámpolitika már mindjárt hatályának első éveiben fölmutatott, lelletlen volt kárhóztató ítéletünket elhallgatni. Egy rendszerrel szemben, mely az ellenségeskedés, gyűlölködés, kapzsiság, haszonlesés és vak önzés minden szenvedélyét mindjárt az első kísérletnél oly hihetetlen mértékben fölkorhácsolta, hogy még a nemzetközi forgalmat is megállítá fejlődésében, a sujtó ítélet a lelkiismeret parancsává lesz. Meg vagyunk róla győződve, hogy gazdasági fejlődésünk mai állapota okvetetlenül a szabadkereskedelem elfogadására fogja kényszeríteni a népet, és a most beállott visszaesés csak egy sajnos, de rövid ideig tartó átmenet lehet, melyet a túlspeculatio és eltévesztett irányú valutarendezési kísérletek idéztek elő, s így valamint korunk válságai, úgy a *valuta-kérdésre* vonatkozó nézetek is döntő befolyással voltak korunk összes gazdasági nézeteinek alakulására, miért is a valuta-kérdés mai állapotának ismeretetésére különös súlyt fektettünk.

IV. FEJEZET.

A valuta-kérdés legújabb irodalma, a jelenleg fönálló pénzürtékrendszer és annak befolyása a közgazdaság állapotára.

»Money scarce silver flat!«

13. §. A valuta fogalma és mai rendszere.

A társadalmi kérdéstől eltekintve, a nemzetgazdaságtanban jelenleg leginkább és legbehatóbban vitatott kérdése a valutakérdés. Ezen kérdést ma már nemcsak mint tudományos, hanem egyúttal mint politikai napi kérdést vitatják, úgy, hogy a tudomány komoly és higgadt meggyőződés sugallta hangjába, a hírlapi cikkek és parlamenti beszédek zaja; — az érvek és adatok halmazába, a politikai jelszavak és a pártszenvédély hangja vegyül bele. Ma már alig van nap, hogy a nagyobb politikai lapok hasábjain, parlamenti vagy egyleti gyűléseken, a valuta-kérdés vita tárgyát ne képeznék, s így annál feltünőbb, hogy épen hazánkban, mint alább látni fogjuk, a nemzetgazdaságtan nesztorán, *Kautzon* kívül, alig valaki foglalkozott behatóbban ezen kérdéssel.

A valuta kérdése nálunk nem oly aktuális jellegű ugyan, mint Németországban, vagy az amerikai unió államaiban, de azon ellentétes elméletek, melyek ezen kérdés megoldását illetőleg jelenleg egymással szemben állanak, — a német szaktudós *Wagner* helyes megjegyzése szerint: »nagy és általános jelentőséggel bírnak a nemzetgazdaságtan összes tanait és különösen az államnak és a törvényhozásnak a közgazdasághoz való viszonyát illetőleg.«¹⁾

A nemzetközi forgalom óriási fejlődése folytán mindig nagyobb lesz azon állami intézkedések jelentősége, melyek által az egyes államokban a legáltalánosabb esereeszköz törvényes kellékeit megállapítják.

¹⁾ *Wagner*: Die Währungsfrage in der neuesten Litteratur. Tübingerische Zeitschrift. 36. k. (1880.) 760. l.

A műveltség legalantabb fokán a gazdasági javak és szolgálatok kicserélése túlnyomólag a pénzzel való fizetés minden közvetítése nélkül történik, mert a gazdasági funkciók legnagyobb része cseréből és nem adás-vevésből áll. Azonban a kereskedés és forgalom legprimitivebb fejlődése már nagyban emeli a pénz jelentőségét. A gazdasági fejlődés magasabb fokán pedig a pénz már nem csupán általánosan használt csereeszköz, hanem állami tekintély által védett *törvényes fizetési eszköz* és általánosan használt *értékmérő*, mely ezen tulajdonságainál fogva egyúttal mint legalkalmasabb *értékgyűjtő és értékmegővő* eszköz szerepel. *Mindez, azon fémeknek, melyek pénzüil használtatnak — használati értékét tetemesen emeli.*

A régi angol iskolának azon értékelmélete tehát, mely a pénz értékének meghatározásánál, annak csupán csereképességét, illetőleg valamennyi más áruval szemben nyilvánuló vevőerejét (Kaufkraft) tartja szem előtt, — »die Macht zu kaufen,« mint a pénz elméletének német Nestora *Hoffmann* mondja, — a pénznek összes tulajdonságait fel nem ismeri és így az általa fölállított mennyiségi elmélet (Quantitätstheorie) a pénz értékére befolyással levő összes tényezők magyarázatát nem nyújtja. Ezen elmélet szerint a pénz értéke egyedül azon *aránytól függne*, mely egy bizonyos időben és helyen az eladásra szánt áruk mennyisége és a forgalomban levő pénz összege között létezik. A pénznek kisebb vagy nagyobb mennyisége ezen elmélet szerint annak értékén csak annyiban okoz változást, hogy akkor, mikor a pénz mennyisége a többi árukhoz képest csekély, az egyes pénzdarab vevőképessége növekszik és ennek folytán a csekélyebb mennyiséggel éppen annyi cserét lehet közvetíteni, mint lehetett akkor, mikor a pénz mennyisége a többi cserejavakhoz képest nagy volt és ennek folytán abból egy és ugyanazon áruért többet kellett adni. Vagyis a csekélyebb mennyiségű pénzösszeg egy nemzet áruforgalma szempontjából, nagyobb vevőképessége által egészen ugyanazt a szolgálatot teszi, mint a nagyobb mennyiségű pénzösszeg megfelelő arányban csökkenő vevőképességével. De ezen elmélet a pénzt csupán a többi forgalmi javakhoz való

viszonya szerint, mint általános csereeszközt veszi tekintetbe és egészen mellőzi annak azon tulajdonságát, hogy vele *törvényes fizetés eszközölhető*, a mit az angol »legal tender«-nek a francia »puissance libératoire«-nak, a német »Solutionskraft«-nak nevez. Pedig a pénznek épen ezen tulajdonsága tetemesen emeli annak használati értékét és ezen tulajdonsága *nem a forgalmi járak mennyiségétől, — hanem az állam törvényétől függ.*

Áruvá, mely csereközvetítésre, értékmegóvásra és értékfőlhalmozásra szolgál, a pénz anyagértéke által válik, melyet neki az arany vagy ezüst kiváló tulajdonságai adnak; törvényesen elismert fizetési eszközzé ellenben a pénz az állam törvénye és tekintélye által lesz. A nemzetközi forgalomban a pénz mint áru, az egyes államok területén mint törvényes fizetési eszköz szerepel. Ez utóbbi minőségben a pénz oly czélokra is szolgál, melyek a nemzetközi forgalomban alig jönnek tekintetbe.

Az állam által törvényes fizetési eszköznek elismert pénz nemcsak adás-vevésre, hanem egyúttal adók és birságok fizetésére, kölcsönök visszafizetésére, károk megtérítésére szolgál. Az állam ezzel teljesíti mindennemű fizetési kötelezettségeit, ezzel mér minden értéket és ennek, mint törvényes fizetési eszköznek, elfogadására kötelez mindenkit, a ki a fizetésnek egy különösen meghatározott nemét magának világosan ki nem kötötte. Az állam tehát a pénz használati értékét jelentékenyen emeli és így annak értékére döntő befolyást gyakorol.

Azon értéket, melyet az állam bizonyos meghatározott pénznemeknek ad az által, hogy azokat az államban előforduló minden gazdasági üzletre és fizetési kötelezettségre nézve törvényes fizetési képességgel (Solutionskraft, puissance libératoire) ruházza föl, — valutának nevezünk. (Währung, étalon, standard).

A szerint, a mint az államok ezen tulajdonsággal csupán aranyból, csupán ezüsből, vagy mind a két fémből együttesen vert pénzeiket ruházzák föl, — arany-, ezüst-, vagy kettős-valutát különböztetünk meg.

Aranyvalutája tehát azon államnak van, mely az ezüsből pusztán váltópénzt ver az ezüst áruértékére való tekintet nélkül és egy bizonyos csekély összegben túl, mindennemű fizetési kötelezettségnek teljesítését aranyból vert pénzben rendeli el, tehát egyedül az aranypénzt ismeri el törvényes fizetési közegnek.

Ezüst-valuta oly országban van, hol egyedül az ezüsből vert pénzt tekinti az állam törvényes fizetési eszköznek, aranyat tehát senki sem köteles fizetés fejében elfogadni.

A *kettős-valuta* (Misch- oder Doppelwährung, Double étalon. Bimetallism) végre abból áll, hogy az állam mind a két fémből egyképen veret törvényes fizetési eszközül szolgáló pénzeket, azoknak egymáshoz való árviszonyát törvény által határozza meg és mindenkinek tetszésére bizza, melyik fémből vert pénzt akarja használni.

Oly államokban végre, hol az állam az ércpénzt a forgalomból csaknem egészen kivonta és saját papirjegyeit, mint mindmegannyi adósleveleit, ruházta föl a törvényes fizetési közeg jellegével, ezen jegyeket papírpénznek, az illető állam valutáját pedig *papír-valutának* szokták nevezni.

Ezen valuta természetesen lényegesen különbözik a fémvalutától, mert míg a fémpenzeknek egyúttal áruértékek is van, és mint ilyenek, a nemzetközi forgalom tárgyát képezik, addig a papírpénznél az anyagérték teljesen hiányozván, az a nemzetközi forgalomban alig szerepelhet.

Mindezekből kitűnik, hogy a nemes fémekből vert pénz értéke ép úgy, mint minden más árué, egyrészt a szükséglet nagysága, tehát a használati érték mérve, másrészt a nemes fémek termelési költsége szerint változhatik ugyan, de annak használati értékét *az állam a törvényes fizetési eszköz meghatározása által tetemesen fokozhatja és állandóbbá teheti*. Mielőtt tehát a legezlszerűbb és legjobb valuta-rendszerre nézve fölállított legujabb tudományos elméleteket tárgyalnók, szükségesnek látszik ismerni azon valuta-rendszert, mely az egyes államokban a legujabban

megindult eszimeozgalom korában létezett, és ennek alapján figyelemmel kísérni azon hatást, melyet jelentékenyebb írók a fennálló valutarendszer megváltoztatására vagy módosítására gyakoroltak.

Az arany, mint államkincs, az ókorban, főleg Egyiptomban és Ázsiában, igen jelentékeny szerepet játszott ugyan, de a macedoni uralom fénykorától és a római császárság korszakától eltekintve, mint forgalmi eszköz mindenütt az ezüst pénz szerepelt. Az ókorban általában ezüstpénzzel éltek és az aranyvaluta hazájában, Angolországban, az 1272. évben vert aranypénzek csakhamar visszafolytak az állampénztárba és nem voltak forgalomban tarthatók. Csak az olasz kereskedelmi államok fölvirágzása korában kezd Európában az aranypénz a nemzetközi forgalomban szerepelni. A múlt század végén és a jelen század elején végre több állam az aranyat és ezüstöt egyenjogú törvényes fizetési közegnek (legal tender) jelenté ki és így meghonosítá a törvényes fizetés kettős módját, (»Le double mode de payement légal,« — mint Wolowsky mondja).

Az északamerikai Unio államai, mindjárt függetlenségük kivivása és önálló állami szervezkedésök után, 1792-ben híres államférfiuk: *Hamilton* indítványára a kettősvaluta rendszerét fogadták el és ez alapon 1834 és 1837-ben alkotott törvényeik által részletesen szabályozták a pénzverési jog gyakorlatát és a törvényes fizetés módozatait. A hatvanas években dult polgárháború az állam pénzügyeit annyira kimeríté, hogy a szövetséges kormány az amerikai bankok által az államkincstárban letéteményben levő nemes érczetre utalványokat bocsájtott ki, melyek zöld hátukról »greenbacks«-nek neveztetek és 1879. január hó 1-ig kényszerforgalommal birtak. Az amerikai pénzrendszert szabályozó törvények mind a kényszerforgalom ezen időszaka alatt alkottattak. Az 1873. évi február 12-én kelt törvény az ezüst dollár veretését beszüntette és ez által tényleg az aranyvaluta lépett volna életbe, ha az államjegyek ez időben kényszer forgalommal fölruházva nem lettek volna. Del Mar, az egyesült államok statisztikai hivatalának volt igazgatója, azt állítja, hogy az 1873. évi

törvénynek nem volt más célja,¹⁾ mint az 1834. és 1837. évi törvényeknek egy összefüggő egészbe leendő összefoglalása; az egyes államok képviselőinek legnagyobb része nem is sejté, hogy az állami pénzverde igazgatója által bemutatott pénzverési codex a törvényes valutarendszer megváltoztatását czélozza. Amerikában ezen időben papírpénzzel éltek és így alig gondolt vele valaki, hogy azon pénznemnek sorából, melyek ezüsből verhetők, a »dollar« szó egyszerűen ki volt hagyva, csak később lettek erre Del Mar által figyelmeztetve, mire azután az 1873. évi törvény azon alattomos szándékának meghiusítása céljából, hogy a kényszerforgalom megszűnte után az arany legyen az egyetlen törvényes fizetési közeg, — alkottatott a *Bland-bill*.

Bland Richárd, Missouri egyik képviselőjének indítványára, 1878. február 28-án egy törvény hozatott, melynek értelmében az állami pénzverdék fölhatalmaztattak havonként 2–4 millió dollárnyi összeg erejéig az arannyal szemben 1 : 15'98 értékarány szerint ezüst dollárokat verhetni, melyek ép úgy, mint a forgalomban megmaradt régibb ezüst dollárok, teljes névértékek szerint törvényes fizetésül elfogadandók. Az amerikai unió államainak új elnöke: Cleveland, az aranyvaluta híve lévén, mindjárt első, 1885. évi február hóban kelt üzenetében a Bland-bill fölfüggesztését sürgette, a kamara azonban ezen kérdés tárgyalását ugyanazon évi december 1-én megnyíló ülészakára halasztá. A Bland-bill fölfüggesztése eddig nem következett be és legközelebb nem is várható, mert az 1886. évi február hóban az alsó kamarában Bland egy határozati javaslata, mely az állami kincstárnak az ezüst fizetések korlátozását czélzó műveletei ellen irányul, 168 szóval 88 ellenében elfogadtatott s így a fennálló vegyes valutarendszer hívei a kamarában nagy többségben vannak.

Franciaországban és az 1865. óta fönnálló u. n. latin

¹⁾ Ezzel szemben fölhozatik, hogy ezen törvényjavaslat a kongressus indítványára 13-szor lőn kinyomatva, a két kamarában összesen öt napig tárgyalva és a tárgyalások az országgyűlési naplóban 144 hasábra terjednek. *Soetbeer* : Neue Freie Presse. 1886. jan. 15. szám.

pénzügyi unió egész területén szintén a kettős valuta rendszere képezi a törvényes pénzrendszert, bár újabban többféle megszorításokkal. A latin pénzügyi konventió alapját Franciaországnak 1803-ban, a nagy forradalom korszakában, a forradalom 11 évében hozott törvénye képezi. Ezen törvény értelmében egy ezüst franc 5 gramm ezüsből áll $\frac{9}{10}$ finom tartalommal; egy 20 francos arany pedig 6.450 grammot nyom szintén $\frac{9}{10}$ finom tartalommal, tehát egy kilogramm arany 155 darab 20 francos értékét képviseli, vagyis 1 kilogramm ezüst = 200 franc és 1 klgrm. arany = 3100 franc, s így az ezüst értéke úgy viszonylik az aranyhoz, mint 1 : 15.5-hez. Ezen pénzrendszer alapját az egy francos ezüst pénz képezi, mely $4\frac{1}{2}$ gramm ezüst és $\frac{1}{2}$ gr. vegyüleből áll és 29 ctigr. arannyal egyenértékűnek tekintendő. ¹⁾

Svajcz, Olaszország és Belgium 1803 óta minden összebeszélés nélkül ugyanilyen pénzláb szerint verték az 5 francos ezüst- és 20 francos arany pénzt, 1865-ben Frère-Orban, Belgium nevében fölhivta a francia kormányt, hogy azon államokat, melyek anúgy is egyforma pénzrendszerrel élnek, szólítsa föl egy pénzügyi szövetség »union monétaire« megkötésére. ²⁾ 1865. december 23-án az unió a következő főelvek alapján jött létre :

1. A szövetséghez tartozó államok kötelezik magokat arra, hogy összes arany és ezüst érmeik súlya, finom tartalma, alakja, pénzlába és névértéke tekintetében azonos eljárást fognak követni.

2. Az aranypénzek és az 5 francos ezüst érem $\frac{900}{1000}$ finom tartalommal, ellenben a 20 és 50 ctimes, továbbá az 1 és 2 francos ezüstpénz csak $\frac{835}{1000}$ finom tartalommal verendők.

3. Az aranypénzek és az 5 francos ezüst az unió minden államainak pénztárainál, bármely állam verte is azokat, föltétlenül elfogadandók, a többi ezüstpénzeket ellenben

¹⁾ »Cinq grammes d'argent au titre de neuf dixième de fin, constituent l'unité monétaire, qui conserve le nom de franc.« A törvény szavai.

²⁾ A latin unió történetét érdekesen adja elő *Hegedüs* 1886. évi apr. 5-én tartott akadémiai fölolvasásában : A latin államok pénzszövetsége 1865—1885. Budapesti Szemle 1886. aug. 185—232. l.

csak 100 frc erejéig köteles a másik állam pénztára elfogadni és minden állam köteles kívánatra a másik állam pénztáránál levő ilyen pénzeit arannyal vagy 5 frcos ezüsttel beváltani.

4. Minden állam kötelezi a maga alattvalóit, 50 frc erejéig, nem teljes értékű saját ezüst pénzeinek elfogadására.

5. Az egyes pénzdarabnál megengedett finomsági eltérés (remedium $\frac{2}{1000}$), a kopási maximum pedig $\frac{1}{2}\%$ -ban állapítottatott meg.

6. Minden állam, mely ezen elveket elfogadja, csatlakozhatik az unióhoz.

Spanyolország, Románia és Görögország pénzrendszerét egészen a latin unió elveinek megfelelőleg szabályozta ugyan, de tényleg az unióhoz csak Görögország csatlakozott 1868-ban.

A szövetség tartama 15 évre állapítottatott meg, de még ezen határidő lejárta előtt (1880. jan. 1-én) már 1874-ben szükségesnek mutatkozott, az ezüst értékének csökkenése folytán, az 5 fr.-cos ezüst pénz szabad verésének jogát tetelesen megszorítani és 1878-ban teljesen megszüntetni, ez utóbbi évben a szövetség tartama 1885 december 31-kéig hosszabbítottatott meg, 1885 november havában pedig Olaszország, Franciaország, Sváicz és Görögország az unionak újabb 5 évre, 1891. január hó 1-ig leendő meghosszabbítását határozták el, kimondván egyúttal, hogy azon esetre, ha azt lejárat előtt föl nem mondják, úgy az mindenkor egy újabb évre meghosszabbítottnak tekintetik. Ezen új egyezség szerint az öt frankos ezüst és aranypénzek veretését az unió államai végleg beállítják, ellenben minden egyéb aranypénz veretését az eddigi megállapodások szerint folytatják. A pénzverésnek eddig főnállott összes feltételei jövőre is érvényben maradnak.

Teljes értékű 5 frcos ezüstpénzek újból verése csak a szerződéses államok egyhangúlag hozott határozata alapján engedhető meg. Ha valamelyik állam e nélkül 5 frankos ezüstpénzeket verne, vagy az unió lejárta előtt abból kilépni akarna, köteles a többi államok területén forgalomban levő összes ötfrancos ezüst pénzeit kívánatra teljes értékben

aranyra beváltani. Minden állam, úgy mint eddig, csak annyi váltópénzt verhet, a mennyi az illető állam lakosai számának, egy lakóra 6 francot számítva, megfelel. ¹⁾ Más állam ezen unióba csak valamennyi szerződéses állam beleegyezésével léphet be.

A *belga állam* képviselője: *Pirmez*, a beváltásra vonatkozó pont miatt megtagadta az unióba való belépést, mert a többi államokban és névleg Franciaországban forgalomban lévő 5 francos belga ezüstjét aranyért beváltani vonakodott. Franciaországban és az unio többi államaiban ugyanis 250 millió franc belga veretű öt francos ezüstpénz volt forgalomban, ellenben a Belgiumban lévő hason minőségű idegen pénzek csak 100 millió frerra rúgtak, s így Belgium 150 millió franc ezüstöt lett volna kénytelen névérték szerint aranyra beváltani, a mi 30 millió franc veszteséggel járt volna. A régi szerződés az unio felbontása esetére a beváltásról nem intézkedett és így Belgium a beváltási kötelezettséget egyáltalán vonakodott beismerni, míg végre abban történt megállapodás, *hogy Franciaország Belgiummal szemben 100 millió franc erejéig lemond a beváltási kényszer jogáról, Belgium ellenben kötelezi magát arra, hogy az általa kibocsájtott ezüst pénzeknek a kereskedés és forgalom útján való visszaömlése elé semmiféle akadályokat gördíteni nem fog.* Erre azután Belgium is hozzájárult az unio meghosszabbításához.

Tekintve azon körülményt, hogy a latin unio államai már 1878 óta nem vernek teljes értékű ezüstpénzt és hogy a szövetség felbontása után egymás államaiban forgalomban lévő öt fr.-cos ezüstjüket aranyra beváltani kénytelenek, tulajdonképen inkább aranyvaluta, mint kettősvaluta létezik ezen szövetségben álló államok területén. Kettős valutáról ma már csak annyiban lehet itt szó, a mennyiben ez idő szerint 3100 millió franc francia, 400 millió olasz, ugyanannyi belga és 10 millió franc görög és svajczi veretű

¹⁾ E szerint Franciaország 256 millió-, Görögország 15-, Olaszország 182- és Svajcz 19 millió franc erejéig verhetnek váltópénzt; — Belgium pedig 33 franc erejéig. A szerződés megkötése alkalmával forgalomban lévő váltó pénz ezen összegbe betudandó.

5 frcos van teljes névérték és az aranyhoz viszonyítva, az 1 : 15¹/₂ arány szerint forgalomban.

Ezeket és Németországnak 3 márkás tallérjait nevezi Cernuschi érczatalványoknak »assignats metalliques.«¹⁾ Ugyanezen államokban, az 1865 előtti időt is számítva, összesen 6000 millió francnyi 5 frcos ezüst pénz lett kiverve.

A latin uniónak fő célja az lett volna, hogy a nemes fémekből vert pénzek értékének a nemzetközi forgalomban is a lehető legnagyobb állandóságot adják; és hogy főleg azon áringadozást akadályozhassák meg, melynek az arany és ezüst egymáshoz való értékviszonyára nézve alá van vetve, és mely a nemzetközi forgalmi értékek meghatározásánál oly zavarólag hat. Azon időben, midőn az unió létre jött, a legtöbb európai állam az ezüstöt használta leginkább mint forgalmi értéket és így a pénzrendszer alapját legtöbb helyütt az ezüst-valuta képezte.

Ausztria-Magyarországban, Hollandiában, Oroszországban és valamennyi német államban, mint egy közös »Zollverein«-hez tartozó területen, ezüstvaluta uralkodott. Az ezüst részint ezen okból, részint a kaliforniai bányákból Európába özönlő arany nagy mennyisége folytán, értékében az aranyhoz viszonyítva növekedőben volt. Egy uncia ezüst ára a londoni piacon 59 pennyről 61-re emelkedett és csak 1872-től kezdve szállott le ismét évről-évre, míg végre ma már csak 45¹/₃ pennyn áll. Ez a nagy értékváltozás idézte elő leginkább a valutakérdésnek oly beható és széles terjedelmű tárgyalását az utóbbi időben, mert azon nagy gazdasági átalakulást, mely annyira jellemzi korunkat, az előbbi fejezetekben tárgyalt okokon kívül, nem csekély mértékben az államok azon pénzügyi rendszabályai idézték

¹⁾ *Bamberger*: Die Schicksale des Lateinischen Münzbundes. Ein Beitrag zur Währungspolitik 1885. — *Soetbeer*: Die Krisis der lateinischen Münz-Union. Neue Freie Presse 1885. évi augusztus 18. és 19-iki szám. — *Cernuschi*: Les assignats métalliques. Articles tirés du »Siècle.« 1885. — *Burckhardt*: Das schweizerische Münzwesen und der Pariser Münzvertrag (1878.) Hildebrand Conrad Jb. für Nationalök. u. Stat. 32. k. 370. l. *Hegelüs*: A latin államok pénzszövetsége a Budap. Szemle 1886. évf. 116. k. 185. sk. l.

elő, melyek által kijelölték azon fémeket, melyet az állami pénzürték alapjául kívánnak tekinteni. Ujabban mindig általánosabb lön az államok azon törekvése, hogy az *aranyat* tegyék pénzverési rendszerük alapjává.

Angliában 1816-ig kettős valuta létezett, ekkor azonban egy parlamenti törvény az aranyat jelenté ki egyedüli törvényes fizetési közegnek és 1817 január 1-től kezdve senki sem köteles 40 shillingnél nagyobb összeget fizetés fejében elfogadni. Egy font aranyból $44\frac{1}{2}$ guinea és 1 angol font ezüstből 62 shilling veretett. Az aranypénzek 20 shillinges (Livrestering, vagy sovereign) és 10 shillinges $\frac{1}{2}$ Lstrlingből állanak.¹⁾

Portugáliában 1855 és *Németalföldön* 1875 létezik arany-valuta, *Svédország, Norvégia* és *Dánia* pedig 1872 és 3-ban pénzügyi szövetségre léptek az aranyvaluta behozatala czéljából. Mindez az arany használatát annyira növelte, hogy a latin uniónak lehetetlen volt a két fémnek értékét szilárd alapokra helyezni, mert minden ez irányú törekvés teljesen és végleg megghiusult Németországnak a valutás államok sorába való belépése által, melynek hatásait és átalakító befolyását az egész gazdasági életre a jövő §-ban ismertetjük.

Allardnak,²⁾ az amerikai pénzverdék igazgatója, *Burchard* által közölt adatok alapján, 41 államról az 1884. évre összeállított adatai¹⁾ szerint volt:

7 aranyvalutás állam	56 millió lakóval
24 kettős » »	288 » »
7 ezüst » »	404 » »
3 kényszerforgalommal bíró	151 » »

Ennél rendszeresebb és áttekinthetőbb *Neumann-Spallardnak* 1879-re készített összeállítása,³⁾ mely az újabb adatokkal általunk kiegészítve, ekként tünteti föl az álla-

¹⁾ »Egy font sterling, mondja 1844-ben *Peel* *Róbert* a pénz-rendszer revisiója alkalmával, egy bizonyos mennyiségű arany, mely súlyát és finomságát meghatározó bélyeggel van ellátva.«

²⁾ *Allard* : La crise. 38. és 39. l.

³⁾ *Neumann-Spallart* : Weltwirthschaft. 1879. évf. 231. sk. l.

mok és azok lakószámának a valutarendszer szerinti csoportjait:

I. Kettős valuta létezik:

Az északamerikai unió államaiban (1880) ¹⁾	50.440,000	lakóval
Franciaországban (1881)	37.672,000	>
Olaszországban (1881)	28.459,000	>
Belgiumban (1880)	5.519,000	>
Spanyolországban (1877)	16.333,000	>
Egyiptom (1882)	6.817,000	>
Oláhország (1882)	5.376,000	>
Columbia (1881)	3.500,000	>
Algír (1881)	3.310,000	>
Svájc (1880)	2.846,000	>
Bolivia — —	2.800,000	>
Chile (1875)	2.100,000	>
Finnland (1880)	2.000,000	>
Venezuela (1881)	2.000,000	>
Görögország (1879)	1.979,000	>
Szerbia (1881)	1.700,000	>

Összesen: 172.351,000 lakóval.

II. Ezüst-valuta van:

Chinában	405.000,000	lakóval *
Angol-Indiában (1881)	208.880,000	>
Oroszországban	81.598,009	>
Ausztria-Magyarországban (1880)	37.882,000	>
Hollandi Keletindiában (1882) .	28.000,000	>
Mexikóban	9.800,000	>
Siam	5.700,000	*
Közép-Amerika öt államában .	2.800,000	>
Ceylon	2.700,000	>
Peru	2.700,000	>
Ecuador, Paraguay és Uruguay .	1.700,000	>

Összesen: 779.868,000 lakóval.

III. Aranyvalutával él:

A német birodalom (1880)	45.234,000	lakóval.
Nagy-Britannia (1881)	35.246,000	>
Japán (1880)	36.000,000	>
Brazília (1872)	11.000,000	>
Törökország — —	5.500,000	>
Persia — —	5.000,000	>

¹⁾ A népszámlálás vagy becslés éve.

Svédország	(1880)	4.565,000 lakóval
Portugal	(1878)	4.500,000 »
Németalföld	(1879)	4.012,000 »
Angol gyarm., Afrika, Ausztrália és Amerikában		7.500,000 »
Dánia	(1880)	1.969.000 »
Norvégország	(1880)	1.910,000 »
Argentini köztársaság	(1880)	2.540,000 »
Összesen :		164.976,000 lakóval.

E szerint tehát ma is az ezüst értéket használó lakosság van többségben, miután az itt kimutatott államokban közel 780 millió ember él ezüsttel és csak 172 millió kettős valutával, végre 164 millió arannyal. De a pénz értékére mégis azon államok egy része gyakorolt újabb időben döntő befolyást, melyek arany-valutával éltek, részint azért, mert a nemzetközi kereskedés terén épen ezek az államok uralják a helyzetet, mint például Anglia; részint pedig, mert az ezüstvalutás államok egy része, névleg a mi monarchiánk és Oroszország, kényszerforgalomban lévő papírpénzt használnak, és így az egyik vagy másik nemes fém irányában elfoglalt törvényes állásuk az illető fém értékére semmiféle hatással nincsen. Azon nagy értékingadozást, mely újabban a nemes fémeknél mutatkozik, és mely egyrészt a főbb államok pénzügyrendszerének megváltoztatására, más részről pedig a valutakérdés elméletére vonatkozó nézetek átalakulására oly döntő befolyással volt, főleg Németországnak érmepolitikája idézte elő, miért is a mai állapot behatóbb ismertetésénél Németországot kell kiinduló pontul vennünk.

14. §. Az aranyvaluta elmélete és Németország újabb valuta-rendszerének következményei.

Az európai államok a legújabb időkig, az egyetlen Anglia kivételével, vagy az ezüstöt, vagy mind a két nemes fémet együttesen használták az állami pénzérték meghatározásának alapjául. Az aranyérték csak újabban kezdett elterjedni. Az egyféle érték elméletének első tudományos fejtegetése *Chevalier*: »De la Monnaie« című művének 1850. évi első kiadásában található, ki az általa javasolt

»simple étalon« és később »monometallisme«-nak nevezett egy valutás rendszer meghonosítására az ezüstöt ajánlotta és csak akkor, mikor az ezüst értéke csökkenni kezdett, szegődött az *aranyvaluta* hiveihez.

Hoffmann már 1838-ban megjelent művében (»Die Lehre vom Gelde«) az aranyat tekinti azon fémnek, mely egy általános értékmérő követelményeinek leginkább megfelel, és ezt az arany kiváló becsének, ritkaságának és nagy használhatóságának tulajdonítja. Egy font szinarany értékét $15\frac{2}{3}$ font ezüsttel, 1600 font rézzel és 9700 font vassal veszi egyenlőnek.

Az aranyvaluta védelmére kelő tudományos irodalom főleg az 1860-ik év után indul meg, és különösen Németországban kezdtek az aranyvaluta egyedüli tudományos jogosultságát nagy hévvel hirdetni.

Az 1867. évi párisi kiállítás alkalmával tartott pénzügyi konferencián az arany találtatott egyedül alkalmasnak egy nemzetközi pénzegység megvalósítására. Ausztria csak úgy volt hajlandó a latin unióba lépni, ha Franciaország aranyvalutát hoz be, és az 1869. évi francia enqueté csakugyan az aranyvaluta behozatala mellett nyilatkozott.

»Am Golde hängt, zum Golde drängt — doch Alles!« E szavakkal jellemzi Wagner Adolf a valuta-kérdésre vonatkozó újabb nemzetgazdasági irodalmat. Az aranyvalutának egyik legrégebb híve Németországban *Soetbeer*, a ki már 1856-ban megjelent emlékiratában ¹⁾ Németországnak az aranyvaluta behozatalát javasolta; csakhogy ennek kivitele mindaddig, míg Ausztria is a német szövetséghez tartozott, elháríthatatlan nehézségbe ütközött, de miudjárt 1867-ben Ausztriának a német szövetségből való kilépése, és a Majna által határolt észak-német államok szövetségének létrejötte után megindult a mozgalom az aranyvaluta mellett. A német kereskedelmi gyűlés (Deutscher Handelstag) állandó választmánya 1867-ben pályadíjat írt ki azon módokat meghatározására, a melyek segítségével

¹⁾ Denkschrift, betreffend die Einführung der Goldwahrung in Deutschland mit besonderer Rücksicht auf die Hamburger Bankvaluta. 1856.

legcélszerűbben lehetne az ezüst valutáról az aranyra áttérni. A bírálóbizottság a beérkezett művek közül háromat ítelt jutalomra méltónak, melyek mindenike más-más szempontból tekintetett a kérdés megoldására becsesel bírónak.¹⁾ Értekezéseiket a német kereskedelmi gyűlés maga tette közzé, *Weibezahn* pályadíjasművét pedig (Zur deutschen Münzreform), e szerző czikkeinek és röpiratainak egész sora követte, melyek mindannyian az aranyvaluta rögtöni meghonosítását sürgetik²⁾. Grote és Millauer tisztán gyakorlati szempontból tárgyalják a kérdést, fejtegetéseik tehát sem elvi jelentőséggel, sem általános érdekellemmel ma már nem bírnak, egyedül azon körülmény érdemel megemlítést, hogy az aranyvalutára való átmenetel összes költségeit 18 millió ezüst tallérra számították, a mennyibe már, mint alább látjuk, az ezüst készlet *felének* bevonása került, — *Weibezahn* irataiban főleg a kettős valuta lehetetlenségét fejtegette és az aranyvalutát a mi pénzüinknek megfelelő aranyforintra kívánta alapíttatni, 10 arany forintot 25 frankkal véve egyenlőnek. A francziák által fizetendő hadisarcz még meg sem volt állapítva, midőn *Weibezahn* egy német nemzetgazdasági folyóiratban már is a mellett szólalt fel, hogy az ezüstpénz a forgalomból kivonassék és csak mint váltópénz használtassék, a bevont ezüst helyett pedig azonnal aranypénz veretessék, és az ebből származó veszteség a hadi sarczból fedeztessék.

A német nemzetgazdákknak 1871-ben Lübeckben tartott kongresszusa *egyhangúlag* az aranyvaluta mellett nyilatkozott és annak azonnal leendő megvalósítására az időt lehető legalkalmasabbnak nyilvánítá. Az 1871. évi decz. 4-iki német birodalmi törvény valóban meg is tette az első intézkedéseket az aranyvaluta életbeléptetésére. E törvény egy birodalmi aranypénz (Reichsgoldmünze) veretését

¹⁾ Uebergang zur Goldwahrung. Eine Sammlung von Preisschriften. Berlin. 1868.

²⁾ Zur deutschen Münzreform. 1868. — Der Goldgulden. 1869. — Kritische Umschau auf dem Gebiete der Vorschläge z. deutschen Münzreform. 1870. — Deutschlands Uebergang z. Goldwahrung. Hildebrandt Conrad Jb. f. Nat. ök. 1870. évf. 13. k. 144. l.

rendeli el, melyből $139\frac{1}{2}$ darab egy font finom aranyat tartalmaz (1. §.)

Egy ilyen aranypénz $\frac{1}{10}$ -ed része »mark«-nak neveztetik és 100 fillért (Pfennig) foglal magában (2. §.) A pénzegység a *márka*. A 10 márkás aranypénzen kívül még 20 márkás aranyok is veretnek; ezek ép úgy, mint a 10 márkások, 900 rész arany és 100 rész rézből álló öntvényből veretnek. (3. és 4. §§.) A birodalmi kanczellár fölhatalmaztatik a birodalom egész területén forgalomban levő nehéz sulyú ezüst pénzeket (többnyire tallérok) bevonni és ennek költségeit a birodalmi pénztár (hadisarcz) készletéből fedezni. (11. §.) A régi veretű aranypénzek szintén bevonandók és helyettök új aranypénzek veretnek. Az 1873. évi július 3-iki birodalmi törvény ezenkívül még 5 márkás aranypénz veretését is elrendeli, egy font aranyra 279 darabot véve (2. cikk); ezenfelül a márka-rendszer szerint még ezüst-, nikkell- és rézpénzek veretnek. Ezüstről 5 márkás, 2 márkás, 1 márkás, 50 és 20 filléres pénzek veretnek oly módon, hogy egy font ezüstről 100 márka kerüljön ki. (3. cikk.) A régi ezüst és más váltó-pénzek bevonása és az új pénzek veretése a birodalom számlájára történik, de minden ezen fönt elősorolt pénzekből nem verhető több, mint fejenként 10 márka ezüst és $\frac{1}{2}$ márka egyéb váltó-pénz. (4. cikk.) — *Azon időponttól fogva, melyben az 1871. évi törvény által meghatározott birodalmi aranyérték (Reichsgoldwährung) életbe lép, senki sem köteles 20 márkánál nagyobb összeget birodalmi ezüst pénzben, és egy márkánál többet réz- és nikkelpénzben elfogadni.*

A birodalmi és országos pénztárak azonban ezen pénzeket bármely összeg erejéig kötelesek fizetés fejében elfogadni, vagy aranyra beváltani. (9. cikk.) — Magánosok számlájára a birodalmi pénzverdék más pénzt, mint 20 márkás aranyat, nem verhetnek. (12. cikk.)

Az 1873. évi birodalmi törvény által kilátásba helyezett fejedelmi rendelet az aranyvaluta föltétlen életbeléptetését illetőleg azonban még ma sem lett kibocsátva, hanem a helyett 1876. január hó 6-án egy birodalmi törvény hozatott, mely elrendeli, hogy a régi veretű ezüst tal-

lérok 3 márka aranyértékben, tehát névértéköknek megfelelőleg, bármely összeg erejéig fizetésre használhatók. *Minthogy pedig a kormány ezen ezüst tallérok további bevonását az 1879. év május havában fölfüggeszté, a német birodalomban ma szintén a kettős valuta egy neme van érvényben, mert az ezüst talléroknek az arany márkához való viszonyát törvény állapítja meg.* E tallérok számát a hivatalos adat 117 millió darabra (a 3 márka) becsüli, Dechend ellenben az osztrák veretűeket is számítva, mert a törvény ezekre is kiterjed, közel 133 millió darabra becsüli azokat.

A német birodalomnak ezen állapota, a valuta kérdés mai állásának megítélése szempontjából, különös fontossággal bír, mert a valuta-kérdés legújabb irodalma csaknem kivétel nélkül azon tapasztalatokból indul ki, melyek a német birodalmi aranyvaluta életbeléptetése körül tétettek, és korunk egész gazdasági válsága az ezüst azon elértéktelenülésével hozatik kapcsolatba, melyért a német birodalmat tömeges ezüst-eladásai miatt okozzák.

Németország, *Arendt*¹⁾ számításai szerint, az aranyvaluta megvalósíthatása céljából 1875-től 1878 december végéig 6.727,151 vámfont ezüstöt adott el, és az eladásból 66.238,015 márkával vett be kevesebbet, mint a mennyi az arany 15¹/₂-szer magasabb értékének megfelelt volna.

Minthogy pedig az ezüst-eladás fölfüggesztéseig, vagy is 1879 május hó 16-ikig még 394,000 vámfont ezüst adott el, tehát Németországnak az ezüst eladása, illetőleg bevonásából származó összes értékvesztése *Arendt* számítása szerint 73.2 millió márkát tenne.

Dechend, a német birodalmi bank elnöke, 1879. évi június hó 18 án tartott parlamenti beszédében közel 72 millió márkára becsülte a szenvedett veszteségeket. A »Freihandels-Correspondenz« ellenben néhány nappal a birodalmi gyűlés fönnemlített ülése után csak 39.3 millió márkára becsüli azokat, mert az ezüst eladás által szenvedett veszteségből a váltópénz veréséből származott nyereséget levonni kívánja. *Dechend* és *Arendt* ellenben a váltópénzt állam-

¹⁾ *Arendt*: Die Vertragsmässige Doppelwährung 1880. I. k. 7. és k. 1.

adósságnak tekintik, a mi az 1873. évi törvény intézkedéseinek csakugyan meg is felel. (9. czikk. 1. f.) Egyébiránt ezen nyereség aranyvaluta nélkül is elérhető lett volna. — *Soetbeer* ¹⁾ végre az összes érték-veszteségeket 44 millió márkára, *Haupt* ²⁾ ellenben 96481136 márkára becsüli!

Különben bármekkora volt légyen is a német birodalmi kincstár vesztesége, ez távolról sem birhat oly nagy fontossággal a valuta-kérdés megítélése szempontjából, mint azon további következmények, melyekkel az ezüstnek Németország valuta-politikája által okozott *elértéktelenítése* járt, és a melyek az utóbbi évek legjelentékenyebb eseményeit képezik a gazdasági élet terén. A valuta-kérdésre nézve beállott nagy átalakulás a tudományos irodalom terén főleg azon gazdasági jelenségeknek eredménye, melyek az ezüst nagymérvű értékcsökkenése folytán következtek be. Minő állást foglal el valaki ma a valuta-kérdésre nézve, az főleg attól függ. minő okoknak tulajdonítja az ezüst elértektelenülését.

Amerika fölfedezése előtt az arany 12-szer oly drága volt, mint az ezüst (1 : 12), azután 13¹/₂ és 14 között ingadozott, míg végre a jelen század kezdetétől fogva 1871-ig 15₂—15₃ között változott, vagy is egy uncia ezüst ára 59—62 pence volt. 1871 óta úgyszólván minden megszakítás nélkül évről-évre csökken az ezüst ára, és ennek megfelelőleg növekszik az arany értéke az ezüsthöz képest, tehát az arany mindig drágább, az ezüst évről-évre olcsóbb lesz, mint azt a következő tabella mutatja:

Év	Egy st. uncia ezüst ára a londoni piacon	Az arany értéke az ezüsthöz viszonyítva
1871 :	60 ₂ pence ³⁾	15 ₂
1872 :	60 ₂	15 ₂
1873 :	59 ₂	15 ₂
1874 :	58 ₂	16 ₁

¹⁾ *Soetbeer* : Wirkungen der Silberentwärtlung. Hildebrand-Conrad Jb. f. Nat. ök. 1884. VIII. Ujř.

²⁾ *Haupt* : Wahrungspolitik. u. Munzstatistik. 1884.

³⁾ Egy pence = 5 o. 4 krajczár. Egy uncia (ounce) az angol (Troy-) fontnak ¹/₁₂ része = 31₁₀₄ gramm. Egy standard uncia ezüst, 31₁₀₄ gramm súlyú ezüst 5 o. 4 krajczár rész szinezüst tartalommal. Egy troy-font 373¹/₄ gramm. Hajdan Troyes francia város mértéke.

Év	Egy st. unica ezüst ára a londoni piacon	Az arany értéke az ezüsthöz viszonyítva
1875 :	56 ₇	16 ₅
1876 :	52 ₀	17 ₈
1877 :	54 ₉	17 ₂
1878 :	52 ₁	17 ₀
1879 :	51 ₄	18 ₄
1880 :	52 ₄	18 ₀
1881 :	51 ₁	18 ₂
1882 :	51 ₁	18 ^c
1883 :	50 ₀	18 ₀
1884 :	50 ₈	18 ₅
1885 :	47 ₅	19 ₀
1886 :	45 ₄	20 ₈

Az angol parlament már 1876. július hóban küldött ki egy bizottságot, mely *Goschen* elnöklete alatt az ezüst elértéktelenülésének okaival foglalkozott és azokat a következőleg állapította meg:

1. Az ezüst-termelés növekedése az éjszakamerikai Unio államaiban, különösen a nevedai bányákban.

2. Angol-India Londonban székelő kormányzóságának azon intézkedése, hogy a szokásos ezüst-szállitmányok helyett az indiai államkincstárta utalt váltókat küld Indiába, ezekkel azután leszámítolás utján és más módon számos fizetés kiegyenlítettik, és így főleg a nagyobb forgalom számára ma Indiában sokkal kevesebb ezüstre van szükség, mint az »India Council Bills« név alatt ismert kormányváltók meghonosítása előtt.

3. Az ezüst demonetizálása Németországban és a Skandináv államokban.

4. Az ezüst forgalmi pénzek magán-számlára szabadon engedélyezett veretésének megszüntetése.

Ezenkívül van még egész sora azon okoknak, melyek az ezüst értéktelenülésére befolyással vannak, úgy mint: az ezüst termelési költségeinek, részint a nagy technikai haladások, részint a higanynak — mely a hidegolvasztás legfontosabb segédanyaga, — nagy árcsökkenése által elért kisebbedése; ¹⁾ az aranynek fényüzési és ipari czélokra

¹⁾ A higany ára 240 frtról 80 frtra szállott le, pedig a comstocki (nevedai) bánya maga évenként 20.000 palaczk higanyt fogyaszt.

folyton növekvő fölhasználása, és az ezüst-használat csökkenése. Az ezüstöt főleg azon újabb időben nagyon elterjedt félezüst cikkek szorítják ki a tömegesebb használatból, melyek, mint a china-ezüst, alpacca stb. bizonyos %^o-ig ezüstöt is tartalmaznak.

De mindezen és még más okok daczára, minők a még alább említendő aranyjáradékok és aranyban fizetendő vámpok, mégis főleg azon négy főoknak kell az ezüst folyton növekvő elértéktelenülését tulajdonítani, melyeknek azt az angol bizottság már 1876-ban tulajdonítá. Minthogy pedig az egyes írók újabb időben főleg a szerint foglalnak állást az arany, vagy a kettős valuta mellett, a mint az egyik vagy másik okban vélik inkább az ezüst-elértéktelenülés főokát fölismerhetni, tehát okvetetlen meg kell érintenünk azon adatokat, melyek az egyik vagy másik oknak befolyását bizonyítják, *Söthbeer*, az aranyvaluta legtudományosabb képviselője Németországban, egy külön tanulmányt szentelt ezen adatok föltüntetésének, ¹⁾ melyből a legfőbb eredményeket, más forrásokból vett adatokkal kiegészítve, a kérdés bővebb megvilágítása czéljából átvenni szükségesnek tartjuk, hogy így a kettős valuta alább említendő érveit alaposabban megitélhessük.

A mi az angol Select Committee által fölemlített első pontot illeti, erre nézve a nemes fémtermelés adataira utalunk, melyekből kitűnik, hogy az ezüst-termelésnek 1882 óta mutatkozó csökkenése daczára, az ezüst ára folyton tovább hanyatlik. A mi pedig az amerikai unió nevedai bányáit illeti, melyek mesés gazdagságának szokták leginkább az ezüst árhanatlását tulajdonítani, ezek ezüst termelése évről évre csökken és a termelés évi értéke ma már 12 millió dollárról 7 millió dollárra szállott alá, a nélkül, hogy az ezüst árai további csökkenését ezen körülmény megakadályozhatta volna. Különben a nevedai bányák nemcsak az

¹⁾ *Soetbeer* : Probleme der Währungsfrage. Hildebrand-Conrad. Jb. f. Nat. ök. u. Stat. 35. k. Ujf. I. k. 1. sk. 1. — I. még *Mándy* : Valutakérdés a párisi pénzkonferencián. Nemzetg. Szle VI. évf. (1882.) 2. f. 16. sk. 1. és *Nasse* : Demonetisation des Silbers. Holtzendorf-Brentano Jb. f. Gesetzgebung. Ujf. 1877. I. évf. 115—158. 1.

ezüst, hanem az aranykészletet is csaknem hasonló mértékben szaporították; mert a Lod Comstok-bánya Nevedában 40—50% aranytartalommal bir. Az ezüst termelés terén egyáltalán nem állott be oly jelentékeny változás, mely az ezüst értékének oly nagymérvű árcsökkenését megokolhatná. Az aranytermelés újabb időben csökkent ugyan, de mégis nem oly mértékben, hogy az arany értékének oly nagymérvű emelkedését, a minővel újabban találkozunk, — egy-magában megmagyarázhatná.

Sokkal nagyobb fontosságot kell tehát a második oknak, t. i. az indiai kormányváltók behozatalának tulajdonítanunk. Itt mindenekelőtt megjegyezzük, hogy az aranyvaluta hívei főleg Keletindiát és Chinát tekintették azon országoknak, melyek ezüst szükséglete határtalan, és a melyek az ezüstöt nagymennyiségű áru kivitelükért cserébe mindig szívesen fogják venni. India és China kiviteli czikkei, u. m. opium, rizs, gabona, pamut, juta, bőrök, indigo, thea, kávé, selyem stb. Európában és az amerikai Unio államaiban mindig keresett árúk fognak maradni, s így az ezüst Ázsiában mindig vevőre talál. Ehhez járul még azon körülmény, mire Soetbeer különösen nagy súlyt látszik fektetni, hogy Keletindiában és Khinában a kincsgyűjtés és elrejtés szokása még ma is csaknem oly általános, mint az ókori népeknél volt, úgy, hogy az indiaiak, ha pénzre van szükségök, rendszeren ezüst-ékszereket visznek a pénzverdébe, vagy a bankárhoz, hogy ott ezüst-pénzre cseréljék be azt, de a pénzt a bankárnál vagy pénzintézeteknél gyümölcösözés czéljából elhelyezni nem szokták soha, ezt inkább elrejtik a föld gyomrába, a hol azután sok ezüst örökre elrejtve marad. Chinában, egy angol forrás szerint, egy kegyvesztett helytartó vagyonának elkobozása alkalmával 600,000 kilogr. ezüstöt találtak elrejtve.

Mindezek alapján *Soetbeer* szerint az ezüstszükséglet az egész keleten állandóan növekedőben fog maradni, mert:

- a) a keleti népek legnagyobb részénél csak újabb időben veszi kezdetét a terménygazdaságtól a pénzgazdaságra való átmenet és főleg az adónak pénzben való fizetése;
- b) mert a lakosság szegénysége és csekély pénzkészlete az ezüst pénz

általános és csaknem kizárólagos használatára utal; c) mert a kincsgyűjtés az ezüst-készlet nagymérvű fogyasztásával jár.

De épen ezen okok folytán bir az ezüst árára különös fontossággal az ezüst-szükségletnek az indiai kormány-váltók meghonosítása által eszközölt csökkentése. Fizetések váltó-utalványozások által az indiai kormányzatnál mindig szokásban voltak, már az indiai társaság idejében 1.800,000—2.500,000 font sterlingre rúgott az évi váltó-utalványok összege. Mint törvényes intézkedés, ezen kormányváltók 1859 óta állanak fönn, és azok folytonos szaporodását az indiai államháztartásnak teljesen megváltozott pénzviszonyai okozzák. Míg ugyanis az indiai kormánynak Londonba beszolgáltatandó fizetései 1860 előtt évi 5—7 millió font sterlingnél többet nem tettek, addig jelenleg ezen fizetések átlag 17 millió fontra rúgnak, a mi több mint másfél millió kilogramm ezüst mennyiségének felel meg; ezen felül az indiaiaknak az angol piacon teljesítendő privát fizetések is évi 3 millió sterlingre becsülhetők, és így India évenként 20 millió font sterling ezüstöt lenne kénytelen Londonba, illetőleg Angliába küldeni. Ezen összeg legnagyobb része a kormányváltók leszámítolása által, minden ezüst küldemény nélkül történik. India ugyanis újabban főleg vasutak építésére tetemes összegeket vett föl kölcsön, és ezekért a kamat többnyire angol tőkebirtokosoknak fizetendő, tehát a londoni állampénztárba küldendő. Ennek törlesztésére azon váltók kerülnek vissza Londonba, melyeket az angol kormány utalt az indiai pénztárra. Ezüst helyett tehát a váltó folyik vissza, s így India ezüst-szükséglete ez által kisebb lesz, mert 20 millió font sterlingnek ily módon való fizetése által több mint 2 millió kilogramm ezüst elküldése kerülhető el. Kelet-Indiának ezüst termelése nem lévén, ezen ezüstöt Amerika vagy Európából volna kénytelen beszerezni, s így India kereslete ezüst után annál inkább fog csökkenni, mennél inkább növekedik Angliában kötött államkölcsöneinek évi kamata és mennél aktivebb marad India kereskedési mérlege; mert mindaddig, míg az angol polgároknak Indiában teljesítendő fizetések vannak, ezeket

ezüst küldemény helyett ismét a kormányváltóknak Indiába leendő visszaküldése által fogják kiegyenlíteni. Szóval ezen váltók Anglia és India közt fölmerülő fizetéseknel pénz helyett használatnak és csak a különbözetek egyenlítettnek ki, időnkénti leszámítolások által.

Kelet-India nemzetközi kereskedését illetőleg:

Az áru kiviteli többlet a behozatalt levonva tett :	az ezüst beviteli többlet:
1861—70-ig évi átlag 227. ₆ millió rupia ¹⁾ ért.	194 millió márka
1871—80-ig » » 232. ₃ » » »	110 » »
1880—1-ben 214. ₆ » » »	78 » »
1881—2-ben 328. ₆ » » »	107. ₆ » »
1882—3-ban 313. ₉ » 1 »	149. ₆ » »
1883—4-ben 329. ₀ » » 5	128. ₂ » »
1884—5-ben 275. ₅ » » »	145. ₀ » »
1885—6-ban 289. ₂ » » »	174. ₄ » »

Az India Council Bills évi értéke :

187 ⁰ / ₁ — ⁴ / ₅ évi átlag	11.364,000 font sterling
187 ⁵ / ₆ — ⁷⁹ / ₈₀ » »	12.966,000 » »
1881-ben » »	16.270,000 » »
1882-ben » »	12.050,000 » »
1883-ban » »	18.910,000 » »
1884-ben » »	16.970,000 » »
1885-ben » »	11.020,000 » »
1886-ban » »	11.790,000 » »

Míg Soetbeer csaknem kizárólag ezen körülménynek tulajdonítja az ezüst értékcsökkenését, addig az 1877. évi amerikai bizottság az indiai kormányváltóknak erre semmi befolyást sem tulajdonít. Annyi bizonyos, hogy ezen váltók India ezüst szükségletét kisebbitik, és ennyiben ezek befolyását az ezüst árára kétségbevonni nem lehet, de pusztán ezen ok az ezüst értéke oly nagymérvű csökkenésének, a minővel ma állunk szemben, magyarázatát nem adja és az elértéktelenülés főokát mindenesetre az *európai államoknak újabban követett valuta-politikájában kell keresnünk.*

A mi különösen *Németországot illeti*, melynek az aranyvalutára való áttérését, az angol bizottság azon okok sorában, melyek az ezüst értékét csökkentették, különösen ki-

¹⁾ 1 rupia 97 o. é. kr.

emelte, e részben már fönnebb említettük, hogy a németek két legjelesebb szakembere jelentékenyen eltérő összegben számítja Németországnak ezen rendszer-változtatásból származó kárát, de még a Németország által eladott ezüst mennyiségére nézve sem vágnak össze teljesen adataik. Arendt, mint fönnebb említettük, 7.721,151 vámfontra vagy is 3.860,000 kilogrammra becsüli az 1874—1879-ig eladott ezüst mennyiségét, Soetbeer ellenben csak 3.552,448 kgrammra. Soetbeer kimutatja, hogy ezen eladott ezüst-mennyiség értéke azon összegnek, melylyel ugyanezen idő alatt, illetőleg 1871—79-ig az ezüst a bányatermelés útján szaporodott, és azon összegnek, mely az indiai kormányváltók által az ezüstöt pótolta, csak 10% tette, s így az ezüst árának lenyomására csak igen csekély befolyással lehetett.

Soetbeer szerint ugyanis 1871—79-ig tett:

a) az ezüst termelés összes értéke . . .	1710	millió	o. é. arany	forintot
b) az indiai kormányváltók » . . .	1050	»	»	»
c) a német ezüst eladás » . . .	313	»	»	»

Telét összesen 3073 millió o. é. arany forintot.

De Soetbeer ezen számítása egy igen sajtászerű hypothesisen alapszik, a mennyiben az indiai váltókat egészen egyenlőnek veszi az ezüst-termelés szaporodásával és a mennyiben az ezüst-termelést úgy számítja, mintha 1871 előtt az ezüst bányatermelés útján egyáltalán nem is szaporodott volna. Indiai váltók és ezüsttermelés 1871 előtt is léteztek. Ha az indiai váltókat nem számítjuk és az ezüst termelésnek csak az előbbi évekhez viszonyított többletét, nem pedig egész összegét vesszük, akkor a Németország által eladott ezüst összege nem 10%-kal, hanem közel 40%-kal növelte 1874—79-ig a piacra került ezüstkészlet többletét.

Egyébiránt Németország aranyvaluta-rendszerének hatása nem is annyira a piacra került ezüst mennyisége által nyilvánult, mint inkább az ezüst és a kettős valutával bíró államok azon óvintézkedései által, melyeket a német ezüstpénznek országaikba való beözönlése ellen tenni kénytelenítettek, és melyeknek következménye az lön, hogy már most

ezen államok is sokkal kevesebb ezüstöt használtak föl pénzverésre, mint azelőtt. A latin unió államai, főleg a német ezüstnek országaikba való özönlése elleni védelem céljából, szüntették meg az öt frankos ezüst-pénznek szabad kiverését, és ez okból szüntették be később teljesen azok veretését. Hogy ezen intézkedésre Németországnak életbeléptetett új valuta-rendszere készíteté a latin unió államait, azt legjobban magának Soetbeernek Cernuschi előtt tett azon nyilatkozata bizonyítja, hogy Németország az aranyvaluta behozatala alkalmával arra számított, hogy Párisban az ezüst-pénz veretése továbbra is teljesen szabad marad, s így Németország összes eladandó ezüstméből ott magán számlára 5 frankosokat fog veretni és azokat francia arany frankokra beváltani, melyekből azután otthon márkokat fog veretni. ¹⁾ Soetbeer ezen nyilatkozatát, melyet Cernuschi 1878-ban tett közzé, későbbi irataiban sehol sem tagadja, s így a latin unió csakugyan nagy károsodásának vette elejét az ezüst-pénz verésének fölfüggesztése által. De az ezüst pénz verésének az 1 : 15¹/₂ arányu érték szerinti megszűnése a latin unió egész területén tetemesen csökkenté az ezüst utáni keresletet és az ezüst használati értékét. Mily nagy mértékben csökkent ennek folytán az ezüst utáni kereslet, azt legjobban bizonyítja azon körülmény, hogy az unió államai közül az öt frankos ezüst pénzek veretésének fölfüggesztése előtt 1873—77-ig Franciaország 358 millió, Belgium pedig 149 millió franc erejéig vert 5 francos ezüstpénzt.

De mindazon okokon felül, melyeket az angol bizottság felsorolt és melyek befolyása ma általánosan el van ismerve, még más okok is léteznek, melyek az arany utáni keresletet növelték, az ezüst utánit pedig csökkentették. Az

¹⁾ »L'Allemagne avait compté, nous a-t-il dit (Soetbeer), que le monnayage de l'argent resterait libre à Paris et qu'elle pourrait ainsi faire frapper en pièces de 5 Francs tout son argent, puis échanger les francs d'or en marks. La démonétisation ainsi opérée n'aurait rien ou peu coûté. Mais voilà que le France arrête le libre monnayage de l'argent ! C'est une trahison (!) s'écria-t-il. Cependant l'Allemagne est engagée, elle ne reculera pas devant les sacrifices.« *Cernuschi: La Diplomatie Monétaire en 1878. Paris, 1878. p. 93.*

ezüst elértéktelenülésétől való félelem csakhamar a *bankokat is arra bírta, hogy ércfedezeteket lehetőleg aranyban biztosítsák*, és ezüst-készleteiktől a lehetőség szerint szabaduljanak. Az északamerikai unió államaiban 49 nemzeti és 13 állami bank 1879-ben január hó 1-én egyességre lépett az iránt, hogy minden pénzműveleteiket aranyban fogják végezni, mi által az ezüstöt pénztáraiktól lehetőleg távol tartják, és ez által a nagy-kereskedőket és bankárokat is arra kényszerítik, hogy üzleteiket aranyfizetésekben kössék meg. Az osztrák-magyar bank fémfedezete 1865-ben 1.500,000 frt arany és 120 millió frt ezüstből állott; 1871-ben az aranyfedezet már 44 millió frt, 1884-ben pedig 78 millió frtot tön. A Norvég bank 1872—75-ig aranykészletét 1.193,000 frtról 8.167,500 frtra; hat olasz bank aranykészletét 1881 óta 121 millió liráról 244 millió lirára; az amerikai kincstár 1881—1885-ig 313 millió frtról 470 millió frtra, a francia bank 225 millióról 600 millió forintra emelte; a hollandi bankot a kormány 50 millió forintért arany vásárlására és ugyanannyi ezüstnek veszteséggel való eladására jogositja föl. *Soetbeer* becslése szerint a kultur államok *aranykészlete*, az amerikai unió és Olaszország állami kincstárának készletével együtt, az 1878. év végén még csak 2850 millió, 1886-ban ellenben már 5200 millió márkát tön. ¹⁾ Ezenfelül több állam aranykölcsönöket kötött, illetőleg a fölvelt államadósságok kamatainak aranyban leendő fizetésére kötelezte magát. Oroszország aranyjárdékos vasúti kölcsönei közel 700 millió forint erejéig, Magyarország aranyjárdékos kölcsöne 467 millió frt erejéig, és Ausztria aranyjárdékos kölcsöne 272 millió frt erejéig aranyban kamatoznak, s így évenként jelentékeny mennyiségű aranypénzt vesznek igénybe. Idejárul még azon körülmény is, hogy a *vámokat* *ujabban több állam*, ezek között Ausztria-Magyarország is, — *aranyban szedi*, holott ezelőtt ezek ezüstben, vagy államjegyekben voltak fizethetők. Ha mindezekhez még hozzávesszük a nemzetközi áruforgalom

¹⁾ Gegenwärtiger Stand d. Silberfrage. Hamburger Handelsblatt, 1887. apr. 21-iki 77. sz.

nagy haladását, és azt, hogy az ennek folytán keletkező fizetési kiegyenlítések túlnyomólag aranyban teljesítendők, akkor elég magyarázatát birjuk az ezüst folytonos ár-csökkenésének és az arany növekvő drágulásának. A nemzetközi kereskedés értékforgalma 1873 óta — Neumann-Spallart áruforgalmi adatai szerint — 22% -kal növekedett, ellenben az arany évi termelése ugyanazon idő alatt 2% -kal, 1870 óta pedig 14% -kal csökkent.

A forgalmi javak és a nemzetközi forgalomban kiválóan szereplő arany mennyiségének egymáshoz való aránya ez által oly nagy változást szenvedett, hogy az mulhatatlanul visszahatott a forgalmi javaknak aranyban fizetendő árára, és valóban a legkiválóbb szakférfiak azon állandó árcsökkenést, mely 1873 óta észlelhető, csaknem kizárólag az arany elégtelenségének és az ezüst demonetizálásának tulajdonítják:

»Money scarce, silver flat!«

Igy hangzik már évek óta a londoni börzének a világ minden része felé küldött napi távirata.

»Pénz kevés, ezüst lanyha!«

15. §. Az ezüst értékesökkenésének befolyása a többi javak árára és az egész gazdasági életre.

Goschen a londoni »Banker's Institut«-ban 1883. április hó 18-án a gazdasági válságról és annak okairól egy előadást tartott, melyről *Martin*, a »Banker's Institut« elnöke azt mondta, hogy a »Banker's Institut« fennállása óta nem tárgyaltak kérdést annyi tudománynyal és elmeéllel. Ezen értekezésben *Goschen* 37 kereskedelmi áru ¹⁾ piaci árát állítá össze 1873—1883-ig és kimutatá, hogy azok ára átlag 29% -kal csökkent. Minthogy pedig ezen csökkenés

¹⁾ *Goschen* fölolvadását francia fordításban közli *Allard*: La crise című művében 189. s. köv. l. — Adatai következő árúkra vonatkoznak: nyers és finomított cukor, tea, kávé, cacao, buza, rizs, indigo, bors, zsömbér, vas, ólom, réz, ón, 4-féle gyapju, 2-féle gyapot, cochenille, bőrök, juta, soda, salétrom, kőszén, papír, selyem, fa, dongafa, mahagonifa, vasúti kocsi, lábnemű, fagygyu és szarvasmarha.

hosszu időn át folyton tart és a legkülönbözőbb nemű árukra egyképen kiterjed, azt általánosan működő okoknak tulajdonítja. Ezen általános okok kiderítésére nézve mindenekelőtt az aranytermelés csökkenésére és az arany utáni kereslet növekedésére utal Goschen.

Angliában ugyanis az arany lévén az egyedüli pénzérték, annak ott háromféle szerepe van: *a)* a lakosságnak zsebpénzüll (»domestic currency,« »argent de poche«) szolgálni; *b)* nemzetközi fizetéseket kiegyenlíteni és *c)* a bankoknál fedezetül, a bankároknál pedig pénzváltásra és készfizetésekre szolgálni.

A lakosságnak 10 évi szaporodása folytán, Giffen becslése szerint, ennek zsebpénz-szükséglete 1883-ban 20 millió L. St-gel nagyobb, mint 10 év előtt volt. Minthogy pedig Angolországban a pénznek chec-ek által való pótlása rég elérte azon végső határt, melyen túl azt terjeszteni nem lehet, tehát a leszámítolások kiegyenlítésére is nagyobb mennyiségű pénz szükséges, mint 10 év előtt, és ennek folytán, valamint az ezüst elértéktelenülése miatt, a bankok és bankárok is nagyobb mennyiségű aranykészletet kénytelenek tartani, mint 10 év előtt.

Minthogy Anglia aranyállománya, Goschen nézete szerint, nem elegendő többé a napi fizetések számára szükséges zsebpénzre, a növekedő nemzetközi forgalomban előforduló leszámítolásokra és a belforgalomban szükséges fizetések kiegyenlítésére, tehát pénzsükség állott be, melynek múlhatlan következménye az eladásra szánt javak árának csökkenése, vagyis a pénz szűken lévén, annak megszerzésére nagyobb áldozatot kell hozni, mint a pénzbőség idején. *Giffen*, az aranyvaluta buzgó védője, Goschen felolvasására válaszolva, megjegyzé, hogy az 1873. év a közgazdasági túlvérmség éve volt, és ezzel szemben 1879-ig ő is megfigyelte az árak hanyatlását és azt pusztán a gazdasági túltermelés és spekuláció visszahatásának nem tulajdoníthatja, ő is beismerni kénytelen tehát, hogy egy arany sterling értéke állandóan növekedőben van. Szerinte jó hosszú ideig, nemzedékről nemzedékre, folytonos

árhanyatlás fog bekövetkezni, mely az egész gazdasági élet átalakulására fog vezetni és melylyel szemben csakugyan azon gazdasági problémák egész tömege, mely Goschen fölolvasásához fűződik, a legkomolyabb megfontolást érdemli. Goschen maga fölemlíti mindazon okokat, melyek az árhanyatlásra vezetnek, de az árhanyatlás legfőbb okát mégis az aranyállomány csökkenésének és az ezüst pénz rendszeres kevesbitésének (a demonétizálásnak) tulajdonítja. Azon gazdasági válságot, mely ennek folytán bekövetkezni fog, a legpusztítóbbnak nevezi mindazok sorában, melyek emléke eddig ránk maradt!

Lucke-Hansard ¹⁾ 1884. decz. 17-én a londoni »Banker's Institute«-ban egy értekezést mutatott be, melyben nemcsak az áraknak 1874 óta folyton mutatkozó hanyatlását állapítja meg, hanem egyúttal kiszámítja, hogy az általa összeállított 25 áruból ²⁾ az 1883. év végén a londoni piacon eladásra szánt összes készlet (a stock) 1370 millió osztr. ért. forinttal, vagyis 35.47⁰/₁₀-tel kisebb pénzértéket képviselt, mint az 1873. év végén hasonló árumennyiség képviselt volna, vagyis az 1883. év végén ezen árukból 2111 frtért átlag épen annyit lehetett volna vásárolni, a mennyi az 1874. év végén 2500 frtba, 1873-ban pedig 2900 frtba került volna. *Giffen*-nek az 1887. évi június 10-én tartott »Gold and Silver Commission« elé terjesztett adatai szerint, 157 árunak 1867—1877-ig a londoni piacra hozott átlagos évi értéke 9537 millió o. é. arany frtot, 1885-ben pedig 7080 millió forintot tön. Az értékcsökkenés tehát 25.8⁰/₁₀ és ehhez 1886-ban 3.2⁰/₁₀ újabb csökkenés járult. Az angol »Economist« 22 árunak átlagos árát, bizonyos egység szerint egyforma alapokra átszámítva, az 1845—50. évi átlag szerint 2200, vagyis egyenként átlag 100-ra teszi (sterling, franc vagy forintban kifejezve), és ehhez képest az átlagos

¹⁾ Journal of the Institute of Bankers. 1885. évf. On the prices of some commodities during the decade 1874—83.

²⁾ Hansard árai: kávé, cukor, thea, dohány, buza, pamut, selyem, gyapjú, indigo, fagygyu, réz, vas, ólom, ón, rizs, juta, bors, zsömbér, cochénille, soda, salétrom, bőrök, kőszén, kakao és hús.

emelkedést 1866-ban 3564-gyel, 1873-ban 2928-czal fejezi ki. holott 1885. január 1-én a 22 áru egységes ára 2098-czal, 1886. január 1-én pedig 2023-mal fejezhető ki sterling, forint vagy akárminő más pénzben. Az árcsökkenés ezen egységes számolás szerint 1873 óta indult meg, és 1874—9-ig 25⁰/₀-ot, 1879—82-ig 10.⁶/₀-ot, 1882—85-ig 13.⁸/₀-ot tón. Az 1880—5. január 1-ig terjedő ötévi átlag szerint a 22 áru között csak kettőnek ára nőtt, a húisé 3⁰/₀-kal és a dohányé (vámemelés!) 47⁰/₀-kal. ¹⁾

Mulhall »History of Prices« czimű, 1885-ben megjelent tanulmányában, melyet az osztrák-magyar vám-szerződés meghosszabbítása czéljából benyújtott törvényjavaslatához csatolt indokolás is fölhasznál, átlagos számításokat tesz a gabonának a kontinensen, Angliában és az északamerikai Unió államaiban 1841 óta történt ár-változására nézve, és azok eredményét következő tabellában tünteti föl:

Egy bushel buza ára :

tíz évi átlag szerint penceban kifejezve

volt: Angliában: a continensen: Éj.-Amerikában: Átlagosan :

1841—50-ig	50	53	58	64
1851—60 »	82	72	79	78
1861—70 »	78	73	75	75
1871—80 »	71	74	65	70
1881—84 »	63	70	48	60

Egy tonna nyers vas ára shillingben :

1841—50-ig	68	134	101
1851—60 »	66	122	94
1861—70 »	59	123	91
1871—80 »	74	132	103
1881—84 »	52	98	75

¹⁾ »Economist« áruai: kávé, cukor, thea. dohány. buza, pamut, selyem, gyapju, indigo, épületfa, fagygyu, réz, vas, ólom, ón, kender és len, olaj, bőr, nyers pamut, pamut, fonál. pamutszövet. Ezen áruk ára 1845—50-ig átlaghoz viszonyítva »Index Numbers« czim alatt közöltetik.

De ennél sokkal nagyobb volt még a Bessemer és Siemens-féle készítési módok meghonosítása folytán az *aczel* árcsökkenése, mert a vas ára csak 26°/_o-kal csökkent, az *aczel* ára ellenben tonnánként 340 aranyforintról 110 fitra, tehát 70°/_o-kal szállott le.

Pamut áruk :

Gyapju áruk :

növekedése +, vagy csökkenése — százalékokban (°/o) kifejezve :

nyers pamut :	kelme :	gyapju ;	áru :
1841—50-ig —	—	—	—
1851—60 » + 11°/o	— 15°/o	—	—
1861—70 » + 142 »	+ 22 »	— 14	+ 14
1871—80 » + 33 »	— 12 »	— 33	+ 9
1881—84 » + 15 »	— 22 »	— 43	— 9

A gyapjunak árcsökkenését az Európán kívüli országok versenye okozza, az ezen országokból került gyapju 1850-ben még csak 10°/_o-kát tette az Európában földolgozott gyapjunak, ellenben jelenleg 45°/_o-kát teszi.

Leroy-Beaulieu az 1875. évtől egész 1884-ig terjedő tíz évre, saját följegyzései alapján, a buza árcsökkenését 21°/_o-, a lisztét 30°/_o-, a gyapjuét 39°/_o-, a vasét 36°/_o- és a rézét 27°/_o-ra becsüli. *Foville* pedig Franciaország nemzetközi áruforgalmi adataiból azt bizonyítja, hogy a behozatali áruk ára 1877-ben 14,5, a kivitelié 27,1^o/_o-kal alacsonyabb volt, mint 1862-ben. Az 1880. évi cenzusról közzétett műben az amerikai unio 20 piaczi cikkének ára 1869—1879. átlag 64°/_o-kal csökkent. ¹⁾

A *hamburgi kereskedelmi statisztikai hivatalnak* nagy gondnal és pontossággal készült árastatisztikájának adatai alapján, a *hallei* statisztikai szeminárium növendékei 22 áru (kávé, kakao, tea, bors, rizs, cukor, pamut, salétrom, halzsir, pálmaolaj, nyers vas, selyem, indigo, horgany, ón, réz, ólom, kőszén, buza, rozs, árpa, zab) árcsökkenését az 1847—67. évi átlaghoz viszonyítva,

¹⁾ Ezen áruk következők : buza, rozs, zab, gyapot, széna, komló, terpentín, sonka, marhahús, vaj, sajt, tojás, szalonna, disznóhús, rizs, cukor, faggyu, dohány, gyapju stb.

1880—84-ben 10^0_0 -ra, az 1871—75. évi árakhoz képest pedig 22^0_0 -ra teszik. ¹⁾

Soetbeer ²⁾ ellenben, ugyanezen hivatal adatai alapján, az 1847—51. év átlagából indul ki és az árcsökkenés létezését kimutatásai alapján kétségbevonni igyekszik. Soetbeer ugyanis rosszalja, hogy az angol statisztikusok és a bimetalisták az árcsökkenés konstatálásánál rendszerint az 1873—4. évi árakból indulnak ki, vagy az 1871—75. évi átlagárakat veszik számításuk alapjául. Egy oly időt, melyben nagy gazdasági átalakulás és szédelgő üzletekre való nagy hajlandóság folytán az árak *oly magasan állottak, mint sem azelőtt, sem azután soha*, nézete szerint kiinduló pontul venni nem lehet. S e tekintetben részben igaza is van; de ha saját adatai alapján az 1876—84. évi árakat az 1861—70. éviékhöz viszonyítjuk, akkor is közel 4^0_0 -nyi árcsökkenés létezik; az 1847—50. évi adatokhoz pedig a mai árakat, mint alább bőven indokolni fogjuk, viszonyítani semmi esetre sem lehet.

Soetbeer legújabb kimutatásai szerint 100 hamburgi és 14 angol áru ára az 1847—50. évi átlag árakhoz képest *növekedett*:

1851—60-ig	15.6%
1861—70 »	23.4 »
1871—75 »	32.9 »
1876—80 »	22.6 »
1880—84 »	19.8 »

s ezen árakat 8 csoportra osztja és mindenik csoportnak árhullámzását 1847 óta tíz évi átlagokban külön mutatja ki; ezen érdekes összeállításnak főbb eredményeit, melyek az árstatisztika egyik legbecsesebb adalékát képezik, a következő tabella tünteti föl:

¹⁾ Hildebrand-Conrad: Jahrbuch für Nat. ök. und Statistik. U. folyam V. 177—8. l.; VIII. 325—27. l.; X. 241. l. — Soetbeer cikkei ugyanott. Uj f. II. 347—415. l. és III. 121—208. l.

²⁾ Soetbeer: Materialien zur Erläuterung und Beurtheilung der wirthschaftlichen Edelmetall-Verhältnisse und der Währungsfrage. 1855.

Árucsoport	Az árak %-os növése (+), vagy csökkenése az 1847—50-ik évi átlagos árakhoz képest				
	1851-től	1861-től	1871-től	1876-től	1881-től
	1860-ig	1870-ig	1875-ig	1880-ig	1884-ig
I. 20 mezőgazdasági termék *	+ 26.9	+ 28.7	+ 42.7	+ 35.5	+ 34.0
II. 22 állati ter- mék *	+ 23.4	+ 33.1	+ 54.6	+ 46.7	+ 53.0
III. 7 déli gyü- mölcs *	+ 21.8	+ 17.7	+ 31.5	+ 39.0	+ 37.0
IV. 19 gyarmat- áru *	+ 15.7	+ 18.8	+ 30.7	+ 26.4	+ 20.8
V. 14 bánya- s huta- termék *	+ 10.8	— 0.4	+ 16.9	— 5.7	— 16.6
VI. 7 szőtt áru * . .	+ 5.5	+ 30.5	+ 17.2	+ 2.8	— 3.2
VII. 11 különféle áru *	+ 7.6	+ 25.0	+ 15.0	— 3.2	— 6.6
VIII. 14 angol kivi- teli cikkek *	+ 0.4	+ 29.0	+ 26.4	+ 11.7	+ 3.2
Átlag	15.6	23.4	32.9	22.6	19.5

Az 1871—75-ik év átlagához képest tehát Soetbeer adatai szerint 13,4^o-nyi árcsökkenés mutatkozott, ha pedig az 1861—70. évi adatokhoz viszonyítjuk az 1871—84. évi átlagot, az árcsökkenés akkor is létezik és évről-évre nagyobb arányokat ölt, (1885-ben ismét 6°-kal alacsonyabban az árak, mint 1884-ben) már pedig az 1847—50. év át-

* I. Buza, kenyér, rozs, rozskenyér, zab, árpa, maláta, tatárka, borsó, bab, burgonya, komló, lóheremag, repczemag, repceolaj, lenolaj, olajpogácsa, nyers cukor, finomított cukor, sprit (szesz). — II. marha-, borjú-, birka- és disznóhús, tej, vaj, sajt, faggyú, zsír, bőrök: borjúbőr, cserzett bőr, lószőr, sörte, tollu, csont, bivalyszarv, enyv, tojás, hering, szárított hal, halzsír. — III. apró- s mazsolaszőlő, mandula, aszalt szilva, faolaj, bor, pezsgő. — IV. kávé, kakao, tea, bors, piment, cassia lignea, rizs, sago, arrac, rum, dohány, indigo, cochenille, mahagoni, börszőny (kék és vörös), széknád, pálmaolaj, elefántcsont. — V. kőszén, nyers- és vert-vas, aczél, horgany, ón, réz, higany, kén, salétrom, só, méz és cément. — VI. pamut, gyapjú, kender, len, szappan, kötél, csepű, kőc, rongyok. — VII. guano, ruganyos mézga, guttapercha, gyanta, chromsav, szurok, széksó, szóda, stearin, kátrány, viasz. — VIII. pamutónál, pamutárak, üveg, lenfonal, lenáru, jutaáru, papír, gyapjufonal, posztó, flanel, kartolyszövet, harisnya, szőnyeg.

lagából kiindulni semmi esetre sem lehet, mert ezen időszak a szárazföldi Európában még egy oly gazdasági korszakhoz tartozik, mely a jelen korszakkal semmiképen sem hasonlítható össze. Európa akkor még, az egy Angolországot kivéve, a terménygazdaság korát élte, a világhálózatba bevonva nem volt, nyers terményei számára piacokkal nem birt, a pénzgazdaságra való átmenetel kora pedig már megkezdődött, és ha véletlenül ugyanekkor az amerikai arany- és ezüst-bányászat oly óriási lendületet nem vesz vala, akkor a pénz oly szűken van, hogy annak értéke alig képzelhető magasságot ér el. Ezen időszak tehát, az arany és ezüst nagy szaporodása daczára, a drága pénz és olcsó élet korszaka volt, melyről ma már, mint valami csodadologról szokás beszélni, ezen kor átlagos áraival a maiakat összehasonlítani nem lehet, mert ma egész mások a viszonyok, mint akkor voltak, Angolországban pedig, hol legelőször mutatkozott a kaliforniai bányák hatása, az »Economist» 22 árujának ára, mint föntebb láttuk, még ezen időszakhoz képest is lejjebb szállott!

Soetbeer az árcsökkenés tényeivel szemben részint arra hivatkozik, hogy az élet olcsóbb nem lett és így általános árcsökkenésről már ezért sem lehet szólni, részint pedig azt igyekszik bizonyítani, hogy a mennyiben árcsökkenés csakugyan létezik, azt nem a pénz elégtelen volta, hanem egészen *más okok* idézték elő.

A mi Soetbeer első állítását illeti, ennek igazolására 1. arra hivatkozik, hogy a hamburgi városi hatóság által fizetett és pontosan följegyzett munkabérek 1848 óta a köfaragóknál 98°/_o-kal, a földmunkásoknál pedig 104.º/_o-kal növekedtek, és most is (1885) ennyivel magasabbak az 1848—51. évi átlagnál; 2. hogy 9 hamburgi drága és 10 olcsó telken levő lakás évi bére 1851 óta folyton növekedett és ez a növekedés még 1880 után sem szűnt meg, mert ezen 19 telken levő összes lakások után fizetett bér 1880-ban 181,000 márkát, 1885-ben pedig 189,000 márkát tön; 3. hogy a hamburgi általános kórház élelmezési napi kiadásai fejenként 1841 óta 37 fillérről 86 fillérre emelkedtek. De épen ezen utóbbi adatoknál az élelmi cikkek árcsökke-

nése mellett bizonyít azon körülmény, hogy azok 1878-ban 91 fillért, 1876—80-ig átlag csak 89 fillért, 1881—84-ig már csak 86 fillért, 1884-ben pedig 80 fillért tőnek. *Soethen* igen pontos számítások alapján egy 6 tagu munkáscsalád háztartási kiadásait 1850-ben 794 márkára és egy hivatalnok családját átlag 1120 márkára, 1874-ben pedig amazét 1395 márkára, emezét 2181 márkára számítja, de ezen számításokat a későbbi évekre nem viszi keresztül, pedig épen az volna bizonyítandó, hogy olcsóbb lett-e az élet 1874 óta? mert hiszen soha senkinek még csak eszébe se jutott a mai életet az 1841. évvel összehasonlítani.

Különben a legfontosabb kereskedelmi cikkek egész sora lehet tetemesen olcsóbb, mint azelőtt volt, az árak csökkenése válságos helyzetbe dönthet egész produktív osztályokat, a nélkül, hogy a mindennapi élet *a fogyasztók túlnyomó többségére nézve olcsóbbá lenne*. Ennek nagyon különböző okai lehetnek. Így például vannak kiadások, melyek ára meg van határozva és nem egy könnyen változik; a tandíj, az orvosi tiszteletdíj, színházi, vasuti díjak s több effélék állandóak maradnak. A ház- és bolt-bér akkor sem száll egy könnyen lejjebb, ha az üzletek panganak, mert a bérben lakók helyhez vannak kötve és így a bér csak a lakosság csökkenése után szállhat lejjebb. Az ár-csökkenésnek legtovább állanak ellent mindazok, kik meghatározott járulékot kapnak szolgálataikért, vagy bérbe adott tárgyaikért. Ez okból nem száll le egy könnyen a munkabér sem, de nem is szökik föl olyan hamar. A jelenlegi munkás-mozgalmak nagy részét bérleszállítások vagy tömeges elbocsájtások okozzák, mert igen sok terméknél a munkabérek magassága ma már nem áll arányban az előállított termék árával, de másrészt a munkások sem képesek belátni a bérleszállítás jogosultságát, mert életigényeik költségei nem lettek kisebbek. A szatócsok nem adják olcsóbban áruikat, daczára, hogy azok a nagy kereskedésben olcsóbbak lettek; a háziur nem szállítja lejjebb a bért, daczára annak, hogy a kamatláb kisebb, és így épen a munkások nem vesznek valami nagy hasznát az

árcsökkenésnek. Helyesen jegyzi meg *Scharling*¹⁾ egy a mai válságról írt értekezésében, hogy a fogyasztót nem az érdekli, hogy a rozs, hanem, hogy a kenyér, nem az, hogy a marha, hanem hogy a hus, nem az, hogy a bőr, hanem hogy a cipő lett-e olcsóbb? Ezen általános szükségleteket fedező cikkek árulói azonban tovább állhatnak ellen, mint a kiknek óriási raktáraiban nagymennyiségű készletek vannak felhalmozva, melyeket tömegesen kénytelen eladni. Ha a jelen árcsökkenés folytonosan tart és mindig állandóbbá lesz, akkor mindenesetre ki fog terjedni hatása azokra is, kik anuak ma még ellentállanak.

Giffen kiemeli, hogy az árcsökkenés mindig a tömeges forgalom tárgyát képező árúknál kezdődik, de idővel a munkabérre is kiterjed és a munkást, ha sok árut olcsóbban is szerezhet meg, még is érzékenyen sujtja.

Mennyire megváltozott a tömeges forgalom tárgyát képező árúknak a munkabérekhez viszonyított aránya, azt az aranyvaluta egyik buzgó hívének, *Pirmez* belga államminiszternek a mai válságról írt tanulmányának²⁾ következő adatai mutatják:

Belgiumban, a hennegau tartomány kőszénbányáiban, hol 60—85 ezer munkás 13.500,000 tonna kőszén termel évenként, a bányatulajdonosok nyereménye (a beruházási tőke kamataival együtt) 1860—71-ig átlag 10 millió francot, 1872—76-ig 24 millió, 1877—1885-ig pedig csak 1.900,000 tón. A munkások átlagos évi díjazása ugyan ezen időszakokban átlag évi 797 francról 1173 francra emelkedett és azután 897-re csökkent; s így a kőszén árának hanyatlása őket is érinté ugyan, de sokkal kisebb mértékben, mint a tőkebirtokosokat és vállalkozókat, mert *Pirmez* számításai szerint *a munkabérek 1860—71-ig a termelés összes értékének átlag 83⁰/₁₀-kát, 1871—77-ig 82⁰/₁₀-kát,*

¹⁾ *Scharling*: »Die jetzige Geschäftsstille und das Gold.« Hildebrand-Conrad: Jahrbücher für National-ökonomie u. Statistik. Új folyam 11. k. 3. és 4. f.

²⁾ *Pirmez*: Lacrise. Examen de la situation économique de la Belgique. Bruxelles. 1884.

1877—1885-ig pedig 97°/_o-kát vették igénybe! Ennek daczára, mint a fizetett munkabér átlagos magassága mutatja, a munkás osztályra is előnyösebbek voltak a magas kőszénárak.

Mintogy az eddig felsoroltak alapján egy nagyjelentőségű és folyton tartó árcsökkenés létezése iránt alig lehet kétség, csak az volna még lehetséges, hogy ezt nem az ezüst-érték megszüntetése és az arany-érték behozatala, hanem más okok idézték elő; és e részben nem is lehet tagadni, hogy az árak csökkenésére a legkülönbözőbb okok egész sora befolyással volt. Így *Goschen* és *Giffen* az árcsökkenés főokát ugyan abban keresik, hogy az évi aranytermelés értéke 1852—6 óta évi 300 millió forintról 190 millió frtra szállott le és ugyanakkor Németország, Skandinávia, Holland, az amerikai Unio és Olaszország 2 milliórdal szaporították aranyfém-készletüket; mind ennek daczára *Goschen* még a következő okokat sorolja föl, melyek az árcsökkenésre befolyással voltak: 1. a közlekedési eszközök szaporodása, azok javulása és olcsóbb volta; 2. a közvetítő kereskedésnek mindig szűkebb körre szorulása a postai és távirdai forgalom nagy haladása folytán, mely a termelőt a fogyasztóhoz mindig közelebb hozza, a közvetlen megrendeléseket mindig egyszerűbbé és olcsóbbá teszi, minek folytán a közvetítő személyek szereplésének szüksége mindinkább megszűnik; 3. az üzérkedés csökkenése; 4. az utóbbi időben több helyen előfordult bő aratások, melyeknek hatását azonban, *Goschen* nézete szerint, a lakosságnak gyorsabb szaporodása csakhamar paralizálja.

Giffen egy újabb tanulmányában ¹⁾ 16 nagy kereskedelmi cikknek óriási árhanatlását mutatja ki 1873 óta, és ezt egyrészt ezen áruk nagymérvű fölszaporodásának és termelési költségeik csökkenésének, melyet a technika és nemzetközi forgalom nagy haladása idézett elő, tulajdonítja; másrészt azonban az arany elégtelen volta-

¹⁾ *Giffen*: Trade depression and low prices. Contemporary Review. 1885. június havi füzet. — The progress of the workings classes. London 1884.

nak még ezeknél is nagyobb befolyást tulajdonít, mert ha az aranynál hasonló arányban növekedett volna a termelés és csökkentek volna a termelési költségek, mint a többi árunál, akkor a többi áruk bősége a munkabér, a földjáradék és a vállalkozói díj emelkedését, és nem az áruk árcsökkenését eredményezte volna.

Hansard az értékcsökkenés egyedüli okát nem az arany elégtelenségének, hanem a túltermelésnek tulajdonítja. Angliában, legalább nézete szerint, arany szükségről nem lehet beszélni, mert a nagy kereskedésben a fizetések túlnyomólag leszámítolás által eszközöltetnek, a rendelkezésre álló pénzmennyiség, illetőleg a tőkék bőségét pedig a kamatláb alacsony volta eléggé bizonyítja.

Nasse előrebocsájtva, hogy az árcsökkenés csak a nagykereskedés tárgyát képező áruknál, főleg a nyers és félgyártmányoknál konstatálható, ellenben a munkabér és a közvetlen fogyasztásra szánt készáruk ára nem csökkent, — az árak hanyatlását a termelési költségek csökkenésének, új termékeny vidékek művelés alá vételének, a technika iszonyu haladásának, mi által a mezőgazdasági, bányászati és ipari termékek sokkal kevesebb munkával és tőkével lettek előállíthatók, mint azelőtt; végre a szállítási költségek tetemes olcsóságának tulajdonítja. Mindezek eléggé megmagyarázzák az árhanyatlást, melyre a pénzszükség befolyással szerinte nem lehetett, mert pénzszükség esetén nem lehetett volna oly alacsony a kamatláb és oly államokra, melyek papírpénzzel élnek, nem terjedhetett volna ki az árcsökkenés.

Mindezen érvekkel szemben *Schurling* megjegyzi, hogy a termelésnek nagymérvű szaporodását és némely terméknél, mint például a cukoriparnál, a túltermelés létezését tagadni ugyan nem lehet, de az árhanyatlás általános jellegű, általános túltermelésről pedig szólni nem lehet, mert ily túltermelés 12 éven át csakugyan megszakítás nélkül nem is képzelhető, ily hosszú idő óta ugyanis vagy a fogyasztás növekedése, vagy a termelés abbahagyása okvetlen ellensúlyozta volna a további árcsökkenést. A mi pedig a pénz bőségét illeti, melyet *Hausard*, *Nasse* és má-

sok a kamatláb alacsony voltával kívánnak bizonyítani, erre nézve meg kell jegyeznünk, hogy pénzbőség és tökebőség nem azonos fogalmak. A nemzetközi kereskedés és forgalom terén pénzszükség akkor is létezhet, ha a bankoknál a betétek nagyok és a hitelképes kereslet kicsi. A bankok pénzkészlete épen azért nagy, mert az üzleti pangás elöl minden vállalkozási kedvet, üzletének kiterjesztésére nem gondol senki és így e célra nem is keres hitelt. Az üzleti pangás végre a fizetés- és hitelképes tökekeresletet is csökkenti. A forgalomban épen ezért a pénz szűken lesz, ellenben a pénz alakjában összegyűjtött heverő tőkék a csekély hitelképes kereslet miatt mégis olcsók maradnak.

Azt ellenben, hogy a forgalom olcsósága és gyorsasága, a termelési technika haladása, a termelőnek a fogyasztóval való közvetlen érintkezése és a termelők kínálatának kiterjesztése a termékek árát lenyomta, senki kétségbe nem vonhatja, és mi ezen tényezők nagy jelentőségére már az előbbi fejezetekben igen behatóan utaltunk: de hogy mindezen tényezőkön kívül mily nagy befolyással volt a javak árára az arany ritkulása és az ezüst árának nagy csökkenése, azt épen a Nasse, Hansard és mások által fölhozott érvek bizonyítják; mert ha a kicsiben megrendelésre vagy közvetlen napi fogyasztásra készült javak ára nem lett olcsóbb, mint azt Soetbeer, Nasse és mások állítják, akkor épen ezen körülmény a legfényesebben bizonyítja a mellett, hogy az olcsóságot a tömeges áruforgalomban, hol aranyértékben számítanak és fizetnek, az arany értékének emelkedése, illetőleg az ezüst érték csökkenése okozza; ellenben a kicsiben való megrendelésknél az eladó az ár nagy részét ezüstben kapja, amelyért, főleg a nemzetközi forgalom tárgyát képező nyersanyagokat, csak 20⁰/₁₀ veszteséggel vásárolhatja, mert az öt francos ezüst a nemzetközi forgalomban csak 4 francot, a 3 márkás tallér csak 2¹/₃ márkát ér. A munkás pedig ezen pénznemekben kapja bérét és ezekkel teljesíti fizetését.

A mi továbbá azon állítást illeti, hogy az ezüst értékcsökkenése már azért sem okozhatta az aranyvalutás országokban az árak hanyatlását, mert hasonló árhanyatlás az

ezüst és papírvalutás országokban is mutatkozik, erre nézve mindenekelőtt megjegyezzük, hogy az árhanyatlás épen azon országokból indult ki, melyek arany értékkel bírnak és a papírvalutás országokban nagyon sok árucikk, mely Angliában vagy Németországban olcsóbb lett, előbbi árat megtartotta, mert ezen országokban az arany agiója épen annyi $\frac{0}{10}$ -kal lett magasabb, a mennyivel az aranyvalutás országban az ár csökkent. Papírvalutás országban mindenki tudja, hogy áruit 20 $\frac{0}{10}$ -kal olcsóbban kapná, ha arannyal fizetne.

A Budapest fővárosi statisztikai hivatal adatai szerint, a főváros főbb élelmi czikkeinek ára 1874 óta nemcsak nem csökkent, de még növekedett is.

	1875-ben :	1884-ben :
Egy kiló fekete kenyér ára	— frt 10 kr.	— frt 12 $\frac{2}{3}$ kr.
» » marhahús »	— » 48 »	— » 59 »
» » borjuhús »	— » 68 »	— » 80 »
Egy m. mázsa burgonya »	2 » 94 »	3 » 22 »

Mig tehát az aranyvalutás országokban 1875 óta az élelmi czikkek ára is, bár nem oly mérvben, mint a nagyban termelt iparczikkeké, de mégis többnyire csökkent, addig Budapesten az élelmi czikkek ára átlag 15—20 $\frac{0}{10}$ -kal növekedett.

Végre, hogy az árcsökkenés főleg a nemzetközi forgalom főtárgyait képező áruknál egy aranyvalutás országban mennyivel intenzívebb, mint egy papírvalutás országban, azt legjobban bizonyítja azon körülmény, hogy a buza ára Londonban ma, az arany agióját nem számítva az árhoz, nem több, mint 7 frt 50 kr., holott nálunk, persze papír pénzben, 8 frt 30 kr.

A londoni piacon tehát a buza ára az agióval együtt sem nagyobb, mint Budapesten.

Mindez eléggé bizonyítja, hogy árcsökkenés főleg oly országokban van, melyekben arany a törvényes fizetési eszköz, s így az árcsökkenést leginkább az arany elégtelenségének kell tulajdonítani. *Arendt* ¹⁾ helyesen jegyzi

¹⁾ Deutsche Verein für internationale Doppelwährung. 11. f. 85. l.

meg, hogy a pénz egészséges és természetes forgalmát semmi nem zavarja annyira, mint a félelem, hogy valamely állam aranykészlete kivándorolhat az országból, ezen félelem hozza létre mindazon intézkedéseket, melyek az arany védelmére és az ezüst hátrányára csaknem minden államban életbeléptek és mely félelem csakugyan abban leli alapját, hogy az arany a forgalom mai igényei fedezésére nem látszik elegendőnek. »Az aranyvaluta hivei, mint Arendt mondja, azon okból is óva intenek a kettős érték behozatalától, mert ez az arany értékét azonnal 20⁰/₀-kal lejjebb szállítaná. De ha ez áll, akkor az ellenkezőnek is, hogy t. i. az aranyvaluta behozatala az ezüst értékét 20⁰/₀-kal csökkentette, állania kell, és ha a bimetallizmus folytán az arany 20⁰/₀-kot veszít értékéből, akkor a többi javak aranyban kifejezett ára 20⁰/₀-kal magasabb lenne, mint most, tehát a jelenkor főbaját, az alacsony árakat, az aranyvaluta okozta.« Mindezen érvek és tapasztalatok dacára, az aranyvalutának ma is igen buzgó hivei és védői vannak, főleg Németországban és Angliában, és ezek az árcsökkenést részint jelentéktelennek mondják, vagy azt egyáltalán kétségbevonni igyekeznek, mint például Soetbeer, részint az egész emberi nemre nézve nagy áldásnak tekintik azt, mint Mulhall, vagy Bamberger. Nekünk is az a nézetünk, hogy *minden olyan árcsökkenés, mely a forgalom tökéletesedésének és javulásának, az ipari technika haladásának, az üzletek egyszerűsítésének, szóval az olcsóbb termelés és olcsóbb szállításnak eredménye, áldás az egész emberi nemre, mert az a termelő és fogyasztó osztályoknak egyképen előnyére válik.* Ha a termelők talán valami gyors árcsökkenés folytán már kész és drágábban termelt áruikat olcsóbban kénytelenek is eladni, ez még nem baj, mert az olcsóbb újra termelés (a reproductio) útján lassanként behozzák kárukat, de ha az árhanyatlás folytonosan évről-évre nagyobb és nem a termelési technika haladásának eredménye, akkor a termelők vesztesége mindig megújul és fokozódik, míg végre épen a legproduktivebb osztályokat válságos helyzetbe hozza. Azt az állapotot, mely ma a politikusokat és nemzetgazdákat annyira foglalkoztatja, nem a gazdasági

technika haladása által okozott árhanyatlás teszi oly váltságossá, hanem az, hogy a pénz, névleg az aranypénz, mindig ritkább és drágább lesz és így ennek megszerzéseért mindig nagyobb áldozatot kell hozni. Hisz maga az aranyvaluta legtudományosabb képviselője Soetbeer is beismerni kénytelen, hogy az árak állandó hanyatlása a pénz megdrágulásának kétségtelen jele.¹⁾

Azon árcsökkenésnek végre, mely ma az aranyérték hatása alatt jött létre, a szegény osztály sem veszi hasznát, s így a jelen állapotra Mulhall következtetései sem alkalmazhatók. *Seyd*²⁾ ugyanis az aranyvalutát az angol munkás-osztályra az ezüstérték esökkenése folytán határozottan hátrányosnak tartja, mert a munkás *ezüstben* kapja fizetését és nem is sejti, hogy mindazon áruk, melyeket ő kicsiben vásárol, a kiskereskedők, szatócsok stb. által aranyban fizettettek és így a munkásnak, ki shillingben kapja fizetését és maga is shillinggel fizet, azt a különbözetet, mely az arany és ezüst értéke között fennáll, a drágább vásárlás által kell megtérítenie. Miután Angliában 40 shilling, Németországban 20 márka erejéig ezüstpénz fizetést mindenki elfogadni köteles, a munkásnak, kinek heti bére ezt az összeget csak ritka esetben múlja felül, nem is áll jogában aranyban való fizetést követelni. Különben *Stein Löwincz*, ki pedig az aranyvaluta híve, a »Centralblatt für Eisenbahnen« című folyóirat 1886. évi folyamában épen ezen kérdést tárgyaló cikkében igen helyesen jegyzi meg, hogy a kicsiben vásárló nem is sejti, hogy a tallér, a mit zsebében hord, a törvény által megállapított arany-érték folytán 24⁰/₁₀-kal kevesebbet ér, mint ő gondolja. Egy osztrák vagy magyar ezüst forint vevő ereje, aranyérték szerint

1) Wenn die Preise der nothwendigen Lebensmittel und die Löhne für gewöhnliche Arbeit in einem Lande während längere Dauer eine erhebliche Steigerung oder umgekehrt eine beträchtliche Verminderung gegen frühere Zeiten aufweisen, so wird man allerdings darüber einverstanden sein, dass in ersteren Fall die Kaufkraft des Geldes gesunken, in letzteren gestiegen sei. Soetbeer: Wirkungen der Silberentwertung. Jbuch f. Nat. ök. 1884. évi VIII. új folyam. 323. l.

2) The Decline of Prosperity. 1879. London. Appendix 62. l.

számítva, nem több 75 krnál.¹⁾ Az amerikai unio államainak pénzügyminisztere 1885. évi december 7-én kelt parlamenti jelentésében kiemeli, hogy az ezüst dollárok szaporítása által okozott értékvesztés főleg a munkabéreket éri, ezek pedig a nemzeti jövedelem legtekintélyesebb részét képezik.

Mindezekből eléggé kitűnik, hogy *azon alacsony árak, melyek nem technikai haladások és reformok, vagy az olcsóbb termelés, hanem kizárólag csak az aranyérték emelkedésének eredményei, épen nincsenek előnyére még azon osztályoknak sem, kikre különben az olcsó élet mindenestre áldásnak tekintendő és kik a lakosság túlnyomó többségét képezik minden államban.* Ennek beigazolása által egyúttal eszik az aranyvaluta legnépszerűbb érve, melyre az aranyvaluta főbb szószólói, épen a jelen árhanyatlásra való tekintetből, különös súlyt fektettek. Ez is egyik oka annak, hogy az aranyvaluta hivei napról napra fogynak.

16. §. Az aranyvaluta legjelentékenyebb képviselői korunkban.

Jelenleg az aranyvaluta legkiválóbb képviselői ²⁾ *Pirmez és Frère-Orban* Belgiumban; *Leroy-Beaulieu, Mannoquin és Cochut* Franciaországban; *Giffen és Wilson* Angliában; *Wells* Amerikában; *Bamberger, Soetheer, Nasse és Knies* Németországban, *Hertzka* Ausztriában, *Ferraris* Olaszországban és *Herzog* Schweiczbán.

¹⁾ »Jeder Thaler, mondja Stein, den der kleine Zahler in der Tasche behielt, ward daher durch die Einführung der Goldwährung um beiläufig 24% weniger werth, oder, wie man sagt, die Kaufkraft jedes Thalers ward mitten in der Tasche des Besitzers um $\frac{1}{4}$ theil geringer, während der, welcher schon *vorher* das Gold besass, ohne Mühe um $\frac{1}{4}$ -tel reicher ward. Allerdings gleicht sich das »mit der Zeit aus; aber schon in Mittelalter sang man: »Das Interim, das Interim! das hat den Schelm hinter ihm!«

²⁾ Az 1871. év előtti irodalmat k. *Kautz: Fém pénz és valutaügy Nemzetgazd. Szemle 1877. évf. 2. f. és A fémvaluta kérdése.* Akadémiai értekezés. 1880.

Franciaországban csak *Frère-Orban*¹⁾ és *Mannequin*²⁾ tettek az újabb időben jelentékenyebb műveket közzé az aranyérték védelmére, de ezek művei is részben még az 1875 előtti időből származnak, a mikor az aranyvaluta nagy elterjedésének hatása az ezüst árára és az összes gazdasági viszonyokra nem volt ismeretes, és így a mai állapotból az aranyérték tovább terjesztése ellen fölhozott érvek egész sorára műveikben nem is reflektálhattak. *Chevalier* még kevéssel halála előtt a »Revue des deux Mondes« 1876. évfolyamának 16. kötetében »La nouvelle dépréciation de l'argent« czim alatt irt értekezésében az ezüst szerepét, mint fizetési eszközt, lejártnak declarálta, a nélkül, hogy ennek következményeit méltatta volna; — veje *Leroy-Beaulieu* pedig ezen kérdéssel egyáltalán nem igen foglalkozik. *Cochut*³⁾ legujabban a »Revue des deux Mondes« hasábjain egy érdekes tanulmányt tett közzé, melyben az aranyvaluta minél előbbi életbeléptetését és az 5 francos ezüstnek váltópénzzé tételét sürgeti oly módon, hogy azt 100 francon felül senki elfogadni ne köteleztessék. Javaslatának könnyű keresztülvitelét arra alapítja, hogy a francia veretű 5 francosokat a bankkészletekre vonatkozó becslés alapján egész önkényesen 1360 millió francra becsüli, holott *Foville* ugyanazon adatok alapján azokat 2800 millió francra teszi. Ezen értekezésen kívül nem is jelent meg Franciaországban semmiféle más jelentékenyebb mű, mely az aranyvaluta mielőbbi életbeléptetését sürgetné.

*Angliában Giffen*⁴⁾ a régi angol iskola azon fölfogásából indul ki, hogy a pénz, illetőleg az arany és ezüst ép oly áru, mint bármely más áru, annak árát tehát sem-

1) *Frère-Orban*: La question monétaire. Examen du système et des effets du double étalon. 1874.

2) *Mannequin*: La probléme monétaire. 1874. — Le Bimetallisme, ou trois barbarismes en un seul mot. 1881.

3) *Cochut*: La situation monétaire en 1886. Rev. d. d. M. 1887. jul. 15. és aug. 1. füzet.

4) *Giffen*: Essays in finance. II. Ed. 1880. főleg 286—310. l. XIII. ért. the case against bimetalism. Magyarra fordítá Földes: Értekezések a nemzetgazd. köréből. 1882. Akadémiai könyvkiadó vállalat.

miféle állami intézkedés által meghatározni és állandóvá tenni nem lehet. Elismeri, hogy az esetben, ha a pénz kevés egy országban, a többi áruk olcsók lesznek, ha pedig a pénz sok, akkor drágák, de a pénz mind a két esetben egészen ugyanazon szolgálatot teszi a forgalomban, s így a kereskedelem szűkebb körre való szorítását épen nem teszi szükségessé. »Kevesebb pénz és ezüst darab, Giffen szerint, (az áruk olcsósága folytán) ugyanazon forgalom igényeinek felel meg, mint több pénzdarab az áruk drágasága mellett.« Az ezüst ép oly áru, mint más, és így hozzá kell szokni a mai üzletvilágnak azon nagyobb áringadozásokhoz, melyeknek ez a fém újabban alá van vetve. A kettős valuta ez ellen egyáltalán nem óvhat meg, mert a londoni és newyorki bankok óvó-intézkedései az ezüsttel szemben sikerrel fognak minden bimetalisztikus irányu törvényvel megküzdeni. A bimetalizmus különben is csak egy rövid átmeneti korban tehetne némi szolgálatot, hosszabb időre nem akadályozhatná meg az olcsóbb nemes fém további árcsökkenését, mert az olcsóbb fémmel a bimetalisztikus országok csakhamar el lennének árasztva. Ezen állítás azonban azon föltevésen alapszik, hogy nemzetközi szerződés útján több jelentékeny államban egyszerre a kettős érték nem fog behozatni. Egy ily nemzetközi szerződés létesülhetése, szerinte, nem is képezhetné komoly tudományos vita tárgyát. Giffen érvei végeredményökben mégis csak annyit bizonyítanak, hogy az esetre, ha a tényleges állapot megmarad és ha a londoni és newyorki »lombardstreet« a valuta törvényt ignorálva, aranyban köti üzleteit, akkor a kettős valuta nem használ, mert az angol pénzpiacz »usence«-ja hatalmasabb lesz a törvéynél. Az aranyvaluta általánosítását azonban, úgy látszik, veszedelmes dolognak tartja ő is, mert azt mondja, hogy »világos, miszerint ugyanannyi arany és ezüst fog a világban pénzül használtatni, ha egyes nemzetek aranyat, mások ezüstöt használnak, mint ha némelyek, vagy mindnyájan a bimetalizmust fogadják el.« De mi lenne, ha valamennyi jelentékenyebb állam aranyértéket használna, — arról Giffen hallgat.

Wilson ¹⁾ nem vár a kettős értéktől semmi eredményt, a valuta kérdését más tárgyakkal kapcsolatban tárgyalja és az ezüst elértéktelenülését főleg az adósságcsinálás általános elterjedésének és több ország, névleg Kelet-India, elszegényedésének tulajdonítja. *Wells* ²⁾ az aranyvaluta fanatikus híve, a ki azzal biztat, hogy a föld aranytermő ereje »abundant and unlimited,« de azért mégis szemrehányást tesz Németországnak, hogy tömeges ezüst eladásai által az ezüst birtokosait tetemesen megkárosítja.

A legbuzgóbb és legtudományosabb védői az aranyvalutának ma is Németországban keresendők. *Bamberger* ³⁾ a szabadkereskedelem buzgó apostola és a híres parlamenti szónok, ma is ugyanazon hévvel védi az aranyértéket, mint akkor, mikor annak életbeléptetését a törvényhozás elhatározta. Az aranyérték tudományos védelmével főleg »Reichsgold« című munkájában találkozunk. Főérvei az arany mellett, hogy *a)* az arany, mint mértékmérő, már megállotta a próbát 1850 után, mikor a kaliforniai aranyföldek fölfedezése után az aranytermelés iszonyu növekedése dacára az arany értéke csak 2°/_o-kal csökkent, holott az ezüst értéke a comstocki bánya megnyitása után 20°/_o-kal; *b)* az aranyvaluta ép azért, mert szilárdabb érték, határtalanul szaporítja az aranyvalutás országban a váltók, checek stb. iszonyu tömegét; *c)* az aranyérték által előidézett aranydrágulás lehetővé teszi a mélyebben fekvő és szegényebb aranyrétegek művelését is, és így növeli az aranytermelést; *d)* a főbb szükségleti cikkek áremelkedése sokkal hátrányosabb, mint a pénzé, vagyis a pénz drágasága kisebb baj, mint az áruk olcsósága. ⁴⁾

¹⁾ *Wilson*: Bimetallism, a land-tenure reform. 1880. főleg IV. cap. 106—152. l.

²⁾ *Wells*: The Silver Question. New-York, 1878.

³⁾ *Bamberger* főművei: Reichsgold. 1876. — Reichstagsverhandlungen über Münzreform u. Bankwesen. Volkswirtschaftliche Zeitfragen. 11. f. 1880. — Schicksale des Lateinischen Münzbundes. 1885.

⁴⁾ A magyar olvasót ezen művel bővebben ismerteti B. Vécsey Sándor. Nemzetgazd. Szemle II. évf. 3. f. 106. l. és 4. f. 20. l.

1880. február 24-én a német birodalmi gyűlésen az ezüst eladások fölfüggesztése ellen mondott beszéde annyiban bir fontossággal, hogy a még forgalomban levő ezüst tallérokat ő is 400–500 millió márkára becsüli, és az ezüst elértéktelenülését a megváltozott konjunkturáknak tulajdonítja, melyeket főleg a francia pénzügyi politika idézett elő. »Kaum hatten wir, mondja, das eine Metall abgeschafft als eine Conjunctur eintrat, die es bedeutend entwerthete.« Valóban meglepő azon cynikus farkaspolitika, melyet ezen szellemdús parlamenti szónok és író követ, midőn Franciaországra tolja a felelősséget azért, a mit Németország idézett elő; hiszen éppen Németország szolgáltatott okot arra, hogy minden állam óvintézkedéseket tegyen az ezüstnek beözönlése és aranyának kivonása ellen. — Legujabb művében végre azon nehézségek ríktó kiszínezése által, melylyel a latin unio meghosszabbítása járt, a nemzetközi szerződések által létesítendő kettős érték eszméjét igyekszik nevetségessé tenni és a latin unio új szerződését úgy tekinti, mint az aranyvaluta elismerését az unio egész területére nézve. E mű mindenestre valóságos remeke a dialektikának és szójátékoknak. Az egész szellemdúsan írt mű összes érvei egy szójátékra vannak alapítva, mely a »pénzszövetség« fogalmát azonosnak veszi a kettős érték behozatalára vonatkozó szerződéssel (»Internationaler Doppelwährungsvertrag«). De míg a pénzügyi szövetség egészen egynemű pénzek veretését és azoknak a szövetség mindenik államának területén minden korlát nélkül biztosítandó szabad forgalmát czélozza, addig a nemzetközi kettősérték-szerződés csak arra kötelezné az államokat, hogy saját területükön bizonyos közösen megállapítandó értékarány szerint verjenek arany és ezüst pénzeket, a nélkül, hogy a verendő pénznemeket meghatároznák és egymás pénzeit kölcsönösen törvényes fizetési közegnek nyilvánítanák, pedig a nemzetközi éremszövetségnek éppen ezek képezik főkellékeit. Egy szójátékra alapított érvelésből áll tehát az a fényes diadal, melyet Soetbeer és mások nézete szerint Bamberger ezen irata által aratott, és mely e mű egy bírálójának szavai szerint, »a nemzetközi értékviszony megállapítását örök-

időkre szétdőlt. « 1) *Nasse* 2) igen higgadt és gyakorlati érvei főleg az ellen irányulnak, hogy egy állam, melynek aranyvalutája van, ettől eltérjen és kettős valutát hozzon be. Minden nemzetközi szerződés e téren mesterséges és természetellenes eszköz lenne az egyik vagy másik fém értékének föntartására és célhoz még sem vezetne. Ha e téren minden állam föltétlenül megtartja rendelkezési szabadságát, akkor úgy is egyik állam aranyat, másik ezüstöt fog a pénz anyagául választani, és így az ezüst továbbra is a pénz anyagául fogna szolgálni. A kettős valutát különben is kivihetetlennek tartja, mert az tényleg csak addig állhat fönn, míg a két fémnek törvény által meghatározott értékaránya a tényleges állapotnak megfelel, mihelyt az arany értéke magasabb lesz a megállapított törvényes árviszonynál, mindenki azon lesz, hogy ezüstjét azon országban értékesíthesse, hol több aranyat adnak érte, mint a mennyi az ezüst piaci árának megfelel, és így egy ilyen államban mindenki ezüsttel fog fizetni, az arany pedig vagy egészen eltűnik a forgalomból, vagy csak felülfizetés (agio) mellett lesz a forgalomban megtartható; tényleg tehát az ezüst fog az illető államban az általánosan használt fizetési eszköz lenni. Ha pedig az ezüst ára magasabb az ezüst pénz törvényesen megszabott árviszonyánál, akkor senki sem fog ipari és más célokra színezüstöt vásárolni, hanem a pénzt fogja beolvasztani és így az ezüst fog akár pénz, akár iparcikkek alakjában külföldre vándorolni, ennek megakadályozására az ezüst pénzt kisebb értékarányban kell verni, és így ez esetben az aranyérték fogja a pénzverés elveit szabályozni.

Süss nézetét, az aranytermelés csökkenését illetőleg alaptalannak tartja; az évi aranytermelés, szerinte, épen

1) Neue frei Presse 1885. éfv. decz. 4. sz. és 1/4. Jahresschrift für Volkswirtschaft 23. (1866. évf. I. k. 2. f. 227. l.)

2) *Nasse*: Die Demonetisation des Silbers und das Werthverhältniss der edlen Metalle. Holtzendorf-Brentano Jahrbuch für Gesetzgebung. Neue Folge I. Jg. 1877. 115—158. 1. (Az angol Select Committee ismertetése.) — Bimetallismus u. die Währungsfrage in Amerika. U. ott. II. Jg. 1878. 191—228 l. Das Geld und Münzwesen Schönberg: Handbuch der polit. Oekonomie I. k. 237. l.

nem oly csekély, hogy a kettős valuta elfogadására készletne.

Knies ¹⁾ a pénz- és hitelről irt művének legújabbán megjelent második kiadásában beható bírálat alá vette a »mai bimetallismus« fogalmát, és azt igyekszik bebizonyítani, hogy a nemzetközi kettős érték az államkormányok között létesítendő nemzetjogi alapon kötelező szerződés által sem valósítható meg, illetőleg fönn nem tartható. Főérve abból indul ki, hogy a nemes fémnek kettős használata teszi annak értékét és épen az teszi a nemes fémeket pénzverésre különösen alkalmassá, hogy azok egyúttal különféle eszközök és ékszerek készítésére is kiválóan alkalmas anyagot szolgáltatnak. Ezen tulajdonság nélkül az ezüst vagy arany-pénz egyszerű pénzjeggyé (*Zeichengeld*) válnék. Az arany- vagy ezüstnek különféle fényüzési és ipari célokra szolgáló értékét azonban úgy megállapítani, hogy a két fém egymáshoz való értékviszonya állandó és minden időre változhatlan legyen, semmiféle nemzetközi szerződés által nem lehetne. De a nemes fémeknek ez irányban való minden értékváltozása okvetlen az illető fémből vert pénz értékére is visszahat, mert *Soetbeernek*, — *Knies* nézete szerint nagyon is mérsékelt becslése szerint, — az aranynak $\frac{1}{3}$, az összes ezüstnek $\frac{1}{4}$ része ily célra használtatik. De épen *Knies* ezen érve bizonyítja azt, hogy az ezüst értékét okvetlenül csökkenteni oly állami intézkedés, mely annak pénzverésre való fölhasználását korlátozza, mert hisz ez esetben épen a fönmaradó $\frac{3}{4}$ rész ezüst használati értéke van leszállítva. Minthogy pedig az ezüstnek ipari és fényüzési célokra való fölhasználása a népek szokásaitól, gazdasági viszonyaitól, anyagi jólététől és végre az ipari technika állapotától függ, tehát az állam ezzel szemben, igaz, hogy nem sokat tehet, de az ezüstnek pénzverésre való fölhasználását épen állami intézkedések korlátozták, és ha nagyobb állam az ezüstnek ez irányu használatát tetemesen megszorítja, akkor ez által a többi államokat is hasonló intézkedésre késztetni, mert azon állam,

¹⁾ *Knies* : Geld und Kredit 1885. I. Geld, főleg 319. sk. 1.

mely a többiek óvintézkedéseit követni nem akarja, összes aranykészletét elvesztené. A nemzeteknek egyetértő intézkedése éppen ez ellen az állapot ellen biztosítaná az államokat és ez által egyúttal biztosítaná az ezüstnek természetes használati értékét. Így azután az értékingadozás oly csekély lenne, hogy a kivert ezüst pénz értékére zavaró befolyást nem gyakorolna, a mint nem gyakorolt 1803-tól 1875-ig Franciaországban.

Egy legújabbban megjelent mű szerzője, a hannoveri mű-egyetem tanára *Launhardt* ¹⁾ részben hasonló, de sokkal merevebb alakban fölállított érvet hoz föl az aranyvaluta mellett. Szerinte ugyanis az aranynek egyéb, nem a pénzverésre vonatkozó használati értéke biztosítja az arany-péNZ értékének állandóságát. *Launhardt* azon tételt állítja föl, hogy azon esetre, ha aranypénzt mindenki szabadon verethet magának az állami pénzverdében, akkor a fölös aranyból pénzt vernek, és ha az arany szűkebben van, akkor a vert pénzt ismét beolvasztják, és így éppen a tiszta aranyvaluta mellett van biztosítva az aranyérték állandósága, mert ipari célokra mindig annyi marad, a mennyire éppen szükség van. De ez a különös felfogás csak azon föltevésen alapulhat, hogy az arany használati értéke egyedül abból áll, hogy különböző fényüzési és ipari célokra alkalmas anyagot nyújt, — *az arany-péNZ pedig csak arra szolgálna, hogy az arany ezen értéke a jövő szükséglet számára fentartassék.* A pénz egyéb tulajdonságai és fontos gazdasági szerepe tehát itt egészen figyelmen kívül hagyatik. Csakis ily meglepően egyoldalú felfogás útján juthatott azután *Launhardt* azon végkövetkeztetésre, *hogy a pénzmennyiség nagysága egy országban a javak árára semmi befolyással sincs (!)* és hogy a javak árának csökkenése vagy növekedése *egyedül (!)* egy állam lakói összes jövedelmének csökkenéséből vagy növekedéséből származik. ²⁾ *Launhardt*

¹⁾ *Launhardt*: Das Wesen des Geldes und der Währungsfrage. 1885.

²⁾ »Bei jeder Veränderung der Gesamtmenge des Goldes bleibt der Preis des Goldes unverändert, aber die Menge des Geldes ändert sich.« (Ekkor Kaliforniában nem lettek volna oly drágák az élelmi és iparcikkek az ásatások alkalmával.) »Die Höhe der Preise steht in stetiger

szerint az aranypénz nem áru, és csak beolvasztása által lesz ismét áruvá, a nélkül azonban, hogy e miatt a pénz értéke csökkenne. Egész érvelésének tarthatatlanságát és alaptalanságát legjobban az bizonyítja, hogy az ő érvelése szerint a pénz épen akkor vonatnék ki a forgalomból és lenne áruvá, mikor az aranytermelés csökken és az arany ennek folytán szűken van. Mintha az arany a gazdasági élet mai fejlődési fokán ép úgy, mint a hajdani perzsa és asszir királyok idejében, az volna a főrendeltetése, hogy ékszerű, templomi kincsül és díszítésül, továbbá előre nem látott eshetőségekre államkincstári készletül szolgáljon. Ezen elmélet szerint épen akkor, mikor az arany bőven van és könnyebben szerezhető, vinnék az emberek ékszereiket és edényeiket a pénzverdébe, és mikor szűken van, akkor pénzdarabjaikból ékszereket csináltatnának! Ez végső consequenciája azon elméletnek, mely a nemes fémek értékének meghatározásánál nem arra fekteti a súlyt, hogy azok pénzül, hanem arra, hogy egyéb czélokra használhatók.

Bueck ¹⁾ elismeri, hogy 500,000 kiló arany beszerzése és 3.336,000 kiló ezüst eladása az ezüst értékcsökkenésére hatás nélkül nem maradhatott, mind ennek daczára a megkezdett ezüst eladások folytatását és az aranyvaluta teljes keresztülvitelét ajánlja Németországnak. Az 1 : 15¹/₂ értékarány visszaállítását nem tartja lehetségesnek, egyebekben pedig az aranyvaluta hiveinek általán ismert érveit ismétli.

Hertzka, ²⁾ a »Wiener allg. Zeitung« szerkesztője, éles logikával és ékes tollával küzd az aranyvaluta mellett. Az 1880. évi nemzetgazdasági kongresszuson Berlinben, főleg az ő ékesszólásának köszönhetik az aranyvaluta hivei, hogy Wagner Adolf és Arendt ellenindítványával szemben,

Wechselbeziehung zu den Einkommen aller wirtschaftlichen Gruppen der menschlichen Gesellschaft, wird aber in keiner Weise von der Menge des umlaufenden Geldes beeinflusst.« (!)

¹⁾ Bueck : Beiträge zur Währungsfrage. 1881.

²⁾ Hertzka : Die Gesetze des Handels und Socialpolitik. 1880. I. k. és Offenes Sendschreiben an Herrn Heinrich Cernuschi, den Währungs-Diplomaten Jb. f. Gesetzgebung. Holtzendorf Brentano, Uj folyam 3. é. f.

a kongresszus többsége az aranyvaluta mellett nyilatkozott. Érvei nem újak és leginkább az ezüst nehézkes és kényelmetlen voltát állítja előtérbe, mint oly okokat, melyek a mivel nyugaton az ezüstöt visszavonhatlanul a kihaltó sorsára juttatják.

A német irodalomban az aranyértéknek mindenesetre *Bamberger* legékeesszólóbb, *Hertzka* legpraktikusabb és *Soetbeer* legtudományosabb és legalaposabb védője. Jellemző, hogy éppen a legkiválóbb tudományos képviselője az aranyvalutának, a legújabb időben a kettős valuta számos érvének legalább részben való jogosultságát elismerte. Soetbeer nagybecsű tudományos kutatásaira még gyakrabban fogunk visszatérni; miért is e helyütt tanainak — melyek lényegökben az aranyvaluta általános tanaival azonosak, — ismeretetését mellőzzük.

Fölemlítjük e helyütt még egy lipcei bankárnak, *Schüllernek* legújabbán megjelent művét,¹⁾ mint egy gyakorlati embernek nézetét, és mint olyat, mely hazánkra nézve is bir némi érdekekkel, a mennyiben főleg azon téves nézetet czáfolja, mintha egy országra nézve, melynek rossz valutája van, ennek oly hatása volna, mint a védvám- vagy kiviteli jutalomnak. Művében főleg azt igyekszik bizonyítani, hogy az általános árcsökkenés nem az ezüst demonetizálásának eredménye.

Az aranyvaluta híveihez szokás még *Roschert* 1872-ben a német pénzügyi reformról irt munkája²⁾ alapján sorolni. Roscher azonban nem az arany, hanem az *egyvaluta* hívének tekintendő. Szerinte ugyanis az állam nemzetközi forgalmának nagyságától és az egyik vagy másik fém árától függ, hogy az ezüst vagy az arany szerepeljen-e mint pénzürték. (Gazdasági rendszerének 3. kötetében³⁾ pedig a

1) *Schüller* : Die bimetallistische Propaganda vom Goldwährungsstandpunkte aus beleuchtet.

2) *Roscher* : Betrachtungen über die Währungsfrage der deutschen Münzreform. 1872. Holtzendorf-Oncken : Deutsche Zeit- u. Streitfragen 2. füzet.

3) *Roscher* : System der Volkswirtschaft III. B. Nationalökonomik d. Handels und Gewerbfleisses 3. kiadás 1882. 220 l.

kettős valutának Arendt által felsorolt előnyeit elismeri, de a nemzetközi kettős valuta megvalósíthatásának lehetőségében kételkedik.

Kétségtelen, hogy az aranyvalutának ma is vannak kiváló tudományu védői, de annak árnyoldalai még is, az aranyvalutának Németországban történt megvalósítása óta, oly feltűnő mértékben mutatkoztak, hogy ezen értékemlélet *föltétlen* védelmezése mindig tarthatatlanná vált és a mai aranyvaluta hívei magok sem merik annak általános és föltétlen behozatalát ajánlani, hanem épen ellenkezőleg, az angol és német írók nagyrésze ujabbán azon álláspontra helyezkedik, hogy mennél több ország él ezüst vagy kettős valutával, annál előnyösebb az ő országukban az aranyvalutát föntartani, tehát másoknak ezüstöt ajánlanak, hogy ők magok annál könnyebben jussanak aranyhoz. Attól a végső konsequenciától, hogy az esetre, ha az aranyérték a legjobb és legalkalmasabb, minden eszközzel arra kellene törekedni, *hogy mindenik állam ezt válassza pénzértékül, az aranyvalutának csaknem minden védelmezője visszaretten.* Hertzka azon jóslata, hogy a legközelebbi jövő az aranyérték híveit teljesen föl fogja menteni attól a fáradtságtól, hogy ellenfeleikkel szemben álláspontjuk védelmére szót emeljenek, mert ellenfeleik egyáltalán nem lesznek; — épen nem teljesült, mert épen ellenkezőleg az aranyvaluta hívei napról napra fogynak és a kettős valutának ma már nemcsak számtalan nagy szellemű tudományos védője van, hanem több kiváló névvel bíró szaktudós, ki azelőtt az aranyvaluta híve volt, a kettős valuta szószólójává szegődött, mint arról ezen rendszer irodalmi ismeretetéséből, a következő §-ban előadottak alapján, meggyőződhetünk.

17. §. A kettős pénzérték elméletének irodalma.

Azon idő óta, hogy Németországban a sokak által oly könnyűnek és egyszerűnek képzelt átmenetel az aranyvalutára, oly nagy és előre nem várt akadályokba ütközött, nagy és meglepő fordulat állott be a valutakérdés tudomá-

nyos irodalmában. A tudósok többsége Németországban ma is az aranyvaluta híve ugyan, mint ezt a német nemzetgazdáknak 1880-ban Berlinben tartott 19. kongresszusának és a német kereskedők ugyanott tartott gyűlésének határozatai bizonyítják, — de ujabban mégis inkább csökkennek, mint növekednek híveik, és a többi nemzeteknél még inkább terjednek a kettős érték tanai. A német nemzetgazdák 19. kongresszusán Hertzknak, a kereskedők gyűlésén Soetbeernek sikerült a túlnyomó többséget az aranyvaluta elvének megnyerni, de *Hertzku* indítványa már két tekintélyes ellenzőre talált, az egyik *Wagner*, a berlini egyetemen a nemzetgazdaságtan tanára, a másik *Arendt*, a kettős valuta legkiválóbb németországi képviselője volt. — A német nemzetgazdák gyűlése kimondá, hogy »a nemes fémek nemzetközi mozgalmának helyesen fölfogott törvényei és jelenségei minden visszalépést az aranyvalutától az ezüst vagy a kettős valuta javára megengedhetlennek tüntetnek föl,« és hogy »az ezüst eladások felfüggesztése a német pénz- és bankrendszer veszélyeztetésének tekintendő.«

A német kereskedők pedig a német gazdasági érdekek veszélyeztetésének jelenték ki a létező pénzügyi törvényen változtatni akarni, minek folytán az ezüst eladások fölfüggesztésének megszüntetését sürgetik.

A kettős valutát főleg Németországban szeretik sokan úgy oda állítani, mint a gazdasági reakció egyik sarktételét, melylyel szemben az aranyvaluta a szabadkereskedelem elvének egyik lényeges postulátumát képezi, de ezzel szemben elegendő arra utalni, hogy a kettős érték tudományos elmélete a szabadkereskedelem egyik leglelkesebb előharcosától: *Wolowsky*tól származik.

Wolowsky 1868. megjelent kisebb iratában ¹⁾ és »L'or et l'argent« című művének második kiadásában (1870.) ²⁾ a francia kettős pénzérték védelmére kelve, tudományos rendszerbe foglalta a kettős pénzérték tanát, és annak vé-

¹⁾ Quelques notes sur la question monétaire. Paris. 1868.

²⁾ Az első kiadás címe: La question monétaire 1867.

delmére kifejtett érvei a logika és a gazdasági törvények kivánalmaival ma is teljes összhangban állanak. Ő is, mint az egyvaluta többi hívei, azon eszméből indul ki, hogy az árak meghatározására oly szilárd és minden változástól csaknem egészen ment értékmérő, minő a hosszóság meghatározására a méter, vagy a testek súlyának megmérése a kilogramm, nem létezik, és így e célra sokkal tökéletlenebb értékmérővel kell beérni. Az egyvaluta hívei legalkalmasabbnak e célra az aranyat tekintik, *Wolowsky* ellenben az arany értékét, mint értékmérőt, egy hosszsmértékkel összehasonlítva, olyan rőfnek nevezi, mely annál rövidebb lesz, mennél hosszabb a megméréendő posztó. A nemes fémeknek főelőnye mindenesetre az, hogy csekélyebb és lassúbb áringadozásnak vetvék alá, mint más áruk, épen ezért használták ezeket mindenkor, mint csere-közvetítő árukat. De ezen tisztóket annál tökéletesebben fogják teljesíthetni, mennél csekélyebb ingadozás fenyegeti értéköket. Minthogy pedig a nemes fémek legjelentékenyebb szerepe épen abban áll, hogy a gazdasági társadalomban minden törvényes követelés teljesítésére alkalmasak, értékökre döntő befolyással van azon körülmény, hogy az *ország törvénye* azon képességgel, hogy mindennemű törvényes követelések kiegyenlítésére szolgáljanak, vagy mint *Wolowsky* nevezi, a „*faculté libératoire*“-ral mind a két fémeket vagy csak az egyiket ruházza-e föl? A törvénynek az levén hivatása, hogy azon érték, mely a »*faculté libératoire*« tulajdonságával bír, minden lehető értékváltozástól megkíméltessek, ezt sokkal inkább elérheti, ha mind a két fém egyidejű használatát biztosítja a törvény, mintha a törvényes fizetés szerepével csak az egyik fémeket ruházza föl.

»Valamint az ingát, -- mondja *Wolowsky*, -- hogy az időjárás változása azt lehető legkisebb mértékben hosszíthassa vagy rövidíthesse, két oly különböző fém összeillesztése által készítik, melyek az idő behatását kölcsönösen kiegyenlítik: úgy a forgalmi érték lehető egyarányossága érdekében is legczélszerűbb* közvetítő árunak mind a két fémeket használni; mert ez esetben az adós mindig azon

fémnel fog fizetni, mely árcsökkenésnek indul és az adósok kereslete a csökkenőfélben levő fém után, megakadályozza annak tovább csökkenését, ép úgy, mint az ingánál az egyik fém a másiknak kitérülését vagy összehuzódását.« A francia valutatörvény alkotói is tisztában voltak magokkal az iránt, mint Wolowsky egyes szónokok idézésével bizonyítja, hogy az arany és ezüst közötti értéket nem tehetik változhatlanná, csakis a nemes fémek termelésének ingadozásai által okozott érték hullámzásokat tehetik sokkal csekélyebbé, sőt idővel alig észrevehetővé, úgy hogy azon pénzváltások, melyek az egyik fém termelési viszonyainak jelentékenyebb változása által idéztetnének elő az által, hogy ily esetben a másik fém használható, egészen kikerülhetők lennének, mint ezt az amerikai aranytermelésnek a jelen század első felében beállott óriási szaporodása bizonyítja, mely azért nem járt semmi válsaggal, mert voltak nagy országok (Francia- és Angolország), hol az aranyat az ezüst helyett, mint törvényes fizetési eszközt lehetett használni.

Wolowszky főbb érvei abban foglalhatók össze, hogy a világkereskedésnek mind a két fémre szüksége van; hogy mind a két fém szabad és korlátlan használata mellett azok egymáshoz viszonyított értéke sokkal csekélyebb ingadozásnak lesz alávetve, mintha csak az egyik tekintendő törvényes fizetési közegnek; végre, hogy a bankok fedezete kettős valuta mellett sokkal szelidebb és állandóbb lehet, mint az egy valuta mellett.

A kettős valuta legbuzgóbb hívei ma is a *francia* irodalom terén lelhetők fel. *Cernuschi* egy olasz származású francia bankár, főleg Angliában és az amerikai unio államaiban óriási agitációt fejtett ki a kettős valuta mellett, és nagyszámu értekezéseinek egy részét e célból angol nyelven is kiadta. A »Siècle«ben minden fölmerült pénzügyi jelenség alkalmából irt cikksorozatai rendszerint külön, önálló füzetek alakjában is megjelentek. ¹⁾ Cernuschi

¹⁾ Ilyenek: Les assignats métalliques. — Le Monoméallisme bossu. — La Danse des assignats métalliques. (Lenyomatok a Siècle 1884 és 5. évfolyamából.) Egyéb nagyszámu dolgozatai közül említendő:

érvelésének alaptételei: 1. hogy az állam a két fémnek egymáshoz való arányát ép oly joggal és sikerrel megállapíthatja, mint a vert pénzek értékét; 2. hogy az arany és ezüst értékére főleg az van döntő befolyással, valjon használják-e pénzverésre és így értékeket főleg a törvénytől nyerik; 3. hogy törvényes és állami intézkedések által a fémek értékét állandóvá lehet tenni; mert ha mind a két fém egyenlően használtatik pénznek, akkor a termelés ingadozása nem lesz a fém árára befolyással. 4. Az államnak nem is volna joga arra, hogy oly fémet, mely törvényes fizetési eszköz volt, ezen tulajdonságától megfoszszon, mert ez által az emberiség vagyonának egy részét értékétől megfosztja. 5. Ez ellen legjobban egy nemzetközi egyezmény védene, mely mind a két fém fizetési értékét az egész emberi nem javára biztosítsa. 6. Mindezek alapján az 1 : 15₅-hez való értékarányt az arany és ezüst között minden körülmények közt, az ezüst nagy értékcsökkenése dacára is, visszaállíthatónak tartja, mihelyt a főbb kereskedelmi államok ezen arány alapján a kettős értéket életbeléptetik, annál inkább, mert becslései szerint a létező arany mennyiség ma is úgy viszonylik az ezüsthöz, mint 1 : 15.5-hez. (M. Chevalier et le Bimétallisme 1876.) — Anglia ellentárlását a kettős valuta ellen »Diplomatie Monétaire« és »The Monetary conference« című művében az által javasolja megtörni, hogy Franciaország vesse a londoni piacra nagy ezüstkészletének egy részét, — Amerika függeszse föl a Blandbillt, Ausztria szüntesse meg az ezüst veretését, és akkor India pénzügyei tönkre mennek, Anglia vesztésegei pedig ennek folytán oly nagyok lesznek, hogy kénytelen lesz egy nemzetközi egyezményt a kettős valuta javára elfogadni. Cernuschi, mint irodalmi működésének ezen rövid jellemzéséből is kivehető, inkább a kettős valuta megvalósítására célzó folytonos agitációt, mint a tudományos kutatást tűzte ki céljául.

Or et argent. 1874. — La monnaie Bimétallique. 1876. — La diplomatie Monétaire en 1878. — Le Bimétallisme en Angleterre. 1879. — Le Bimétallisme à 15¹/₂ 1881. Németre fordítá Arendt: Die Restitution des Silbers. — Le grand proces de l'Union latine. 1885. stb.

Tisztán tudományos szempontból tekintve, a mai francia irodalomban a kettős valutának legkiválóbb képviselője két belga tudós: *Laveleye* és *Allard*.

Laveleye Emil főleg a »Revue de Belgique« — 1876. évi folyamában megjelent értekezésében ¹⁾ fejti ki a kettős valuta melletti érveit és e részben leginkább *Wolowsky* és *Jevons* műveire támaszkodik. Művének legérdekesebb részét a kettős valuta előnyeinek kifejtése képezi. Az aranyvalutát gazdaság- és demokratia-ellenesnek nevezi, mert a tőkepénzesnek a munkás rovására kedvez. Amaz a fölhalmazott, de tétlen, emez a tevékeny és produktív tőkét képviseli. (»Capital oisif« és »capital accumulè et voué au repos« és »capital actif«). A kettős valuta a pénz értékét a hitelező kárára és az adós hasznára csökkenti, az aranyvaluta ellenben e pénz értékét növelvén, ellenkező hatással van. Az adósság törlesztésének könnyítése azonban mindig a gazdasági élet lendületével jár. »A pénz értékének lassú, szabályos, előre látható és egészen törvényes értékcsökkenése, a régi adósságoknak arányos kevesbedésével jár. Ez a természetes leszámolásnak egy neme, az események által előidézve, mely úgy hat, mint az ókori nagy törvényhozóknak az adósságok leszállításával egybekapcsolt nagyobb szabású társadalmi reformjai.« (Seisachteia). »A pénz szaporodásának ép úgy örülnünk kell, mintha a bányákban gazdag erekre akadunk.« Valamennyi állam, melynek nagyobb adósság-terhei vannak, mint pl. Franciaország, Olaszország, Anglia, Amerika, Ausztria-Magyarország, Oroszország sat. épúgy érdekelve van az iránt, hogy mind a két fém vagylagos használhatása folytán a pénz bőven legyen, mint a jelzálogos adósok és a nagyszámu vasúti társulatok milliárdokra menő kötelezettségeikkel. Az arany kizárólagos használata mindezek terheit folyton fokozná, és súlyosabbá tenné, minden újabb adósság csimálása nélkül is, mert az arany mindig kereset-

¹⁾ *Laveleye*: La Monnaie bimétallique. 1876. Ismerteti *Lang* tájós »A kettős valuta« című értekezésében. Nemzetg. Szle 1. évf. 1. f. 159 lap.

tebb és ez által mindig ritkább és drágább lenne.¹⁾ Elismeri, hogy az arany kizárólagos használata mellett is helyre állana idővel az egyensúly a pénz és áruk között, de csak a válságok hosszú sora, az ipar és kereskedelem elpusztulása árán.

Allard²⁾ legújabbán megjelent nagyérdekű művében a valutakérdést a jelenlegi árcsökkenéssel és az ez által okozott válsággal kapcsolatosan tárgyalja. Tanulságos és nagybecsű adatokat tartalmazó műve rövid két hónap után már második kiadást ért. Polemiája az aranyvaluta ellen éles és dialektikai hatásra törekvő, de emellett igen gazdag és tanulságos statisztikai és történeti adatokat foglal magában a javak árára, a pénz értékének csökkenése és emelkedésére, a hajdan fönnállott és jelenleg fönnálló pénzrendszerre, úgy azon nagymérvű értékvesztésekre nézve, melyeket az aranyvaluta terjedése már eddig is okozott. Igen behatóan tárgyalja a latin pénzügyi unió válságait a francia és belga bank között, az ezüst pénzek kicserélése miatt fölmerült, de már elintézett vitát.

Allard művének alapeszméje, hogy az árak folytonos csökkenése és az aranyvaluta terjedése között okozatos kapcsolat létezik, mert az utóbbi körülmény a nemzetközi forgalomban használt fém mennyiségét tetemesen csökkenté s így a ritkábbá lett csere-eszközből szükségképen kevesebbet fognak adni minden más birtok, áru, vagy szolgálatért, mint adtak akkor, mikor a nemzetközi fizetésekre szolgáló pénzek mennyisége, az ezüst-pénz általánosabb használata folytán, nagyobb volt, mint jelenleg. Az árak csökkenésének ugyszólván, *egyetlen* okát ennek tulajdonítja. A forgalomban levő ezüstöt 15000 millió frankra be-

¹⁾ La baisse lente, régulière, prévue et parfaitement legale de la valeur de la monnaie a donc pour conséquence une diminution proportionnelle des anciennes dettes. C'est une sorte de liquidation naturelle amenée par les événements. Nous voyous dans l'antiquité les grands législateur commencer toute réforme sociale par une réduction des dettes. « Laveleye La Monnaie. 15. l.

²⁾ *Aph. Allard: La crise, la baisse des prix — la monnaie. 1885. 2. kiadás.*

csülvén, az aranyvaluta terjedése által okozott értékvesztéséget már eddig is (20°/_o-kal véve föl) 3000 millió francra becsüli.

Ha az állam megtiltaná a posztógyártást, a gyapju ára bizonyára csökkenne, nagyon természetes tehát, ha ugyanez történik most az ezüsttel, melyből pénzt verni a kultur-államok egymás után megszűnnek. Az aranyvalutás államokban ma fönnálló rendszert, miután az ezüstöt egészen még sem számüzik, »bastard« rendszernek nevezi. Az ékesszólás és irónia egész özönét zuditja könyvébe a monometallismus rendszerére. Konkrét javaslatokkal a kettős valuta általános keresztülvitelét illetőleg nem áll elő ugyan, de a mennyiben a mai állapotok tarthatatlanságát bizonyítja és igen erősen hangsúlyozza a kettős valuta eszméjének terjedését Angliában és Németországban, mindenesetre előtte is ép úgy, mint a bimetalisták előtt általában, a főbb államok solidáris akciója lebeg, melynek a két fém teljesen korlátlan használata és szabad kiverése által magán-számlára — kellene nyilvánulnia.

Legnagyobb jelentőséggel a valutakérdés megoldása szempontjából azonban az *angol- és németirodalom* bír, mert főleg ezen két állam magatartásától függ a kettős érték megvalósíthatása, a mennyiben Németország, Anglia hozzájárulása nélkül, alig lesz hajlandó aranyvalutájáról lemondani, Angliát pedig úgy tekintik, mint a mely óhajtana ugyan, hogy más államok kettős értékkel éljenek, de ömaga azt meghonosítani saját hazájában sohasem fogná.

Angliában a kettős valutának legkiválóbb képviselői: *Stanley Jevons* és a német származásu angol bankár *Seyd*.

1) La théorie du mono-métallisme, dont nous venons de donner ici un aperçu, peut paraître séduisante à certains esprits, mais lorsqu'il s'agit de la mettre en pratique, on est bien vite persuadé, qu'elle ressemble assez à cette célèbre joument de Roland qui possédait toutes les qualités et qui n'avait qu'un seul défaut — celui, d'être morte! Le monometallisme a, lui aussi, toutes les qualités hormi celle d'être réalisable.◀

Stanley Jevons 1878-ban megjelent főművében ¹⁾ a kettős valuta előnyeit egészen Wolowski szellemében fejtegeti, a kettős valutát két oly medenczéhez hasonlítja, melyben a két medencze vizeinek áradása és apadása által okozott aránytalanságok az által lesznek kiegyenlítve, hogy egymással egy közös csatorna által köttetnek össze, s így mind a két medenczében mindig egy színvolan áll a víz, míg ellenben ily összekötő csatorna nélkül a víz mindig különböző állású lenne a két medenczében; vagyis mint Laveleye megjegyzi, az 1: 15¹/₂ arány törvényes meghatározása azon csatorna, mely a két medenczét (az arany és ezüst mennyiséget tartalmazót) egymással összeköti és ez által a kettő között levő árhullámzást kiegyenlíti.

Seyd már 1868-ban megjelent művében ²⁾ a kettős valuta híveként lépett föl. Főművében ³⁾ az 1873 óta folyton tartó válság és gazdasági hanyatlás egyedüli okát az ezüst azon demonetizálásának tulajdonítja, mely Németországban indult meg és a latin unió államaiban folytattott. Különös értéket kölcsönöz fejtegetéseinek azon körülmény, hogy azt igyekszik kimutatni, mennyire sujtja az ezüst elértéktelenülése Anglia közjólétét. Anglia kereskedelmének ³/₄-ed részét ezüst valutájú államokkal folytatja, ezenfelül Anglia külföldi értékekben (értékpapírok, részvények, vasuti elsőbbségek, államkötvények sat.) *Seyd* becslése szerint 10,000 millió frtot bir, a miből az illető külföldi államoktól 5—600 millió frt évi jövedelmet húz, s így ezen nagy jövedelmet, mely többnyire ezüst értékben fizettetik, az ezüstnek minden értékcsökkenése érzékenyen sujtja. ⁴⁾ Egész Ázsia, Dél- és Közép-Amerika (főleg Peru, Uruguay sat.) Törökország és Egyiptom hite-

¹⁾ *Jevons*: Money and the mechanism of exchange. London, 1878. Ugyanazon évben az internationale Bibliothekben nemetül is megjelent. L. főleg: The Battle of the Standards c. fejezetet.

²⁾ On bullion and foreign exchanges. 1868.

³⁾ The Decline of Prosperity. 1879. és The Wealth and Commerce of Nations and the Question of Silver. 1878.

⁴⁾ *Bagehot*: Lombardstreet czimü 7. kiadást ért művében szintén azt állítja, hogy az angol tőke az egész világon szerepel. Dr. Bernát István magyar fordítása 1882-ben jelent meg.

lezőinek túlnyomó többsége — angol állampolgár, itt mindenütt ezüst lévén a törvényes fizetési közeg, annak legkisebb elértéktelenülése Anglia közjólétére hatás nélkül nem maradhat. Seyd szerint a világ ezüstjének felét és az ezüstvalutájú államok kereskedelmének $\frac{3}{4}$ -ed részét Anglia tartván kezében, az ezüst árcsökkenése által okozott veszteségek, melyeket 1877-re Seyd 500 millió frtra becsül, s melyek évenként hasonló, sőt nagyobb arányban ismétlődnek, egy államot sem érintenek annyira, mint éppen Angliát. Seyd ennek alapján Angliát és Németországot figyelmezteti, hogy ne ragaszkodják makacsul aranyvalutájához, mert ennek csak azon következménye lenne, hogy a többi államok kénytelenek lesznek a nemzetközi forgalomból mindinkább kiszoruló ezüstnek országukba való beáramlása ellen védeni magokat és így részökről szintén arannyal élni. Ezután kimutatja Soetbeer és mások véres becsléseivel szemben, hogy India és egész Ázsia ezüst árszükséglete távolról sem oly nagy, hogy ez az európai államok és az amerikai unió területéről száműzött ezüst rohamos értékcsökkenését megakasztani képes lenne. Seyd két újabb angol művét különösen az teszi nagybecsűvé hogy gazdag statisztikai adatokkal megvilágosított fejtegetései, főleg az angol közvéleményre, mely eddig az aranynak kedvezett, igyekeznek meggyőző hatást gyakorolni és azon meglepő fordulat, mely az angol közvélemény terén e részben beállott, bizonyára nagyrészt Seyd két újabb angol művének eredménye. A német nemzetgazda Neuwirth, az angol és német valuta-irodalomnak egyik legalaposabb ismerője, ki ezenfelül egyik rendszer mellett sem foglal pártállást, Seyd műveit méltán nevezi »ein Muster induktiver Beweisführung«-nak. — Seyd nemcsak az angol, de a német irodalom terén is védelmére kelt az ezüstnek és Soetbeer ellen irányozott német művében ¹⁾ az aranyvaluta védőinek azon alaptételét czáfolja, hogy állami törvények által az $1 : 15\frac{1}{2}$, vagy más állandó értékarányt az ezüstnek az aranyhoz való értékviszonyát illetőleg biz-

¹⁾ Der Hauptirrtum der Goldwährung. 1880.

tosítani és föntartani nem lehet, mert a két fém folyton változó kereslete és kínálata az értékarányra befolyás nélkül nem maradhat. Ő Németország, Anglia, a latin pénzügyi unió és az amerikai unió államainak egyetértését az arany és ezüst használatára és értékarányára nézve teljesen elegendőnek tartja egy állandó értékarány biztosítására, de Anglia hozzájárulása nélkül Németországnak az aranyvaluta elhagyását nem ajánlja. Soetbeerrel szemben kimutatja, hogy az India Councils Bills alig volt befolyással az ezüst csökkenésére és hogy India aktiv kereskedelmi mérlege rövid idő múlva egészen meg fog szünni.

Angolországban ujabban a kettős valuta védelmezői a tudományos irodalom terén folyton szaporodnak.

*Williamson*¹⁾ angol kereskedő szintén az 1873—5. évi válságot veszi fejtegetéseinek kiinduló pontjául, annak keletkezését a túlspeculációnak, de hosszú tartamát az ezüst *állami intézkedések által* eszközölt detronizációjának tulajdonítja. Az ezüst értékének helyreállítására és állandósítására elegendőnek véli, ha Anglia, Franciaország és az amerikai unió államai a kettős valuta életbeléptetésére szövetkeznek.

Patterson korábbi, kevésbé jelentékeny értekezésétől e tárgyban (Contemporary Review-ben 1879. apr. havi füzet) eltekintve, a londoni statisztikai társulat közlönyének 43. kötetében megjelent értekezésében, azon sokak által egészen mellőzött kérdést veszi beható vizsgálat alá, vajjon az általunk fönnebb tárgyalt árcsökkenést egyedül a pénz megdrágulásának, vagy a többi áruknak más okok által előidézett olcsóságának kell-e tulajdonítani.²⁾ Az angol árustatistika adatainak (1873—1879) beható tanulmányozása alapján kimutatja, hogy a főbb kereskedelmi áruk árban átlag $24\frac{1}{2}\%$ -kal csökkentek, az arany vevő ereje ellenben 24% -kal növekedett. Minthogy az ezüst ugyanazon idő alatt $13\frac{1}{2}\%$ -kal csökkent az aranyhoz viszonyított értékében, tehát az ezüst vevőereje a többi

¹⁾ The discrediting of silver. 1879.

²⁾ Is the value of Money rising in England and throughout the World? Journal of the statistical Society. 1888. évf. 43. k.

árakkal szemben még mindig 11° -kal növekedett. Az ezüst értékesítkenése tehát nem abszolút, hanem csak relativ, — az aranyhoz viszonyítva. De ha már most is, mikor üzleti pangás van, a pénz értéke átalán ily rohamosan nő, mennyivel nagyobb lesz még annak értéknövekedése, ha a vállalkozási kedv újabb föllendülésével a pénz utáni kereslet fokozódni fog; ide járul még azon körülmény, hogy a nemes fémek termelése Patterson szerint 1872 óta 30°/_o-kal csökkent, s így a folyton fokozódó pénzsükség teljesen elég indok arra, hogy az államok ezen a bajon legalább a kettős valuta behozatala által igyekezzenek segíteni.

Smith Walter ¹⁾ az ezüst-elértéktelenülés hatását a kereskedésre igen élénk színekkel festi és kimutatja, hogy ez által a becsületes kereskedés az üzérkedés játékszerévé lesz, a rendezett valutájú állam kereskedője ennek folytán semmivel sincs jobb helyzetben, mint a papirvalutás országban az agio ingadozásaival küzdő kereskedő. A váltó árfolyamát nem többé a kereskedés szabad fejlődésének elvei, hanem a bankár szeszélye szabályozza. Kimutatja, hogy az aranyvaluta és szabadkereskedés legkevésbbé sem hozhatók egymással szolidáris összefüggésbe és ez által nagy sikerrel küzd egy Angliában nagyon általánosan elterjedt előítélet ellen. Az állam pénzügyi törvényeinek döntő befolyást tulajdonít a nemes fémek utáni keresletre és azok értékére nézve. Szerinte az ezüstnek az aranyhoz való értékviszonya állandóan kedvező arányban maradna, ha csak Anglia, a latin pénzügyi unió és Éjszak-Amerika az arany és ezüstpénzt egyképen fölruháznák a „legal tender“ tulajdonságával. Az aranyvaluta behozatalát Angliában különben is csak egy egészen véletlen esetnek nevezi (by sort of accident). Az angol nemzeti közvélemény egyik legfélszegebb előítéletének tartja, hogy jelenlegi nyers pénzrendszerét (somewhat rude system) a természet rendjéből kifolyónak tekinté. — E mű becsét, az angol tudományos közvélemény szempontjából, még különösen emeli az a körülmény, hogy az oxfordi egyetem a Cobdendijra méltatá.

¹⁾ The recent Depression of trade. 1879.

A legutóbbi évek jelesebb közgazdasági írói sorában, tehát mint az itt fölemlített írók művei bizonyítják, napról-napra szaporodnak a kettős érték tudományos védelmezői és irodalmi termékeik hatása az angol közvéleményre a legújabb időben már igen határozottan konstatálható.

Goschen a Gladstone kabinet volt és a Salisbury-kabinet jelenlegi pénzügyminisztere, constatálja a Bankers Institutban fölolvastott és fönnebb a 15. §-nál idézett értekezésében, hogy az áruk elértéktelenülését, — tekintve, hogy Németország, Olaszország és Amerika valutájának reformjához, illetőleg rendezéséhez 200 millió font stlg. aranyat vett igénybe, — *nem a termelési föltételek megrázkozásának, hanem állami törvények és intézkedések hatásának tulajdonítja.* Bevallja, hogy a kettős valuta eszméje megfordult agyában, és meg van győződve róla, hogy az ezüstöt, mint pénzt föntartani szükséges.

Goschen és *Gibbs*, mint az angol kormány képviselői, az 1878. évi párisi konferencián még egész határozottan az aranyvaluta mellett nyilatkoztak, de *Gibbs*, az angol bank volt kormányzója, már egy évvel később közzétett nyilatkozatában és 1881-ben megjelent röpiratában ¹⁾ a kettős valuta határozott hívének vallá magát és *Cernuschi* nézeteinek védelmére kelt.

A *liverpooli kereskedelmi kamara* az angol kereskedelmi minisztert küldöttségileg fölkérte egy nemzetközi valutakongresszus egybehívására és átnyújtott emlékiratában kifejté a kettősérték behozatala mellett szóló érveket.

A *londoni city* bankárjai 1879-ben a pénzügyminiszterhez emlékiratot intéztek, melyben pénzsükségről panaszkodnak, a minek elhárítását csak az ezüst pénz szélesebb körű szereplése által lehetne elérni. — A londoni kereskedelmi kamara mult év február havában egész lelkesedéssel karolta föl azon indítványt, hogy Anglia a főbb államokkal a kettős valuta érdekében nemzetközi szövetségre lépjen, és az összes vidéki kamarákat fölhivta, hogy a londoni kamarának ezen indítványa értelmében hozott ha-

¹⁾ The double standard. London 1881.

tározatát támogassa. Azóta csakugyan a legtöbb vidéki kereskedelmi kamara a kettős érték mellett nyilatkozott. A londoni bankárok és pénzügyintézetek hasonló szellemben nyilatkoznak.

A bimetallismus barátai 1881. december hó 22-én egy nemzetközi pénzegység létesítését célzó társulatot (International monetary standard Association) alakítottak, melynek tagjai sorában *Glulstone, Gibbs, Grenfell* (a mai bankkormányzó) és mások neveivel találkozunk.

De főleg *Kelet-India* pénzügyi helyzete teszi Angliára nézve fölötte kívánatossá, hogy az ezüst értékének emelésére célzó pénzügyi rendszer létesítésére törekedjék. *Smith J. T.* ezredes, Madras és Calcutta pénzverdéinek főnöke, egy népszerű, kérdés és feleletekben irt¹⁾ művecskében magyarázza, hogy India kereskedelmi cikkeinek eladása által szerzi meg a forgalma számára szükséges ezüstöt, s így minden tömegesebb ezüst-kinálat Indiában drágaságot okoz, a mi az itteni közjólét fejlődésére rossz hatással van. (Tehát éppen ellenkező hatást tulajdonít az áruk drágaságának, mint a bimetallisták nagy része.) Oszítja az indiai kormány azon nézetét, hogy soha az indiai államkincstár az ezüst elértéktelenülése által okozott veszélynél nagyobb veszély nem fenyegette, mert az éhség, szárazság és háború hatása hamar elenyészik, de az ezüst elértéktelenülése által okozott válság már 1870 óta folyton tart és az államkincstárnak három év alatt (1875—77-ig) összesen 300 millió francra rugó deficitet okozott.

India veszteségeit illetőleg *Soetbeer* egy igen érdekes tanulmányt tett közzé,²⁾ melyben elismeri, hogy az indiai államkincstár veszteségei annak folytán, hogy az államjövedelmek és az adó ezüstben fizettetik, ellenben az indiai államadósság nagy részének kamatai és más, a londoni központi kormánynak teljesítendő fizetések aranyban fizetendők, — igen jelentékenyek, de másrészt kimutatja, hogy

¹⁾ *Silver and the Indian Exchanges.* London 1880.

²⁾ *Soetbeer*: Wirkungen der Silberentwertung. *Jb. f. nat. ök.* 42. k. Ujf. VIII. k. 305. sk. 1.

az indiai kincstárnak folyton növekvő bevételei ezen veszteséget teljesen helyreépítolják.

Soetbeer adatai szerint az indiai kincstár ágio-veszteségei:

187 ^o / ₁ — ⁴ / _n átlag évenként . . .	720.000 font sterlinget
187 ^o / ₆ — ⁷⁹ / ₈₀ » . . .	2,227.000 » »
1880—81 . . .	3,088.000 » »
1881—82 . . .	3,799.000 » »

tesznek, de a kincstár jövedelmei oly gyorsan emelkednek, hogy mindezt pótolják, így:

Az indiai államvasutak brutto bevétele volt:

1865-ben	3,000.000 font strl.
1873-ban	6,755.000 » »
1882-ben	15,352.000 » »
1886-ban	18,704.000 » »

Ezen körülménynek és az opium és más áruk folyton növekvő kiviteli vámjának tulajdonitja Soetbeer, hogy az utóbbi években még sem volt deficit. Ugyanis az indiai államkincstár

	<i>kiadásai:</i>	<i>bevételei:</i>
1874-ben . . .	58,858,000 font	57,050,000 font stlget
1881-ben . . .	76,197.000 »	72,152.000 » »
1882-ben . . .	71,113,000 »	73.696.000 » »
1886-ban . . .	77.265.000 »	78,660.000 » »

De ezen adatokkal szemben, melyek szerint különben is csak egy év nem mutat deficitet, Kelet-India kormányzója az 1886. évi budget alapján sürgető kérést intéz a kormányhoz a valuta-kérdés nemzetközi rendezése céljából és India finanziaális állapotát tarthatatlannak nyilvánítja. Mily nagy megrázkódtatást okoz India pénzügyi viszonyai-ban az ezüstcsökkenés, legjobban bizonyítja az indiai rupia (97 o. é. kr.) értékének csökkenése angol pénzben kifejezve.

Egy rupia értéke volt:

1870—5-ig átlag	22. ₃ pence
1876—80-ig »	20. ₅ »
1880—1-ben »	19. ₉ »
1881—2-ben »	19. ₆ »
1885-ben	17 »
1886-ban	16 »

Keletindia nagyobb városaiban mindenütt ugynevezett »Silver-Associations« keletkeztek, melyek az arany és ezüst közötti állandó értékviszony helyreállítása mellett izgatnak. (Bombay, Calcutta, Madras, Simla sat.)

Mindez eléggé bizonyítja, hogy Angliában nemesak az elméleti, hanem a gyakorlati téren is folyton növekvő áramlat létezik az eddigi angol pénzrendszer megszüntetésére és a kettős valuta létesítésére, és így jóformán egészen elesik azon érv, melyre az aranyvaluta hívei, főleg Németországban, még ma is különös súlyt fektetnek. Ha tehát Soetbeer az értékelmélet problémájáról irt, f. i. értekezésében elismeri, hogy egy nemzetközi egyezés által hosszabb időre állandósítani lehetne az ezüst értékét, és csak azt veti ellen, hogy Anglia hozzájárulása ily szerződéshez nem volna elérhető, úgy az itt felsorolt adatok alapján az aranyvaluta legkiválóbb képviselőjének ezen egyetlen még 1880-ban nyilvánított kételye ma már alaptalannak és nyilatkozata a kettős érték javára szólónak tekintendő. ¹⁾

Németországban különben ép oly gyorsan hódít a kettős érték eszméje, mint Angliában. Midőn az aranyvaluta behozatala melletti mozgalom Németországban megindult, akkor a szabad kereskedelmi elv egyik legkiválóbb vezérfia John Prince — *Smith* ²⁾ és *Lexis* voltak az egyetlen tekintélyes tudósok, a kik ezen áramlat ellen szavokat emelve, az aranyvaluta behozatalának hátrányos következményeire figyelmeztettek. *Prince-Smith*, mint a kettős valutának lelkes apostola, szállott sikra Wolowski tana mellett; *Lexis* pedig, közvetlenül az 1873. évi pénzügyi törvény meg-

¹⁾ »Wir halten ein internationales Uebereinkommen wegen eines gleichmässigen Bimetallismus nach den vorhin angedeuteten Grundzügen für nicht geradezu unmöglich, und glauben, dass dadurch vielleicht für längere Zeit sich der Zweck erreichen liesse, der weiteren Silberentwerthung und starken Schwankungen des Silberpreises vorzubeugen. Eine unumgängliche Bedingung eines solchen internationalen Bimetallismus ist jedoch der vollständige Beitritt Englands. — Soetbeer: Hauptprobleme der Währungsfrage.

²⁾ *Prince-Smith*: Währung und Münze. Hirth Annalen. 1869. évf.

hozatala előtt figyelmeztetett egy fölolvadásában ¹⁾ azon nehézségekre, melyekkel 380 millió tallér ezüstnek a világpiacra dobása jár és igen éles bírálat alá vette azon félrendszabályokat, melyekkel az aranyvalutát életbeléptetik. Lexis nem föltétlen híve a bimetallismusnak, a mennyiben egy *távol jövőben*, mikor az angol »Clearing House« rendszer a legszélesebb mértékben ki lesz fejlődve, az aranyvaluta általánosabb behozatalát lehetőnek tartja. Összes e tárgyra vonatkozó művei mégis főleg a kettős valutához szolgáltatnak nagybecsű érveket és adatokat. ²⁾ Adatokkal bizonyítja, mily óriási áringadozások keletkeznének, ha még csak egy kultur állam is aranyvalutára menne át, vagy ha Németország mai csonka aranyvalutáját megszüntetné és a teljes aranyvalutára akarna átmenni. Meggyőző érvekkel igazolja, hogy nem mindegy, ha az államok fele ezüsttel, fele pedig aranynyal él, — vagy pedig, ha az államok egy nagyobb complexusa használ együttesen aranyat és ezüstöt, mert az előbbi esetben az arany- és ezüst valutájú államok között folytonos és állandó áringadozások fognak előfordulni, és a két fém közötti értékingadozás majd az egyik majd a másik állam kereskedelmi mérlegében okoz óriási veszteségeket, míg a két fém közös használata mellett ezek értékének ingadozása által okozott veszteségek egészen elesnek. A különféle valutájú államok között a forgalom és nemzetközi fizetés kiegyenlítése nehezítve, — az egyforma valutájú államok között könnyítve van. Ez is bizonyítja, hogy nem az aranyvaluta, hanem a nemzetközi kettős valuta felel meg a szabad kereskedelem és forgalom érdekeinek.

Haupt: ³⁾ lényegében Cernuschi híve és egy nemzetközi egyezmény alapján az $1 : 15\frac{1}{2}$ értékviszonyt az

¹⁾ Strassburger Zt. 1873. márc. 9.

²⁾ Lexis: Kritische Erörterungen ü. die Währungsfrage. Leipzig, 1881. Lenyomat Schmoller Jahrb. 1881. 1. f. — Zur Währungsfrage. — Hildebrand-Conrad Jakob f. nat. ök. 34. k. 364. 1. és 39. (uj V.) k. 1. 1.

³⁾ Haupt: Gold, Silber und Währung. Bécs, 1877. (240. l.) — és Stellung der Scheidmünzen im deutschen Münzsystem. 1878. — L'histoire monétaire de notre temps. Paris, 1886.

arany és ezüst között helyreállíthatónak és föntarthatónak véli. Ezen kiváló szakember művében sok érdekes és becses adat foglaltatik, e részben főleg 1884-ben megjelent német és legújabban megjelent francia műve igen nagybecsű adatokat tartalmaz, melyek részben általunk is fölhasználtattak.

Jacobj ¹⁾ inkább a létező bajoknak gyors és praktikus megoldására vonatkozó javaslattal, mint tudományos érvekkel áll elő, és csak az ezüst nagyobb értékesítésére tesz javaslatot oly módon, hogy a kereskedő világ szövetkezése által egy »ezüst bankérték« »Banksilberwährung« alkotassék. A kereskedők, úgy mint az első genuai girobanknál, deponálnak ezüstöt és azt váltók, átírások és kölcsönös leszámítolások által kölcsönös fizetéseikre használják. A fő kereskedelmi pontokon tartsanak ezüst letéti pénztárat s így alakítsanak az egyes államok értékével szemben egy »világforgalmi értéket« ezüst letéti jegyek alakjában. De ez által az ezüst értéke, az államok pénzverési politikájától legkevésbé sem lenne emanczipálva.

Az egész német irodalom terén a kettős valuta rendszer legkiválóbb tudományos képviselője *Arendt*, kinek műve, ²⁾ a német tudós világra oly nagy hatással volt, hogy az aranyvaluta két tekintélyes híve, *Schäfte* ³⁾ és *Wagner*, ⁴⁾ kijelentették, hogy az aranyvalutához való merev ragaszkodás helytelenségéről meggyőződtek, és Wagner kevéssel *Arendt* föművének megjelenése után a berlini közgazdasági kongresszuson már *Arendt*tel együtt szállt sikra az aranyvaluta ellen.

Arendt főleg a német pénzügyi reform szempontjából

¹⁾ *Jacobj*: Gold und Silber im Landes und im Staatsverkehr. 1881. Ism. Nemzetg. szemle V. évf. 4. f. 132 s. k. 1.

²⁾ *Arendt*: Die Vertragsmässige Doppelwährung. Két kötet 1880. Ezen mű nézetei röviden összefoglalva találhatók: Die deutsche Münzreform u. die Pariser Münzkonferenz. Berlin 1881. Grothe Sammlung wissensch. Schriften.

³⁾ *Schäfte*: Für internationale Doppelwährung. 1881. és Die Grundsätze der Steuerpolitik 1880—1. főleg 582—601. l.

⁴⁾ *Wagner*: Für bimetalistische Münzpolitik Deutschlands. 2-te auf. 1881.

tárgyalja a kettős valuta kérdését és az aranyvaluta következetes keresztülvitelének lehetetlenségét, és a szilárd érték nélküli ezüst váltópénz szaporításának káros voltát bizonyítja Németország összes hitel és üzleti viszonyaira. De műve mindenütt a magasabb és általános szempontokra is kiterjed és a megoldást czélzó végső javaslatai, ép úgy, mint az aranyérték éles bírálata, nemcsak a német pénzügyi reform szempontjából, hanem magasabb tudományos szempontból is igen becses adalékot szolgáltatnak a kettős valuta jogosultsága mellett.

Arendt egyenesen és csaknem kizárólag a német pénzügyi reformnak tulajdonítja az ezüst elértéktelenülését és azon nagy árforradalmat, mely a világpiacz összes üzleti viszonyaira oly zavaró befolyással volt, mert mindazon egyéb okok, melyek fölhozhatnak, a német pénzügyi reform által idéztettek elő.¹⁾

Művének sok helyütt szenvedélyes és heves polemikus hangja főleg Soetbeer ellen irányul. Érvei nagyrészt azonosak Wolowsky, Cernuschi és Laveley érveivel, szerinte már az arany és ezüst termelési viszonyai is a kettős érték helyessége mellett bizonyítanak, mert egyszer az egyik, máskor a másik fém termelési kilátásai kedvezőbbek, s így a kettős valuta már ez okból is állandóbb értéket képez. Azt, hogy Németország egymagában térjen át a kettős érték rendszerére, ő sem javasolja, mert ez esetben Németország csakhamar elárasztatnék ezüsttel és aranya a külföldre folyva. Ő is tehát, mint minden bimetallista, csak több állam nemzetközi szövetkezése által reméli a bimetallismus rendszerének sikeres megvalósíthatását és műve második részében ezt a latin pénzügyi unió, az éjszak-amerikai unió államai és Németország pénzügyi szövetkezése által, Anglia hozzájárulása nélkül is, oly módon véli létesíthetőnek, hogy a) Németország ne adjon el több ezüstöt, hanem a forgalomban maradt 500 millió márka értékű régi

¹⁾ Die Münzreform führte die Preisrevolution herbei nicht dadurch, dass sie Silbermassen auf den Markt warf, sondern *dadurch*: dass sie den Silber seine Eigenschaft als Geld raubte, dass sie ganz Európa fortriss zu einer allgemeinen Suspendirung der Silberausprägungen.«

tallérját veresse birodalmi márkákká az aranyhoz való $15\frac{1}{2}$ -szeres viszony szerint; *b*) az amerikai unió az 1 : 16 arány helyett szintén 1 : $15\frac{1}{2}$ arányban verje a Bland-bill által megszabott mennyiségben ezüst dollárjait, végre *c*) a latin unió 20 millió ezüst francot verjen havonként és mindent addig folytassák, míg a londoni piacon a Standard uncia ezüst ára az 1 : $15\frac{1}{2}$ aránynak megfelelőleg $6\frac{7}{8}$ pencera emelkedik, ha ez megtörtént, akkor a szövötközött államok nem kötelesek többé ezüstpénzt verni, és csak arra kötelezik magokat, hogy pénzverdékben magánosok számlájára, a pénzverési díj megtérítése mellett az 1 : $15\frac{1}{2}$ arány szerint vernek ezüstpénzt. (II. kötet 103. l.)

De nemcsak a tudomány, hanem a politikai agitáció terén is igen nagy a mozgalom Németországban az aranyvaluta ellen és a kettős valuta érdekében. Mindenekelőtt a német birodalmi agrár párt fejt ki nagy tevékenységet a kettős valuta mellett. Irataikban és beszédeikben főleg azon álláspontra helyezkednek, hogy a kettős valuta mellett a mezőgazdaság jelen válságos helyzetéből kimene-külhetne, mert először a gabnaárak magasabbak lennének, másodsor a földbirtokosok azon súlyos jelzálogi terheket, melyek földjeikre nehezedenek, könnyebben viselhetnék és törleszthetnék. Az aranyvalutát úgy tekintik, mint a melynek behozatala által az egész nemzet pénzügyi érdekei a pénzzel kereskedő emberek előnyére súlyosan megsértettek. Azon mozgalom élén, mely ily szellemben küzd a kettős valuta mellett, *Kardorff-Wabnitz*,¹⁾ *Mirbach-Sorquitten* és *Schulscha* állanak. Az ő agitációjok folytán 800 paraszt-egylet kérte a kettős valuta behozatalát a német birodalmi gyűléstől, és *Huene* indítványra, hogy a kormány a valutakérdés újabb tanulmányozására utasíttassék, *Scholz* pénzügyminiszter ellenzése és azon kijelentése daczára, hogy egy bimetallistikus szerződés kötése egyértelmű volna a honárulással, — az 1886. évi február 11-ki birodalmi gyűlésen 145 szavazattal 119 ellen elfogadtatott. Kevéssel

¹⁾ *Kardorff-Wabnitz*: Die Goldwährung ihre Ursachen, ihre Wirkungen und ihre Zukunft. 1880.

ezután a német mezőgazdáknak Berlinben tartott kongresszusa (márcz. 2-án) szintén a kettős valuta mellett nyilatkozott.

18. §. Nemzetközi törekvések a valuta rendezése érdekében.

A valuta irodalmának rövid ismertetésénél ¹⁾ kizárólag az angol, francia és német irodalom néhány legjelentékenyebb irodalmi termékeinek és azon jelenségeknek fölemlítésére szorítkoztunk, melyek a művelt államokban jelenleg létező állapotoknak jellemzésére szolgálnak; de a kérdés megoldására legnagyobb befolyással bíró szakférfiak nézeteinek megismertetése szempontjából, okvetlenül szükséges az itt előadottakat még a valuta-kérdés megoldása céljából tartott *nemzetközi értekezletek* rövid ismertetése által kiegészíteni, mert épen ezen értekezletek befolyásából ítélhetjük meg legjobban mindazon törekvéseket, melyek a valuta-kérdés nemzetközi megoldására nézve eddig is nyilvánultak és egyúttal mindazon nehézségeket, melyekkel ezen kérdésnek nemzetközi úton való megoldása jár.

Az első nemzetközi értekezet egy közös világ-pénzrendszer (unique unité monétaire) létesítése céljából, a párisi világkiállítás alkalmával, 1867-ben hivatott össze III. Napoleon császár által Páris városába, hol 19 európai állam és az amerikai unió képviselői tanácskoztak, *Parieu*, a francia államtanács elnökének vezetése alatt egy közös pénzrendszer létesítése céljából. Az első ülés június hó 19-én, a 8-ik és utolsó július hó 6-án tartatott. A kormányok képviselői között nagy egyetértés uralkodott, a közös pénzrendszer eszméje nagy lelkesedéssel karoltatott föl és Hollandia kivételével, mely az ezüst valuta mellett nyilatkozott és Francia- és Spanyolország kivételével, melynek képviselői nem szavaztak, valamennyi többi állam, közte Ausztria-Magyarország, az aranyvaluta életbeléptetése mel-

¹⁾ A legutóbbi évek irodalmi termékeinek nagy részét *Wagner* a *tübingische Zeitschr. für Staatswis.* 36. kötetében 750—783. 1. és 37. k. 210—233. és 662—668. lapon ismerteté.

lett nyilatkozott oly módon, hogy az ezüstvalutájú államok átmenetileg kettős valutát léptessenek életbe és a végleg létesítendő általános nemzetközi pénzegység alapját a francia ötfrancos arany képezze, a nemzetközi forgalomra szánt világérem pedig a 25 frankos arany legyen. Ez utóbbit a legtöbb szakember ma is alkalmasnak tartja arra, hogy nemzetközi pénzegységként szerepeljen. A francia bank és a jelen értekezletet megelőzőleg tartott francia szakértekezlet ugyan a Franciaországban fennálló kettős pénzérték föntartása mellett nyilatkozott, — de magán a nemzetközi értekezleten, az aranyvaluta védői képviselték Franciaországot és így általán a legnagyobb egyetértés uralkodott a konferencia tagjai között a valutarendszert illetőleg. Minthogy azonban, Ausztria-Magyarországot kivéve, egyetlen állam képviselője sem volt határozott utasítással, vagy oly meghatalmazással ellátva, mely a konferencia határozatát a saját államára nézve kötelező erővel ruházhatta volna föl, tehát kimondatott, hogy az államok képviselői 1868. február 15-ig saját államaiknál részletes fölhatalmazást eszközöljenek ki a megállapított elvek keresztülvitelének módozatait illetőleg és ennek alapján azután 1868-ban egy új értekezlet tartassék. Ezen értekezlet azonban máig sem jött létre.

1878-ban, Amerika kongresszusának határozata folytán, a párisi kiállítás alkalmával, a francia kormány beleegyezésével az amerikai unió kormánya hívott Páris városába *egy nemzetközi valuta-konferenciát* ¹⁾ egybe, az amerikai kongresszus azon határozata alapján, hogy »az arany és ezüst közt közös értékarány állapittassék meg abból a célból, hogy a *kettős érték használata nemzetközivé váljék és a két fém közt az értékarány változatlanú tétessék.*

Az amerikai kongresszuson az amerikai kormány ezen meghívása folytán csak Anglia, Ausztria-Magyarország, Franciaország, Olaszország, Svajcz, Belgium, Svéd-

¹⁾ *Haupt Ottomar* cikkei a Pester Lloyd 1878. évfolyamának aug. — szeptember havi számaiból. — *Mándy*: Visszapillantás a párisi éremkongresszus tárgyalásaira. Nemzetg. Szemle. 1878. évi II. évf. 3. f. 83. sk. 1. — *Allard*: Ia. crise. 125. sk. 1.

és Norvégország, Görögország, Hollandia és Oroszország képviselői jelentek meg. Az augusztus hó 5-re egybehívott kongresszus első ülését ezen hó 10-én tartá és elnökévé a francia kormány képviselőjét, *Say Leont* választá. Mindjárt az első ülésen *Feurton*, az amerikai kormány képviselője: következő javaslatot terjesztett a kongresszus elé:

I. »Mondja ki a gyűlés, miszerint nem kívánatos, hogy az ezüst pénz gyanánt való használatából úgy Európa, mint Éjszak-Amerika által kizárassék. Ellenkezőleg a gyűlés azt hiszi, miszerint kívánatos, hogy az ezüst korlátlan pénzzé verése és teljes érvényű fizetési eszközként (inlimited legal tender) való alkalmazása továbbra is föntartassék azon országokban, hol mint olyan, jelenleg is elfogadva van és említett szerepe újra visszaálltassék ott, a hol az tényleg megszűnt.«

II. »Az aranynak és ezüstnek, mint törvényes fizetési eszköznek jelenlegi használata bármely értékmennyiségre nézve, hátrányok nélkül biztosítható: a) az által, hogy a két fém egymáshoz való értékviszonya nemzetközi egyezés által megállapittatik; b) az által, hogy mindkét fémre vonatkozólag szigoruan meghatározott értékviszonyok szerint a kimérésre nézve különbség nélkül mindenütt egyenlő feltételek fogadtatnak el.«

Pirmez, a belga kormány képviselője és az aranyvaluta buzgó védője, volt az első, a ki élesen megtámadta ezen javaslatot és kormánya nevében visszautasítá a kettős valuta rendszerét.

Broch Svéd- és Norvégország küldötte hasonló szellemenben nyilatkozott. *Feer-Herzog* Svajcz képviselője szintén az aranyvaluta védelmére kelt és azt óhajtja, hogy az ezüst minél előbb kizárólag váltópénzül és a kis forgalomban alkalmaztassék. — *Thoerner*, Oroszország képviselője természetellenesnek tartja az arany és ezüst közötti értékarány törvény által való meghatározását. *Mees* Hollandia képviselője elvileg üdvösnek tekinti ugyan a kettős valutát, de gyakorlatilag nem tartja azokat ez időszerint megvalósíthatóknak.

Ausztria-Magyarország, Görögország és Olaszország küldöttei kijelentik, hogy kormányaik magokat semmi irányban le nem köthetik és várakozó állást foglalnak el, az amerikai javaslatot részökről elfogadhatónak nyilvánítyák. *Rosconi* gróf, Olaszország képviselője igen tekintélyes érvekkel szállott a kettős valuta rendszere mellett síkra.

Goschen az angol kormány képviselője kijelenti, hogy Anglia el van határozva az aranyat, mint egyedüli fizetési eszközt, föntartani, de ő az ezüstöt az arany mellett szívesen fogadja a világforgalomban és Anglia sem veszté el bizalmát az ezüsthöz, föntartván a rupiák szabad veretését Indiában. Anglia ez által nagy szolgálatot tesz az ezüst értékének föntartására. Nagy szerencsétlenségnek tartaná az aranyvaluta általános elterjedését, mely a legpusztitobb válságokat és zavarokat szülné. (*»Pourait occasionner les plus graves désordres dans la situation économique et produire une crise plus désastreuse que toutes celles dont le monde commercial a pu garder le souvenir.«*) Ha az államok sorra be fognák szüntetni az ezüst pénzek veretését, akkor India kormánya is hasonló eszközhöz volna kénytelen nyulni.

A tárgyalások folyamán *Groesbeck* és *Dana Horton*, ki az ezüst védelmére nagybecsü tudományos művet is tett közzé ¹⁾ igen erélyesen védték ugyan az amerikai álláspon- tot, de midőn az értekezlet elnöke *Say Léon* a francia köztársaság akkori pénzügyminisztere is a mellett nyilatkozott, hogy az amerikai javaslat ily határozott formában el nem fogadható és az amerikaiak kénytelenek voltak kijelenteni, hogy egy, saját kormányukat föltétlenül kötelező határozathoz ők sem volnának jogosítva hozzájárulni: akkor a konferenzia tagjai egy általánosabb formákban tartott határozatban igyekeztek megállapodni. *Pirmez* azon gúnyos megjegyzésére, hogy a kongresszus tagjai úgy vannak a kettős valutával, mint a vadász, kinek feje fölött egy rendkívüli madár repül, de sokkal magasabban, semhogy fegyverével lelőhetné, *Dana Horton* azt válaszolta, hogy

¹⁾ *Dana Horton* : Silver and Gold 1876. és II. kiadás 1877.

a baj oka ez esetben nem a madár magas röptében, hanem abban keresendő, hogy a hivatalos küldöttek *rosszul* töltött fegyverrel jelentek meg.

Az 1878. évi kongresszus 7 napi tanácskozás után augusztus hó 29-én tartott utolsó ülésén, következő határozat kimondásában állapodott meg:

»A világhatalomra nézve szükséges úgy az ezüstnek, mint az aranynak pénz gyanánt való szerepét fentartani.«

»A kongresszus az egyes államok, vagy államszövetségek szabadságára bizandónak jelenti ki, hogy melyik fémeket kívánják pénzverésre használni.«

»Tekintettel az elágazó véleményekre és arra, hogy bizonyos államok nincsenek abban a helyzetben, hogy magukat korlátlan ezüstpénz veretésére kötelezhessék, nem találta a kongresszus helyén levőnek a két fém nemzetközi értékaránya megállapításának kérdésébe bocsátkozni.«¹⁾

A második ilyen célú pénzügyi kongresszus Amerika és Franciaország együttes fölhívására 1881. április hó 19-én gyűlt egybe ugyancsak Párisban.²⁾ Itt 16 állam volt képviselve, közöttük Németország, mely az előbbi kongresszustól ismételt meghívás dacára távol maradt. Kelet-India külön küldött által volt képviselve, Canada szintén.

A hivatalos meghívóval együttesen javaslatok és kérdések is lettek szétküldve azon államoknak, melyek »leginkább vannak érdekelve az iránt, hogy az arany és

¹⁾ A határozat eredeti szövege így hangzik:

»Le rôle monétaire de l'argent, aussi bien que celui de l'or, est nécessaire à maintenir dans le monde.«

»Elle déclare en outre que les États, ou les groupes d'États, doivent rester libres de limiter le monnayage de ce métal.«

»Et finit enfin par avouer qu'en présence des divergences d'opinions et de l'impossibilité ou se trouvent certains États de prendre un engagement relatif à la frappe illimitée de l'argent, il n'y a pas lieu de discuter la question d'un rapport international de valeur à établir entre les deux métaux.«

²⁾ *Hegedüs*: Jelentés a nemzetközi pénzértekezletről. 1882. — Ugyanaz: Nemzetközi valuta-conferentia. Nemzetg. Sz. V. (1881.) évf. 2. f. 68. 1. és *Mándy*: Valuta-kérdés. Ugyanott VI. (1882.) évf. 2. f. 11. 1. — *Allard*: La crise. 135. sk. 1.

ezüstnek nemzetközi pénzgyanánt való használata egyképen biztossittasék és a két fém közti értékarány megszabásék.« A javaslatok egy bimetallista unióra vonatkoztak, és Amerika és Franciaország képviselői a kongresszuson is egy ily egyezés létezésének szükségességéről igyekeztek a kongresszuson megjelent államok képviselőit meggyőzni. Cernuschi már korábban beutazta Amerikát és Angolországot, hogy a nemzetközi kettős valuta eszméjének minél több hívet szerezzen, és úgy a francia, valamint az amerikai kormány képviselői kizárólag a kettős valuta hívei voltak. Franciaország képviselői *Cernuschi*, *Dumas*, *Barthélémy Saint-Hilaire*, *Muguin*, és *Normandie* a francia bank igazgatója voltak, Amerikáé *Ewart*, *Howe* és *Dana Horton*.

E kongresszus lefolyását *Hegyedüs Sándor* a magyar kormány képviselője a »Nemzetgazdasági Szemle« hasábjain és fönnebb idézett hivatalos jelentésében részletesen adja elő, a szerző tanulságos előadására utalva, itt csak az egyes államoknak a valutakérdéssel szemben elfoglalt álláspontja ismertetésére szoritkozunk:

A tárgyalás azzal vette kezdetét, hogy a kongresszuson képviselt 15 állam 1—1 képviselőjéből egy 15 tagú bizottság küldetett ki azzal az utasítással, hogy a konferenzia számára programot készítsen és hosszú tanácskozás után el is fogadta a hollandi küldött *Vrolik* által javasolt kérdőpontokat, de az egyes államok meghatalmazottainak hivatalos nyilatkozataiból csakhamar kitűnt, hogy ezen pontok megvitatása semmi gyakorlati eredményre nem vezetne.

Mindenekelőtt *Németország* nevében b. *Tiedmann* kijelenté, hogy kormánya a konferenzián való megjelenése által nem kíván praekjudikálni, »későbbi határozatainak« s így küldötteinek nyilatkozatai, »nem tekintendők olyanoknak, melyek a császári kormányt kötik, hanem inkább csak további alkudozások alapjául szolgálóknak.« Az ezüst rehabilitációját azonban a német kormány is kívánatosnak tartván, ezen cél elérésére következő koncessziókra hajlandó: 1. Németország bizonyos számú évekig az ezüst el-

adást teljesen beszüntetni kész; 2. ezen időszak letelte után is csak korlátolt mennyiségben és oly csekély mértékben eszközölné azt, hogy a piacz nem lenne ez által elhalmozva. A határidő megállapítása későbbi alkudozások tárgya lenne. 3. Németország hajlandó 5 márkás aranyait, ezüsttallérjait, 5 és 2 márkás ezüstpénzét bevonni és az 1 : 15¹/₂ arány alapján (most 1 : 14) újból kiverni.

Monarchiánk nyilatkozatában konstataulta, hogy kényszer forgalomban lévén, jóakaratóu tartózkodást kell elfoglalnia. A tanácskozás eredményét ad referendum veszi, de kötelezettséget semmi irányban nem vállalhat. A fehér fém helyzetének javítását és értékének helyreállítását kívánatosnak tekinti és minden ez irányu rendszabályt rokonszenvvel fog fogadni.

Anglia képviselője kijelenti, hogy kormánya egy bimetallista konferenciára el sem akart jönni, csak azért jött, mert az amerikai unió követe Londonban kijelenté, hogy »a konferencián képviselt hatalmak a vita után megtartják teljes cselekvési szabadságukat.« Ennek folytán kész Anglia képviselője minden irányu fölvilágosítás megadására országa valuta viszonyait illetőleg, de »utasi-tásai nem engedik meg, hogy bármily irányu javaslatokra szavazzon.«

Dánia képviselője kijelenti, hogy kormányától utasításul kapta, hogy tartózkodjék annak vitatásától, mi módon lenne a bimetallista-rendszer szabályozandó.

India képviselője kijelenti, hogy megjelenése által »kormánya nem fogadta el angol-India számára a kettős valuta elvét« és habár britt-India államtitkára és tanácsa nem reméli India valutájának radikális reformját elérhetni, kész tekintetbe venni azon rendszabályokat, melyeket Indiát illetőleg az ezüst értékének helyreállítására ajánlani fognak.

Canada képviselője kijelenti, hogy föl van hatalmazva szavazni, de ez nem praejudikál kormányának, mert a britt-kormány a canadai kormányzóság által hozandó határozatokkal épügy, mint a konferencia határozataival szemben teljes szabadságot tart fenn magának.

Görögország képviselője kijelenti, hogy állama a monetallismust fogadván el, nem járulhat semmi oly rendszabályhoz, mely ezen elvet változtatná.

Portugál képviselője pedig csak «udvariasságból jött el,» és tartózkodik nemesak a szavazás, de még a véleménynyilvánítástól is, hogy kormánya teljes cselekvési szabadságát érintetlenül megóvja.

Oroszország egészen föntartja cselekvési szabadságát, de kormánya mindenesetre tekintetbe fogja venni a konferencia határozatait.

Svajcz és Norvégia végre kijelentik, hogy csak azért vesznek részt a konferencián, hogy arról kormányuknak jelentést tegyenek.

A kongresszuson ennek folytán egy tisztán tudományosjellegű vita merült fel az arany és kettős valuta hívei között, és két olyan gyakorlati irányu eszme merült fel, mely az ezüst értékének emelését és az arany-hiány pótlását minden általánosabb irányu elvi megoldás nélkül czélozta.

Levy, dán államtanácsos azt javaslá, hogy minden állam szüntesse be a nála fönnálló pénzegység 20-szorosánál kisebb aranypénz verését, tehát pl. 20 franc, vagy 20 márkánál kisebb aranypénz ne veressék. Ez által szerinte csak Angol, Franciaország, Németország és az amerikai unió államaiban 15,000 millió frankkal kevesebb aranyra lenne szükség, a mi három évi aranytermelés értékének felelne meg. Az egység 20-szorosánál kisebb bankjegyek szintén csak ezüsttel lennének fedezendőek, és így az ezüst minden formaszerű bimetallisztikus szerződés és értékarányának meghatározása nélkül is az eddiginél sokkal szélesebb alkalmazást nyerne, a mi értékét bizonyára növelné.

Thörner, Oroszország képviselője pedig főlemlité, hogy azon esetre, ha Oroszország, Ausztria-Magyarország és Olaszország érczvalutát hozna be, (Olaszország behozta,) úgy e célra fejenként 35 márkát számítva, mintegy 6 milliárd márka aranyra lenne szükség. Ily nagy mennyiségű arany utáni kereslet a legválságosabb helyzetet teremthetné, melynek szerinte csak úgy lehetne elejét venni, ha Németország öt és tiz márkás aranyait (összesen 447

millió), Franciaország 5 és 10 frankosait (1200 millió fr.) és Anglia 10 shillingeseit (500 millió darab) ezüsttel cserélné föl, Belgium, Holland, Spanyolország és Portugal pedig hasonló pénzműveletet tennének kisebb veretű aranypénzeikkel és még így is csak részben volna fedezve a fönti szükséglet.

Ha tehát úgy a legutóbbi 1881-ik évi, valamint a korábbi pénzügyi értekezleteknek positiv eredménye nem is volt, annyi mégis konstatálva lőn, hogy az ezüstöt azon szélesebb körű szerepétől, melylyel mint törvényes fizetési eszköz birt, megfosztani nagyon veszélyes, és hogy az európai pénzpiacz aggódva néz minden olyan lépést, mely az aranyvaluta általánosabb meghonosítása céljából tétetik. Nem térhetünk ki tehát azon kérdés elől, hogy minő helyzetet teremtene az aranyvaluta általános behozatala az összes kultur-államokban, már azért sem, mert az aranyvalutának behozatala az egyik államban, multhatatlanul az ezüstpénz szabad kiverésének beszüntetését vonja maga után a többi államokban, melyek az ezüst beözönlése ellen kénytelenek magokat védeni. A jelenlegi helyzet tarthatatlan voltát tehát, mint a jövő §-ban látni fogjuk, kétségbevonni nem lehet.

Az 1881. évi konferencián általános volt ugyan a létező állapotok tarthatatlanságának érzete, de mert Dana Horton szavai szerint »rosszul töltött fegyverekkel« céljokat érni képesek nem voltak, 7 ülésen át folytatott vita után kimerülve, örömmel fogadták a spanyol képviselő elnapolási indítványát, és az ennek folytán elnapolt kongresszus nem folytatá többé üléseit.

19. §. A nemes fémtermelés és a mai pénzügyi állapot.

Nem szándékunk ugyan a valuta-kérdésben határozott állást foglalni, vagy positiv javaslatokkal és tervekkel előállani, miután kizárólag a létező állapotok ismertetését tekintjük e mű céljának, de némi tájékozást az egyik vagy másik rendszer előnyöire nézve nyújtani, és főleg azon adatokat, melyek e célból újabban gyűjtettek, főbb vonásaiban megismertetni, okvetetlenül szükségesnek tartjuk.

Első helyen áll e részben a *nemes fémek termelési sta-*

tisztikája, mely épen a valutakérdés szempontjából tétetett újabban igen tekintélyes szaktudósok tanulmánya tárgyává.

Suess, a híres német geologus és jeles osztrák parlamenti szónok, 1877-ben egy nagyérdekű munkát tett közzé az arany jövőjéről (*Die Zukunft des Goldes*), melyben azon kérdésre igyekszik geologiai tanulmányai alapján válaszolni, hogy földünk aranytermelése lesz-e oly mérvben növelhető, hogy az aranyvaluta általános behozatalával járó nagyobb szükségletet kielégíteni képes legyen?

Suess becslése szerint a létező arany mennyiségnek mintegy 90°/_o-ka aranyföldből nyeretett. Ugyanis víz, gőz és levegő behatása alatt az aranytartalmú ércz szétbomlott, a víz tovább hordta a kivált aranyrészeket, és azokat ott, hol a víz lassabban folyt, lerakta. Az arany legnagyobb része tehát termő állapotban nyeretett, és ha a természet ezen működési folyama az aranyat rejtekéből elő nem hozza, akkor nagyon kevés arany birtokában lennének. Az ókori ázsiai népek ilyen aranyföldeknek köszönték azon sok aranyat, melynek birtokában voltak. Ezen aranyföldek oly könnyen művelhetők, hogy, mint California példája mutatja, hamar kimerülnek, és legfeljebb Afrikában lehetne még ily földek föltalálását remélni, miután a világ többi része földtanilag ma már eléggé át lón kutatva. Az aranyérczbányászatnak nem nagy jelentőséget tulajdonít Suess. Az arany szemeket tartalmazó quarczrétegek többnyire csak igen kis terjedelműek, és mennél mélyebben fekszenek, annál szegényebbek, és így az aranytermelés folyton csökkenni fog. »Egy századdal előbb vagy később — mondja Suess — kikerülhetetlenül be fog állani azon időpont, melyben az aranytermelés maradandólag nagy mértékben csökkenni fog.« Ez oka annak, hogy az aranytermelés évi értéke már most is sokkal nagyobb ingadozásnak van alávetve, mint az ezüsté.

Az *ezüst* viszont alluvialis lerakódásokból származó termő állapotban épen nem fordul elő, ellenben ólom- és ónbányákban, mint melléktermék általános, és így a bányászati technika minden haladása fokozza az ezüsttermelést, mint ezt a Medina által föltalált higanynyal való hidegolvasztás bizonyítja. Peru, Chile, Mexico és Nevada ezüstbányai

csaknem kimeríthetetlenek. Colorado, Nevada, Új-Granada és nálunk a Kárpátokban az ezüst arany vegyületben fordul elő, és már ez okból is ösztönöz a bányák kiaknázására. A nevadai Comstock-bányában a termék 60% ezüst és 40%-ka arany. Míg tehát a természet az aranybányászat korlátait nagyon is szűkre szabta, addig az ezüsttermelésnek csak egy beláthatatlan távolban eső határáról lehet szó, és korunkban egyedüli határát Suess szerint a vállalkozási szellem, a béke és a tőkék hiánya képezi. ¹⁾

Mind ezek alapján Suess érdekes és a valutakérdés megoldása szempontjából gyakran idézett könyvében azon végeredményre jut, hogy *az arany és ezüst termelési föltételei már az által is lényegesen különböznek, hogy az arany csereértékénél annak ritkasági értéke, mint valóságos természeti monopól sokkal fontosabb tényezőként szerepel, mint az ezüstnél.*

Csakhogy éppen ezen végkövetkeztetést az aranyvaluta hívei az ő érveik mellett szólónak tekintik, holott Suess maga ezek alapján azon következtetésre jut, hogy az aranyvalutának általános behozatala sem hasznos, sem kívánatos nem lenne. Mindenesetre azonban, mondja Suess, »egy századdal előbb vagy később az aranytermelés oly csekély mennyiségre fog szorítkozni, hogy az a valutakérdés megítélése szempontjából egészen megszűntnek lesz tekintendő.«

Míg a bécsi egyetem híres geologusa nagyon is pessimistikus nézetben van az arany jövőjét illetőleg, addig egy Ausztráliában tartózkodó mérnök *Wolff* ²⁾ Ausztráliában igen gazdag aranyrétegek létezését állítja, melyek föltalálása és művelés alá vétele az arany árára sem fognak hatás nélkül maradni. Igen sokan ma is ezen bányák föltalálásába helye-

¹⁾ »Es wird die Zeit kommen, — mondja Duport — ein Jahrhundert früher oder später, wo die Silberproduktion keine andere Grenze hat, als die ihr durch fortwährende Abnahme des Silberpreises gesteckt werden.« »Es mangeln nur — teszi hozzá Suess — der Unternehmungsgeist, die Capitalien und der Friede.«

²⁾ *Wolff*: Das australische Gold und seine Lagerstätten. — *Ludwig Schönberger*: Börsen- und Handelsbericht 19. évf. 1886. évi 23. és 28. szám. Entdeckung neuer Goldfelder in Australien és Goldproduktion Australiens.

zik az ezüst árák emelkedésében való reményöket, és az angol kormány által 1882-ben kiküldött geológiai bizottság csakugyan azon nézetben volt, hogy Nyugat-Ausztráliában a kaliforniai, továbbá a Viktória és Ujseelandban talált ausztráliai alluviálrétegekhez hasonló gazdag aranyrétegek vannak, minek folytán az angol kormány egy ily réteg fölfedezőjének 5000 font sterling jutalmat ígért.

A legújabb f. 1886. évi május hó végéről kelt hivatalos és magán táviratok értesítése szerint a Kimberley kerületben egy alig 100 lakóval bíró kis városka *Derby* közelében egy munkás csakugyan egy 19 uncia súlyú aranydarabot talált és azt titokban eladta, de már néhány nap múlva köztudomású lett a dolog, és a kis Derby apraja, nagyja, aranykeresésre indult, és néhány nappal később 400 uncia arany került Nyugat-Ausztrália székhelyén *Perth*-ben eladásra. Egyesek és társulatok tömegesen folyamodnak a megszabott díj lefizetése mellett engedélyekért, melyek egy Ausztráliára vonatkozó angol törvény szerint egynek 8 □ lábnyi területnél nagyobb térségre nem adhatók. A kitűzött díj az első fölfedezőnek kiadatni rendeltetett, és így nem lehet kétség az iránt, hogy új aranyföldök művelése indult meg Ausztrália nyugati részében. Ausztráliának Új-Seelandban és Viktóriában lévő aranyföldei már eddig is 1851—1884-ig összesen 78.235,000 uncia súlyú 6259 millió márká értékű aranyat szolgáltatottak az emberiségnek, és ezen bányák művelésének második évében már 511 millió márká értékkel szaporodott földünk aranykészlete. Ha a Kimberley aranyföldek gazdagsága hasonló lenne, akkor az aranyvaluta elterjedésének egyik fő nehézsége nagy mértékben kisebbednék ugyan, de elhárítva még akkor sem volna.

Legújabban Angliában, Wales északi részében, *Morgan* 300 acres területet vásárolt, melynek szintén mesés aranygazdagságot tulajdonítanak, és melynek fölkutatására *Morgan* egy részvénytársulat alakítását tervezi.

Ez is bizonyítja, mily szoros összefüggésben áll a valutakérdés a nemes fémek termelésének statisztikájával, és épen ez az oka annak, hogy a nemes fémbányászat statisztikájának művelését főleg a valutakérdéssel foglalkozó jelesebb

szakembereknek köszönhetjük. A legnagyobb nehézséget a nemes fémek statisztikájánál azon körülmény okozza, hogy ezen fémek igen csekély és lassú kopása folytán egy pár újabb évtized termelésének adatai épen nem nyújthatnak tájékozást a tényleg használatban lévő nemes fémek mennyisége iránt, erről okvetetlenül a régi századokban nyert arany és ezüst mennyisége iránt is tájékozva kell lennünk. *Haupt* és *Soetber* becslése szerint a mai nemes fém állománya mellett mintegy 6 millió frt értéket képvisel évenként azon összeg, mely *Neumann-Spallart* szavaival élve, »finom por alakjában a szélrózsa minden irányába széthordva, vagy ezer kézhez és fizetőasztalhoz tapadva visszavonhatatlanul elvész.« Ezen becslések szerint az ezüstpénz kopása 1000 kilogramm után évenként egy kilogrammot, az aranyé $\frac{1}{5}$ kilogrammot tesz. Ennél még nagyobb azon érték, mely főleg jogbizonytalan időkben elásás, elrejtés stb. által igen gyakran örök időkre elvész, és így a mai világgazdaság szempontjából a létező fémkészlet meghatározására elegendőnek vélték, ha az Amerika fölfedezése óta fölhalmozódott arany és ezüst mennyiségét megállapíthatjuk, mert az egész középkor nemes fémbányászata jóformán csak Csehország, Tirol, Salzburg, Szászország és Magyarországra szorítkozott. *Chevalier* ¹⁾ a középkorból reánk maradt összes nemes fémkészletet 120 millió frt értékű aranyra és 300 millió frt értékű ezüstre becsüli. *Landrin*, ²⁾ *Bernardakis* ³⁾ és mások becslése szerint ugyan több, de az angol *Jacob* ⁴⁾ számítása szerint még ennél is kevesebb volna a reánk maradt készlet, mert szerinte az ókor tetemes fémkészletéből 800 körül Kr. u. már csak 336 millió frt értékű készlet létezett. *Kolb* ellenben a középkor készletét 6000 millió frtra becsüli. A létező nemes fémkészlet mennyiségére nézve tehát mindenesetre eléggé tájékozva vagyunk, ha az Amerika fölfedezése óta nyert arany és ezüst mennyiségét ismerjük. Az Amerika fölfedezése óta ezen földrészből nyert

¹⁾ *Chevalier*: La Monnaie. 1850. V—VII. ch.

²⁾ *Traité de l'or* 1856.

³⁾ *Journal des Économistes*. 1875. évf. 38. k.

⁴⁾ *Jacob*: Inquiry into the production and consumption of the precious metals. London, 1831.

nemes fémek értékére nézve az első becslések a nagy Humboldt Sándortól származnak,¹⁾ azóta sokan foglalkoztak a nemes fémek termelésének statisztikájával, de a legbecsesebb és legalaposabb tanulmányt e téren *Soetbeernek* köszönjük, a ki minden e tárgyra vonatkozó forrást beható kritika alá vett és a használható anyagot gondosan összegyűjtve, azok alapján egy nagybecsű tanulmányt tett közzé, mely a legjobb és legalaposabb munkának tekintendő a nemes fémek termelési statisztikáját illetőleg.²⁾

Soetbeer legújabb számításai szerint Amerika fölfedezése óta földünk nemes fémtermelése tőn:

	a r a n y		e z ü s t	
	klgr.	márka értben ³⁾	klgr.	márka értben ³⁾
1493—1850-ig (358 év) . .	4.752,070	13,258 millió	149.826,750	29,434 millió
1851—1885-ig (35 év) . .	6.383,388	17,810 »	57.563,631	9,598_ »
összesen . .	11.135,458	31,068 millió	207.390,381	39,032 millió

*Seyd-nek*⁴⁾ angol és amerikai források alapján összeállított becslése szerint 1493—1875-ig összesen termeltetett

1469 millió font str. értékű ezüst
1230 » » » » arany,

holott *Soetbeer* adatai szerint ugyanezen időre

1624 millió font str. ért. ezüst és
1318 » » » » arany

esnék.

Murdle az amerikai egyesült államok statisztikai hivatalának volt igazgatója által összeállított adatok szerint 1493—1878-ig nyeretett összesen:

¹⁾ *Humboldt*: Essai politique sur le royaume de la Nouvelle Espagne. 1811. II. kiad. 1827.

²⁾ *Soetbeer*: Edelmetall-Production und Werthverhältniss zwischen Gold und Silber seit der Entdeckung von Amerika bis zur Gegenwart (1875). *Petermann*: Mittheilungen. Ergänzungsheft Nr. 57. Gotha, 1879. — *Soetbeer*: Zur Statistik der Edelmetalle. Jahrbuch f. Nationalökonomie. Uj folyam II. és III. régi 36. és 37. k., és *Soetbeer* f. i. műve Erläuterung der Währungsfrage.

³⁾ Egy klgr. ezüstöt 180 márka vagyis 90 frttal, egy klgr. aranyat a 15., arány szerint 2790 márka = 1395 frttal számítva.

⁴⁾ *Seyd*: The fall of the price of Silver. 1876.

1312 millió font értékű ezüst
1234 » » » arany.

Soetbeer adatai szerint a jelen század kezdete óta a nemes fémtermelés tíz évi átlagok szerint következő hullámzást mutat:

1801 óta az évi átlagos termelés volt:

	évi átlag kilogrammokban		Az összes termelés értékéből jut % -ban ¹⁾	
	ezüst	arany	ezüstre	aranyra
1801—1810-ig	894,150	17,778	76.4	23.6
1811—1820-ig	540,770	11,445	75.3	24.7
1821—1830-ig	460,560	14,216	67.6	32.4
1831—1840-ig	596,450	20,289	65.5	34.5
1841—1850-ig	780,451	54,759	47.9	52.1
1851—1860-ig	895,550	201,787	22.2	77.8
1861—1870-ig	1.220,117	188,512	29.3	70.7
1871—1880-ig	2.235,000	171,500	45.0	55.0
1881—1885-ig	2.861,709	149,141 ²⁾	50.34	49.66

A múlt század végén az aranytermelés az összes nemes fémtermelés értékének alig 24⁰/_o-kát tette. Az 1493—1800 terjedő időszakon át az aranytermelés az 1741—1760-ig terjedő 20 év alatt érte el maximumát átlag 24,610 kgr. évi termeléssel; az első rohamos emelkedés az aranytermelésnél 1841—1850 terjedő időszakban mutatkozik, már az 1846-ban Ausztráliában és 1848-ban Californiában észrevehető a fölfedezett aranyföldek hatása, ezek mesés gazdagsága folytán érte el az aranytermelés 1856—1860-ig átlag 206,058 kgr. évi terméssel tetőpontját, és ettől fogva, épen ezen bányák kimerülése folytán, az aranytermelés mai napig folyton hanyatlásban van.

Az *ezüsttermelés* emelkedése ellenben már 1559-ben a Potosi bányák fölfedezése folytán rohamos emelkedést tüntet föl annyira, hogy a termelés az 1521—1544-ig terjedő átlag-

¹⁾ Egy kgr. aranyat 1395 frttal és egy kgr. ezüstöt 90 frttal számítva.

²⁾ Soetbeernek a gótai kalendárium 1885. és 1888. évfolyamában megjelent összeállítására vonatkozó többször idézett művében Soetbeer az aranytermelést kevesebbre, az ezüstöt többre számítja. — L. Soetbeer: *Materialien zur Erläuterung der Edelmetallverhältnisse und der Währungsfrage*. 1885. október hó. 7. l. és *Hamburgerbl.* 1887. ápr. 2-iki szám.

hoz képest 1545—1560-ig 90,000-ról már 311,600 klgrra emelkedik. Ellenben 1601—1700-ig az ezüsttermelés folytonosan csökkenő arányt tüntet föl, de a XVIII. század kezdetétől fogva 1811-ig évtizedről évtizedre ismét növekszik, ezután 1830-ig csökken, de azóta állandóan oly rohamosan növekszik, hogy *1881—1885-ig átlag már több, mint 3-szor annyi ezüst nyeretik egy év alatt, mint az 1851—60-ig terjedő* különben is nagyon kedvező évtized átlaga szerint. Ezen adatok tehát mindenestre Suess és Duport azon főmídezett állítását látszanak igazolni, hogy a bányászati technika folytonos haladása mellett az ezüsttermelésnek más hatása nem lesz, mint a folyton hanyatló ezüstárak, a vállalkozási kedv, a tőke és a béke hiánya.

Az 1493. év óta nyert összes fémtermelésben *Soetbeer* adatai szerint *az egyes államok, illetőleg világrészek* a 270. lapon föltüntetett arányokban vettek részt.

A termelési viszonyok az egyes államok és világrészekben, mint ezen tabella mutatja, tetemes változást szenvedtek ugyan, de azért az utolsó öt év bányászati eredménye nemcsak az ezüst-, hanem az aranytermelés mennyiségét illetőleg is nagyon tetemesnek mondható, mert az 1876—80 nyert arany mennyiség értéke az egész 388 évi termelés összes értékének 8°/_o-kát, az ezüst mennyiség értéke pedig több, mint 6°/_o-kát képezte. A két fém termelésének egymáshoz való aránya sem változott az arany hátrányára, mert 1493—1875. az aranytermelés értéke az összes nemes fém termelés értékének 45°/_o-kát, ellenben 1881—1885-ig közel 50°/_o-kát tette. Ez is bizonyítja, hogy nem annyira a termelési viszonyok rosszabbra fordulása, mint inkább a pénzrendszer megváltozásában kell keresnünk a két nemes fém árviszonyának tetemes változását. Nem az a kérdés tehát, hogy mily viszonyban áll az arany termelése az ezüsthöz, hanem hogy *mily viszonyban áll az újabb kor aranytermelése és létező készlete az állami pénzverdék keresletéhez*. E czélból mindenekelőtt az volna megállapítandó, hogy mennyi áll az ezüst és arany mennyiségéből az egyéb szükségletek fedezése után rendelkezésre, miután ez azon összeg, mely pénzverésre kínálódik, és mely azon esetre, ha az állam által az illető fém magán szünlára minden megszorítás nélkül kiveretik, tényleg az állami pénzverdébe kerül.

Az egyes államok és világrészek összes nemes fémtermelése 1493—1880-ig.

A termelés helye	Összes termelés 1493—1875-ig (383 év)				Összes termelés 1876—1880-ig			
	arany		ezüst		arany		ezüst	
	Kilogramm	%	Kilogramm	%	Kilogramm	%	Kilogramm	%
Ausztria-Magyarország	460,650	4.36	7,770,135	4.33	8,500	0.33	240,000	1.32
Németország	—	—	7,904,910	4.33	—	—	815,000	6.32
Orosz Birodalom egészen	1,033,935	10.33	2,428,940	1.32	200,000	23.33	55,000	0.44
Többi európai államok	—	—	7,382,000	4.13	—	—	1,075,000	8.46
Afrika	731,600	7.14	—	—	10,000	1.33	—	—
Mexico	263,040	2.66	76,205,400	42.33	8,500	0.33	3,350,000	26.33
Új-Granada	1,214,500	12.33	—	—	—	—	—	—
Peru, Chile	427,150	4.33	38,831,000	18.33	—	—	1,750,000	14.33
Bolivia (főleg Potosi)	294,000	3.33	37,717,600	20.33	—	—	—	—
Brasília	1,037,050	11.33	—	—	9,000	1.33	—	—
Egyesült-Államok	2,026,100	21.33	5,271,500	2.33	325,000	37.33	4,925,000	39.46
Ausztrália	1,812,000	19.33	—	—	235,000	27.33	—	—
Columbia	—	—	—	—	20,000	2.33	—	—
Egyéb termelési helyek	131,600	1.33	2,000,000	1.33	31,500	3.33	290,000	2.33
	<u>9,453,345</u>		<u>180,511,485</u>		<u>860,000</u>		<u>12,500,600</u>	
A termelés összes értéke a két fémmel o. é. forintban és %-ban	13,188 m. ft.	45%	16,246 m. ft.	55%	1185 m. ft.	51%	1125 m. ft.	49%

A kereslet és kínálat egymáshoz való viszonyának meghatározására tehát a pénzszükségletnek a rendelkezésre álló nemes fém mennyiségéhez való aránya döntő befolyással van. Újabb időben sokoldalú és beható statisztikai tanulmány tárgyát képezte azon kérdés, hogy *mekkora azon fémmennyiség, mely pénzverésre fölhasználható marad, és mily mértékben van ez eddig tényleg fölhasználva.*

A rendelkezésre álló fémmennyiséget illetőleg Soetbeer csak az utolsó 50 év termelését tartja számbavehetőnek, hozzá adva azon összeget, mely 1830-ban mint tényleg kivert pénz készletheben volt. Azon nemes fémmennyiség, mely Amerika fölfedezése óta nyeretett, ép úgy, mint Rammses, Darius, Crösus vagy a római birodalom kincseinek kisebb-nagyobb része, bizonyára még ma is tetemes alkatrészét képezi a világ-vagyonnak, de legnagyobb része, mint holt kincs, templomok, múzeumok és kincstárak birtokát képezi, vagy ékszerszekerényekben őriztetik, attól tehát bátran eltekinthetünk.

Soetbeer becslése szerint nyeretett 1831—1883-ig.

	arany		ezüst	
	kilogr.	millió márka	kilogr.	millió márka
1831—1880-ig	6.357000	17,736	57.270000	10,309
1881	181912	451,7	2.521639	453
1882	155200	432	2.634700	474
1883	141479	394,7	2.747785	494
	<u>6.815591</u>	<u>19,014</u>	<u>65.174124</u>	<u>11,730</u>
vagyis <u>9507</u> millió o. é. arany frt			vagyis <u>5865</u> millió ezüst frt	

Ezen mennyiséghez hozzáadandó az 1831 év előtti időtől meglévő fémpénzkészlet, mely Soetbeer becslése szerint mintegy

800.000 kgr. súlyú és 1116 millió frt értékű aranyat és
46 millió » » » 4140 » » » ezüstöt

képvisel.

Tehát azon holt tőkétől, mely nemes fémekben hever, eltekintve, az utolsó 53 év közgazdasági szükségleteinek fedezésére készletheben volt:

7.615.591 kgr. arany 10,623 millió frt értékben
111.174.124 » ezüst 10,005 » » »

Ha már most tájékozva akarunk lenni az iránt, hogy mily mértékben volt ezen nemes fémmennyiség a pénzszükség-

let fedezésére fölhasználható, akkor legelőször ezen nemes fémek más célra való fölhasználását kell tekintetbe venni.

A nemes fémek más célú felhasználása áll 1. a fém eszközök és pénzek kopása, elhasználása és elveszéséből, 2. ékszerek, eszközök sat. készítése, általában a nemes fémeknek az ipar, a technika és művészet céljaira való fölhasználásából, és 3. oly államok felé történő kiviteli többletből, honnét azok sem vissza nem kerülnek, sem azok hovafoordítása iránt tájékozva nem vagyunk.

E szerint tehát a fönn kimutatott nemes fémkészletből *levonandó*: ¹⁾

1. A fémek *kopása és elvesztése* által előállott veszteség, a mi Soetheer becslése szerint az aranyból évi 800 klgrammra, az ezüstmél évi 50,000 klgrammra tehető, tehát e czímen 1831 óta a fémkészlet kisebb lett:

42.400 klgr. súlyú és	59 millió frt értékű	<i>aranyból</i>
2.650.000 » » »	298 » » »	<i>ezüstmél.</i>

2. *Az ipari célokra fölhasznált mennyiség, mely Soetheernek beható tanulmányon alapuló becslései szerint*: ²⁾

az évi aranytermelés 32.6%-ka
» » ezüstermelés 25. » »

3. Az Ázsiába, főleg Keletindia leginkább pénz alakjában bevitt többlet, mely mint ilyen a nemzetközi forgalomban, vagy legalább a kultur-népek forgalmában nem szerepel többé, s így a pénzverés szempontjából elveszettnek tekintendő.

Mig ugyanis a XVII. és XVIII. században az ó-világ idejéből még Ázsiában maradt készlet tömegesen vándorolt Európába, addig már a XIX. század első felében megindult

¹⁾ Soetheer: Materialien zur Währungsfrage. 27. sk. 1. — U. a. Zur Statistik der Edelmetalle 1876—1880. Jahrb. für Nationalökonomie und Statistik. Uj folyam III. (37.) k. — U. a. Gegenwärtiger Stand der Währungsfrage. Faucher 1/4 Jshr. XXII. (1885.) évf. II. 113. l.

²⁾ James Kimball az amerikai unio pénzverdéinek igazgatója az unio államainak ez irányú fogyasztására nézve részletes adatokat gyűjtött, melyek alapján az aranyból közel fele, az ezüstmél ellenben csak 1/6-od része fordítatik ipari célokra. Report of the Director of the Mint upon the production of the precious metals during the year 1886. — Washington, 1887.

az amerikai és európai nemes fémek tömeges kiviteli *többlete* Ázsia és Afrika felé, és angol forrásokból merített adatok szerint az utolsó 32 év alatt 1855–1886-ig összesen 910 millió forint arany és 2810 millió forint ezüst vitetett Angolországból, és a Középtenger kikötőiből keletre, s így Soetbeer azon számítása, hogy a kereskedés útján keletről visszakerülő mennyiség levonása után az 1831 óta nyert arany $\frac{1}{7}$ és az ezüst $\frac{1}{3}$ része Ázsia, és Afrika által teljesen és véglegesen abszorbeálva lön, épen nem mondható túlzottnak.

Mіндеzen adatok alapján tehát az 1831 óta nyert nemes fémekből, a pénzszükséglet fedezésére marad

	l e v o n v a			
	az aranyból		az ezüsből	
	klgr.	millió frt é.	klgr.	millió frt é.
ipari czélokra 32.6‰ =	2·221.882	3097	17·496.915 (25.9‰)	1477
ázsiai kivitelre 14.4‰ =	981.446	1368	21·724.708 (33.3)	1955
kopás	42.400	79	2·650.000	238
	3·245.728	4522	41·871.623	3670

Ha már most ezen összegeket levonjuk az 1831 óta termelt és fönn kimutatott nemes fém mennyiségéből, akkor marad a pénzszükséglet fedezésére:

3·569.863 klgr. sulyú 4985 millió frt értékű *arany*
 23·302.501 » » » 2195 » » » *ezüst*

vagyis az 1881. év előtti időből fönn lévő, a 271. lapon kimutatott pénzkészlettel együtt

4·369.863 klgr. sulyú 6101 millió frt ért. *arany* és
 69·302.501 » » » 6335 » » » *ezüst*.

Mennyiben lett már most ezen rendelkezésre álló mennyiség *tényleg a pénzszükséglet fedezésére fölhasználva*, vagyis a szokásos műkifejezés szerint *monetizálva*, azt a *fémpénz-statisztika* volna hivatva kimutatni. Egy megbízható fémpénz-statisztikának nagy jelentősége újabb időben épen a valuta kérdés szempontjából általánosan éreztetett, és ujabban (1878.) főleg *Jevons* és *Foville* foglalkoztak behatólag egy megbízható pénzstatisztika készítésének módozataival. Mindenik törekvése főleg oda volt irányozva, hogy egy bizonyos időben *tényleg létező pénzkészlet nagysága legyen lehetőleg*

pontosan meghatározható, és ezt részint az összes közpénztárakban fedezetképen őrizett fém pénzkészlet nagyságából, részint a pénzverdék által újból vert fémeknek a beváltott régi pénzekhez való arányából, részint a nemes fémek kivagy beviteli többletéből, részint mindezen körülmények összevetéséből remélték megállapíthatni. Főleg 3 jeles szakember tett ez alapon beható tanulmányokat, és gyűjtött nagybecsű adatokat, melyek alapján az újabb időben forgalomban lévő fém pénzmennyiség nagyságát meghatározni megkísérelték. Ezen három férfiú, *Burchard* Horácz az amerikai unio pénzverdéinek azelőtti, *Kimbalt* azok jelenlegi igazgatója és *Haupt* Ottomár Párisban élő tekintélyes pénzügyi szakember.

Burchard 1884. évi okt. havi 6-ik hivatalos jelentésében¹⁾ a nemes fém pénz összes állományáról, Afrika kivételével mindenik világrészből gyűjtött, többnyire az 1884. évre vonatkozó adatokat, melyek a chinai birodalmat kivéve, minden csak némileg jelentékeny forgalommal bíró államra kiterjednek, és összesen 766 millió lakossal bíró 41 államra vonatkoznak.

Ezen adatok szerint az összes fém pénz állomány (a bankfedezetekkel együtt) volt:

16.950	millió franc	arany	és
14.461	»	»	ezüst.

*Haupt*²⁾ hasonló tanulmányokat tett, és azok alapján az 1884. év pénz állományát (fedezet és billonnal)

17.636	millió franc	arany	és
17.132	»	»	ezüstre

becsüli, *Haupt* államai sorában China is be lévén foglalva (3750 millió fr. ezüsstel), a két forrás adatai egymással eléggé összeválnak.

Haupt forrásai alapján márkákra átszámítva álljanak itt a következő részletek:

¹⁾ Annual of the Director of the Mint (*Burchard*) to the Secretary of the Treasury for the fiscal year 1884. (jun. 30.) Washington, 1884.

²⁾ *Haupt*: Währungs politik und Münz-Statistik. Berlin, 1884.

Pénzkészlet

az 1884. év elején vert pénz és pénzverdeileg jelzett rudakban.

Az egyes államok	arany		ezüst		ezüst vál- tópénz		Az összes fém, réz és nem fedezett papir- pénzből egy főre
	millió márka	márka egy főre	millió márka	márka fejenként	millió márka	márka fejenként	
1. Franciaország . . .	3520	94	2720	73	160	4	193
2. Belgium	288	50	240	42	26	5	133
3. Holland	66	17	252	63	13	3	118
4. Amerikai unio . . .	2576	52	690	14	337	6	109
5. Nagy-Britannia . . .	2000	57	—	—	386	11	76
6. Spanyolország . . .	544	33	304	18	141	8	73
7. Németország	1664	37	448	10	436	10	70
8. Dánország	60	30	—	—	20	10	54
9. Svájc	56	18	32	13	15	5	53
10. Olaszország	584	20	136	5	136	5	52
11. Görögország	8	4	12	6	9	4	38
12. Algier	40	13	28	9	14	5	37
13. Portugál	114	26	—	—	38	9	37
14. Ausztria-Magyarország	200	5	240	6	58	1.5	36
15. Norvégország	32	18	—	—	5	3	33
16. Oroszország	576	7	37	0.5	177	1.6	27
17. Oláh királyság	24	4	40	7	24	4	26
18. Svédország	47	11	—	—	17	3	26
19. Mexico	16	1.7	216	21	14	1	24
20. Finnország	16	9	—	—	10	5	15
21. Törökország	184	7	112	4	56	2	13
22. Szerbia	8	4.5	0.8	0.4	2	1.1	—
Összesen	12623		5508		2094		
Többi államok Ázsia nél- kül ¹⁾	1058		170		154		
	13681		5678		2248		
Ázsiai államok ²⁾	428		8029				
Összeg	14109		13707		2248		

¹⁾ Úgy mint: Egyiptom, Haiti, Marocco, Canada, Ausztrália, Cap-föld, Malta, Gibraltár, Cyprus, Brasilia, Argentín, Közép-Amerika kis államai, Venezuela, Cuba, Columbia, Chile, Bolivia, Mauritius.

²⁾ Hollandia ázsiai gyarmatai, Japán, China, India, Straits-Settlements (angol birtok).

Tehát az ázsiai államoktól, melyeknek pénzszükségletét részben már az összes termelésből levont $\frac{1}{3}$ fűdözi, az összes fémpenzkészlet 1884. év elején volt:

aranyban 6840 millió frt o. é.

ezüstben 2839 » » » »

s így már Ázsia nélkül is az aranypenzkészlet jelenlegi állományához több aranyra volt szükség, mint a mennyi az utolsó 50 év alatt termelt mennyiségből az egyéb szükségletek fedezése után fönmaradt, mert általunk fönnebb végrehajtott számművelet alapján *pénzverési célokra az 1883-dik év végén az összes aranykészletből csak*

6101 millió frt.

maradt fön; s így az arany már a jelenleg fönálló valuta-rendszerek mellett sem elegendő a pénzszükséglet fedezésére, mert már most is 739 millió frt. értékű arannyal többet kellett pénzzé verni, mint a mennyi az aranynek egyéb célra szokásos fölhasználása után fönmaradt volna.

Az arany utáni kereslet tehát mindenesetre nagy volt az utóbbi időben, s így az aranynek drágulását az ezüsttel szemben bizonyára nem csupán az ezüstenél beállott értékcsökkenés, hanem egyúttal az aranyérték emelkedése okozta. Ezt pedig az újabb időben követett pénzügyi politika idézte elő, mely az arany használatát mesterségesen növelte, az ezüstét ellenben csökkentette.

Mert míg az arany nagyobb mértékben használtatott föl a pénzverdékben, mint a szabad rendelkezésre fönmaradó készlet engedte, addig az ezüst a legutóbbi években már majdnem minden pénzverdéből kitiltatott.

Számításunk szerint ugyanis az ezüsből

6335 millió frt érték

maradt fön, a mennyinek a pénzverdékbe kellett, illetőleg lehetett volna kerülni, de ezen egész összegből, Ázsiától eltekintve, csak

2839 millió frt érték szerepelt

mint teljes értékű pénz, ha pedig ehhez még azon mennyisé-

get is hozzá veszszük, mely mint váltópénz került használatba, és mely a váltópénz névértékének (1123 millió frtnak) legfeljebb felére tehető, tehát mintegy 500 millió forintra, akkor is csak 3339 millió frt azon összeg, mely mint pénz lön felhasználva, s így még mindig *közel 3000 millió frt. értékű ezüst*, keres mint »heverő érték« elhelyezést, de a pénzverdékben mindenütt zárt ajtókra talál. — Igaz ugyan, hogy Ázsia összes ezüst pénzének csak felét fődözi a 33,0%-os kivitel, de épen Ázsiában oly önkényesen van a pénzmennyiség meghatározva, és oly kevéssé vagyunk a régi időből fönmaradó óriási készlet használata iránt tájékozva, hogy épen nem állíthatjuk, hogy ezen heverő készletre talán ott szükség lett volna, vagy hogy ez a vámhivatalok ellenőrzésének elkerülésével tényleg oda vándorolt volna. Az ezüst behozatala nincs sehol megvámolva, és így nincs rá semmi ok, hogy az mint dugárú szerepeljen. A heverő ezüst érték különben még akkor is egy milliárdot tenne, ha Ázsia pénzkészletéhez a fönmaradt 3 milliárd megfelelő része vétetett volna igénybe, de ez semmiestre sem történt, mert az Ázsiába folyó ezüst mennyiségéről szóló adatok sokkal megbízhatóbbak, semhogy azoknál 2000 millió frtnyi hiány volna föltehető. Különben Kelet-Indiában szükség esetén az ékszereket egyenesen a pénzverdébe szokás vinni, és így az ipari czélokra szolgáló ezüst egy része is pénzzé válik. Mind ez eléggé igazolja, hogy Ázsia ezüst keresletét nagyobbra nem tehetjük, mint a mekkorának kereskedelmi mérlege mutatja.

Midőn jelen számmíveletünket keresztülvittük, az 1884. és 85-ik évben a nemes fém termése még ismeretlen volt, de ezen adatoknak és a legújabb pénzverési statisztika adatainak egymással való összehasonlítása még sokkal inkább megerősíti azon számításunkat, mely szerint a mai valuta-rendszer igényeinek kielégítésére az *arany szűken, ellenben az ezüst bőségesen van*, ezen ezüst-bőség oka nem a termelés növekedésében, hanem az ezüst-használat csökkenésében keresendő.

Soetbeer legújabb becslése szerint 1876—1885-ig *termeltetett* 4509 millió márka, vagyis 2254 millió frt ára arany és 4041 márka vagyis 2020 millió frt ára ezüst, ellenben csu-

pán az alább felsorolandó 14 kulturállamban *pénzverésre használtatott* 6598 millió márka (3299 millió frt) értékű arany és 2761 millió márka, illetőleg 1380 millió frt értékű ezüst, tehát az aranytermelés csupán a pénzverési szükséglet fedezésére sem volt már elegendő.

1885-ben az aranytermelés értéke 435 millió márka, az ezüsttermelés 433 millió márka értéket képviselt, a pénzverés pedig 1886-ban, Soetbeer legújabb adatai szerint, 14 kulturállamban a következő összegekre rugott:

Az 1886. évi pénzverés értéke márkákban:

Anglia és Ausztrália	92.570,000	8.347,680
Latin pénzügyi unio	24.111,157	6.595,830
Németország	35.740,380	4.848,582
Egyesült-Államok	143.124,996	126.093,862
Németalföld	920,397	—
Skandináv államok	6.387,615	57,190
Spanyolország	9.945,646	11.699,846
Ausztria-Magyarország	11.137,510	14.152,668
Oroszország	61.204,320	5.090,202
Összeg	385.142,021	176.885,860

A nemes féntermelésnek e fémek fogyasztásához való viszonyából és a pénzverési statisztika adataival való összevetéséből tehát a legújabb adatok alapján még inkább jutunk *azon eredményre, hogy az arany az aranypénz jelenlegi állományához képest szűken, az ezüst ellenben bőven van, mint az általunk alkalmazott számítások alapján.*

»Money scarce, silver flat!«

Mennyire rosszabbodnék még ezen állapot, ha Németország 459 millió márka értéket képviselő 153 millió 3 márkás tallérjait, Belgium 300 millió, Franciaország 3400 millió és a latin unio többi államai mintegy 200 millió franc értékű 5 frcos ezüstpénzeiket, Amerika pedig 863 millió frc értékű ezüst dollárjait demonetizálná, ez által majdnem 5 milliárd frc értékű ezüstöt vetne a piacra, és ugyanannyi értékű aranyat kívánna pénzverési czélokra fölhasználni. Ha továbbá Ausztria-Magyarország és Oroszország szintén arany valutát kívánna behozni, valutájának helyreállítására szintén legalább 3 milliárd franc aranyat venne igénybe, úgy, hogy azon nagy arany utáni kereslethez, mely az újabb időben

főleg abból származott, hogy Németország, Olaszország és Amerika a maga valutájának rendezéséhez 5 milliárd francnyi aranyat vett igénybe, még mintegy 8 milliárd francnyi újabb aranykereslet járulna, a mi az arany értékét meg sem határozható mérvben növelné.

Tehát 18 év *összes aranytermelésére* volna szükség, hogy ez összeg fedezhető legyen, s így, még ha azon vérmes remények, melyek e pillanatban a kimberlay-i vagy éjszakwalesi arany földekhez köttetnek, meg is valósulnának, még sem lehetne annyi aranyra számítani, a mennyire az aranyvalutára való átmenetel céljaira csak Európának és az amerikai unio államainak szüksége volna. Kelet-Indiáról, hol ez esetben az angol kormány szintén kénytelen lenne az aranyvaluta létesítésére törekedni, nem is akarunk szólni.¹⁾ A jelenlegi arany-mennyiség teljesen föl lévén használva, évi 400 millió franczal, vagyis közel 100⁰/₀-kal kellene az aranytermelésnek növekedni még azon esetre is, ha 10 év alatt fokokként akarnák Európa és az amerikai Unio államai az aranyvalutát életbe léptetni. A termelés ily nagymérvű növekedésére azonban számítani semmi esetre sem lehetvén, az aranyvaluta csakis az arany nagymérvű megdrágulása árán volna elérhető. Hát még az ezüst elértéktelenülése minő beláthatatlan mérveket öltene, ha újból több milliárd érték dobatnék a piacra?

Az aranyvaluta tehát a nemes fém termelési viszonyait tekintve, az arany nagymérvű megdrágulásának veszélye nél-

¹⁾ Meyer legújabbán megjelent művében a kopás és az arany egyéb célú fölhasználása után fönmaradó aranykészletet átlag évi 116,707 kilogrammra becsüli (a mi számításunk szerint az 1881—3. évi termelés átlagából csak mintegy 100,000 klgr. maradna fön). Meyer számítása szerint továbbá az összes ezüstpénz demonetizálására, mely az egész világon 11,500—15,900 millió márkát (vagyis 57.₈—79.₈ millió klgr. ezüstöt képvisel), 3—4 millió kilogramm arany volna szükséges ha ehhez még az orosz valuta helyreállítására szükséges 900,000 klgr., az osztrák-magyar valuta helyreállítására 212,761 klgr. aranyat hozzá vesszük, akkor a szükséges arany mennyiség megnyeréséhez 36—46 év termelése volna szükséges, de még ha Ázsiától egészen eltekintünk is, még mindig 23—24 év aranytermelésére volna szükség. — Meyer: Ein Beitrag zur Lösung des Währungsproblems. Berlin, 1886.

kül nemcsak tovább nem terjeszthető, de mai terjedelmében sem tartható fenn, ha csak azon elvet nem akarjuk magunkévá tenni, hogy csekélyebb mennyiségű aranypénz a gazdasági életben egészen ugyanazt a szolgálatot teszi, a mit a nagyobb mennyiség, és hogy a gazdasági élet fejlődésére az aranynek, mint pénznek nagyobb mérvű megrágulása, és ennek megfelelőleg az összes árúk olcsósága semmiféle hátrányos befolyással nincsen. És újabban csakugyan a valutakérdésben elfoglalandó állás szempontjából ezen elv helyessége vagy helytelensége fölött folyik a vita.

Nem lehet tagadni, hogy a forgalmi javak árára a forgalomban lévő pénzmennyiségnek az összes eladandó árúk mennyiségéhez való viszonya döntő befolyással van, vagyis hogy *Wolovszky* szavaival élve, »az ár eredménye azon viszonyoknak, mely a forgalmi javak és egy bizonyos időben teljesített szolgálatok mennyisége között egyrésről, és a nemes fémek mennyisége között más részről létezik.«¹⁾ De ebből épen nem következik, hogy a nemes fémeknek, mint pénznek mennyisége a gazdasági élet fejlődésére közönyös lenne, és hogy az egész különbség csak annyiból állana, hogy azon esetre, ha a nemes fémek mennyisége a többi árúkhöz képest csekély, akkor egy bizonyos mennyiséggel, például egy gramm arannyal több árú cseréjét, ha pedig azok mennyisége nagyobb, akkor kevesebb árú cseréjét lehet közvetíteni, és hogy ennek folytán egy gramm arany az árúk olcsósága esetén egészen ugyanazt a szolgálatot fogja tenni, a mit például két gramm, az árúknak 100%-kal való megrágulása esetén. Ez még az esetre sem volna mindegy, ha a pénzt csakugyan nem tekintenők egyébnek, mint cserét közvetítő árúnak, mert még ekkor is kívánatos, hogy ezen csere-közvetítő eszköz megszerzése ne legyen igen nagy áldozatokkal összekötve, szóval, hogy annak megszerzéséért ne legyünk kénytelenek javainkból túlságos sokat átengedni, vagy is javainkat, mint a közéletben mondanók, potom áron eladni.

De már a jelen fejezet bevezetésében utaltunk arra, hogy

¹⁾ »Le prix est donc le résultat du rapport entre la masse des échanges et des travaux accomplis d'un côté, et la masse des métaux précieux d'autre part.«

a pénz nemcsak egyszerű csereeszköz vagyis a forgalmat közvetítő árú, hanem egyúttal általánosan elismert *fizetési* eszköz, és legalkalmasabb értékek megóvására és fölhalmozására; láttuk, hogy a pénz használati értékét azon körülmény, hogy az állam azt törvényes fizetési eszköznek jelenti ki, nagy mértékben emeli, mert ez által nemcsak adásvevésre, hanem egyúttal adók és birságok fizetésére, kölcsönök visszafizetésére és károk megtérítésére válik alkalmassá.

Goschen, mint már fönnebb említettük, a pénznek háromféle funkcióját különbözteti meg: a) zsebpénzül — »l'argent de poche,« »domestic currency« — szolgál a mindennapi szükségletek fedezésére, b) nemzetközi fizetések kiegyenlítésére szükséges, c) bankoknál mint fedezet használtatik és a bankároknál pénzváltásra tartatik készen.

Neumann Spallart adatai szerint az 1883. év végén Európa és az amerikai unió államaiban összesen 6653 millió márka nemes fém volt, mint érczfedezet lekötve, ¹⁾ tehát az illető államok fémpénz-készletének több mint $\frac{1}{3}$ -a. A másik két célra tehát együtt nem maradt több $11\frac{1}{2}$ ezer millió márkánál, egy közel 400 millió lelket számláló lakosság számára, tehát fejenként 28 márka, mint zsebpénz és mint nemzetközi csereeszköz egyszersmind.

Kiváló angol nemzetgazdák kiszámították, hogy Európában 1492-ben átlag 16 shilling (mintegy 10 fr.) esett egy lakóra, ellenben 1700-ban 3 font és 6 sh., 1807-ben 1 font 18 sh., 1839-ben 1 f. sterl., 1850-ben 1 font 7 sh., 1870-ben 1 f. 18 sh. és 1879-ben 1 f. 12 sh. A múlt század elejéig tehát, Amerika fölfedezése folytán és a merkantil-rendszer hatása alatt, a pénz *gyorsabban* szaporodik, mint a lakosság; azóta ellenben *lassabban*. De nemcsak a lakosság számához, hanem a nemzetközi forgalom fejlődéséhez képest is inkább fogyó, mint növekvő arányt tüntet föl a pénzkészlet nagysága. A nemzetközi áruforgalom értéke, Neumann Spallart számítása szerint, 1860 óta 29 ezer millió márkáról 67 milliárdra, vagyis 130%-kal növekedett, ellenben a jelen század elején *Xeller* becslése szerint 13 milliárd frankot tevén, századunk első

¹⁾ 1885-ben 7325 millió márka.

felében csak 8 milliárddal, tehát csak 60⁰₀-kal növekedett *Kétségtelen tehát, hogy a tulajdonképeni készpénz ma úgy a lakosság számára, mint a nemzetközi forgalom terjedelméhez képest szűkebben van a kultur népeknél, mint a jelen század elején, illetőleg annak első felében volt.*

De ezzel szemben azt szokás felhozni, hogy a mesterséges forgalmi eszközök, u. m. váltó, papírpénz, bankjegy, chec, utalvány stb. helyettesítik és teljesen pótolják a nemes fém pénzszerelését. A fedezetlen papírpénz mennyiségét — mert első sorban csak ez jöhet tekintetbe, miután a fedezett papírpénz nemes fémet tart lekötve, — *Haupt* összesen 8580 millió márkára becsüli, de ez az érczpénzt csak a belforgalomban pótolhatja; a nemzetközi forgalomban ellenben alig lehet szerepe. *Geffken*, a ki leghatározottabb védője azon tannak, hogy a pénz hiányát mesterséges, illetőleg konvencionális hiteljegyek által lehet pótolni, szintén elismeri, hogy a pénz marad a fizetések alapja, csak hogy az jól kifejlődött gazdasági élet mellett *csak a tartozások és követelések közötti különbözet kiegyenlítésére szolgál.* De éppen ebben rejlik végső határa a pénz pótszerei használatának. Ha szaporodnak az üzletek, akkor a kiegyenlítésre szolgáló árúnak is szaporodni kell, ha ez nem történik, akkor a pénz szüksége az üzletek megszorítását fogja eredményezni. Olyan nagyszabású leszámítoló szervezet, minő a londoni vagy new-yorki *Clearinghouse* nem minden államban jön létre, ha még úgy megfogy is a pénzkészlet. Sőt éppen ellenkezőleg, pénzbőség mellett szilárdabb szokott lenni a hitel, és oly intézmények, melyek a pénzt pótolják, éppen a hitelen alapulnak. Nem minden üzlet alkalmas arra, hogy hitelművelet alapján bonyolítottassék le. Anglia üzleti forgalma *ma 3-szor akkora, mint 20 év előtt volt,* a londoni clearinghous leszámítolás alá eső évi összege ellenben 1867—1886-ig a következő tabella tanúsága szerint 3257 millió f. sterlingről csak 5838 millió f. stre emelkedett.

Az évi leszámolások összege és azok kiegyenlítésére szolgáló készpénz.

A londoni clearing-housesban.		A new-yorki clearing-housesban.	
<i>Lst.</i>		<i>Dollár</i>	A szükségessé készpénz %-ka
1870. . .	3914 millió lst.	27,804 millió doll.	3.7 ⁰ / ₀
1871. . .	4826 » »	29,301 » »	4.1 »
1872. . .	5916 » »	33,844 » »	4.2 »
1873. . .	6070 » »	35,461 » »	4.1 »
1874. . .	5936 » »	22,855 » »	5.7 »
1875. . .	5685 » »	25,061 » »	5.6 »
1876. . .	4963 » »	21,597 » »	5.9 »
1877. . .	5042 » »	23,289 » »	5.9 »
1878. . .	4992 » »	22,508 » »	5.8 »
1879. . .	4885 » »	25,178 » »	5.6 »
1880. . .	5794 » »	37,182 » »	4.1 »
1881. . .	6357 » »	48,565 » »	3.5 »
1882. . .	6221 » »	46,552 » »	3.4 »
1883. . .	5929 » »	40,293 » »	3.9 »
1884. . .	5798 » »	34,092 » »	4.5 »
1885. . .	5511 » »	25,250 » »	5.1 »
1886. . .	5901 » »		

E tabellából eléggé kitünik, hogy a leszámítás útján való fizetésnek megvan a maga természetes határa, melyen túl az tetszés szerint nem terjeszthető, és hogy a leszámolások növekedésével növekszik azon összeg is, mely készpénzfizetés által egyenlítendő ki. Ha kevesebb a pénz, akkor azon üzletek száma is kisebb lesz, melyek a clearinghouse közvetítésével bonyolítottatnak le. Különben is megjegyzendő, hogy a mindennapi életben a chec-ek és más ily értékek használata oly általánosan soha sem fog más népeknél elterjedni, mint az angoloknál, mert ez nemcsak a népek gazdasági fejlődésétől és a forgalom élénkségétől, hanem a nép jellemétől, szakásaitól, az állam hitelétől és nem ritkán az ország pénzügyeinek történeti fejlődésétől is függ.

Semmiképen sem fogadható tehát el azon állítás, hogy csekélyebb mennyiségű pénz a gazdasági életben egészen ugyanazt a szolgálatot teszi, a mit a nagyobb mennyiség, és így legfeljebb az képezheti a vita tárgyát, vajjon a pénz megdrágulása, illetőleg az áruk olcsósága *előnyös* vagy *hátrányos* befolyással van-e a közgazdaság fejlődésére?

Az aranyvaluta hívei, főleg Soetbeer és Bamberger az áruk általános csökkenését csakugyan úgy tekintik, mint áldást az emberiségre, *Melchers* pedig egy népszerű iratkában elavult, középkori nézetnek nevezi azon tant, hogy nagyobb mennyiségű ércpénz már magában véve növelné a közjólétet; *Allard* ellenben, az amerikai szónok szavait idézve, azt mondja, hogy a vízen és levegőn kívül nincs semmi a világon, a mi hasznosabb volna a pénznél, és hogy mennél inkább szaporodnak a közlekedés eszközei, mennél több új népet és égövet vet a civilizáció saját törvényei alá, annál érezhetőbb lesz a pénzsükséglet. *Luzatti* az 1881. évi párisi pénzkongresszuson (május hó 7-én) a pénzkészlet kisebbitését az ipar megrontásának és a munkások nyomora okozójának nevezte. ¹⁾

Laveleye, mint már fönnebb említők, a kettős valuta egyik főelőnyének tekinti a pénz olcsóbb és a többi árúk drágább voltát. Elismeri, hogy az adós nyer és a hitelező vesz a pénzkészlet növekedése esetén, de ezt szerencsének nevezi, mert ha a pénz értéke csökken, akkor a munkabér és a termelvények ára nő, ellenben a megállapított lerovások összege, úgy, mint a tőketartozás, kamat, járadék és másnemű törlesztések, ugyanazok maradnak.

Roscher is azt mondja, hogy »a XIX. században az iparosok, kereskedők, de főleg a kézi munkások lesznek majd azok, a kik az aranyesőt közvetlenül felfoghatják.« Szerinte pedig nagy előny első kéznek lenni, mert akkor egy ideig az előbbi ár szerint lehet túladni rajta.

Paasche egy ezen kérdés megoldásának szentelt tanulmányban ²⁾ az általános áremelkedés előnyei közé sorozza, hogy a lakosság életszükségletei, és ezzel együttesen a termelés növekszenek; kimutatja egyúttal, hogy a pénzkészlet növe-

¹⁾ »Certains économistes, mondja *Luzatti*, font observer que si par la suppressions du métal blanc, le métal jaune vient à se raréfier, son prix haussera, que celui de marchandises baissera en proportion et qu'ainsi l'équilibre sera établi sur des bases nouvelles, mais ce rétablissement d'équilibre, si facile à supposer dans un discours ou dans un livre; sait-on bien quel est son véritable nom? — Dans la réalité, il s'appelle *crise*, c'est-à-dire *ruine* pour l'industriel, *misère*, pour l'ouvrier, malaise et souffrance universels.«

²⁾ *Paasche*: Studien über die Natur der Geldentwertung. Jena. 1878.

kedése nem azon arányban növeli az árakat, a mily arányban a készlet növekedett, mert a fokozódó termeléssel járó verseny ezt megakadályozza. Az emelkedés nem is lesz minden árúnál egyforma, és így, a kiket ezen áremelkedés sújt, azokat nem oly mértékben sújtja, mint a mily mértékig a termelőnek hasznára van.

A forgalomban levő pénzmennyiség elégtelen voltát, az aranyvaluta behozatalának egyik buzgó híve: *Scharling* is elismeri fönmidézett értekezésében. ¹⁾

Részünkről már fönnebb az árstatisztikai adatok és az ezüstárak tárgyalása alkalmával kimutattuk, hogy

1. a javak árcsökkenését csak részben lehet a termelés és forgalom olcsóbb voltának tulajdonítani, igen sok árúnál ellenben főleg az aranytermelés csökkenése és az aranyvaluta terjedése okozta az árcsökkenést;

2. hogy a mennyiben a csökkenést ez utóbbi körülmény idézte elő, *annyiban* az épen a szegény munkásosztályt sújtja legérzékenyebben, a helyett, hogy az olcsóságnak áldásait éreznő.

Ha tehát azon hatásról van szó, melyet egyrészt a pénzbőséggel járó *drágaság*, másrészt a pénzkészlet elégtelen volta által előidézett *olcsóság* okoz, akkor mindenestre a drágaság előnyösebb befolyást gyakorol a közgazdasági élet összfejlődésére, mint az olcsóság, már azért is, mert, mint már fönnebb említők, *bizonyos nagyon fontos és általános czélokra a drágaság esetén az olcsó pénzből épen akkora mennyiség szükséges, mint ellenkező esetben a drága pénzből.* Ha például a pénz drágasága folytán valakinek napi keresete csak egy forint lesz, akkor 10 frt évi adónak megfizetésére tíz napi keresetét kell fordítani, ha ellenben napi keresete a pénz elértéktelenedése folytán két forintra emelkedik, akkor öt napi munka elegendő az évi adó megfizetésére. Ha pl. egy

¹⁾ •Die vorhandene zirkulirende Geldmenge reicht, wie es sich zeigt, nicht hin, selbst nur die Waarenmengen, die wirklich verkauft werden, mit den Preisen früherer Jahre zu bezahlen; nur durch eine Herabsetzung der Preise haben die Produzenten doch so viel verkaufen können, und die Konsumenten soviel zu kaufen vermocht, als faktisch verkauft worden ist.

hektoliter búza ára 12 frt, akkor a földműves évi 120 frt adóját 10 hektoliter búzával fogja törleszthetni, holott a búza áranak 8 frtra való leszállása esetén, e célra 15 hektolitert kellene fordítania. Ha a búza *termelése* technikai haladás folytán annyival olcsóbb lett, a mennyivel ára lejjebb szállott, akkor igazságos és méltányos, hogy az olcsóbb termelésnek más is vegye hasznát, de ha a pénzérték változása okozza ezt, akkor az adónak és sok más ily állandó járuléknak megfizetése tényleg sokkal nagyobb áldozattal jár, s így a termelő osztályokat nagy mértékben sújtja.

Nagy tévedés volna ugyan ebből azon következtetést vonni, hogy mennél nagyobb mértékben szaporítjuk a pénzt, s így mennél nagyobb lesz ennek folytán az általános drágaság, annál inkább növeljük a közjólétet, mert ilyen eljárás nemcsak egész társadalmi osztályokat hozna válságos, sőt inséges helyzetbe, a mi azután a többi termelő osztályokra is hátrányosan hatna vissza, hanem magát az egész államot is, a mindig általánosabban terjedő elégtelenség folytán, úgy politikailag, mint pénzügyileg megrázkódtatná, mint ezt a legtöbb európai állam a XVII. században a merkantil rendszer hatása alatt érezni volt kénytelen. A pénznek, vagy még inkább a pénzt helyettesítő államjegyeknek túlságos szaporítása már nem egyszer okozott nagymérvű politikai zavarokat. A pénzügyi zavarok által előidézett drágaság például az újabb kor legvéresebb forradalmában, a francia nagy forradalomban óriási szerepet játszott!

A pénznek tehát, még ha tisztán nemes fémekről van is csak szó (mert hisz csak ezek képezhetik a valódi pénz anyagát), mesterséges szaporításától mindenesetre óvakodni kell. Ki fogná például ma az államnak azt tanácsolni, hogy arany- vagy ezüsthányákat veszteséggel is műveljen csak azért, hogy *mennél több pénzt verethessen*, de a jelen esetben nem erről, hanem arról van szó, hogy ugyanakkor, mikor a kereskedelem és forgalom nagy mértékben nőtt, midőn, mint ezt Roscher konstatálja, a »két utolsó század folytában a *pénzkereslet roppant növekvése* a pénzforgalom rendkívüli élénkülését és a pénzfélék szaporodását is fölülmúlta«: akkor egyszerre az egyik fém, mely mindig mint teljes értékű fém szerepelt a for-

galomban, erőszakos állami intézkedések által a pénzverdék-
ből kitiltassék, a már létező ezüstpénzkészlet pedig a forga-
lomból kivonassék, és akkor, mikor ez a fém használati érté-
kétől megfosztatik, eladásra kináltassék!!

Nem arról van most szó, hogy az arany- és ezüsthányá-
szat a legnagyobb áldozatokkal és veszteséggel folytattassék,
mint a merkantilrendszer korában, csak azért, hogy minél
több pénzt lehessen verni, hanem arról, hogy a pénzállomány
természetes szaporodása félszeg pénzrendszerek és pénzverési
tilalmak által ne akadályoztassék akkor, mikor valamennyi
többi javak termelése és forgalma szaporodóban van. Az álla-
mok pénzügyi politikája akkor is nagy befolyással volt az
arany és ezüstnek, mint a pénz anyagának értékére, mikor
mind a két fémet egyképen használta pénzverésre, mennyivel
inkább most, midőn arról van szó, hogy az egyik fém rendel-
tetésétől megfosztassék. Az arany és ezüst értékére bizonyára
más körülmények is szabályozó befolyással vannak, nem csu-
pán az állam törvénye, így például a termelés föltételei, az
egyéb célra irányuló kereslet stb. De ebből nem következik,
hogy az állam egyáltalán semmi befolyással se lehetne a nemes
fémek értékére. *Stein Lőrincz* ¹⁾ állami értéket »Staatswäh-
rung« és forgalmi értéket »Verkehrswahrung« — különböz-
tet meg, az állam csak az előbbit adhatja meg a pénznek, a
másikat a nemzetközi forgalom viszonyai határozzák meg. Az
ezüst például ma nem bir akkora nemzetközi forgalmi érték-
kel, a mekkora a több európai államban megállapított 1 : 15¹/₂
arányú állami értékének megfelelően, csakhogy ezt a forgalmi
érték csökkenését nem annyira a termelési és forgalmi visz-
nyok megváltozása, mint inkább az ezüstnek, mint állami
értéknek, megszűnése okozta, mert az állam törvénye a for-
galmi értékre is befolyással van, a mit legjobban bizonyít azon
körülmény, hogy bizonyos mértékig az állami papírpénznek is
van forgalmi értéke, a mely ma például az osztrák értékű *ércz-
fedezetnélküli* papírpénznél ¹/₂ — 1°/_o-kal nagyobb az ezüst for-
galmi értékénél! Mind ez eléggé bizonyítja, hogy a nemes
fémek értékére is döntő befolyással van az, hogy mily mérték-

¹⁾ *Stein*: Lehrbuch der Finanzwissenschaft. V. kiadás. 1885.

ben ruháztatnak föl államilag biztosított értékkel. Igaz ugyan, hogy a nemzetközi forgalomban a pénz értéke *nem a szerint fog alakulni*, a hogy azt mindenik állam külön-külön a maga pénzére nézve megállapítani akarja, s így az egyes államok pénze nem abban az értékben fog a nemzetközi forgalomban elfogadtatni, a melyet az illető állam törvénye megállapít, de azért azon körülmény, hogy az állam az egyik vagy másik fémeket használja-e és mily terjedelemben és értékben saját pénze számára, magának az illető fémnek értékére döntő befolyással lesz.

Nem akarunk az aranyvaluta elleni és a kettős valuta melletti érvek bővebb kifejtésébe bocsátkozni, mert föladatunk és célunk inkább csak a létező állapotok konstatálásából állana. De hogy azon állapot, mely szerint minden állam attól fél, hogy a fölösleges ezüst ő hozzá fog bevándorolni, és melynél fogva mindenik állam ennek megakadályozása végett beszünteti az ezüstpénz veretését, végeredményében csak nagy közgazdasági válságokhoz vezethet, az iránt kétség nem lehet. Jól jegyzi meg Goschen, hogy »ezüstöt nem akarunk használni, mert félünk, hogy elértéktelenül és épen ezen félelem által értéktelenítjük el azt.« Ez egy valóságos »circulus vitiosus«, melyből nincs más menekvés, mint az ezüstpénz visszahelyezése, ez pedig csak több állam egyetértő megállapodása által jöhet létre. Ha azon főbb államok, melyek a nemzetközi forgalomnak $\frac{2}{10}$ részét képviselik, egyetértőleg megállapodnának az arany- és ezüstpénzeknek teljesen szabad és korlátlan veretésére és az aranyhoz az ezüsthöz való értékviszonyára nézve, akkor mindenesetre visszaállítható volna az ezüst előbbi értéke (1 : 15.₅), de egy-két államnak ily irányú megállapodása, a többiek hozzájárulása nélkül, csakugyan arra vezetne, hogy ezen államok ezüsttel elárasztatnának és aranypénzöktől egészen megfosztatnának. Németország tényleg így tervezte, mint fönebb láttuk, aranyvalutájának behozatalát és a latin unio államai kénytelenek voltak magokat az ellen védeni. Így jött azután létre azon állapot, hogy Németországnak forgalmában van egy közel fél milliárd márka névértékű ezüsttallér, melynek darabja 3 márka névérték mellett, ma már nem ér $2\frac{1}{2}$ márkát, Belgium, Franciaország, Olaszország és

Svájcznak van több milliárd öt francos ezüstje, mely 4 francot is alig ér, Ausztria-Magyarországnak pedig vannak 1 forintosai, melyek aranyvalutában kifejezve, nem érnek többet 75 krnál! Ma már Ausztria-Magyarország is fölfüggeszté az ezüstpénzek veretését magánszámlára és hasonló intézkedéssel az angol kormány is igen könnyen meglephet Kelet-Indiára nézve. A mai pénzügyi állapot egy valóságos irtó-harcz az ezüst ellen, mely minden állam pénzügyi rendszerét ingatagá tette és oly helyzetet teremtett, mely nem sokkal kedvezőbb a kényszerforgalmú papirjegyekkel elárasztott államok helyzeténél. Anglia maga sem képes már magát ezen állapot káros befolyása ellen védeni, és így épen ebben az országban, melyről mindig azt állítják, hogy szilárd aranyvalutájára támaszkodva, minden kettős valutájú törekvésnek ellen fog szegülni, legerősebb a kettős érték melletti mozgalom.

A mai állapot tarthatatlanságát legjobban bizonyítja azon körülmény, hogy ma már azok, kik legjobban védelmezték az aranyértéket, és a kik, mint például *Grote* vagy *Scharling*, az egyik Német-, a másik Dánországban, nagy tevékenységet fejtettek ki az aranyvaluta meghonosítása céljából, a legkülönbözőbb javaslatokkal állanak elő, az ezüst értékének emelése és a pénzrendszerbe való fölvétele érdekében. Az ez irányban tett javaslatok és tervek már azért is érdekesek, mert annak beismerését foglalják magokban, hogy az ezüstöt még sem lehet pénzértékétől megfosztani, és hogy e megfosztásra való törekvés idézte elő az ezüst elértéktelenülését, nem pedig a természetörök szabad működése (das freie Walten der Naturkräfte), mint Bamberger állítja.

Scharling f. i. értekezésében ¹⁾ Levy dán államtanácsosnak az 1881. évi párisi pénzkonferencián tett azon indítványát pártolja, hogy minden állam szüntesse be kisebb aranypénzeit és ne verjen kisebb aranypénzt az érték *húszszorosánál*. Ez esetben csak Anglia, Franciaország, Németország és az amerikai unióban összesen 1500 millió franc arannyal volna kevesebbre szükség, mint jelenleg, az ezüst pedig sok-

¹⁾ I. Hildebrand-Conrad: Jahrbuch f. Nat. oek. u. Stat. Új folyam XI. k. 1885.

kal szélesebb alkalmazást nyerne és minden bankjegy, mely a 20-szorosnál kisebb egységről szól, szintén csak ezüsttel lenne fedezendő.

Grote pedig több alkalommal azon eszmét vetette föl, hogy az arany és ezüst ne együttesen, szilárdul megállapított törvényes érték-aránnyal alkalmaztassék, mint pénzérték, hanem mindenik fém külön, mint egymástól egészen külön álló pénz és számolási egység használtassék. Vagyis a *kettős érték* helyett *két érték*, a »*bimettallizmus*« helyett »*duometallizmus*« létesíttessék.

Épen e fejezet berekesztése előtt kerül kezünkbe néhány könyv, melyek már az 1887. évet viselik, mint a megjelenés évét címlapjokon és melyekből azt látjuk, hogy a dr. *Grote* által fölvetett duometallizmus eszméje termékeny talajra hullott Németországban és némelyeknek talán a mai tarthatatlan állapot megoldására fölvetett eszme, kedvező alkalom lesz azon merev és egyoldalú álláspont elhagyására, mely az aranyvalutát vallja az egyedül üdvözítő pénzrendszernek.

Eggers,¹⁾ mint művében maga említé, a *Grote* által fölvetett eszme kivitelére kíván javaslatot tenni. Javaslata röviden abból áll, hogy egy 22.₅ gramm finom ezüst tartalmú világérme veressék, mely 100 részre osztva, az önálló ezüst pénzrendszer alapját képezze. E mellett kívánatos volna egy 1.₅ gramm finom arany súlyu aranypénz is, és így két egészen külön álló pénzegység alkottatnék. Az általános világérme nem valósítható meg aranypénz alakjában, mert mindenik államnak külön pénzrendszere van, ellenben az ezüst ma már áruvá lévén, belőle egy egységes nemzetközi érem veretése sokkal könnyebben volna kivihető, annál inkább, mert csaknem minden állam érdekelve van az ezüst értéknövekedése iránt. Minden állam a világforgalom áruinak árát ezen »ezüstbankóra« számítaná át és a mellett a belforgalomban saját pénzrendszere érintetlenül maradna. Ehhez nem kellene semmiféle szerződés, csak az államok összebeszélése, hogy pénzverdékben ezen nemzetközi ezüst pénzt mindenki számára kiverik, de annak egy meghatározott aranyértékben való

¹⁾ *Eggers*: Vorschläge zur Währungsfrage. Bréma, 1886.

elfogadására alattvalóikat nem kötelezik. Ezen intézkedéstől szerző az ezüst árának emelkedését reméli. (?!)

Hasonló irányú iratot tett közzé *Gehlert*,¹⁾ a német birodalmi gyűlés tagja, melyben kifejti, hogy a pénznek az aranyvaluta folytán nem lévén többé elégséges nyers anyaga, az monopol értékkel bíró áruvá lőn. Az aranynek ma ily monopol értéke van, annak további szereplése, mint egyedüli ár és értékmérő, a termelő munkának és az egész kulturának tönkretűntetésére vezetne. Ennek a veszélyes monopolnak megszüntetése csak a bimetallizmus, vagy »parallelmétallizmus« által eszközölhető. Minthogy a bimetallizmust kivihetőnek nem tartja, tehát a parallel-metallizmushoz kell folyamodni, mely szerint bizonyos meghatározott súlyu finom ezüst szolgáljon az arany pénz mellett, mint világérték-egység. Ezen érték fedezete mellett, melyre nézve *Eggert* értékegységét elfogadja, a nagy kereskedés számára ezüst-girobankok volnának alapítandók, az arany pénz pedig csak a belforgalom számára szolgálna.

*Meyer*²⁾ az aranyvaluta híve, legujabban szintén egy iratot tett közzé, melyben az előbbi írók által kifejtett alapeszmét a párhuzamos értékre nézve magáévá teszi ugyan, de épen ellenkezőleg az aranyat kívánja a nemzetközi forgalom számára és az ezüstöt a belforgalom számára használni. Az arany verése szabad és korlátlan, az ezüsté korlátolt legyen. Kívánatos volna, ha több állam az arany és ezüst egymáshoz való értékviszonyára nézve az 1:18¹/₂ arányban állapodnék meg. De ez már akkor *nem két valuta*, hanem valószínű szerződéses kettős valuta lenne.

Csak röviden kívántuk megérinteni e műveket, melyek csak akkor kerültek kezünkbe, mikor ez a fejezet már be volt fejezve. E művek mindenesetre érdekes bizonyítékát képezik annak, hogy ma már általános a tudomány terén azon tudat, hogy az ezüst elértéktelenülését főleg természetellenes állami intézmények okozták, és hogy azon bajokat, melyeket ezen elértéktelenülés szült, másképen, mint az ezüst előbbi

¹⁾ *Gehlert* : Ueberproduktion und Währung. 1887.

²⁾ *Meyer* : Ein Beitrag zur Lösung des Währungsproblems. Berlin, 1886/7.

szerepének visszaállítása által, orvosolni nem lehet. Vajjon a duo- vagy a parallel valuta megvalósítása inkább vezet-e célhoz, mint a kettős valuta, azt most bővebb bírálat tárgyává tenni nem akarjuk, már azért sem, mert ez az egész eszme csak most, midőn e tárgyról szóló tanulmányunkat már berekesztettük, merült föl. Annyi bizonyos, hogy úgy hazánk valamint Ausztria, részint mint ezüsttermelő államok, részint mint olyanok, melyek papírpénzeiket a valuta helyreállítása esetén ezüsttel válthatják be, az ezüst értéke iránt a legnagyobb mértékben érdekelve vannak, és így minden oly mozgalom, mely arra irányúl, hogy az ezüst értékét növelje, bennünket a legközvetlenebbül érint.

Legújabban már maga *Soetbeer*, az aranyvaluta legkönnyebb híve is, a ki mint láttuk mindenkép más okokból, és nem az aranyvaluta terjedéséből igyekezett az ezüst értékcsökkenését kimagyarázni, a »*Neue freie Presse*« 1886. évi augusztus 13-iki számában, az angol ezüst-enquêtes eddigi eredményét ismertetve, azt mondja, hogy az esetre, ha az ujonnan kiküldött angol enquête-nek sikerülne intézkedéseket javaslatba hozni, oly célból, hogy az ezüst nagyobb értékbiztossága és állandósága egy nemzetközi 1:15.₅ értékarányon alapuló szerződés nélkül, az ezüstnek szélesebb körű pénzverése által biztosíttassék, úgy a kultur államok minden szerződéses megállapodás nélkül is, úgy a saját, mint a közérdek által indítatva, szívesen fognak ily irányú intézkedésekhez csatlakozni. »*De nagyon kívánatos*, mondja *Soetbeer*, hogy egy ily irányú kísérlet gyorsan történjék, mielőtt még az amerikai ezüst dollár veretésének fölfüggesztése és ennek folytán az ezüst árának újabb rohamos csökkenése bekövetkeznék.« *Soetbeer* ezen nyilatkozata legjobban bizonyítja, hogy ő maga is érezni kénytelen mindazon érveinek alaptalan voltát, melyeket az aranyvaluta káros hatásainak elvitatására összes előbbi műveiben fölhozott. Ha tehát az irodalom legújabb termékei kivétel nélkül elismerik, hogy az ezüstenél beállott milliárdokra menő értékvesztést állami intézkedések és törvények okozták, melyek az arany birtokosain kívül — a kik bizonyára minden állam lakosainak csak parányi kisebbségét képezik, — senki másnak hasz-

nára nincsenek, akkor a jövőben mindenesetre az arany kizárólagos zsarnoki uralmának megtörésére és az ezüst nagyobb értékesítésére kell törekednünk. Az aranyvalutának legnagyobb hátránya épen azon zsarnoki hatásában nyilvánul, melyet az által gyakorol, hogy egyik államban meghonosítva, a többi államot is az ezüst használásának korlátozására kényszeríti. Így történt, hogy ma már nemcsak a latin unio államai, de még az osztrák-magyar monarchia is tetemesen megszorította ezüst pénzei veretését. Tekintve azon körülményt, hogy épen a mi valutánk rendezése e kérdés nemzetközi állásával elválhatatlan kapcsolatban áll, bővebben kívántunk annak ismertetésére kiterjeszkedni, már azért is, mert újabban, legalább épen *hazánkban* e kérdéssel behatóbban alig foglalkoztak.

A »Nemzetgazdasági« és a »Budapesti Szemlében« az újabb időben megjelent néhány jelesebb értekezésen kívül, nálunk ez a kérdés úgyszólván csak politikai napi lapok hasábjain képezte megbeszélés tárgyát. Halász Imre, György Endre, Galgóczy János, Fenyvessy, Mudrony Soma, Hegedüs Sándor, Láng Lajos, Dessewffy Aurél gróf, Vécsey Sándor báró, Mándy Lajos, Dobner, Joób és Fekete az egyik vagy másik fönnevezett jeles hazai folyóiratunkban, minden jelentékenyebb mozgalmat vagy irodalmi művet szakértői ismerettel írt jeles cikkekben ismertettek a magyar közönséggel, de a kettős valuta két védelmezőjét: *Dobnert* és *Joóbot* kivéve, többnyire tartózkodtak minden álláspont nyilvánításától a valutarendszert illetőleg.

Nagyobb szabásu önálló tanulmányt a valuta kérdésre nézve egyedül veterán gazdasági írónktól: *Kautz Gyulától* birunk, a ki egész határozottan az aranyvaluta védelmére kel. E tárgyra vonatkozó értekezései közül ¹⁾ legbecsesebb azon gazdag forrás-tanulmányokon alapuló értekezése, mely a

¹⁾ *Kautz* főbb értekezései: A nemes érczek az emberiség történetében. Budapesti Szemle 1877. évf. és külön lenyomat. — A nemzetközi pénzegység. Budapesti Szle 1878. évf. — Fém pénz és valutaügy. Nemzetg. Szle 1877. évf. 2. f. — A fémvaluta kérdése a tudomány jelen állása szerint. Akadémiai felolvasás. Budapest, 1880. Ért. a társadalmi tud. köréből.

nemes fémek történetével foglalkozik, és a mely még *Soetbeer* ez irányu tanulmányai előtt iratott, a mikor a nemes fémek termelésének terjedelméről még nagyon bajos volt egy teljesen összefüggő áttekintést nyújtani, a mi ennek daczára jeles tudósunknak a lehető legtanulságosabb alakban sikerült.

Újabban több ausztriai és németországi író az osztrák és magyar valuta helyreállításának kérdésével is foglalkozott és a m. t. *Akadémiának kéziratban benyújtott pótlékban ezek is ismertetve voltak, minek folytán a jelen mű előszavában föl is említettem, hogy a hazai viszonyokat e kérdésnél különösen figyelembe vettem, minthogy azonban jelen művem a kinyomtatás terjedelmére nézve a m. t. Akadémia által megállapított mértéket már amúgy is túlhaladja, föntartom magamnak a kéziratnak erre vonatkozó részét, esetleg saját véleményemmel és újabb adatokkal kiegészítve, alkalmilag külön értekezés alakjában közölni.*

A valuta kérdését illetőleg, mint a fönne elöadottakból láttuk, a legellentétesebb nézetek állanak egymással szemben. Az aranyvaluta hívei az ezüst értékét semmiféle állami, vagy nemzetközi intézkedés által nem tartják előbbi mértékére visszaállíthatónak és egy nemzetközi szerződésnek ily czélból való létrejövetelét lehetetlennek tartják; a kettős valuta hívei ellenben abban bíznak, hogy a nagy pénzügyi veszteségek a főbb államokat egy nemzetközi egyezmény megkötésére az ezüst értékének emelése czéljából, okvetetlenül kényszeríteni fogják, mert a mai állapot csaknem minden államra nézve tarthatatlan. Az aranyvaluta hívei épen azért óvnak minden államot az ezüst pénznek használatától, mert az ezüst-termelés határa nagyon messzire kiterjeszhető és így az ezüst elértektelenülése már ez okból sem lesz elkerülhető, — az ezüst valuta hívei ellenben az aranytermelés csökkenésében keresik az egyik legfőbb kényszerítő okot arra, hogy az államok az arany egyoldalú és kizárólagos használatát megszüntessék. Az aranyvaluta hívei épen nem tekintik bajnak, ha a forgalomban kevés a pénz, mert a pénzt csak egy olyan közvetítő eszköznek tartják, mely kis mennyiségben épen olyan szolgálatot tehet, mint nagy mennyiségben. Az aranyvaluta hívei inkább áldásnak, mint bajnak tekintik, ha kevesebb a

pénz, — az ezüst-valuta hívei ellenben ezt a legnagyobb szerencsétlenségnek nevezik. De mind ezen nagy ellentétek daczára napról napra általánosabb érvényre jut azon meggyőződés, hogy az ezüstöt pénzszerépétől teljesen megfosztani nem lehet, és így legfeljebb arra nézve marad még csak fenn nagyobb ellentét, hogy lehet-e az ezüstnek az aranyhoz való árviszonyát változtatlan módon megállapítani. Annyi bizonyos, hogy az ezüst-termelés sokkal könnyebben szaporítható, mint az aranytermelés, az ezüsttermelésre az ipari technika haladása sokkal nagyobb befolyással van, mint az aranyra, és így kétségtelen, hogy azon esetre, ha az ezüst-termelés a mai alacsony árak daczára is oly mértékben fog növekedni, mint az utolsó években növekedett, akkor az 1 : 15.₅ arány visszaállítása legföljebb egy általános világszerződés által lenne elérhető. Ily szerződésnek csaknem oly terjedelemmel kellene bírnia, mint a világpósta-egyesületnek és még ez esetben is csak az ezüstnek világ kényszerforgalma által volna annak 15¹/₂-szeres értéke föntartható. Ilyennek létrejövetelét persze nem igen lehet remélni, és így a kettős valutát, még ha több főbb kereskedelmi állam szövetkeznek is, aligha lenne czélszerű az 1 : 15.₅ arány szerint megállapítani, hanem a mai igen alacsony ezüstérték és a 1 : 15.₅-ös arány között valami *közép értéket*, például az 1 : 17 — 18 arányt kellene alapul venni, mert ily szerződés az ezüst értékét minden esetre emelni fogná, de előbbi magasságára a termelés mai viszonyai mellett aligha lenne emelhető.

Másrészről kétségtelen, hogy a jelen pénzügyi politika, mely az ezüstnek a nemzetközi pénzforgalomból való teljes kiszorítását fogná eredményezni, tovább nem folytatható, mert nem annyira az ezüst elértéktelenülése, mint inkább az arany elégtelen volta miatt egy általános és oly óriási árhanynatlásnak kellene bekövetkezni, a mi az egész közgazdasági életet oly megrázkódtatásnak tenné ki, a melynek következményeit még elképzelni sem tudjuk, és a mely föl nem tartóztatná, mint sokan vélik, a nagy társadalmi katasztrófát, hanem épen ellenkezőleg egész nagyságában és általánosságában föl-idézné azt, mert azon olcsó árak, melyek az összes nagy gyári vállalatok és az egész modern tömegtermelés gazdasági rend-

szerének megszűnését eredményeznék, nem használhatnának sem a munkás-osztálynak, sem a meghatározott járadék élvezőinek, mert a vállalatok tönkremenetele mind a két osztálynál a kereset nélkül maradottak számát iszonyúan növelné és őket valóságos inség-munkára kényszerítené. — *Ez lenne végeredménye az aranyérték elterjedésének.*

Ha tehát ezen iszonyú válságok bekövetkezéseit el akarjuk kerülni, akkor okvetetlenül gondoskodnunk kell arról, *hogy ne az arany legyen a kiváltságos és államilag szabadalmazott egyedüli törvényes fizetési eszköz, hanem, hogy az ezüst is vissza helyeztessék évezredek óta élvezett törvényes jogaiba. Az 1:15.⁵ vagy 1:18, vagy 20 arány szerint, a bi-, a duo-, vagy parallel metallizmus elve szerint törtéjék-e ez, azt a valuta-irodalom mai állása szerint nyílt kérdésnek tekinthetjük, de hogy az ezüstöt nem szabad minden állami törvény által védett értékétől megfosztani, annak tudata ma már az aranyvaluta legkonokabb védőinek agyában is meghonosodik.*

V. FEJEZET.

A társadalmi kérdés jelen állása.

20. §. A társadalmi kérdés irodalma korunkban.

A Smith-féle rendszernek legelső kritikája a munkás osztály anyagi helyzetének fölismeréséből indult ki. *Simon de Sismondi* volt az első, a ki 1819-ben megjelent művében ¹⁾ igen szigorú kritikát alkalmazott a szabad ipar és forgalom rendszere ellen, igazságtalannak és tarthatatlannak jellemezve azon gazdasági állapotot, melyben a gazdaság minden haladása egyedül a munkaadó javára szolgál, és a munkásnak, a ki ezt az állapotot munkája által megteremti, — nem jut abból semmi sem! ²⁾

Sismondi-nak mélyre ható kritikája és *Saint-Simon*

¹⁾ Nouveaux principes d'économie politique. Paris, 1819. II. kiad. 1827.

²⁾ Lorsque l'ouvrier — mondja *Sismondi* — traitait avec un chef d'atelier de l'échange de son travail contre sa subsistance, sa condition

szociális eszméi újabb tápot adtak azon szociális eszméknek, melyek a létező társadalmi rend helyébe egy egész új gazdasági szervezetet akartak állítani, az 1808-ban megjelent Fourier-féle »Theorie des quatres mouvements« módjára. Mikor azután Bazard, Infantin, Considérant, Babeuf és Louis Blanc tervei és eszméi kivihetetlen agrémeknek, vagy drága kísérleteknek bizonyultak, melyek a munkásosztály helyzetén semmit sem javítanak, és mikor a munkások minden reményei III. Napoleon uralmához és dicsőségéhez fűződtek: akkor a szociális irodalom Franciaországban teljesen megszűnt, és arról mindenki úgy beszélt, mint a forradalmi mozgalmakból kinőtt beteges hallucinációról, mely ma már csak — a történeté. A legtöbb német nemzetgazdasági író jóformán csak *Stein Lőrincz*¹⁾ könyvéből ismerte ezen egész mozgalmat, és az a német írókra semmi hatással sem látszott lenni. Angolországban a munkások hívek maradtak tradesunion-jaikhoz és a francia szocialista tervek iránt semmi érdeklődéssel sem viseltettek.

Igaz ugyan, hogy Németországban épen azon időben, mikor a francia szocializmus Louis Blanc nemzeti műhelyeinek teljes fölsülése folytán, egészen kihaló-félben volt, két német tudós egész komolyan tette életföladatává a szociális kérdés tanulmányozását, de tanaik csak a legújabb időben részesültek figyelemben. Az egyik egy tekintélyes porosz földbirtokos, ki menten minden anyagi függéstől és elöitéletől, — fogott tanulmányához; — a másik, *Winkelblech* a chemia tanára, kit egy norvégi német munkásnak panaszai (1843-ban) ösztönöztek a szociális kérdés tanulmányozására.

*Rodbertus*²⁾ a porosz földbirtokos 1842—1850-ig

était toujours désavantageuse, car il avait plus besoin de subsistance et bien plus d'impossibilité de s'en procurer par lui-même, que le chef d'atelier n'avait besoin de travail: aussi bornait-il presque toujours sa demande à l'étroit nécessaire, sans lequel le travail qu'il offrait n'aurait pas pu se continuer, tandis que le chef d'atelier profitait seul de tout l'accroissement des pouvoirs productifs qu'avait opéré la division du travail. (91—92. l.)

¹⁾ Socialismus u. Communismus in Frankreich. 1842.

²⁾ Sociale Briefe an V. Kirchmann 1850. és II. kiadás. Zur Beleuchtung der Socialen-Frage cím alatt. 1875.

Kirchmannhoz intézett leveleiben tette közzé nézetét a szociális kérdésről, — *Winkelblech* pedig *Marlo* név alatt 1850-ben kezdte meg 4 kötetes nagy munkájának közzétételét. ¹⁾ Jellemző azon korszakra nézve, melyben műveik megjelennek, hogy azok úgyszólván semmi figyelemben sem részesülnek, a tudományos világ jóformán még tudomást sem vett rólok, mintha valami túlhaladott kérdést tárgyaltak volna, és csak 15—20 évvel később ismerték föl bennök azon nagy gondolkozókat, a kik megelőzők korukat.

Marlo művére legelőször Schäftele hívja föl a figyelmet 1870-ben megjelent »Kapitalismus u. Socialismus« című művében, később (1874.) Roscher irodalomtörténetében (1021. l.) emlékezik meg róla, a »legalaposabb, legmérsékletesebb és leglelkiismeretesebb szocialisták egyikének« nevezve őt. Az ő műve az utána következő szociális irodalomra semmi hatással sem volt. Az első kiadás legnagyobb része maculaturává lett a kiadónál, és csak a legújabb időben mutatkozott oly nagy kereslet könyve után, hogy az illető czég 1884-ben a terjedelmes mű új kiadására határozta el magát.

Marlo művének első kötetében az ipart tekinti a népek sorsát intéző hatalomnak, és annak czélszerű szervezetét kívánja föntartani, a középkori rideg formák mellőzésével. A monopolismust az egyenjogúság elvének körösztlüvitele, az általa úgynevezett Panpolismus által akarja helyettesíttetni. A magántulajdont ugyan nem kívánja megszüntetni, de a mezőgazdasági téren mégis a collectiv-tulajdon és a társulati szervezkedés elvét kívánja kényszer útján létesíteni. A túlnépeseledést bajnak tartja és annak megakadályozására még Malthusnál is szigorúbb eszközöket ajánl, így házassági tilalmakat, sőt nagyobb számú gyermekek léte esetén a szegény szülők megbüntetését! Rendszerének főelvét: az embereket oly helyzetbe hozni, hogy munkájuk által a lehető legtöbb életörömet szerezhessenek az erkölcs törvényeinek megsértése

¹⁾ Karl *Marlo*: Untersuchungen über die Organisation der Arbeit oder System der Weltökonomie. II. Auflage, 1885—6. 4. kötet. Tübingen. Laup czég.

nélkül, — már következetesen köröszkül nem vihette, mert a 4. kötetét be nem fejezte a szerző.

Kezdetben *Rodbertus* is osztotta *Winkelblech* sorsát, mert az ő neve is csak akkor lett ismeretessé, mikor *Lassalle* és *Marx* lényegében *Rodbertus* rendszereire alapíták tanaiakat. Legújabbán a bécsi egyetem tanára: *Menger* kimutatja, hogy *Rodbertus* tanait régi angol és francia forrásokból meríté.¹⁾

Rodbertus egész szocialis rendszerét épügy, mint utána *Lassalle* és *Marx*, *Smith Ádám* és *Ricardo* elméletére alapítja. Ő maga mondja, hogy az ő elmélete nem más, mint »következetes köröszkül vitele, *Smith Ádám* által a tudományba bevezetett és *Ricardo* által mélyebben indokolt azon tételnek, hogy minden gazdasági javak a munka termelvényei és nem másból, mint munkából állanak.« »Nem aranyért vagy ezüstért, mondja *Smith Á.*, hanem munkáért lett eredetileg a világ minden gazdagsága megvásárolva.« *Rodbertus* pedig azt mondja, »dass alle Güter nur als Producte der Arbeit anzusehen sind, nichts als Arbeit kosten, bedeute für die sociale Wissenschaft, was die von *Galilei* gefundene Einheit für Geschwindigkeit in der Physik sei.« (Beleucht. d. soc. Frage 23. 1.)

Rodbertus tehát azon tételből indul ki, hogy minden termelvény értéke egyenlő a reá fordított munkaköltséggel. Egy bizonyos időszaknak megfelelő termelés összege pedig egyenlő a nemzeti jövedelem összegével.

Ezen összes jövedelemből a munkást annyi illetné meg, a mennyi értéket az ő munkájával előállított termék képvisel, levonva belőle a felügyelet és tőkeelhasználás költségeit. De a munkás ennyit soha sem kap, mert a termelés másik két tényezője: a föld és a tőke, nem az ő birtokában van, ezek nélkül pedig munkáját nem értékesítheti, s így követelésével a szükséges létközegnek színvonala fölé nem igen emelkedhetik. Ebből származik azután azon természetellenes állapot, hogy a munka a gazdasági élet mai rendszerében nem más, mint áru, mely a kereslet és kínálat közötti viszony szabályainak

¹⁾ Das Recht auf den vollen Arbeitsvertrag. 1886.

van alávetve. Ez oka annak, hogy a munkás nem a nemzeti termelés hányadát kapja, hanem egy bizonyos bért, mely nem emelkedik akkor sem, mikor a munka produktivitása emelkedik.

Így azután a nemzeti produktivitás növekedésével mindig kisebb lesz azon rész, mely a nemzeti termelésből a munkásosztályra esik. Ennek két rossz következménye van, mely a jelen gazdasági rendszer helytelen voltát bizonyítja:

1. Gazdasági válság áll be időnként azért, mert a társadalom többségének fizetési képessége azon arányban kisebbedik, a mely arányban a termelés nő.

2. A válság a termelés megszorítására vezet és ez által a társadalom legborzasztóbb következményeit: a tömeg-nyomort és pauperismust szüli.

Ez röviden Rodbertus elméletének kritikai része, mely ellen az érvek egész sorát lehetne fölhozni, de talán elég a végső következtetés téves voltára utalni. Válságok többnyire épen azon pillanatban állanak be, mikor a munkabér legmagasabban áll, tehát a munkás fizetési képessége legnagyobb. Csak később vet a válság azután nagyobb hullámokat, mikor a tervszerűtlen vállalkozás és oktalan túltermelési láz visszahatása folytán a termelés megszorítása és a munkások elbocsátása következik be. A válság tehát épen akkor kezdődik, mikor a munkabér *a termelés túlfeszítése folytán legmagasabban áll, és a fizetési képesség legnagyobb.*

Rodbertus elméletének pozitív részét a szociális állam (Socialstaat) eszméje képezi. Ez volna a gazdasági kulturfelzárkózás legmagasabb foka. Az ó-kori népek még az ember-tulajdon (rabszolgaság) korszakát élték, — a keresztény-germán államrend a föld és tőketulajdonra van alapítva, — a jövő államában, — a szociális államban, — a föld és tőketulajdon az állam kezében van, a termelőknek csak kereset és jövedelem-tulajdonra lenne igényük.

Ennek az állapotnak létesítését úgy képzei R., hogy az államban egy hatóság léteznék, mely a termelést *a társadalmi szükséglet mérvéhez képest* vezetné és egyúttal a nemzetjövödelem czélszerű fölhasználásáról gondoskodnék. Minden termelési ág élén a mai privát vállalkozó helyett egy hivatalnok állana. Az ily módon termelt nemzetjövödelem megosztása

akként történnék, hogy minden *termelvény értéke az előállítására fordított munkaidő szerint állapíttatnék meg* és mindenki, a ki a nemzeti termelésben részt vett, az általa előállított termékért az annak előállítására szükséges munkaidőre kapna utalványt, a melyért az állam raktáraiból (!) minden oly termékre volna joga, mely az utalványozott munkaidő értékének megfelel. Ezen utalvány, R. nézete szerint, az ércpénzforgalmat is pótolná és kevésbbé volna áringadozásnak alávetve, mint az ércpénz!

Ily utalványok kiállítására az állam volna jogosítva, mely minden termékre nézve külön állapítaná meg az óraszámot, mely annak előállítására egy közönséges munkás munkaképessége *szerint* szükséges lenne; — ezen órákat azután munkanapokra változtatja, úgy, hogy egy nehezebb, vagy nagyobb ügyességet igénylő iparágnál már 6–8 órai munka, egy másiknál csak 10–12 órai munka tenne egy munka-napot. Ez a munka-nap »normal Arbeitstag« képezné az utalványozás kulcsát. Minden munkás annyi ilyen normal Arbeitstag-ról kapna utalványt, a mennyi az általa előállított termelvény értékéből az ő munkájának megfelel. Tehát a termelvényből az elkoptatott tőke elkészítésének, a fölügyelet és a munka szervezésének megfelelő munka-idő levonatik; ha például egy heti munkája 3–4 normál munka-napnak felelne meg, akkor a heti munka után a gyárostól ennyire kapna utalványt, mert az állam a gyárosnak vagy vállalkozónak ellenőrizet mellett rendelkezésre adna ily utalványokat, melyekért azután ez a megfelelő terméket szolgáltatná be az állam raktárába!

Tehát nemzeti termelés államhivatalnokokkal! Ezeknek kellene meghatározni a termelési ágakat és a termelés mennyiségét, tehát valóságos termelési engedélyeket kellene szerezni az államhivatalnokoktól, úgy például, mint nálunk jelenleg a dohánytermelésre. Mily iszonyú önkényre vezethetne a normál munka-nap hatósági megállapítása. Ki volna képes ezt a termelés mai bonyolódott és ezerféle módja mellett igazságosan meghatározni. A jobb és olcsóbb termelés milliónyi módjai mellett, melyek még folyton szaporodnak, nem-e kellene a normál munkanapot minden pillanatban, másképp számítani?

Lehet-e egyáltalán azon sokféle és változatos munkát,

melyet a termelés mai állapota fölmutat, mint Roscher mondja — egy közös nevezőre változtatni?! Ki fogná meghatározni, hogy a munkás által készített termékből mi és mennyi számítandó le tőkekopás stb. czímén, és így mennyiről szóljon az utalvány??!

Mind ezt az állam által kirendelt hivatalnokok, végeznék, — valóban jól jegyzi meg Brentano, hogy ez Cäzarizmus a nemzetgazdaságtanban. Végre lehet-e végzetesebb tévedés annál, hogy az állam raktáraiban fölhalmozott árúkat és a normál munkanapokra szóló utalványokat, semmiféle áringadozás és értékcsökkenés nem érheti. Hisz ez másképp nem is volna képzelhető, mint minden anyagi és szellemi kulturélet legmerekvebb stagnatiója mellett! Sem a divatnak, sem az életnódnak, sem a táplálkozás, sem semmiféle élvezetnek nem szabadna megváltozni, a termelési technikának tartózkodni kellene minden találmánytól, — Rodbertus szocziál-államában Watt-nak, vagy Stephensonnak nem lett volna szabad a gőzerő fölhasználását föltalálni, mert mi lesz a normál-munkanap-utalványokkal, ha pár száz gép elvégzi mind azt a munkát, melynek elvégzéséhez azelőtt az összes nemzeti munkaerő volt szükséges?!

Valóságos szerencse, hogy Rodbertus még 500 évig várni hajlandó a szocziál állam korára, és addig csak lassanként akarja előkészíteni az átmenetelt ahhoz. Két híres útoda: *Lassalle* és *Marx*, kik lényegében az ő elméletéből indultak ki, nem voltak oly türelmesek és praktikusabb módokat ajánltak, melyekkel a »social-staatot,« ha nem is épen Rodbertus receptje szerint, de mindenesetre hamarabb megcsinálták volna. Lassalle épúgy, mint Rodbertus Ricardo munkabér-elméletéből indul ki, és a munkabér kegyetlen vastörvényének nevezi azt. Irodalmi műveiben a fennálló gazdasági rendszert éles bírálat alá veszi ¹⁾ és annak megdöntésére hívja föl a munkás osztályt.

Lassalle összes iratainak és szónoklatainak súlypontját a munkabér vastörvénye képezi.

¹⁾ Főbb művei: *System der erworbenen Rechte*. 1861. 2. kötet. — *Offenes Sendschreiben*, 1863. — *Ökonomischer Julian* (Schulze-Dellen) 1864.

»die Beschränkung — mondja az általános német munkás kongresszushoz Lipcsében 1863. márczius hó 1-én intézett levelében — des durchschnittlichen Arbeitslohnes auf die in einem Volke gewohnheitsmässig zur Fristung der Existenz u. zur Fortpflanzung erforderlichen Lebensnothdurft, — das ist also, ich wiederhole es ihnen, *das eherne u. grausame Gesetz, welches den Arbeitslohn unter den heitigen Verhältnissen beherrscht.*«

»Von den Arbeitsertrage (Production) wird zunächst so viel abgezogen und unter die Arbeiter vertheilt, als zu ihrer Lebensfristung erforderlich ist! *der ganze Überschuss der Production — des Arbeitsertrages, — fällt auf den Unternehmerantheil!*«

Ezen elvet, mint láttuk, Sismondi állítá föl legelőször, Rodbertus magáévá tette azt, Lassalle pedig megismertette azt a munkás-osztálylyal.

De a lángeszű Lassallenak jelentősége nem annyira irodalmi működéséből, mint inkább azon páratlanul álló nagy mozgalomból ismerhető föl, melyet a német munkás-osztály körében megindított. Lipcsében 4000 ember hallgatja két órán át tartó beszédét, Solingenben 1863-ban 10000 munkás ujjongása kíséri azon szavait, melyekkel a harmadik rend, vagyis a polgári osztály uralmát élesen ostorozza. 1863-ban megalakítja az általános német munkás-egyesületet. 1864. augusztus 31-én egy párbaj vet véget alig egy pár évig tartó működésének. Lassallenak legnagyobb hibája mindenesetre az, hogy legkíméletlenebb módon felidézte az osztály-harczat polgárság és munkás osztály, vagyis a 3. és 4. rend között; belevonta a munkásokat egészen a politikai élet küzdelmeibe; azt hirdette nekik, hogy csak is a politikai hatalom megszerzése által érhetik el céljokat és a legkönnyelműbb módon fölkorbácsolta a szenvedélyeket.

Végcélja a tőke uralmát megtörni, és ez szerinte csak *termelő szövetkezetek* (produktive association) létesítése által volna elérhető. De ilyeneket a munkások a fönnálló viszonyok között azért nem alkothatnak, mert ahhoz a mai nagy ipar mellett jelentékeny tőke szükséges. Ezt az állam előlegezné a munkásoknak. Az egyes termelő-szövetkezetek a netáni károk

ellen egymást kölcsönösen biztosítanak. Később az állam segélye nélkül is alakulhatnának ily szövetkezetek, és ezekből a munkaszervezet állandó rendszere fejlődhetnék ki. Ily termelő szövetkezetek csakugyan jöttek létre több helyen, és általában azt lehet rólok mondani, mint az alább közlött adatokból kitűnik, hogy ott, a hol a munka a fő termelési tényező, a hol nincs a munkának igen sok és nagyon különböző foka, és ahol a munkások rend és fegyelemhez vannak szokva: a szövetkezetek elég kedvező sikert mutatnak föl és versenyképesek. De ehhez az állam beavatkozása, a mire L. súlyt fektet, épen nem szükséges.

De mert *Lassalle* a munkásokkal elhitette, hogy az állam segélye nélkül nem boldogulhatnak Németországban, a munkások anyagi érdekeiért küzdő munkásegyletek helyett egy jelentékeny politikai párt keletkezett, mely a munkások filléreit nem az anyagi helyzet javítására, hanem politikai agitációra használta föl. Ez a párt a *szocial demokrácia* pártja, melynek *Lassalle* német nemzeti jelleget adott, — ellenben *Marx Károly* még szélesebb alapokra fektette azt a *nemzetközi munkás szövetkezetek* (Internationale Arbeiter-Association) vagy is az úgynevezett »*internationale*« szervezése által.

Marxnak ¹⁾ óriási jelentősége a társadalmi kérdés történetében nem irodalmi működéséből magyarázható, — mert a tudományos világban oly nagy figyelmet keltett művét a tőkérről aligha fogja valaha egy munkás megérthetni, — hanem azon nagy tevékenységben keresendő, melyet az Internationale érdekében fejtett ki, s melyről alább (328. l.) az internationale történeténél leszen szó.

Elméleti szempontból *Marx* tudományos jelentősége azon értékelmélet fölállításában áll, mely épúgy, mint *Rodbertus* elmélete, *Ricardo* elméletéből indul ki, és lényegében egészen azonos *Rodbertus* értékelméletével, mely előtte akkor (1867.), mikor főművét »*Das Kapital*« megírta, mindenesetre ismeretes volt. ²⁾

¹⁾ Életrajzát l. a többi között: *Emancipationskampf*. I. k. 96. — *Nemzetg. Szemle* VII. évf. 4. f. 86. l.

²⁾ Első kiadás 1867. II. kiadás 1872.

Marx a használati és csereérték közötti ellentmondást veszi kiinduló pontul és kimutatni törekszik, hogy egyedül a munka-idő, melybe a dolog előállítására kerül, lehet az értéknek helyes mértéke. Azt persze már Smith Ádám állítja, hogy »labour is the only universal as well as the only accurate measure of value,« — de hogy ezen elvből kifolyva a tőke tulajdon jogosságát lehessen kétségbevonni, azt nem képzelte volna soha. Marx ugyanis elfogadja Sismondi és Rodbertus azon tételét, hogy a tőketulajdonos kifizeti a munkásnak az áruvá vált munkának bérét és ennek alapján az előállított egész munka használati értéke fölött korlátlanul rendelkezik.

Azon többletet, mely a végzett munka csereértéke (bére) és annak használati értéke között létezik, a tőkebirtokos egészen magának tartja meg. Ez a többlet a munkásnak nem lett megfizetve, ennek visszatartása nem más, mint a munkás »kizsákmányolása« (»Ausbeutung«) a munkabérrendszer útján. Azon egész érték-többlet, melyet a munkás a tőke, pl. a nyers anyag átalakítása által azon eszközölt, a munka eredménye, tehát a munkást illeti meg. A munka értékének meghatározására ő is a megrövidített »normal-munkanapot« kívánja értékmérőül fölláttani oly módon, hogy »egy kisebb mennyiségű komplikált munka egyformának vételessék nagyobb mennyiségű egyszerű munkával.«

A tőke birtokosai általi fosztogatásnak csakis az egyéni tulajdon (Sondereigenthum) és munkabérrendszer megszüntetése által lehet véget vetni, erre pedig az egyedüli eszköz a tőke kisajátítása és a termelési eszközöknek, úgymint a földtelek és munkaszerszámoknak, *közös birtokba* »in Collectivbesitz« vétele! Ezt az egész nagy átalakulást a munkás osztálynak magának kell létesítenie, az által, hogy mint negyedik rend, *osztályérdekeinek* egész öntudatával lépjen föl, és *magát mint öntudatos társadalmi osztály, az egész világon egységesen szervezze.* Ez volt tehát Marxnak végső ideálja, és ezen ideált ő maga az internationale által meg is valósította, — sőt annak teljes fölbomlását is megélte! Lassalle Németországban, Marx és hű társa Engels (szintén német író) Angolországban és Franciaországban keltették föl a munkásokban a rendi érzetet, és így készítették elő azon nemzetközi

szervezetet, melyhez oly vérmes reményeket fűztek a munkások. A szenvedélyek föl voltak korbácsolva, a munkások megizlelték a politikai mozgalmakat és föltámadt bennök a hatalom vágya! Ezt a mozgalmat nem lehetett többé megállítani, ez magára vonta az egész művelt világ figyelmét. Már az első internacionális kongresszuson kimondották, hogy a munkások ne csak a munkabér kérdéseivel foglalkozzanak, hanem a munkás osztály emancipációjának kérdésével is. Az international vörös réme mindig erősebben kísért az európai népeknél. A párisi commune petroleum lángjában a negyedik rend gyűlöletét látta az egész világ a fönnálló társadalmi rend és modern kultura ellen. A commune-nek 1871. ápril 19-én kelt, és a *Journal officiel* ápril 20. számában közzétett programjában a sociális kérdés megoldására nézve mindössze csak »pouvoir«^t kíván a föderált községek kormánya »pour généraliser la propriété,«^t és a közvetlen összefüggést a commune és az internationale között eddig kimutatni nem sikerült mégis az alsóbb társadalmi osztályok gyűlöletét a fennálló rend ellen látta ezen rombolásban minden államférfiú, a mi arra vezetett, hogy gondolkozóba ejtse az államok sorsának intézőit. Az angol és amerikai kormányok consulaik és követeik által adatokat gyűjtöttek az európai munkások anyagi helyzetéről; azon tudósok művei iránt, kik a munkások anyagi helyzetét tanulmányozták, mint *Périn*,¹⁾ *Parent Duchatelet*,²⁾ *Le Play*,³⁾ *Lavollée*,⁴⁾ *Villard*,⁵⁾ és több mások,⁶⁾ a művelt közönség mindig fokozódó érdeklődéssel viseltetett; korunk legnagyobb államférfia *Bismarck* pedig azt mondja 1871. évi május 2-iki beszédében a commune eseményeinek közvetlen

1) *De la Richesse dans les sociétés chretiennes*. 1861.

2) *De la Prostitution dans la ville de Paris*.

3) *Les ouvriers Européens*. II. kiadás. 1878.

4) *Les classes ouvrières en Europe. Études sur leurs situations matérielles et morales* 1883.

5) *Histoire du Prolétariat ancien et moderne*. 1882.

6) *Tellkampf: Über Arbeitverhältnisse und Erwerbsgenossenschaften in England und Nordamerika*. Halle, 1870. — *Studnitz: Nordamerikanische Arbeiterverhältnisse*. Leipzig, 1878-9. — *Brentano* alább idézendő művei. *Joung: Labor in Europe and America*. 1875.

hatása alatt: »In der Pariser Commune steckt ein gewisser, berechtigter Kern.«

Nem csoda tehát, ha ily jelenségek hatása alatt egy egész irodalom-tenger keletkezik a sociális kérdéstről, mely egy rövid évtized alatt oly óriási mennyiségre nőtt, hogy annak részletesebb áttekintése lehetetlenné válik. Tervekben, melyekkel egyszerre minden bajt meg lehetne szüntetni, minden érdeket kiegyenlíteni — persze nincs hiány, természetesen meunél biztosabban hiszi az illető szerző, hogy a jelen század legnagyobb társadalmi problémáját megoldotta, annál inkább elárulja, hogy sejtelve sincs azon óriási nehézségekről, melyek ezen kérdés *teljesen sikeres megoldását egyáltalán lehetetlenné teszik*. Társadalmi nyomor végre is lesz mindig a világon, s míg ez lesz, addig társadalmi kérdés is lesz.

A mit *hazánk* nagy államférfia, *Trefort*, már 1841-ben, tehát oly időben mondott, midőn még igen kevés embernek volt helyes fölfogása a socialis mozgalomról, az részben a mai irodalomra is alkalmazható. »Ez iskola, mondja *Trefort*, a szenvedő munkás osztályok sorsán az eloszlott erők összpontosítása által akar segíteni. Hogy e szer nagy reményekre jogosít, tanusítja a tapasztalás, de a socializmus e szert a társasági test minden részeiben működésbe akarván hozni, új vallást, új jogot, új erkölcsöket követel; oly institutiók után törekszik, melyek az emberi természet tökéletes átalakulását föltételezik. E tannak egy új emberi nemre van szüksége, s azért azt az emberi nem, a mint most van, használni soha sem fogja.« Ma is azt mondhatjuk, a mit *Trefort* 43 év előtt mondott, hogy a sociális rendszer nemleges (kritikai) oldala figyelmet érdemel, mert kimutatták a társaság sebeit, de mi módon alkalmazzuk az orvosló szert, az ma még rejtély, melyet csak a jövő nemzedékek fognak megoldani. ¹⁾ *Lange* ²⁾

¹⁾ *Trefort*: A nemzeti gazdaság rendszerei. Akadémiai fölolvasás 1841. decz. 6-án. Tanulmányok. 281. l.

²⁾ *Lange*: Arbeiterfrage. III. kiadás. 1876. »Die physische und geistige Veredlung eines ganzen Stammes kann ja ohnehin nur aus der Verbreitung einer mässigen, aber ausreichenden Fülle von Kulturgütern über alle Gegenden des Landes und über alle Klassen der Bevölkerung hervorgehen. 385.

és *Baltzer*¹⁾ igen érdekesen és tanulságosan írt könyveikben a munkás-osztály igényeinek emelése, és ennek megfelelőleg az anyagi és kulturjavak nagyobb részesedése által kívánnak a munkás osztályon segíteni, minek eszközlése részben az állam és társadalomnak, részben magának a munkás osztálynak hivatása volna. »Testvériség és műveltség, mondja Lange, legyenek a jó szellemek, melyek az emberi nemet fokról fokra följebb emeljék!«

Scheel-nek alább említendő sociális elmélete szintén ebben az eszmében kulminál.

*Umpfenbach*²⁾ egy nagyszabású kiképzetésben véli a társadalmi bajok elhárításának biztos szerét megtalálhatni; e czélból az állam nemcsak az első és magasabb elemi oktatást, hanem a keresethez szükséges kiképzetést is *ingyen* szolgáltatassa, ezen költségeket pedig egy magas és fokozatos örökösödési adó és a 4. izen túl az örökösödési rend megszüntetése által fedezze.

*Bitzer*³⁾ a munkás szerződés általános föltételeinek törvényes megállapításában keresi a baj óvszerét.

*Hirschberg*⁴⁾ egy nagy biztosító-intézet tervét készíti el, melybe minden német alattvaló 6 tallért (!) fizetne be évenként, és ez a csekélység (?! évi 300 millió tallér!) H. úrnak elég volna a sociális kérdés teljes és biztos megoldására! *Brentano* és *Hirsch* Miksa⁵⁾ az angol »trades-union«-ok védői, és azok elterjedésétől és megszilárdulásától várnak mindent, a miért is ezen munkás-egyesületeket különös törvényes jogokkal kívánják fölruházni, mi ellen *Bamberger*⁶⁾ egy terjedelmesebb munkában erősen kikel.

¹⁾ *Baltzer*: Das Buch der Arbeit. II. kiadás. 1870. »Wenn die Volkswirtschaft den Reichthum der Nation will, so muss sie, da aller Reichthum zuletzt in der Arbeitskraft besteht, den Geist des Volkes und aller seiner Glieder entwickeln.«

²⁾ *Umpfenbach*: Volkes Erbe 1874.

³⁾ *Bitzer*: Kapital und Arbeit. Stuttgart, 1871. (310 lap).

⁴⁾ *Hirschberg*: Die Lösung der socialen Frage. 1871.

⁵⁾ *Hirsch*: Die gegenseitigen Hilfskassen u. ihre Gesetzgebung. 1875.

⁶⁾ *Bamberger*: Arbeiterfrage unter dem Gesichtspunkte des Vereinsrechtes. 1873. — *Brentano*: Wissenschaftliche Leistung des H. Bamberger. 1873.

Hiltrop ¹⁾ bányatanácsos minden főbb iparág számára külön biztosítási pénztárak létesítését indítványozza, melybe minden munkaadó a törvény által köteleztessék bizonyos százalék befizetésére azon esetre, ha a munkás befizet. A pénztár következő célokra szolgálna: orvosi segély, és orvosság a tag és családja részére; a munkabérhez viszonyított segély vastag hibáján kívül bekövetkezett betegség esetén; temetési költség, életfogytiglani nyugdíj, vastag hibája nélkül bekövetkezett munkaképtelenség esetén; az özvegy segélyezése haláláig vagy férjhez meneteléig; végre az árvák segélyezése 14 éves korukig. *Hiltrop* elméletileg a munka termelési költségeinek álláspontjára helyezkedik, és a munka értékét csak is ily módon látja a munkaadó részéről megtérítve. Figyelemre méltó terve azonban csak a kényszerbiztosítás elvének elfogadása mellett vezethet sikerre.

Witte ²⁾ azon téveszméből indulva ki, hogy a munkás-kérdést a gép okozza, a gépet akarja a munkás-osztály érdekében megadóztatni oly módon, hogy a köszénfogyasztás vétessek adó alá, mi által a gép terjedése korlátozva lenne és a munkabér »természetes magasságát« hosszú időre megtarthatná.

Engelt a munkásnak a vállalkozási nyereségben való részesedését, a hogy azt *Leclair* és mások gyakorlatilag körösztül vitték, annyira elragadta, hogy fölkiáltott: »a sociális kérdés meg van oldva!« — *Schönberg* ³⁾ ellenben ma még csak hivatalos tanulmányozás tárgyává kívánná tenni, hogy hol és mennyire vannak elterjedve a bajok, és e célból a munkás-hivatalok szervezésének eszméjével áll elő, a mi magában Németországban többre kerülne, saját számítása szerint, egy millió tallérnál, és mégis csak azt tudhatnók meg, a mit amúgy is tudunk.

Csaknem a végtelenig folytathatnók ez idézeteket, ha

¹⁾ *Hiltrop*: Zur sozialen Frage. Arbeiterfreund. 9. évfolyam (1871.) 161. l.

²⁾ *Witte*: Arbeit und Besteuerung des Menschen u. der Maschine. 1881. Érdemén felül méltatja e művet Fenyvessy Nemzetgazd. Szemle VIII. évfolyamának 1. füzetében.

³⁾ *Schönberg*: Arbeitsämter. 1871.

minden eszmet vagy tervet, melyet írója biztos szernek tart, föl kívánnánk sorolni, vagy ha még azok terveire is ki akar-nánk terjeszkedni, kik egyik vagy másik socialista rendszerbe foglalhatók bele, pedig csak az 1870. év után megjelent művekre voltunk tekintettel. Az egyik a börzeadóban, a másik a progressiv adókban, a harmadik a beépítetlen városi telek erős megadóztatásában, és így tovább keresi a biztos gyógy-szert.

A munkások magok lényegében ma is Lassalle és Marx álláspontján vannak, vagy legalább az általok kiadott jelsza-vak után indulnak; nemcsak magas bérért, de hatalomért is küzdenek, mint alant látni fogjuk.

Az irodalom terén pedig a sociális kérdésre nézve egész iskolák támadtak, melyek mind az utolsó 15 - 20 évből valók, és mégis mindenik rendszer már egy egész nagy irodalmat mutathat föl. De mielőtt ezen rendszerek rövid ismertetésére térnénk, még néhány íróról kell külön megemlékeznünk, a kiknek művei az utóbbi időben jelentek meg, és vagy kiváló tudományos értékkel bírnak, vagy a nagy közönség és tudományszer világ figyelmét nagy mértékben magokra vonták. Ilyenek főleg *Schäffle*, *Leroy-Beaulieu*, *Brasse*, *Thornton*, *Henry George*.

Schäffle műve a tőkéről és socialismusról az első nagy mű, mely menten a socialismus ábrándjaitól és menten a magasabb társadalmi osztályok elleni gyűlölettel, teszi tanulmány tárgyává a sociális kérdést a maga egészében és minden egyes részleteiben. A mű érdekét még különösen emelte azon körülmény, hogy épen akkor jelent meg, mikor szerzője osztrák kereskedelmi miniszter lett. 792. lapon 15 előadásban tárgyalja a kérdést, melyről egyszerűen azt mondja, hogy »a munkásoknak igazuk van, ha sorsuk javítását követelik.« Álláspontjának bővebb kifejtése után a második előadásban a nemzetgazdaságtan alapfogalmait fejtegeti. — A munkát »az élet eszközeinek megszerzésére fordított emberi életerőnek« tekinti. A gazdaság czélja, a legcsekélyebb termelési költséggel a legnagyobb használati értéket előteremtteni. A

¹⁾ Kapitalismus und Socialismus, mit besonderer Rücksicht auf Geschäfts- und Vermögensformen. Tübingen, 1870.

tulajdonnak (4. előadás) jogi alapja annak gazdasági cél-szerűségében keresendő. A magas földjáraadékat a közgazdaság általános fejlődése szempontjából igen hasznosnak tartja; ellenben a tőke túlkapásait nagyon erősen ostromozza és »kegyetlen emberevésnek« nevezi szolgáltatokat úgy díjazni, hogy abból még annyi élelmi szer se kerüljön ki, a mennyi az életerő költsége. A munkásokkal szemben mindenütt részrehajlatlan és jóakaró álláspontot foglal el, bizonyítják ezt a miniszternek Ausztriában szerzett tapasztalataira vonatkozó következő igen érdekes és jellemző szavai:

»A munkásügy a művelteknek és birtokosoknak teljes és nyugodt méltatását igényli; a ki azt hiszi, hogy egy európai mozgalmat Ausztriában agyonhallgatás által, rendőrséggel, büntető eljárással vagy kivételes állapotokkal el lehet intézni: az hagyja további fejtegetéseimet figyelmen kívül.«

Fejtegetéseinek végeredménye, hogy az állami és a magán-tevékenység (voluntarismus) együtt működésére van szükség, ha az általánosan érzett gazdasági és társadalmi bajokat orvosolni akarjuk. Szerinte állami segély ma ép oly szükséges, mint volt mindig, mióta állam létezik, és ha a birtokos osztályok e segélyt a posta, a távirda s a vaspálya-ügy-nél már is igénybe veszik, s ha a consulatusi ügy-nél, az egyetemekenél stb. igénybe venni akarják: rossz néven lehet-e akkor a munkásoknak venni, ha *ők is* államsegély után áhitoznak? *De az államtevékenység csak ott és akkor alkalmazható, hol a magán-tevékenység (voluntarismus) nem működhetik kellően, s hol az államtevékenység e magán-tevékenységnél jobban teljesítheti a functiókat.*

Schäffle új műve folyamán, valamint zárszavában, reflectál mindazon módozatokra, melyek a sociális kérdés megoldását illetőleg komolyan szóba hozattak, és azok kapcsán kívánalmait a következőkbe foglalhatjuk össze:

1. Az általános, közvetlen és titkos szavazati jog megadása az államra semmi veszélyt nem hozhat, sőt inkább elvonná a munkásokat a communistikus eszméktől, s így nincs ok a munkások ez irányú kívánságát megtagadni.

2. Az államok igyekezzenek statisztikai hivatalaik útján

bő és részletes tudomást szerezni a társadalmi bajok minden részleteiről.

3. A sociális bajok orvoslása és a visszaélések ellenőrzése czéljából az állam jól fizetett és tudományosan képzett gazdasági tisztviselőket — főleg gyárfelügyelőket — alkalmazzon. A mezei és gyári munkásokat védeni kell a túlterhelés veszélye ellen, nehogy nemzedékről nemzedékre terjedő elsatnyulás következzen be. Az egészségügy és lakásszükséglet fedezése ne legyen közönyös dolog az állam előtt.

4. Barátja az iskolai kényszernek, a technikai szakiskolákknak, a biztosítás meghonosításának, sőt szükség esetén a községek által létesítendő biztosítási kényszernek, a postatakarékpénztáraknak, az iparbirák (a francia prud' hommes) intézményének, és bizonyos körülmények között még a hatósági árszabásnak is.

Mindezek nagyon általános dolgok, melyek csakis azért említendőek, mert azok Schäfte tudományos hírneve és társadalmi állása által lettek támogatva.

A striket tekinti az egyedül jogos és alkalmas eszköznek a munkaadók szeszélycinek korlátozására, és a fogyasztási adók helyett inkább az egyenes adókat kívánja fő jövedelemforrásnak tekinteni.

Legjellemzőbbek Schäftenek a munkás népesség szaporodására vonatkozó nézetei, melyek lényegében Marlo álláspontjával egyeznek meg, kit Schäfte teljesen méltányol és bőven ismertet, és a ki veszedelmes demagognak tekint mindenkit, a ki a túlnépesedés korlátozása nélkül akarja a sociális kérdést megoldani. ¹⁾ Schäfte a munkás osztálynál a házasság nélküli életet és a »vén szüzeket« meleg pártfogás alá veszi, és a gyermek-szaporodás ellen legalkalmasabb óvó szernek tekinti a férj kényszerítését gyermekeinek és nejének biztosítására.

Schäfte konservatívabb irányú és óvatos világnézetével

¹⁾ »Wer es wagt dem Volke, ohne Bekämpfung des Übervölkungsrechtes, Erlösung von seinem Elende zu versprechen, der macht Erwartungen rege, die niemals erfüllt werden können, und wird dann mit Recht als ein gefährlicher Demagog gefürchtet.« *Marlo System*.

érdekes ellentétet képez a híres francia nemzetgazdasági író *Leroy-Beaulieu* optimisztikus fölfogása a sociális kérdéstről. ¹⁾ 586 lapra terjedő, a sociális kérdés minden jelentékenyebb részletét felölelő érdekes művében, rendkívül gazdag, főleg Franciaországra vonatkozó, statisztikai adatokkal azt igyekszik bizonyítani, hogy társadalmunk és gazdasági fejlődésünk egész iránya olyan, hogy önmagától a nagy egyenlőtlen-ségek kiegyenlítése felé törekszik. A kis- és középbirtok jobban szaporodik, mint a nagy, a munkabér nem sejtett mértékben emelkedik, a tőke kamatlába folyton kisebbedik, a búza, hús és borfogyasztás nő, a betegség és halálesetre szóló biztosítások évről évre szaporodnak; az emberek jobban ruházkodnak, kényelmesebben laknak, és így tovább. Míg némely írók a sociális kérdés tárgyalásánál az ezer-egy éj fantáziájával szinezik ki a munkás-osztály valódi és képzelt szenvedéseit, addig *Chevalier* szellemdús veje: *Leroy-Beaulieu* annyira rózsaszinben látja a világot, vagy legalább saját országát, hogy számítása szerint Franciaország, ha a filloxera közbe nem jő, ma már 150 hctol. bort termesztene, és egy liter bor ára 5 centimes lenne, minek folytán a részek száma tetemesen csökkenne. (!!)

Valóban L. B. könyvét inkább nevének tekintélye, ragyogó irálya, vonzó előadási modora és szellemdús eszméi teszik figyelemre méltóvá, és legfeljebb még azon érdekes ellentét, melyet az ő jellemzése *Engels* ²⁾ és Marx rendkívül sötét szinezésével szemben képez; a kérdés megoldásához műve nem sokat járul, csalódásáról maga is meggyőződhetik, ha azon visszaeséseket megfigyeli, melyek saját országában a kedvezőbb 1879. és 1880. éveket követték; s így talán ma már nem ismételné oly határozottan 1881-ben irt következő szavait; »A sociális kérdés, a mennyiben megoldható, fokenként (graduellement) önmagát oldja meg azon nagy gazdasági okok általános behatása által, melyek újabb időben működésben vannak. Az állam minden forradalmi beavatkozása a megoldás siettetésére csak akadály.« — Az idő, a szabadság, az iskola, a tőke és az emberszeretet L. B.

¹⁾ *Leroy-Beaulieu*: Essai sur la repartition des richesses et sur la tendance à une moindre inégalité des conditions. 1881.

²⁾ *Engels*: Die Lage der arbeitenden Klassen in England. 1845.

szerint megteszik kötelességöket. Legújabb művében ¹⁾ Leroy-Beaulieu, főleg Lassalle, Marx, Colins, Henri George és Schaeffle tanait veszi beható bírálat alá, és a collectiv vagyon vagy gazdasági rendszer minden formáit felsorolva, azok gyakorlati keresztülvitelének lehetetlenségét vagy legalább célszerűtlenségét mutatja ki. Műve első részében a mezőgazdasági, második részében az ipari collectivismust czáfolja.

Ezen véghetetlen optimizmussal szemben bizonyára nagyon érdekes és tanulságos azon angol írók véleménye, kik mint nagy vállalkozók, vagy munkásokból lett tőkebirtokosok közvetlen tapasztalataik és megfigyeléseik alapján szólnak a kérdéshez.

Ezek sorában az első hely az 1871-dik évben dúsgazdagon meghalt vasúti vállalkozó fiát: *Brassey-t* ²⁾ illeti meg, kinek apja életében 6291 angol mértföldnyi vasutat épített a világ minden részében. A legelső vasutat 1835-ben mint szegény ember építette Brassey, és ezen időtől halála napjáig a fizetett munkabérekről pontos jegyzéket vezetett. Ezen nagybecsű anyagot értékesítette az ifjabb Brassey több érdekes fölolvadásában, és főleg a munkáról és munkabérekről irt művében. Az első fejezetben a munkaszünetelésekkel és azoknak befolyásával a munkabérre foglalkozik, megengedi, hogy azok segélyével a munkabér-emelés idejét gyorsítani lehet, de a kereslet és kínálat közötti viszonyt szabályozhatni nem fogják soha. A második fejezetben a legbecsesebb tapasztalati adatok segélyével sorolja föl azon okokat, melyek az utóbbi évtizedekben Angolországban és más országokban béremelést idéztek elő. Ezen okok között kiváló fontossággal bír a vasútépítés, mint azt számokkal kimutatni senki sem volt hivatottabb, mint a legszerencsésebb és legbecsületesebb vasút-építő fia.

Indiában a nagy vasútépítés korában a bérek 100⁰/₀-kal növekedtek, de Bengáliában, mely az építési vonaloktól távol

¹⁾ *Leroy-Beaulieu*: Le collectivisme Examen critique du nouveau socialisme. 1885.

²⁾ *Brassey*: Workand Wages. 1872. III. kiadás és Lectures on the Labour Question. Second ed. 1878. Az apa életrajza és működése. *Stelps*: Life and Labours of Mr. Thomas Brassey (1872). czimű művében van ismertetve.

esett, a munkabér alig változott. Bombayban egy ács hetenként 25 rupiát, egy kőműves 21 rupiát keresett, ellenben Bengáliában amaz 9, emez $5\frac{1}{2}$ rupiát. Ennek jótékony hatása megmaradt a vasútépítés után is, mert a hosszabb ideig élvezett magasabb munkabér emelte a »standard of life«-t.

Brassey művének legtanulságosabb és legnevezetesebb része mindenesetre a 3., 5. és 6. fejezet, melyekben úgy szólván a világ minden részéből begyűlt adatok alapján kimutatja :

1. hogy a különböző országokban, *a legkülönfélébb munkabérek daczára, a munka ára, annak értékét tekintve, csaknem egészen egyforma; vagyis egyenlő mennyiségű pénzért mindeniütt ugyanannyi munkát végeznek;*

2. hogy *magasabb munkabérek mellett a munka többnyire aránylag olcsóbb, mint alacsony munkabérek mellett; s így a magasabb munkabéreket magokban véve a vállalkozó még nem tekinti a termelési költségek növekedésének.*

Ezen érdekes két tétel megvilágítására nagy mennyiségű adatok sorolva föl a legkülönbözőbb országokról és viszonyokról, melyek egyszerűen azt bizonyítják, hogy szorgalom, ügyesség és nagyobb munkaerő többnyire bőven kárpótolják a vállalkozót a magasabb munkabérért. Tíz irlandi munkás annyit végez, mint 4 angol, és ez utóbbiak munkája jobb minőségű. A Páris-roueni vasútnál 6000 francia és 4000 angol munkással dolgozott Brassey, amazok napi bére $2\frac{1}{2}$, emezeké 5 shilling volt, és egy köbláb földnyi angol munka mégis kevesebbe került. Indiában a kulik munkabére igen alacsony (4–6 pence), a vasútépítés még sem olcsóbb, mint Angliában, mert a finomabb munkákat csak rendkívül drágán lehet megszerezni. Angliában egy kikészítő évi bére 78 font st., az argentinai köztársaságban 200 font stb.

Brassey könyve még két igen nagybecsű tanulságot szolgáltat: 1. azt, hogy a drága munka a találmányokra serkent, és 2. hogy a munkaidő leszállítása nem vonja szükségképpen maga után a munka megdrágulását, sőt gyakran az ellenkező eredményre vezet. Dél-Walesben a bánya-munkaidő 12 óra, Angolországban 7 óra és mégis Aberdareben 25% -kal drágább a kőszén, mint Northumberlandben. Egy angol

timár 10 órai munkaidő mellett annyit végez, mint két orosz 16 órai munkaidő alatt.

Azt hiszszük, ezen néhány példa teljesen elegendő annak igazolására, hogy mily tanulságos eredményeket nyújthat egy oly könyv, mely egy tevékeny vállalkozónak egész életén át gyűjtött tapasztalataira támaszkodhatik. A munkabér elméletére egészen új világot vet ezen tanulmány, mely a sociáldemokratáknak Ricardotól kölcsönzött elméletével szemben azt bizonyítja, hogy a munkabér az egész világon a munka értéke szerint alakul; vagy legalább is annyit bizonyít, hogy egyenlő értékű munkának egyforma a díja mindenütt.

Thornton ¹⁾ művének nagy becsét is épen azon körülmény növeli, hogy egy egész emberi élet tapasztalataira támaszkodik. Ő maga úgy mutatja be művét, mint 25—30 évi tanulmány eredményét. A munkás osztály elégedetlenségét két fő okra vezeti vissza: 1. mert nem igaz, hogy az emberi nem anyagi jólétének általános haladásával a munkásosztály anyagi helyzete is javult volna; 2. mert a közmívelődés folytonos terjedése folytán a munkások a mechanikai munkának azelőtt kevésbé érzett terhes voltát mindinkább fölismerik. Ez teremti a munka és tőke közötti küzdelmet, melyet műve 2. és 3-ik könyvében oly érdekesen jellemez. A munkabér ugyanis nem a kereslet és kínálat közötti viszonytól, hanem a munkaadók és munkások *versenyétől* függ.

E szerint azon fél van előnyben, a melyeknek inkább áll módjában ezen versenyt szabályozni, és ez a fél — a munkaadó; ²⁾ mert ezek nyílt vagy hallgatólagos összebeszélés által egymással szemben nem versenyeznek a munkásért, legfeljebb akkor, ha a munkások kínálata annyira csekély, hogy a termelés folytatása veszélyeztetve van oly időben, mikor a termékek erős kelendőségnek örvendenek. Ezt az állapotot föl-

¹⁾ On Labour I. Ed. 1869. II. ed 1870. Németül: *Schramm*: Die Arbeit, ihre unberechtigten Ansprüche und ihre berechtigten Forderungen. Leipzig, 1870.

²⁾ Ezen eszmét Th. előtt egy francia író így fejezte ki: »Quand deux maîtres courent après un ouvrier, le salaire hausse; quand deux ouvriers courent après un maître, le salaire baisse.« Moreau. Le salaire. 22. lap.

használhatja a munkás is, mert az ő joga nem terjedhet ki másra, mint személye és vagyona sérthetetlenségére, és a munkaszerződés pontos megtartásának követelésére. »Mind az, — mondja Thornton — a mi a kialakított munkabér után fönmarad, jog szerint a tőkét illeti meg.« A tőke birtokosának joga van a munkás díjazásának föltételeit előszabni, és el nem fogadás esetén a munkáról lemondani; a munkásnak pedig joga van a munkát visszaútasítani. Ezen kölcsönös versengésben a munkás osztály jól szervezett egyesülés útján nemcsak előnyösebb helyzetbe juthat magánál a vállalkozónál (a tőke birtokosánál), de gyakran valódi zsarnoki hatalomra tesz szert vele, és egyedül álló munkás társaival szemben. Az egész III. könyvet a trades-unióknak rendkívül érdekes jellemzése foglalja el. Thornton a II. könyvben azon állapotot jellemzi, a melynél a munka és a tőke közötti küzdelemben a tőke van előnyben, a III. könyvben pedig azon állapotot, melynél szövetkezés útján a munka lesz zsarnoki hatalommá; kimutatja, hogy a folytonos küzdelemben majd az egyik, majd a másik kerekedik fölül, és így a folytonos hadi állapot egyiknek sem lehet előnyére: mindezek alapján azon végeredményhez jut, hogy a munka és tőke békésen szövetkezve, biztosíthatják legjobban úgy saját előnyüket, valamint az össztermelés legkedvezőbb állapotát. — Ezen szövetség létesítésére legbiztosabb eszközök: a munkás részesülése a nyereségben; a fogyasztási egyletek és a termelő szövetkezetek. A IV. és utolsó könyv ezek szervezetével és előnyeivel foglalkozik.

Thornton békéltető és közvetítő állást foglal ugyan el a munkával szemben, de lényegében mégis inkább a tőkebirtokos, mint a munkás részén áll, műve épen ebből a szempontból mondható figyelemre méltónak. Munkabér elmélete, mely a létminimum törvénye helyett a szabad verseny elvére alapítja a munkabér alakulását, mindenesetre közelebb áll a valósághoz, mint Lassalle és Marx tana, de természetesen a munkás osztálynak fölizgatására egy Lassalle vagy Marx kezében ez a szabad verseny törvénye ép oly hathatós eszköz lehetne, mint Ricardo munkabér-elmélete.

Azon socialista írók közül, kik az utóbbi időben legna-

gyobb figyelmet keltettek, még csak egy amerikai íróról *Henry George*-ról¹⁾ kívánunk említést tenni. Talán még soha angol nemzetgazdasági munka néhányév alatt annyira el nem terjedt, mint *George* könyve. Az angol nemzetnél véghetetlen számú példányban terjedt el. Mind az öt világrészen, hol angolok vannak és angolul beszélnek, olvasták *George* könyvét. Németre és francziára megjelenése után azonnal lefordították, és nem volt nagyobb politikai vagy közgazdasági lap, nem volt gazdasági folyóirat, mely behatóan ne foglalkozott volna a könyvvel, melynek érdekét még nem csekély mértékben emeli azon körülmény, hogy szerzője, mint ő maga mondja, mint szedő, a munkás osztályhoz tartozott, innét emelkedett föl híres journalistává, és ma a californiai egyetemen a nemzetgazdaságtan tanára. *Toynbee*, az oxfordi egyetem fiatal (30 éves) tanárára oly nagy hatással volt *George* könyve, hogy egész szenvedélylyel fogott a szociális kérdés tanulmányozásához, és a megfeszített munka életébe került.

George azt állítja és nagymennyiségű adatokkal bizonyítja, hogy a gazdagság növekedésével mindig karöltve jár a szegénység növekedése és az ipari válságok szaporodása. Ennek oka azonban nem a tőke és munka közötti ellentét; nem a gépek szaporodása, vagy a szabadverseny és annak rugója, az önérdék, hanem egyedül a magán földbirtok és ennek eredménye a földjára. A földjára egészen *Ricardo* értelmében veszi, és a munkabér és tőkeamat csökkenésének egyedüli okát a földjára emelkedésében találja. Californiában akkor, mikor a munkabérek magasabbak voltak, mint bárhol a világon, a tőke kamata is magasán állott; de földjára nem létezett; mióta a munkabér és kamat csökkentek, azóta a földjára meglepő gyorsasággal nő. Ha tehát a szegénységet ki akarjuk irtani, és azt akarjuk, hogy a munkabér oly magas legyen, mint az igazság követeli, akkor meg kell szüntetni az egyéni földbirtokot, és azt köztulajdonná kell változtatni. De ehhez, mint *George* mondja, »nem szük-

¹⁾ *H. George*: *Progress and Poverty*. 1880—1 óta számtalan kiadás. Németül: *Gütschow*: *Fortschritt und Armuth. Eine Untersuchung über die Ursache der industriellen Krisen und der Zunahme der Armuth bei zunehmenden Reichthum*. Berlin. 1881. (501 l.)

séges a földet elkobozni, elég a járadékot kisajátítani,« a mi egy megadóztatási rendszer által volna elérhető, mely az egész földjáradékot elnyeli.

George ezen indítványa némileg a fiziokraták adórendszerére emlékeztet, és a szabad kereskedés védelmére irt újabb művét, melyről fönnebb (160. l.) szólottunk, csakugyan a fiziokraták szellemének ajánlotta. A németek azt bizonyítják, hogy George elvei már *Rodbertus* és *Samter* által sokkal helyesebben lettek fejtegetve (?); az angol nemzetgazdák pedig elismerik a mű óriási jelentőségét, de czáfolják annak fő tételeit. *Leslie* George állításával szemben hivatkozik azon tényre, hogy Angliában ma munkabér, kamat és földjáradék egyképen sokkal magasabban állanak, mint állottak 130 év előtt, és ez így van már több, mint 30 év óta. Igen helyesen emlékeztet Leslie még arra is, hogy a régi időben az emberek még egyáltalán nem tudtak kamatot kapni megtakarított tőkéikért, hanem azt mint kincset voltak kénytelenek őrizni. A jogbizonytalanság korában pedig a magas kamat, mint tudjuk, csak látszat, mert abban benne van a tőke biztosítási díja. George műve különben ép úgy, mint a legjelentékenyebb sociális irányú művek általán, nem positiv javaslatok, hanem a társadalom sebeinek föltárása és éles bonczolása által lőn nevezetessé, és ezen szempontból kétszeresen érdekes reánk nézve, kik egy egészen más világrészről és egy oly országban szerzett tapasztalatok alapján, hol a természetelő még bőven van, azt tanuljuk ezen könyvből, hogy a társadalom sebei ott is olyan természetűek, mint nálunk, hol ezért a túlnépesedést okozzák. Legújabb művében ugyanazon eszméket bővebben és más vidékre is kiterjesztve fejtegeti, de gyakorlati javaslatok fejtegetésében ebben a művében sem terjeszkedik ki. ¹⁾

Ezzel, azt hiszem, elég irót idéztem annak igazolására, hogy az utolsó évtizedben mily kiváló és domináló szerep jutott a nemzetgazdaságtani irodalom terén a sociális kérdésnek, s így még azon rendszerekről vagy inkább iskolákról akarok röviden szólni, melyek ezen egy kérdésre nézve jelen-

¹⁾ *George*: Social Problems. 1885. Ford. *Stöpel*: Sociale Probleme. 1885.

leg fönnállanak. Ezen iskolák közül az első és legkiválóbb hely mindenesetre a *német tanszéki socialistákat illeti meg.*

A »Katheder-socialismus« tulajdonképen nem más, mint egy közös gyűnév, melylyel a német szabadkereskedelmi iskola legtúlzóbb hívei a német egyetemeknek azon nemzetgazdaságtani tanárait és azok követőit jelölték meg, a kik a Smith Ádám óta kifejlődött ó-angol iskola tanait általán, de főleg a sociális kérdésre nézve erős bírálat alá vették, és legfőlebb annyiban tekinthetők egy közös iskola hiveinek, a mennyiben a munkások anyagi helyzetére vonatkozó kérdéseket nem tekintik egy társadalmi osztály pusztá és önző érdekeinek, melyhez az államnak és társadalomnak semmi köze sincs, és mely egyszerűen sorsára hagyandó; hanem az állam és társadalom közreműködését, támogatását és segélyét kívánják a czélból, hogy oly törvények és intézmények létesíttessenek, melyek a munkás osztályt jogos törekvéseiben lehetőleg támogassák és az egész gazdasági életnek helyesebb irányú átalakulását lehetővé tegyék. — Ily általános irányban véve a kathedersocialismust, az lényegében találkozik ugyan azon többi sociális rendszerekkel és irányokkal, melyek újabb időben, minden erőszakos rombolások nélkül, szintén egy új állami és társadalmi rendszer és átalakulás fokozatos létesítésére törekszenek, de oly módon, hogy ebből még valami más politikai vagy társadalmi irány is hasznot húzhasson, és így valamely politikai törekvés vagy valami osztályérdek is céljához juthasson.

Főleg Németországban, hol a sociáldemokraták egy nem épen jelentéktelen (a parlamentben többnyire 17—20 szavazat fölött rendelkező) pártot képeznek, léteznek oly irányok, melyek a sociális kérdés pártolása által, vagy az állam-absolutismus megszilárdítását és a parlamentarismus megbénítását, vagy az agrár vagy a konservatív és reactionárius, vagy a felekezeti érdekek diadalát vélik elérhetni.

Mindezekről a tanszéki socialisták még azon közös ismertető jel által különböznek, hogy minden mellékes politikai vagy társadalmi önérdék hajhászata nélkül tanulmányozzák és tárgyalják a kérdést, és úgy az államnak, valamint a társadalomnak szabadelvű intézményeit és elveit legfeljebb

annyiban engedik korlátozni, a mennyiben ezt a gyöngébbnek védelme multhatatlanul szükségessé teszi. Mindezek alapján csaknem mindannyian meleg hivei az alkotmányos szabadságnak, a szabad kereskedés elvének, a sajtószabadságnak és az egyesülési jognak és az iparszabadságnak. Mégis épen ők voltak a szabad kereskedők részéről legszenvedélyesebb megtámadtatásoknak kitéve, és főleg *Eras*¹⁾ és a *Katheder-socialismus* elnevezésének meghonosítója *Oppenheim*²⁾ támadták meg őket leghevesebben.

A tanszéki socialisták elméleti tanait leginkább *Scheel*, *Wagner* és *Samter* igyekeztek rendszeresen kifejteni, gyakorlati irányú törekvéseik pedig az általuk alakított »Verein für Socialpolitik« kongresszusain hozott határozatokból ismerhető fel. *Wagner* elméletéről már e mű első fejezetében tettünk említést. *Scheel*³⁾ igen határozottan megtámadja a Marx és Lassale-féle értékelméletet, és kimutatja, hogy a munka által előállított dolog csak a forgalomba hozatal által értékesíthető, és így a termény ára egyúttal azon munka eredménye, mely annak forgalomba hozatalához szükséges, ez a munka pedig néha igen jelentékeny, és annak elvégzéséhez igen nagy szakértelem és ügyesség szükséges. Mindennek daczára a szabadság és jogegyenlőség elvére alapított mai társadalom nem áll összhangban azon gazdasági szervezettel, melyben az emberi munka mint közönséges árú szerepel; ennek az állapotnak megszüntetése szerinte úgy volna elérhető, ha a munkás, mint társadalmi osztály, jogokat nyer, melyek által részesülése a termelésben szabályozva és biztosítva legyen. Ez csak a nagy tőke korlátozása, az örökségi és jövedelmi adók nagyobb felhasználása, a kisbirtok kisajátításának megakadályozása és oly intézmények létesítése által érhető el, melyek segítségével a bérmunkás a kultur élet haladásának előnyeiben részesíthető. Míg *Scheel* főleg a nagy tőke és óriási jövedelem korlá-

¹⁾ *Eras*: Der Process Bebel-Liebknrecht und die officielle Volkswirthsch. 1872. Itt még a hatóság figyelmét is fölhívja a tanárok sociális tanaira.

²⁾ *Oppenheim*: Der Kathedersocialismus. 1872.

³⁾ *Scheel*: Die Theorie der socialen Frage. 1871.

tozására gondol, addig *Samter*¹⁾ a tulajdonjog elméletének és fogalmának kifejtését tűzte ki czélul. A jogászok által meg-honosított tévfogalomnak tekinti, hogy egyedül a magán tulaj-don tekintessék tulajdonnak, a magán tulajdon mellett még a társadalmi tulajdont kell megkülönböztetni, és a tulajdon tár-gya részint a magán, részint a társadalmi tulajdonjog gya-korlatára alkalmas. Tulajdon alatt tehát a jogrend által magánosok, egyesületek és társadalmi közönségek (község, állam stb.) részére biztosított uralom a dolgok fölött értendő.²⁾ A magán tulajdon intézménye lényegében megfelel ugyan az emberi természetnek, de mint társadalmi intézmény csak úgy tartható fenn, ha mindenki számára hozzáférhető, ellenkező esetben pusztá torzképpé lesz.³⁾ Főleg a földbirtokot tekinti olyannak, mely a társadalmi tulajdon tárgyát képezhetné. (?)

Távrolról sem vagyunk azon nézetben, hogy *Samter*nek akár a tulajdon fogalmára, akár a gazdasági fogyasztás és társadalmi érték elméletére vonatkozó tanát valami epochális jelentőségűnek kell tekinteni; de említést tettünk róla, mert a német írók *Samtert* sokkal magasabbra helyezik *George*-nál, és tulajdon-elméletét a tanszéki socialisták csaknem kivétel nélkül magokévé tették. Az elmélet terén a tanszéki socialis-ták tanai nem sok értékkel bírnak, és főleg ott, hol a magán tulajdon messze menő korlátozására törekszenek, az érthetet-lenségig csúrt-csavart tételeket állítanak föl; mindenesetre nagyobb érdemök van abban, hogy elméleteik következmé-nyeit a gyakorlati életben is keresztülvinni igyekeztek, és e

1) *Samter*: Eigenthumsbegriff. Jahrbuch für Nationalök. 1878. évf. 30. k. 269. l. — U. a.: Sociallehre. Über die Befriedigung der Bedürf-nisse in der menschlichen Gesellschaft. 1875. — U. a. Eigenthum in sei-ner socialen Bedeutung. 1879.

2) »Eigenthum ist den Einzelpersonen, den Personenverbänden, den gesellschaftlichen Gemeinschaften von der Rechtsordnung zuertheilte Herrschaft über Sachen.« Eigenthumsbegriff.

3) »Privateigenthum ist eine Institution, welche dem Wesen des Menschen entspricht, ist aber als gesellschaftliche Institution nur halt-bar, wenn es allen zugänglich gemacht ist. Eine auf Privateigenthum beruhende Gesellschaft, in welcher dasselbe Privilegium ist, ist nicht ein Ausdruck der Menschlichkeit, sondern ein Zerrbild derselben. So-ciallehre.

czélből 1872. október 6-án és 7-én Eisenachban tanácskozáásra gyűltek össze, és egy sociálpolitikai egyesületet létesítettek, mely négy első gyűlését Eisenachban tartá, a későbbi gyűléseket pedig fölváltva más német városokban. Gyűléseik tárgyát csaknem kizárólag a munkás-kérdés részletei képezték, de egyöntetű felfogás és egyforma szellem még a leglényesebb elvi kérdésekre nézve sem hatotta át a gyülekezet tagjait, mit a többi között legjobban bizonyít azon éles ellentét, mely a munkás szerződés elveire nézve három gyűlésen át huzódott, és azon jellemző eset, hogy az 1879. évi frankfurti gyűlésen (ápril 20-án), melynek egyedüli tárgyát a már fönnebb jellemzett német vámtariffa képezte, első nap a jelenlévők 52 szavazattal 50 ellenében a gabona, vágómarha, fa és cserhéj vámemelése *ellen* nyilatkoztak; másnap ellenben több új tag sürgetésére ismét szavazás alá került a kérdés, és a pénzügyi szempontból fontos vámok emelését megengedhetőnek, sőt szükségesnek mondták.

A tanszéki socialismus programját leghivebben *Böhmert*-nek ¹⁾ 18 pontban és *Wagner*-nek ²⁾ 8 pontban felsorolt javaslatában találjuk kifejezve. Wagner 8 pontja lényegében ugyanazt tartalmazza, a mit Böhmertnek inkább a részletekbe menő 18 pontja. A létesítendő reformok Wagner pontjai szerint a következők:

1. Termelő szövetkezetek a törvényhozás által támogatva.
2. A bérmunkás részesülése a nyereségben.
3. Béremelés és a munkaidő megrövidítése.
4. Munkás-biztosítás kényszer útján.
5. Gyári törvények a munkás kizsákmányolása ellen, védelme a gyermek, a nő, a család és az egészségnek.
6. A fogyasztás olcsóbbá tétele egyleti úton és a lakásügy reformja.
7. Szellemi képzés jó és olcsó iskola és irodalom által; — végre
8. adóreform, főleg a fogyasztási adótárgyak helyesebb

¹⁾ *Böhmert*: Der Socialismus und die Arbeiterfrage. 1872.

²⁾ *Wagner*: Rede über die sociale Frage. Berlin, 1872.

megválasztása, és egy a rokoni ízek távolsága szerint emelkedő és progressiv örökösödési adó által.

Mindezen pontok olyanok, melyek üdvös és helyes czélt tűznek ki, minden attól függ, hogy meddig megyünk el és hogyan járunk el a kivételben; a tanszéki socialisták reformjavaslatainak nagy része helyes és üdvös, csak az a kérdés: mit, mennyit és miként lehet létesíteni a jogos társadalmi érdekek és közgazdasági fejlődés veszélyeztetése nélkül. A német birodalomban a kitűzött reform-programmnak már nem egy pontja lőn újabb időben megvalósítva, de többnyire nem azon módon és szellemben, mint azt a tanszéki socialisták szabadelvűbb része óhajtá; mert újabban itt az úgynevezett konservatív socialismus került felül, melynek legfőbb képviselői *Wagener*,¹⁾ *Meyer Rudolf*²⁾ és — maga *Bismarck*.³⁾

Wagener sociális iratát azon körülmény teszi jelentékenynyé, hogy ő *Bismarck*nak tanácsadója gazdasági kérdésekben, az ő ideálja egy absolutistikus irányú, az »iparos hercegekkel« és »börzebárókkal,« kiknek bukását jósolja, ellenséges állású sociális királyság, mely szerint a király ne a legfelsőbb tizezer védelmét tűzze czélul, hanem a gyöngék védura, a koldusok királya és a néptömeg apja legyen. (*Die Lösung*, 66. l.)

Bismarck pedig már 1865-ben, midőn őt a porosz országgyűlésen egy munkás küldöttségnek a király elé vezetése miatt megtámadták, Nagy Frigyes ezen szavait idézte válaszában: »Quand je serai roi, je serai le vrai roi des gueux.« A porosz királyok mindig így gondolkoztak, teszi hozzá, és talán szerencsésen el is fogják érhetni azt, hogy a munkás helyzetét javítsák. A munkás kérdés jelentőségét, mint *Laveleye* helyesen megjegyzi, semmi sem bizonyítja inkább, mint azon tény, hogy egy oly nagy államférfiú, mint *Bismarck*, 1877-ben

¹⁾ *Die Lösung der socialen Frage vom Standpunkte der Wirklichkeit und Praxis*, von einem Staatsmanne. 1878., névtelenül.

²⁾ *Mayer R.*: Emanzipationskampf des 4-ten Standes. 1874—5. — Socialpolitische Flugblätter. Több röpirat és számtalan hirlapi czikk.

³⁾ *Bismarck*-nak a socialismusra vonatkozó érdekes beszédét közli *Arbeiterfreund*, 1878. évi 16. évf. 469. l. — Egyes részleteket *Laveleye*: *Die socialen Parteien*. 1884. 156. sk. 1.

nagy fontosságú teendőtől Varzinba félre vonult, hogy a szociális kérdést beható tanulmány tárgyává tegye. Tanulmányai közben ismételve fordult Wagenerhez és Schäßlehez tanácsért, és azon politikai irány, melyet 1877 óta e tárgyra nézve követ, úgy azóta tett nyilatkozatai, ezen tanulmány eredményei. Bismarck szociális irányú nézetének megítélése szempontjából, főleg 1878. szeptember hó 17-én és 1882. január 9-én mondott beszédei bírnak nagy fontossággal. 1878. évi beszédében kijelenti, hogy a versenyképesség és gyári termelés lehetőségének határán belől, minden a munkások helyzetének javítására irányuló törekvést támogatni hajlandó; helyesli azon törekvést, hogy a munkaidő lehetőleg megrövidíttessék, és hogy a munkásnak nagyobb része legyen a műipar jövedelméből. *Ő nem riad vissza az államsegély eszméjétől sem, hogy azon embereken segíthessen, a kik magok is segítenek magokon.* De a social-demokratáktól itt a parlamentben sohasem hallott egyetlen egy pozitív eszmét sem, mely a megoldáshoz vezessen. Üres beszédeikkel megfosztották a munkást Istenben való hitétől, a király és a haza iránti hűség-től és a családhoz való ragaszkodástól. A mindenétől megfosztott ember azután a vad érzékiség élvezetében leli egyedüli gyönyörét. . . .

1882-ben mondott beszédében pedig a többi között azt mondja: »Oda akarunk törekedni, hogy azok száma, a kik azt mondhassák, hogy mi nem érezzük, hogy az állam a mi javunkkal csak legkevésbé is törődne, minél csekélyebb legyen.« »Azon dynastiának, melyet szolgálók, tradícióihoz tartozik a gazdasági harcban a szegényebbet oltalmazni.«

Bismarck szociális politikájának legjelentékenyebb eredménye a munkás biztosítási törvény, melyről alább teszünk említést.

A konzervatív socialisták között még kiváló helyet foglal el a 4. rend legújabb küzdelmének történetirója, *Meyer Rudolf*, ki Bismarckkal ellentétes állást foglal ugyan, a mennyiben az absolutistikus és vallási irányú socialistikus királyságot erősen megtámadja, de a megoldást csak a conservatív eszmék diadalától várja. Az ő programja a nagyipar és börzeüzlet súlyos megadóztatása, az uzsora-törvények visszaállítása, a

földművelési érdekek speciális védelmezése az ingó tőkével szemben, az egyes iparágak számára nyugdíj és segélypénztárak létesítése, és így tovább.

Ezen konzervatív irány mellett még egy speciális vallási irányt kell megkülönböztetni, mely összes javaslataiban nagyon határozottan a középkori állapotokra való visszatérést ajánlja, de a mely iránynak legfőbb követői, illetőleg alapítói, mint *Le Play*, *Périn* és *Ketteler*, az általunk tárgyalt időszak előtt irtak, és azóta említésre méltó követőkre nem akadtak, kivéve *Le Play*t, kinek uagyszámú követői a mester tanainak terjesztésére két irányban is szövetkeztek. — A »la société d'économie sociale« tudományos irányban, a »Les unions de la paix sociale« pedig népszerű módon igyekszik *Le Play* tanait terjeszteni. *Le Play* halála óta azonban jelentékenyebb tevékenységet egyik irányban sem fejtettek ki, de az ő működésöktől függetlenül is jelent meg újabban néhány *Le Play* szellemében irt munka.¹⁾ *Le Play* tudományos kutatásának eredményei az egész tudományos világon a legnagyobb elismerésnek örvendenek, de tanai eddig csak Franciaországban találtak követőkre.

A szellemi harcöt tehát, melyet az újabb időben a tudomány fegyvereivel vívtak a munkás osztály helyzetének javításáért, röviden jellemeztük és így még magoknak a munkásoknak, azután az államnak és társadalomnak a kérdés gyakorlati megoldása körül kifejtett tevékenységökröl kívánunk néhány szóval megemlékezni.

21. §. A munkás-osztály küzdelme létért és jólétért, és a munkások asszociációja. Az internationale. A trades-unions-ok és strikes-ok.

A munkás-osztály kezdettöl fogva a szövetkezést, az asszociációt tekintette a leghathatósabb eszköznek helyzete javítására. Sem a francia és angol idealistákkal, sem a munkabér elméletére vonatkozó tanokkal nem sokat törödtek, inkább egyes jelszavak után indultak, a minök kiadásához *Lassalle* és *Marx* nagyon jól értettek; ezeknek nem pedig gaz-

¹⁾ *Mérie*: Les erreurs sociales du temps présent, 1884.

dasági elméleteiknek köszönik összes befolyásukat, és egész népszerűségüket a munkás osztálynál. Az összes munkás-egyesületek és szövetezések két külön szempont szerint ítélendők meg: a szerint, a mint céljaik elérését a politikai életbe való beavatkozás és a fönnálló állami és társadalmi rend megváltoztatásától remélték, és a szerint, a mint tisztán a munkaadóval szemben szervezkedtek és egyedül anyagi helyzetök lehető javítását tartják szem előtt. Azon egyesületek, melyek törekvéseik és céljaik közé a politikai eszközöket is fölvtették, rendszerint nemzetközi szervezkedésre törekedtek; ellenben azon egyesületek, melyek a politikától távol maradtak, többnyire csak tagtársaik vagy honfitársaik anyagi érdekeit tartották szem előtt. A munkások egész társasulási mozgalmának megítélésénél tehát ezt a különbséget folyton szem előtt kell tartanunk.

A törekvés a *politikai institutiók újjáalakítása által létesíteni a munkás helyzet javítását*, legelőször az angol munkás-egyletek egy részénél nyilvánult, azon politikai programmban, melyet az általános munkás-egylet bizottsága Londonban 1835-ben a következő 6 pontba foglalt össze:

1. általános szavazatjog minden önálló férfiú részére, a ki ép elmével bír és büntény miatt elnarasztalva nem volt;
2. parlament egyévi mandatummal;
3. napi díjak a parlament tagjai részére;
4. titkos szavazat (ballotage) általi választás;
5. egyforma számú választókerületek;
6. minden választó egyúttal választható.

A londoni Working Men's Associatio ezen pontjait ma is az angol munkások magnachartájának és azon munkás-egyesületeknek, melyek ezen pontokat egyleti szabályaikba fölvtették, *chartisták*-nak szokták nevezni. Különben ezen politikai programot az angol munkások csak eszköznek tekintik a cél elérésére, vagy mint egy methodista lelkész a munkásoknak magyarázta: »a chartismus nem politikai kérdés, melynek célja, hogy szavazatjogot nyerjete, hanem a kés és villa kérdése, vagyis a jó lakás, jó étel és ital, elegendő kereset és rövid munkaidő kérdése.«¹⁾

¹⁾ L. Meyer: Emancipations-Kampf.

Hasonló nézetben volt Németországban Lassalle, ki a politikába való beavatkozást szintén csak eszköznek tekintette a gazdasági socialis program megvalósíthatására.

De úgy az angol chartisták, valamint Lassalle általános német munkás egylete tisztán csak a nemzeti munkás érdekeket tartották szem előtt, és nemzeti irányú politikát követtek; ellenben *Engels Frigyes* és *Marx Károly* kezdettől fogva a munkás-osztály nemzetközi szövetkezését és szervezkedését tartották szem előtt, és e célból már a német kommunisták 1847-ik évi londoni konferenciájának megbízásából egy fölhívást tettek közzé, melynek zárszavai: »*A világ minden országának proletariussai szövetkeztek!*«

De az 1848. év mozgalmai és szelleme épen nem kedvezett azon törekvésnek, mely a munkás osztályt egy külön, valamennyi többi társadalmi osztálylyal ellenséges lábbon álló kaszttá kívánta tenni. A munkások nemzetközi szervezkedésére az első kedvező alkalmat III. Napoleon azon elhatározása szolgáltatta, hogy minden iparág kebeléből válaszsza-nak egy tagot, a ki tanulmány céljából az állam költségén az 1862. évi londoni kongresszusra menjen.

A küldötteket Londonban a munkás-bizottság azon szavakkal fogadja, hogy »közeledik azon idő, melyben a különböző országok munkásai belátják, hogy érdekeik azonosak,« mire a francia munkás azzal válaszol, hogy minden ország munkásainak egymással karöltve kellene járniok, hogy szabadságukat egy szent szövetkezés erőfeszítése által kivívhassák. Ez a kedvező hangulat a nemzetközi érintkezés iránt mély gyökeret vert a francia munkásoknál, kik a következő évben saját költségökön menesztettek egy küldöttséget a londoni munkások által a lengyel fölkelés támogatása és üdvözlése céljából egybehívott meetingre, hol a munkás-osztály nemzetközi szervezkedése elvileg elfogadtatott.

1864. szeptember 28-án a St. Martins-Hallban Londonban, már több nemzet munkásai voltak képviselve, és Marx is jelen volt. Itt már elhatározták egy nemzetközi munkás szövetkezet alakítását, melynek állandó székhelye London legyen, és melynek alapszabályai egy 1865-ben Brüsszelben tartandó kongresszus elé terjesztessenek.

Így keletkezett az 1870-es évek elején oly félelmetesnek hitt »internationale,« egy Londonban székelő főtanácscsal, melynek intéző feje a német *Marx* Károly volt. Az internationale történetének ma már egész irodalma van, de azon két ismertetés, mely e tárgyról a Nemzetgazdasági Szemlében megjelent, annyira rövid és általános, hogy, tekintve ezen nemzetközi munkás egyesülésnek nagy szerepét és befolyását a munkás kérdés alakulására éppen a legújabb időben, szükségesnek tartom annak rövid jellemzését, annál inkább, mert nem oszthatom Laveleye azon nézetét, hogy az internationale meghalt; éppen a legutóbbi időből több mozgalom azt bizonyítja, hogy az »Internationale« nem halt meg — csak alszik! ¹⁾ Az international szervezetét Marx dolgozta ki, és az 1866. évi első nemzetközi kongresszus Genfben ezen szervezetet elfogadta.

E szerint a szövetség czime »nemzetközi munkás-szövetség« (Internationale Arbeiter-Association. Jegye I. A. A. vagy angolul I. W. A.), jelvénye a vörös zászló. Az egyes országok fiókszövetségének küldöttei minden évben egy kongresszusra gyűlnek össze, melyen mindenkor a jövő kongresszus helye és ideje is meg lesz állapítva. Az egész szövetség élet egy főtanács áll, mely az egyes fiók-egyesületeknek nemzetközi ügynöke olyképen, hogy egy-egy ország munkásai mindig értesülhessenek minden mozgalomról bármely országban. Egy ország összes munkás egyletei egy nemzeti központi hatóság alatt egyesítendőek, mely a főtanácscsal állandó összeköttetést tart fenn. Az egész nemzetközi szövetség célja a munkás osztály védelme, haladása és teljes fölszabadítása. (Emancipatio). Ezen szervezet változatlanul főnállott 1874-ig.

A genfi I. kongresszus határozatai még nem igen mentek túl a munkás osztály keretén, elhatározottat:

I. hogy minden országban megindíttassék az agitatio a munkaidőnek 8 órára leendő leszállítása iránt;

¹⁾ *Favre*: Histoire d'internationale et du socialisme. 2. köt. 1879. — *Schuler-Libloy*: Der Socialismus u. die Internationale. 1875. — *Meyer*: Emancipationskampf des IV-ten Standes. — *Jüger*: Der moderne Socialismus. 1873. — *Laveleye*: Le socialisme contemporain. I. kiadás. 1881. — *Bethlen*: Néhány szó az Internationaleról. Nemzetg. Szemle I. évf. 186. l. — *Nagy Dezső*: A socialismus. U. o. VIII. évf. 563. l.

2. gyermekek 9 – 12 éves korukig csak 2 óráig, 13 – 15 éves korukig csak 4 óráig és 16 – 17 éves korukig csak 6 óráig dolgozhatnak naponként.

3. A munkás-egyletek ne csak a béremelés kérdéseivel foglalkozzanak, hanem egyúttal a munkás osztály emancipációjára törekedjenek.

4. Az internationale tagjai a szellemi proletárok (ügyvéd, író stb.) is lehessenek.

Ezután még az egyenes adók eltörlése, az állandó hadsereg megszüntetése és Lengyelország felszabadítása mellett nyilatkozott a kongresszus. Az internationale Franciaországban, Angliában, Belgiumban, Olaszországban, Németországban, Spanyolországban és az amerikai unio államaiban gyorsan terjed.

A II. kongresszus *Lausanne*-ban 1867-ben elhatározza: hogy a forgalmi eszközök az állam kezébe vétessenek; hogy a vallástanítás eltöröltessék, és hogy a társadalmi emancipáció a politikaitól elválaszthatatlannak tekintessék.

A III. kongresszuson 1868-ban *Brüsszelben* már azt határozza el a megjelent 68 küldött, hogy a bányák és vasútak a társadalmi közösség által használtassanak föl, a föld földművelő szövetkezeteknek engedessék át; a csatornák, utak és távírdák a közösség igazgatása alá helyeztessenek.

Ugyan itt kimondták, hogy a strike a munkás osztály felszabadítására nem alkalmas eszköz ugyan, de a jelen állapot mellett szükséges.

Említést érdemel még azon határozat, hogy egy háború Francia-Németország között egyértelmű a polgár háborúval, melyet a munkások megakadályozhatnak, ha mindenütt beszüntetik a munkát, és ez által lehetetlenné teszik a fegyverek stb. készítését.

Az 1869. évi IV. kongresszusnak *Baselben* legjelentékenyebb határozata az, hogy a társadalomnak joga van a magán földtulajdont megszüntetni és közvagyonná változtatni. Ezen jog mielőbbi foganatba vételét szükségesnek tartja.

1875-ben az internationale tagjai tiltakoznak a francia-német háború ellen, de később a párisi commune-t támogatják, habár Marx és a főtanács ehhez nem adta meg beleegye-

zését. Ez szolgáltatta az első indokot a később bekövetkezett meghasonláshoz.

Az 1870. évre Párisban összehítt kongresszus a háború miatt nem volt megtartható és az V. kongresszus 1872-ben *Háagában* tartatott meg. Itt Magyarországnak is volt egy képviselője jelen. Ezen a gyűlésen mutatkozott legelőször a meghasonlás szelleme az Internationale tagjai között. A főtanács ellen nagy izgatás indult meg, és Marx egy hosszú beszédben kelt annak védelmére, de csak szavazattöbbséggel mondták ki a főtanács föntartását, annak székhelyét pedig New-Yorkba tették át. Marx egy zárbeszédben már a *forradalom szolidaritását hangsúlyozta*, és arra utalt, hogy a párisi commune céljait csak úgy érhetné volna siker, ha egyidejűleg a többi nagy európai városokban is hasonló forradalom létesítettett volna. A többség Marx részén maradt, de a kisebbség kijelenté, hogy nem veti magát alá a főtanácsnak, különvált az internacionaletól és egy ellenkongresszusra ült össze, 1873-ban pedig az internacionál *genfi* (VI.) kongresszusával szemben ismét ellenkongresszust tartott ugyanott.

Ezen ellenmozgalomnak vezetője és feje az orosz menekült *Bakunin* volt,¹⁾ a ki a nihilismus titkos szervezetének nyerte meg a munkások egy jelentékeny részét, főleg az olasz és spanyol munkásokat.

A genfi internationale kongresszusán már igen kevés küldött volt jelen, a szükséges pénzforrások nagy apadásáról panaszkodtak, és még egyszer elhatározták, 1. hogy a munkások a politikai életben tevékeny részt vegyenek, 2. hogy mindenütt munkás-egyesületeket alakítsanak. *Ez volt az internationale utolsó kongresszusa*, a New-York-i főtanács nem ad többé életjelt, és 1876-ban föloszlik. A Marx által szervezett internacionális szövetség megszűnt, még mielőtt annak éles eszű szervezője és lelke: Marx Károly meghalt volna († 1883). De ezzel nem halt meg azon szellem, mely ezen intézményt létre hozta és nem szűnt meg azon nemzetközi érintkezés sem, mely a munkás osztályban a rombolás szellemét táplálja és elevenen tartja, mert Bakunin szervezete még sokkal veszélye-

¹⁾ *Laveleye*: Bakunin, a világfelforgatók apostola. A *Revue des deux Mondes* (1880. évf.) után fordítja Erdélyi. 1881.

sebb a társadalomra, és az főleg a román államokban gyorsan terjedt el.

Az 1876. évi kongresszus *Bernben* már nem a főtanács védelme alatt tartatott, itt főleg a Bakunin által létesített Jura szövetség tagjai jelentek meg; az 1879. évi *genti* anarchista-kongresszust szintén ezek tartották meg, de ők magokat mégis mindenkor az Internationalis kongresszus folytatásának tekintették, miért is az előbbi kongresszust 8-nak, a gentit pedig 9-dik general-kongresszusnak nevezték. (IX. Association internationale des travailleurs). Ezen utóbbi kongresszuson a jelen voltak ismét meghasonlottak és egymástól különváltak.

Szóval, a visszavonás szelleme a munkásokat mindig újabb és újabb szakadásokra vitte, melyek a hajdan oly félelmesnek vélt internacionálét tehetetlenné tették, de a szellemet, melyet Marx socialforradalmi és Bakunin anarchista tanai öntöttek a munkásokba, nem oltá ki a tehetetlenség érzete, mint azt néhány, a legújabb időben tartott kongresszus fényesen igazolja.

Az oroszországi, belgiumi és londoni események eléggé bizonyítják, hogy Bukunin tanait ma is hiven követik, számos jel pedig arra mutat, hogy az anarchismusnak Bakunin által hirdetett szelleme a legtöbb állam munkásainál még ma is nagy elterjedésnek örvend. Kitűnik ez a többi között egy 1881-ben Londonban tartott kongresszusból is.

Az 1881. évi *anarchista-kongresszuson* Londonban a legtávolabb országokból voltak küldöttek jelen, a kik egy nyilatkozatban kijelentették, hogy ők minden parlamentáris politikának ellenségei. Felhivnak minden munkást, a ki a nemzetközi kötelék elveit elismeri, szövetkezetek alakítására, melyek ismét csoportokra oszolva, egymással folytonos levelezésben álljanak. Elhatározták egyúttal egy központi iroda fölállítását, mely a nemzetközi kongresszusok összehívását előkészítse.

Az 1881. évi londoni *anarchista-kongresszus*, mely magát elsőnek nevezi e nemben, elhatározta:

1. hogy a szó és irás propagandájához a forradalmi

tények eszközét csatolja, mert az általános fölkelés ideje nincs messze.

2. A törvényes útról le kell térni és törvénytelen forradalmi eszközöket kell használni, mert ezek többet érnek minden beszédnél és irásnál.

3. A titkos sajtó szervezése ma már minden országra nézve szükségessé vált.

4. *A kongresszus mindenkinek, a ki a nemzetközi munkás szövetkezethez csatlakozik, a technika és chemia buzgó tanulmányozását ajánlja.*

Csaknem egyidejűleg ezen kongresszussal 1881-ben Sveicz egy kis városában (miután több város betiltá a megtartást), Churban: Franciaországból, Németország-, Dánia-, Ausztria-, Sveicz-, Anglia-, Belgium-, Olasz-, Spanyol- és Oroszországból mintegy 30 küldött gyűl össze, a kik többnyire jelentik, hogy országaikban kizárólag a munkáspárt elnyomása ellen kell küzdeniök, s így ma csak a szellem előkészítésére lehet törekedniök, hogy a küzdelem azután mennél hatásosabb legyen. Ehhez szükséges:

1. hogy a munkás, mint kizsákmányolt fél, mindenütt, mint külön osztály szervezkedjék a polgársággal szemben.

2. Az adott körülményekhez képest minden fegyvert föl kell használni a küzdelemben. (*Strike, szavazás, forradalom, reform vagy összeesküvés — az mindegy).*

A munkásosztály helyzetének javítására pedig a következő czélok elérésére kell törekedni:

a) minden egyesnek testi és szellemi kiképzése az összeség terhére;

b) a forgalom és termelés eszközeinek közvagyonná alakítása;

c) a munka összes tiszta jövedelme a munkásnak jusson;

d) nemzetközi összeköttetések föntartása és egy újabb kongresszus megtartása, melynek szervezése a francia munkás pártra bízatik.

1883. november hóban csakugyan volt egy nemzetközi kongresszus Párisban, de hogy ez a sveiczi kongresszusnak volt-e kifolyása, vagy más elemek által szerveztetett, azt igen nehéz megtudni, mert mindezen kongresszusok, mióta az

államok azok tartását tiltják, félre vonulnak a nyilvánosság elől, és még a megtartott kongresszusok határozatairól is csak az birhat tudomással, a kihez a munkások titkos nyomtatványai eljutnak. A hajdani internationalból tehát egy özszeesküvés lett, melyet Bakunin a nihilismus mintájára szervezett, és mely kerüli a nyilvánosságot. Az 1883. évi párisi kongresszusnak nyilvánosságra hozott határozatai nagyon mérsékletesek a londoniakhoz képest, de ma már nagy tartózkodással kell fogadni mind azt, a mi nyilvánosan vagy félig nyilvánosan történik, mert nem lehetetlen, hogy minden nyilvánosabb jellegű ilyen összejövetelnek van titkos háttere. Az 1883. évi párisi kongresszus bevallott és a nyilvánosság elé került czélja:

- a) az összes munkás-egyesületek nemzetközi szervezete;
- b) a munkások anyagi jólétének előmozdítása;
- c) a munkaidő megrövidítése és
- d) a világbéke föntartása!

A jövő kongresszus *Turinban* lett volna megtartandó

Létrejött-e a turini kongresszus, arról nincs tudomásunk, ellenben a múlt évben (1886.) Párisban tartatott egy kongresszus, mely magát socialista-kongresszusnak nevezte, és melyen az angol munkás-egyletek tagjai közül is többen jelen voltak, a mi mindenesetre a mellett bizonyít, hogy ez nem anarchista szellemű kongresszus volt, mert ilyentől az angol munkás-egyesületek mindig távol tartották magokat.

Ezen legújabb kongresszus határozatai a következők:

1. A 14 éven aluli gyermekmunka megtiltandó;
2. A 14 éven fölüli ifjak és a nőmunkások különös védelemben részesítendőek.
3. A napi munka 8 órára szorítandó és hetenként egy nap szabad legyen.
4. Az éjjeli munka — rendkívüli szükség esetét kivéve — megtiltandó.
5. A munkaadó minden balesetért polgári vagy bünvádi úton feleletre vonandó.
6. A munkások által választott és az állam által fizetett gyári felügyelők ellenőrzése a műhelyek egészséges és tiszta állapotára.

7. A munkabér-minimum törvényes meghatározása.

8. Ingyenes oktatás és minden gyermek után 200—300 frt segély azon szülő részére, kinek jövedelme 3000 francnál kevesebb.

9. Eltörlése mindazon törvényeknek, melyek a munkások nemzetközi egyesülését megtiltják.

10. 1889-ben egy általános munkáskiállítás rendezése és egy munkáskongresszus tartása Párisban, miknek előkészítésével a francia szocialisták bizatnak meg.

Ez volna tehát a szocialisták legújabb programja az anarchistákkal szemben.

Az angol munkás-szövetkezetek azonban 1886. október havában tartott 19. kongresszusukon nem járultak ezen határozatokhoz, egyedül a 8 órás munkanapot fogadván el. Ha a párisi kongresszus határozatait a szocializmus jelenlegi programjának tekintjük, úgy annak egy része minden esetre a józanul kívánhatónak mértékét messze túlhaladja. Különb az emberi kívánságoknak nem igen van határa, miért képezne tehát éppen a munkás-osztály kivételt ez alól. Nem az óhajok, hanem a *módok* azok, melyek ellen az állam magát mindenütt védeni kénytelen és a *módokról* éppen az anarchisták beszélnek és a — szocialisták, legalább újabb időben — mélyen hallgatnak.

Az internationale teljes meggyűlölése óta még magában az amerikai unio államaiban is a titkos szervezkedés lép mind jobban a nyilvánosan működő munkás-szövetségek helyébe.

Philadelphióban néhány év előtt a vagonos osztálynál általános rémületet keltett, mikor nyilvánosságra jutott, hogy egy öreg ház kövezetére krétával irt néhány kaballsztikus jegyre egy nap alatt 4—5000 munkás gyűl egybe és minderről a hatóságnak tudomása sem volt. Ezek a „*munka lovagjai*“ (Knights of labor) voltak, ¹⁾ kiknek szövetségét egy philadelphiai szabó: *Stevens Uria* még 1869-ben alapította, 1874-ben végleg szervezte, de ezen saját szerű lovagrendnek szervezete csak akkor jött nyilvánosságra, mikor már New-Yorktól Californiáig, a Hudsons öböltől Mexicóig el volt terjedve és az egyesület tagjai számát félmillióra becsülték. Tagjai között ma már

¹⁾ Arbeiterfreund 24. (1886.) évfolyam 3. f. 289. 1.

kongresszus tagok, senatorok, orvosok, polgármesterek, lapszerkesztők, papok, sőt munkaadók és tőketulajdonosok is vannak.

Az egyesület tagja minden 18 éves, tisztességes foglalkozással bíró férfi vagy nő egyaránt lehet, kivéve az ügyvédek, bankárokat, tőzsdeügynököket, üzletszerű játékosokat és szeszes italokkal kereskedőket. Újabban főleg a mezőgazdasági munkások lépnek tömegesen a munkások ezen lovagrendjébe. A fölvetel alkalmával minden férfi 1 dollárt, a nő 50 centot fizet a központi szövetség számára és azontúl évenként 24 cents-ot. Ezenkívül mindenütt, hol elegendő számmal vannak, helyi szövetkezeteket is alakíthatnak, melyek 10—40 cents tagdíjat szednek havonként. Újabb időben a jelentkezők száma oly nagy volt, hogy a főszövetség kihirdetvé, hogy egy félév leforgása előtt nem képes azokat elintézni. Programja egészségesen épített és jó levegővel bíró gyárak, jó levegő a bányák számára, megszüntetése a fegyencz-munkának, 14 éven aluli gyermekek alkalmazásának megtiltása, egyforma munkáért egyenlő bér, nem, kor és vallásra való tekintet nélkül, végre küzdelem a tőke átkos és igazságtalan fölhalmozódása ellen.

A vallásos érzelmek ápolását szükségesnek tartják, hisznek Istenben és a túlvilágban és a mértékletességet és a felebaráti szeretetet hirdetik. A szövetkezet szabályai ellen vétők ellen a kizárás büntetését, a szövetség ellenségei ellen pedig az Irlandban ismeretes *boycotirozást* (Boycotting) alkalmazzák, mely szerint ilyen emberrel a szövetségi tag semmiféle módon nem érintkezhetik, neki semmiféle szolgálatot nem tehet, tőle semmit el nem fogadhat, nem vásárolhat sat.¹⁾ A nagy iparosokat tehát ez esetben a strik, a szatócsokat pedig üzletfeleik elvesztésének veszélye fenyegeti. A fő szövetség évenként egyszer tart közgyűlést és ekkor megválasztja azt az öt embert, kinek kezében a föltétlen hatalom van letéve, melylyel, ha szükségesnek látják, 500,000 munkás kezét megállíthatnak és ez által mintegy harmadfél millió embert foszthatnak meg életföntartásuk eszközeitől. A munka

¹⁾ *Hildebrand-Conrad*: Jahrbuch für Nat. Ök. u. Stat. 45. (uj XI.) évf. 1 s k. 1.

lovagjainak ma már állítólag Angolország és Dél-Amerikában is vannak lovag tajai.

Kétségtelen tehát, hogy a különböző országok munkáisait még ma is igen erős kötelékek fűzik össze, melyeknek szála a nyilvánosság és a hatóság elől rejtve maradnak; s így ma senki sem tudná megmondani: van-e a munkás osztálynál nemzetközi szervezet és mennyire van az elterjedve. Az internationale éppen a nyilvánosság által akart hatni és erejét mutatni, de ez kevésbé volt veszélyes, mint a mai állapot, mert akkor az államhatalom mindig a tényleges állapothoz mérve tehetette meg óvintézkedéseit, ma egy nagy sötétséggel áll szemben, melyről nem tudja, hogy hogyan és mit tegyen ellene. Azt hiszi gyakran, hogy esend, rend, béke és megelégedés, vagy legalább megnyugvás van mindenütt, mikor egyszerre egy, a sötétből eldördülő pisztoly, egy jól tervezett és sikerült gyilkosság jelt ad az anarchoizmus vagy amorfizmus életéről.

Valóban nincs a socializmus terén komolyabb kérdés annál, hogy mi módon lehessen ezen titkos és láthatatlan ellenséget legyőzni, mi volna ennek legjobb és leghibiztosabb ellenszere. Annyi bizonyos, hogy a munkás-egyesületek megtiltása, vagy tulságos korlátozása nemesak célhoz nem vezet, de a legveszedelmesebb eszköz, mely a munkást úgyszólván erővel a titkos szervezetek örvényébe taszítja és egész akaratlanul és észrevétlenül a bűn vak eszközévé teszi. A román népek voltak mindig a titkos szervezkedés pártolói és az angolok voltak az iránt mindig legközönyösebbek, mert az angoloknak rég fönmálló, jól szervezett nemzeti munkás egyleteik vannak, melyek segítségével helyzetüket már gyakran javították, ellenben a román népeknél ezek hiányzanak, sőt Franciaországban tiltva voltak, s így itt a munkás már megszokta mindent a titkos nemzetközi szervezkedéstől várni, azért igen tanulságos e két nemzetnek munkás-egyleti életével röviden megismerkedni, hogy abból azután levonhassuk az eredményt és megítélhessük: miben és mennyire lehet a munkást saját sorsára hagyni és mennyire nem.

A munkás kérdésnek alig van tanulságosabb fejezete, az angol *trades-unions*-ok történeténél.¹⁾

Brentano a *trades-unions*-ok (Gewerkvereine) történetének egyik legalaposabb tanulmányozója, munkásegysületeknek az egyenlő foglalkozással bíró bérmunkásoknak testületi alakulásait nevezi, melyeknek célja tagjaik közös ipari érdekeinek megvédése és gondoskodása a munka nélkül maradt tagokról, akár munkahiány, akár a munkaadó kizárása, akár pedig a munkásnak munkabeszünetetése okozta a keresethiányt.

Az angol munkás-egyleteket kezdettől fogva a nehéz és kemény érdekküzdelen tartá össze. Az 1562. évi angol ipartörvény értelmében senki sem lehetett legény vagy mester, ha előbb 7 évig tanoncz nem volt. Tanonczot minden vállalkozó tarthatott, a ki egyesületi (célh) joggal fölruházott községben lakott, de csak 21 éven alulit és nem teljesen vagyontalan (!) szülők gyermekét volt szabad fölvenni. A ki három tanoncznál többet tartott, annak a 3-ik tanoncztól számítva minden tanoncz után legalább egy legényt is kellett tartani. A legény díjazását időnként a békebíró állapítja meg. A munkaidő nyáron 12 óra, télen hajnaltól gyertyagyújtásig. A törvény mindezen intézkedései nagyban és egészben a munkás osztály javára és védelmére szolgáltak, mit az is bizonyít, hogy ezen törvény elleni izgatás már a XVIII. század elején a munkaadók és vállalkozóktól indult ki.

Különben a nagyban termelők (gyárosok) nem igen törődtek a törvény rendelkezéseivel és csupa tanonczot tartottak gyáraikban, kiknek heti 6 shilling bért adtak, míg a legény bére rendszeren 3-szor akkora volt. Ezen visszaélés ellen a munkások a törvény védelméhez kívántak folyamodni és névleg a szövők, takácsok, hajóépítők, kalaposok, selyemszövők, szövetfestők és mások a törvénszegő munkaadók törvényes üldözése céljából munkásegysületeket alkottak és mi-

¹⁾ *Brentano*: Die Arbeitergilden der Gegenwart. 2 kötet, 1871 és 1872. — *Thornton*: On labour cz. fönn id. műve. — *Comte de Paris*: Les associations ouvrières en Angleterre, 1869. Németül: Lehmann: Gewerkvereine, 1870. — *Howell*: The conflicts of capital and labour. London, 1878.

kor elegendő törvényes védelmet nem nyertek, a parlament elé terjesztették panaszukat, de a parlament a gyárosok pártját fogta, az iparszabadság elvére hivatkozva és orvoslás helyett a munkás szövetkezéseket 1799 és 1800. évi törvényei által megtiltotta; 1809-ben az iparszabadság rendszerét törvényerőre emelte. Így azután a munkás osztály helyzete napról napra rosszabbodott. *Sheridan* a parlamentben a következő szavakkal jellemzi ezen állapotot: »Miután a tanoncz 7 évig szolgált egy üzletben, mely egészségének hátrányára volt és más munkára képtelenné tette, — azonnal ki lesz taszítva a világba és helyébe újra egész legió tanoncz lép 4 — 6 — 8 sh. bérért, 25 helyett, mennyit egy kész munkásnak kellene fizetni.« »Während in Folge schrankenloser Entfaltung der individuellen Freiheit in ökonomischer Beziehung grossartige Blüthen trieb, führte in socialer Beziehung das unbeschränkte Walten individueller Willkür — mondja ezen állapotról *Brentano* — zum tiefsten Elend.«

A munkás osztály nem kért mást a maga védelmére, mint az egyesületi szabadságot, de a parlament, mely megadta az iparszabadságot, — ezt a szabadságot megtagadta tőlök. A munkások ennek folytán friendly societies — kölcsönös segélyező egyletek — alakítása által játszották ki a törvényt és elkeseredésükben a legkétségbeesettebb eszközökhöz, terrorizmus, gyilkosság sat. folyamodtak. Titkos társulatok voltak, küzdve a munkás nyomor ellen és a — szabad egyesülési jogért!

1824-ben végre a parlament megadja nekik az egyesülési jogot; — 1871-ben pedig a június 29-iki törvény *testületi jogokkal* is fölruházza a trades-unions-okat. Kimondja, hogy strik-ekért sem egyleteik, sem a tagok nem büntethetők, sem anyagi kárpótlásra nem szoríthatók; egyleteik az alapszabályok bemutatása alapján az állami hatóságok által belajstromozandók; az egylet elnökének neve alatt ingó és ingatlan vagyont és földbirtokot 1 acre erejéig szerezhetnek, az elnök az egyletet a bíróság előtt képviseli, szóval a jogi személy minden kellékeivel fölruháztatnak, de a lajstromozó hatóságnak évi számadásra kötelezvék.

Annak igazolására, hogy a jól szervezett munkás egy-

letek mily jelentékeny befolyással vannak a munkás anyagi helyzetére, Brentano a gépépítők munkás egyesületének fejlődési történetét és szervezetét mondja el művében. Ezen egyesület 1824 óta áll fenn és 1851-ben újra szervezkedett. Mindjárt az új szervezkedés 2-ik évében a végrehajtó bizottság akarata ellenére a tagok beszüntették a munkát béremelés czéljából és a munkaszünetelés ideje 400'000 frtot emésztett föl az egyesület pénztárából, de azután 1870-ig egyetlen egy nagyobb strik sem fordult elő. 1852-ben a londoni központi főhatóság alatt 129 fiók egyesület állott 9737 taggal, — 1869-ben 316 fiók egyesület 33,915 taggal.

Az egyesület vagyona 1—1.4 millió forint, évi bevétele 80.000 frt, 1852—1869 a strikek költsége nélkül fordított: a) keresetnélküli munkások fölszegélyezésére 3,472.600 frt; b) betegsegélyezésre 1.613,880 frt; c) elaggottak, vakok és bénák segélyezésére 600.000 frt. Ezek Brentano adatai.

1851—1884-ig a trades-unionsok 18. kongresszusán Southportban képviselt 7 nagy trades-unions összes bevételei 2.818,548 font Lstr., kiadásai 2.963,156 Lstrget tőnek tagjai segélyezésére. Ily hathatós segélyforrások birtokában levő egyesületek a tagok fölött jelentékeny fegyelmi hatóságot is gyakorolhatnak az által, hogy a munkakerülő, korhely vagy iszákos tagot az egyesületből való kizárással fenyegetik és azt szükség esetén végre is hajtják. Brentano ezen egyesületekről még különösen kiemeli, *hogy 1870-ig soha semmiféle nemzetközi gyülekezeten nem vettek részt.*

De vannak az angol munkás-egyesületeknek, épen azon nagy hatalom és tekintély folytán, melylyel a munkás osztály előtt bírnak, jelentékeny hátrányai is, melyek Brentano művében, kit az eddigi jellemzésnél leginkább követtünk, csak mellékesen vannak érintve; — ellenben a *párisi grófnak* és *Thorntonnak* e tárgyról írt könyvében épen ezen hátrányok kiemelésére fordított a főfigyelem, habár a munkásegyesületekkel szemben határozottan ellenséges állást elfoglalni egyik író sem kíván. Ép úgy mint Brentano, ők is közvetlen tapasztalat és megfigyelés alapján írnak a tárgyról.

Fülöp párisi gróf főleg a Gurdon-féle mezőgazdasági, a Briggs és társa-féle bányamunkások és a sheffieldi köszörűsök

egyesületi szervezetét ismerteti. Művében bőven és érdekesen el van beszélve a *Linley*-féle eset, mely veszedelmes színben mutatja be a munkás-egyesületeket.

Linley 1859-ben agyonlövetett, *Fearnough* háza pedig 1866-ban csak egy véletlen folytán került el a tervezett légbepömpítést, melyhez már minden intézkedés meg volt téve. Mind a két esetben az egyesületet és annak fő embereit erős gyanú terhelte, hogy a bűn részesei, mert mind a két tag az egyesület iránt engedetlenséget tanúsított. Az egyesület tagjai tagadtak minden részességet, magok követeltek szigorú vizsgálatot és nem lehetett kideríteni a bűnösöket. Később felújult a gyanú, maga a parlament egy új teljhatalmú bizottságot küldött ki az ügy megvizsgálására, mely még arra is nyert fölhatalmazást, hogy hamis eskü büntetése elleni mentességet biztosítson mindenkinek, a ki előbbi vallomásával ellenkező vallomást tenne. Egy tag árulása folytán csakugyan kiderült, hogy az egyesület pénztárnoka és titkára hamis czimek alatt 1875 forintot könyvelt el, mi a merénylet kivételére fordíttatott.

A manchesteri téglavetők munkauraik ellen a terrorizmus egész sorát követték el, hogy uraikat megfélemlítsék, megmérgezték a lovakat és teheneket, fölgyújtották a szénás kazalokat, szétszedték a tégláégető kemenczét sat. sat. és mindezen merényletek alkalmával az egyesület is compromittálva lett.

Thornton műve 3. könyvében jellemzi az angol munkás egyesületeket és elmondja, hogy sok egyesület nem tűr meg maga mellett más munkást, csak olyat, a ki rendes tanoncz idejét már kitöltötte; a napszámosnak nem engedik meg, hogy fiát oly munkanemhez adja tanoncznak, hol ő maga mint napszámos van alkalmazva. Lancashireben a kőművesek és téglavetők véd és dacz-szövetséget kötöttek, mely szerint az előbbieket csak Lancashire környékén égetett téglával építenek. Ugyan így Manchesterben. A munkások fizetett ügynők által ellenőrzik a munkához hozott téglákat és ha azok az *Ashton*, vagy *Tyne* folyó másik partjáról hozattak, nem dolgoznak velők.

Ha egy építőmester saját lakhelyén kívül vállal építkezést, akkor a munkások felét saját lakhelyéről kell magával

vinni. Egy manchesteri építőmester Buryban vállalt vasut-épületekhez nem tudott fele részben manchesteri kőműveseket kapni, magától a munkás egyesülettől kért ilyeneket, de azok sem adhattak, tehát ideiglenesen más munkásokat fogalott, de az egyesület egy küldöttsége azonnal ott termett Bury-ban és azt követelte, hogy függeszsze föl addig a munkát, míg megkapja az egyesülettől a manchesteri munkásokat. A küldöttség tagjai ezenfelül elmulasztott napi díjak és az *első osztályú* (!) vasuti utazási díj megtérítését kívánták és — meg is kapták. Egy ácsot rajta kaptak, hogy egy gerenda beillesztéséhez maga ütötte a falba a rést és az építőmestert 20 ft bírságban marasztalták el az egyesületi pénztár javára, — egy másik esetben 50 ft bírságot fizet egy építőmester, mert öt napi várakozás után egy kőfaragóval nagyított egy ablakot — és mindezen föltételeknek a munkaadók engedelmessé kénytelenek, mert ellenkező esetben a strik veszélye fenyegeti őket. Thornton a trades-unions-ok árnyoldalait főleg azon terrorizmusban látja, melyet ezek a darabszám szerinti, és munkaidőn kívüli dolgozás megszüntetése, vagy korlátozása céljából a munkás irányában kifejtenek. A munkás egyéni érdekét egy korlátlan és abszolút zsarnoki hatalomnak teljesen alárendelni kénytelen annyira, hogy az ügyes munkás ügyességének előnyét nem használhatja föl arra, hogy többet keressen, mert ezt neki társai meg nem engedik.

Faucher, a német szabadkereskedelmi nemzetgazdasági író, Londonban tartózkodása idejéből egy esetet beszél el egy német munkásról, a ki őt gyakrabban fölkereste. Ez elbeszélte neki, hogy ő egy nagy zongora-gyárban, mint asztalos van alkalmazva, ők itt darabszám szerint dolgoznak és az itteni kitűnő szerszámokkal ő játszva megkereshetne hetenként 25 tallért, de munkás társai látva azt, hogy ő többet keres meg, mint társainak ügyesebb része, — kijelentették, hogy neki egy héten 16 tallérnál többet nem szabad keresni, mert annyi felel meg a zongora-asztalosok »standard of life«-jének, ha tehát a jövő héten is ennél többet fog dolgozni, akkor ura fogja elhocsájtani, mert ők nem fognak vele egy műhelyben dolgozni.

Ezzel egyúttal felsoroltuk azon legerősebb érveket és

legkirívóbb adatok egy részét, melyekkel úgy Angliában, mint a kontinensen a trades-unions-ok ellen küzdenek és azok föl-
 oszlatását és betiltását az egyéni szabadság nevében sürgetik.

Mindezen hiányok és visszaélések daczára, melyeknek
 mindenesetre törvényes korlátok szabandók, — nem szabad
 szem elöl tévesztetni a munkás egyesületek előnyeit sem.

Segélyt nyújtanak ezek betegség, baleset, elaggás, min-
 dennemű munkaképtelenség és halál esetére; ez által az állam
 és község szegény terheit kisebbítik. A munkaúrral szemben
 az igaz, hogy erős küzdelmet folytatnak a helyzet javításáért,
 de a létért és jólétért való küzdelem az egyén szent és elide-
 geníthetetlen joga lévén, ki tilthatná meg józanon, hogy ezen
 legelidegeníthetlenebb és jogosabb emberi cél elérésére tár-
 saival szövetkezzenek?! A munkás-egyesületek arra törekszenek,
 hogy a) a munkás is kapjon osztalékot a vállalat nyeresé-
 géből; b) hogy a munka-kinálat szabályozva legyen és megóvjon
 igen nagy és rohamos bérleszállításoktól; c) törekvés a munka-
 bér fölemelésére, a mennyire a termelés és vállalat jövedelme-
 zősége megengedi és d) a munkaidő leszállítására. Nem-e jogos
 emberi célok ezek, melyek elérésére *törvényes eszközökkel (!)*
 küzdeni minden állampolgárnak joga van?!

De még magára a vállalkozóra sem épen hátrányos a
 jól szervezett és fegyelmezett tagokkal bíró munkás-egye-
 sület működése, mert az egyletben talál biztosítékot arra a
 vállalkozó, hogy jó munkásokat kap, kik a megállapított föl-
 tételeket meg is tartják. Az egyleti tagok rendszeren a legértel-
 mesebb és legmegbízhatóbb munkások, — ez egyúttal magya-
 rázata annak, hogy a vállalkozó, kit a törvény az egylet
 uralma ellen mindenkor megvéd, készebb magát az egylet
 határozatainak alávetni, mint a bíróságnál keresni védelmet,
 mert a munkásegylet egyúttal a munka folytonosságát
 biztosítja azon vállalkozónak, a kivel megállapodásra jutott.
 A munkabér magasabb marad, az igaz, de épen a munkás
 egylet nyújt arra biztosítékot, hogy más vállalkozó sem fog
 olcsóbb munkásokat kapni és így a magas *munkabért fizető*
*vállalkozó biztosítva van az alacsonyabb munkabérekkel dolgo-
 zók versenye ellen.* Mindez nagyon is lehetővé teszi, hogy idő-

vel a gyáros és munkás között bizonyos szolidaritás fejlődjék, mely mindenik fél jogos érdekét összhangzásba hozza.

Igen sok megtámadásnak van még kitéve azon eszköz, melylyel a munkások, illetőleg munkás egyesületek érdekeikért küzdenek. Ezen eszköz a munka tömeges beszüntetése: a *strike*! Ezzel szemben a vállalkozók is igen gyakran szövetkeznek, vagy is „*lock-out*”-tot csinálnak. ¹⁾

Angolországban minden szombaton egy lap jelenik meg: »The Labour News and Employment Advertiser« (ára 5 fr.) mely a munkásokat minden előbbi héten előfordult strik vagy lock-out-ról értesíti. Azon időszakban, mely jelen értekezés alapját képezi, volt egész Angolországban strike:

1870-ben	30	1875-ben	245
1871-ben	98	1876-ban	229
1872-ben	343	1877-ben	180
1873-ban	365	1878-ban	268
1874-ben	286	1879-ben	308

Az egész évtizedben előfordult strikes-ek között legtanulságosabb és a sajtó részéről is legtöbb figyelemben részesült a *dél-wales-i*, mely 1872 november 26-ától 1873 február 17-ikéig tartott és melyhez a »Times« egy külön állandó tudósítót küldött a helyszínére.

A south-wales-i vasmű-tulajdonosok 1872. november hó 26-án elhatározták a munkabérek leszállítását; ami oly nagy ellenzésre talált a munkásoknál, hogy 1872. december hóban már 60,000 munkás szüntette be munkáját.

Az egész strike az Amalgated »Association of Miners« tagjaitól indult ki, az unió elnökét. Hallidayt. küldötte ki a helyszínére, aki ugyan a strike-ot a tagoknak az unió nevében nem tanácsolta, de hozzátette, hogy a bérleszállítás elfogadása a bánya munkabért egész Angliában le fogná szállítani

Kleinwächler: Zur Geschichte der engl. Arbeiterbewegung I. J. 1872. Jb. f. Nat. ök. 24. k. Jena, 1875. — U. az: Zur Gesch. sat. 1. J. 1873 és 1874. I. Suppl. d. Jahrb. f. Nat. ök. Jena, 1878. — *Neumann-Spallart*: Übersichten der Weltwirthschaft. Jahrg. 1881—2. — *Bevan*: The strikes of the past ten years. Journ. of the stat. society. Vol. III. p. 35. (1880). — *Dauby*: Des grèves ouvrières. 1877—1882-ig 10,000 franc jutalmat nyert pályamű.

és szükség esetén az ő munkaszünetelésöket még 150.000 bányamunkás fogja követni. A munkások a bányaművek tulajdonosainak kijelentették, hogy egy választott bíróság ítéletének hajlandók magokat a munkabér magasságára nézve alávetni, de a bányatulajdonosok e helyett könyveik megtekintését ajánlták föl annak igazolására, hogy az eddigi munkabérek mellett nem folytathatják a termelést. Ezt a munkások visszautasítván, a munkaszünetelők száma 70000-re emelkedett. *Mundella*, ki ily viszályokat már gyakran mind a két fél megelégedésére intézett el, a munkaadóktól megkérdezve, szintén a választott bíróságot ajánlta, de ezek azt most sem fogadták el.

Azon munkások, a kik munkásegyletek tagjai voltak, heti 10 shilling segélyt kaptak és minden 12 óven aluli gyermek után 1 shillinget. A szegénység és nyomor ennek daczára iszonyúan terjedt, részint, mert azok, kik semmiféle együlethez nem tartoztak, semmi segélyt sem kaptak, részint a téli idő miatt, mely az élelmet és főntartást a segélyezettkekre nézve is mindig nehezebbé tette. Leves-osztó és más jótékony intézetek igyekeztek enyhíteni a nyomort. 1873-ban február hó 9-én már többen egy gyülekezetet tartottak és azon elfogadták a bérleszállítást. Február 17-én a főbb bányatulajdonosok a munkásokkal megállapodásra léptek, mely szerint márczius 1-ig 5°/₁₀₀-kal lejjebb szállított bér mellett dolgoznak, azontúl pedig a december hóban fizetett bér fog fizettetni.

Ezen nevezetes strike közgazdasági hatását illetőleg érdekesek a »Times« következő adatai: a szünetelő munkások a szünet ideje alatt 20 millió ft értékű szenet és vasat termelhettek volna; a fizetendő munkabérek pedig 8 millió frtot tettek volna. A munkás-egyletek tagjaik segélyezésére 400000 frtot fordítottak, a közadakozásokból pedig 50.000 frt folyt be. A Times tudósítója a szünetelés egész tartama alatt ismételve kiemelte, hogy kihágások nem fordultak elő, a rendőrség szaporítása nem volt szükséges és a jobb fajta munkások semmiféle segélyt a községi szegényalaphól vagy a közadakozásokból el nem fogadtak. A munkások magatartása törvényszerű volt. Az eredmény iszonyú áldozatok árán, de részben mégis a munkásokra nézve elég kedvező véget ért.

1874-ben a staffordshire-i bányamunkások, számra

15000-en, három hóig állottak ellent a tervezett bérleszállításnak; 1874-ben 15–16 ezer lancashirei bányamunkás áll ellent 7 hétig a tervezett 15°/_o-kos bérleszállításnak, míg végre 10°/_o reductióba beleegyeztek; Jorkshire-ben 20000 munkás állott ellent 1874-ben 20°/_o bérleszállításnak és két hét után 10°/_o bérleszállítás mellett folytatták a munkát sat.

A munkaadók általán panaszkodnak a munkás egyesületekre és ezeknek tulajdonítják a strike-kok szaporodását, de ezt nem lehet épen állítani, mert az 1872-3-ik évi strikeokat részint a nem egészen indokolt bérleszállítások idézték elő, részint, több iparágban a növekedő kereslet és a termelt áruk drágulása, — ellenben az 1878 óta újra szaporodó strike-kot azon nagy gazdasági pangás okozta, mely a munkaadókat bérleszállításokra készítette. A strike-kok eredménye is azt mutatja, hogy ezen küzdelem a munkabérért kedvező termelési viszonyok mellett a munkások győzelmével, ellenkező esetben a munkaadókéval végződik.

A munkások rendszeren az általok termelt javak árát veszik követeléseiknél irányadóul és akkora leszállításba, a mekkora az árcsökkenés, többnyire beleegyeznek, de nagyobbra soha. Jellemző, hogy a munkások mindenkor hajlandók magokat egy választott bíróságnak alávetni, ellenben a munkaadó urak ezt csaknem mindig megtagadják. Éjszak Londonban csaknem mindig *Kettle Ruppert*, Dél-Londonban *Mundella* személyében történt a megegyezés és ezek tekintélye oly nagy, hogy a sommerseti kőszénbánya munkások 1873-ban *Kettle* döntő ítélete folytán egy 23¹/₂^o/_o-nyi bérleszállításba is beleegyeztek, 1874-ben pedig a cumberlandi bányamunkások 17¹/₂^o/_o reductióba.

Mindezek mindenesetre azt bizonyítják, hogy nem lehetne semmivel sem indokolni a tömeges munkaszünetlések tilalmát, — ez a legigazságtalanabb intézkedés volna a munkás osztály iránt. De bizonyos ellenőrizet és hatósági felügyelet ily alkalommal csakugyan szükséges.

Ha azt mondjuk a strike-kokról, hogy azok gyakran a munkást és családját a legnagyobb nyomorba döntik, — úgy ez részben igaz, de van rá nem egy nagyon tanulságos példa, hogy a munkaadók összebeszélései — lock-out — még sokkal

nagyobb és *maradandóbb* nyomorba dönthetik a munkás osztályt, mint ezt a többi között a suffolki mezőgazdasági munkások ellen 1874-ben alkalmazott munkaadó összebeszélések története bizonyítja.

A newmarket-i kerület farmerjei 1874-ben egyesültek és elhatározták, hogy munkásaiknak sem a kért béremelést heti 13 shillingről 14 sh.-re nem adják meg, sem a kért munkaidő-leszállítást 54 órára hetenkint és egyúttal minden munkást kizárnak a munkából, a ki a »national agricultural Labourers Union« tagja, melynek kebeléből a fönti kivánság kiindult.

Az unio tagjai csak kérőleg fordultak a farmerekhez és nem szüntették be a munkát, de a farmerek kiméretlenül hajtották végre megállapodásaikat. 1874. márczius hó végéig már mintegy 10.000 munkást bocsájtottak el. A munkások Mundella és a manchesteri püspök közbejárásához folyamodtak és minden követelésről lemondottak, de nem használt, a farmerek általán megtagadták az unio tagjainak visszavételét és ezt még az aratás idején is folytatták. Az unió nem volt képes tagjait továbbra segíteni és a kivándorlást vagy más munka keresését ajánlta, melyhez anyagi segélylyel is hajlandó volt járulni. A farmerek, hogy sikerrel daczolhassanak, gépekkel látták el magokat és ennek folytán már régi munkásaikra nem szorultak, az itteni mezőgazdasági munkásokat tehát (bár nem strike-oltak) keresetképtelenné tették és kivándorlásra készítették. Az uniónak ezen sikertelen mozgalom 200.000 ft költséget okozott.

Az amerikai unió államaiban a trades-unions-ok szintén meghonosodtak; a strikes-kek pedig időnként még az angol strikeseknél is nagyobb dimenziókat öltenek; az 1872. évi antracit-köszén bánya munkások strik-je New-Yorkban 90,000 emberre terjedt ki, kik a munkaidő megrövidítéséért küzdöttek.¹⁾ 1874 és 1875-ben a bánya munkások csaknem mindenütt strike-olnak; 1876 és 77-ben a tervbe vett munkabér-

¹⁾ Les grèves en Amérique. Revue des deux mondes. 1877. — Studnitz: Nordamerikanische Arbeiterverhältnisse. Lipsce, 1878. és Amerikanische Briefe. Arbeiterfreund. 1875. 6. 7. évf.

leszállítás ellen elkeseredett küzdelmet folytatnak, főleg Pennsylvaniában, hol az egyes tagok elleni terrorizmus annyira ment, hogy az ellenszegülő tagokat lemészárolták, elkeseredésöknek pedig gyújtogatások, erőszakoskodások és kihágások által adtak kifejezést. A köztársasági kormány a zavargások és lázadások elnyomására ez alkalommal ép úgy drákói rendszabályokat volt kénytelen alkalmazni, mint 1877-ben a Baltimore és Ohio-Railway-i vasuti munkások ellen, kik csaknem egész Ohiót és Railway-t lángba boríták. Ez volt talán a legnagyobb és legvéresebb strike, illetőleg munkás lázadás, melyet az emberi nem a római rabszolgalázadások kora óta megélt. A strikoló vasuti munkások száma 100,000-re tehető, kik 7—8000 angol mértföldnyi vasutat kerítettek hatalmukba és 10—12 millió dollár kárt okoztak a vasutak szétrombolása által. Már itt is fölismerhető azon különbség, mely az angol és amerikai munkaösszebeszélések között létezik, emezek forradalmi anarchiává fajulnak, míg amazok tisztán a kitűzött gazdasági célt, a munkanap megrövidítését, vagy a munkabér emelését, vagy megtartását tartják szem előtt és a nagyobb kihágások és erőszakoskodásoktól még olyankor is tartózkodnak, mikor a munkaadók úgyszólván teljes megsemmisülésökre törnek, mint a suffolki lockout alkalmával. Az amerikai munkás osztályban már igen erősen dominál az írlandi elem, mely az élet és vagyon elleni kihágásra és bűntényre sokkal hajlandóbb mint az angol, — ép azért az ő befolyása folytán a trades-unions-ok is egész más szellemmel bírnak.

Különben ma már kétségtelen, hogy a 70-es évek nagy-szabású strikjei nem angol mintára szervezett trad's unions-ok, hanem a munka lovagjai által voltak szervezve, mert mikor Jay Gould a vasutkirály a főnnemlített vasuti strikon okulva, a »knights of labor« tagjait elbocsájtá és kimondá, hogy ilyeneket vasuti munkára vagy szolgálatra nem fogad, akkor egyszerre oly általános munka-beszünetetés volt erre a válasz, hogy még az ohio-railway-i striknál is nagyobbtól lehetett tartani, de az rögtön megszűnt, mikor Jay Gould a munka lovagjainak főnökével, a »General-Master-Workman«-nal megegyezésre jutott.

1881 — 1886-ig a washingtoni statisztikai hivatal kimutatása szerint az unio államaiban 3903 strik volt 1.318,624 munkással. A munkabérveszteség 50 millió dollárt, a munkaadók vesztesége pedig 32 millió dollárt tön. A szünetelő munkások segélyére az egyesületi pénztárakból 4.700,000 dollár fordított.

De még sokkal veszedelmesebb törekvéseket tanúsítanak a *román* népek, névleg a spanyol, olasz és francia munkások strike-jeik alkalmával, mert nagyobb hajlandóságot mutatnak *összeesküvések*, mint munkás egyesületek általi szövetkezésekre, de ennek oka részben a munkások egyesülésének tilalmában keresendő, mert ez a munkást már magában véve is titkos szövetkezésre készíti, a mi mindenkor veszélyesebb a nyílt egyesületnél.

Franciaországban ¹⁾ mindennemű munkás egyesületi tilalmat úgy tekintettek, mint a czéhek megszüntetésének természetes következményét. *Turgot* 1776. kir. rendelettel megszüntette a czéheket, de azok oly ellentállást fejtettek ki, hogy ismét visszaállították azokat. Az emberi jogoknak 1789. évi proclamációjába a munkaszabadság is fölvetetett (*liberté du travail*) és ennek folytán az 1791. évi márczius 17-iki törvény eltörölte a czéheket, az 1791. évi június 17-iki törvény pedig megtiltja úgy a mestereknek, mint a munkásoknak az egyesülés bármiféle módját, egyedül a kereskedelmi kamarák maradtak meg, mint »*comité consultatif des arts et manufactures*«. ²⁾ I. Napoleon alatt az iparosok ismételve kérték az associatio jogát, de a kereskedelmi kamarák ellene nyilatkoztak, minek folytán az 1810. évi nagy kodifikáció alkalmával nemesak fõntartották az 1791. évi törvény tilalmát, hanem a »*code pénal*«-ba 3 §-t vettek föl (414 — 416 §§.), melyek sze-

1) *Stieda*: Die Syndikatskammer der französischen Arbeit-Geber u. Nehmer. 1878. — *Marsbach*: Parisér Gewerbesyndicate. 1878. Suppl. II. Jahrb. für. nat. ökonómie. — *Lewis*: Gewerkvereine u. Unternehmerverbände in Frankreich. 1879.

2) Az 1791. évi június 17-iki törvény 1. §-a így szól: »*L'anéantissement de toute espèce de corporations de citoyens de même état et profession étant une des bases de la constitution française, il est défendu de les rétablir sous quelque prétexte et forme que ce soit.*«

rint úgy a munkaadók, mint a munkások összebeszélése bérnyomás, vagy béremelés céljából tiltva van és az ellenvető munkásokra 1—3 hó, sőt a vezetőkre 2—5 évi fogságot, ellenben a munkaadókra csak 6 nap—1 hóig tartó fogságot és 200—3000 frc bírságot szab a törvény. A munkások közvéleménye nem a törvény lényege, hanem csak a büntetés aránytalansága ellen kelt ki, és az 1849. évi novemberi törvény a munkaadók büntetését az igazság követelményeinek megfelelőleg a munkásokra szabott büntetés mértékéig emelte föl; míg végre az 1864. évi május 25-iki törvény már csak a kezdeményezőket, fölhajtókat és bűnszerzőket sújtja, de az egyesületi tilalmat föntartja.

A törvény minden tilalma daczára a compagnages (legényegyletek), sociétés des resistances és a chambres syndicales, mint titkos egyletek mindenkor fönmállottak. A lyoni strikes, hol 1834-ben egyszerre 50000 munkás szünetelt és a Loire departement bányamunkásainak strike-je ép úgy volt szervezve, mint az angol trades-unionsok által vezetett strikes-ok. A loiri bányatulajdonosok pedig szintén egyesültek és kötelező határozatokat hoztak egészen az angol lock-out módjára. A ma is fennálló chambres syndicales-ok kétfélék: ch. s. des patrones és ch. s. ouvrières.

Chambres syndicales des patrones az illető iparág gazdasági érdekeinek megóvására alakultak és bár a törvény által tiltva voltak, sohasem háborítottak működésökben. Egy-egy kamara (chambre) tagjai csak egy és ugyanazon iparágat űző mesterek lehetnek, de több különféle iparág kamarái egymással közös egyesülésre léphetnek. Ilyen egyesülés volt az »union national«. Ezen egyesületeket a francia közvélemény ma is a czéhekkal egyértelműnek tekinti és »az egyéni szabadság elleni merényletnek« nevezi. Újabb adatok szerint a »L'union national«-hoz tartozó chambres syndicales-ok száma Párisban 70—75, a saint-chapelle-hez tartozóké 11, a külön állóké 22. A departement-ban összesen 98 ily kamara létezik. A tagok összes száma 16—20000-re tehető, minthogy pedig az önálló iparosok száma Franciaországban mintegy 100,000, — tehát ezek 20%-a van szövetkezve, de ezek többnyire több segéddel dolgozó nagyiparosok,

mert a fizetendő tagdíjak évi 30 franctól 300 francig emelkednek és az összes egyesületek évi jövedelme mintegy 600.000 francra rúg.

A *chambres syndicales ouvrières*-k az angol munkás-egyletekhez hasonlíthatók, ily egyletek alakítása is egész nyilvánossággal történt a törvény tilalma daczára — főleg 1867 óta; ekkor ugyanis a munkások egy küldöttsége III. Napoleon miniszterétől, Forcade-tól az associatio jogát kérte és ez Napoleontól fölhatalmazva, mindjárt élőszóval adott válaszában kijelentette, hogy akadály nélkül alakíthatnak egyesületeket, ha állam vagy törvény-ellenes célokat nem követnek. III. Napoleon annyira kedvezett a munkás egyleteknek, hogy még azt is elnézte, hogy az internacionale-kra képviselőket küldöttek. A háború kiütése előtt 1870-ben a *syndicales des ouvrières*-k száma magában Párisban 60 volt 60000 taggal, 1878-ban Lexis adatai szerint Párisban 112 117 munkás egylet volt mintegy 20000 taggal. 1884. márcz. 21-én végre egy francia törvény az ilyen egyesületek tilalmát végleg megszüntette és az erre vonatkozó 1791. évi törvényt és a büntetőtörvénynek a strik és lock-out-ra vonatkozó 416. §-át hatályon kívül helyezte. Újabban ezen egyletek igen erős mozgalmat indítottak meg és tevékenységet fejtenek ki, főtörekvésök oda látszik irányozva lenni, hogy a munkaidőt 10, sőt némely egylet óhaja szerint 8 órára szállítsák le, hogy a rendes munkaidőn kívül csak legnagyobb sürgősség esetén szabadjon dolgozni, hogy a darabszám szerinti díjazás csak közös műhelyben végzett munkára alkalmaztassék, ellenben az általok úgynevezett facon munka (kiszabott ruhák varrása sat.) otthon végzése darabszám szerinti díjazás mellett ne túressék; még kevésbé ily munkának aldjba kiadása, a mit igen találóan »*exploitation de l'ouvrier par l'ouvrier*«-nek neveznek. A nyerhányszám-rendszer iránt nem sok rokonszenvvel vannak. A fölös számú tanonczot nem tűrik, a tanonczidő meghatározását és a tanoncz-vizsgát sürgetik. Nagyban és egészben tehát ma már a francia munkások is az angolok nyomdokain haladnak.

Németországban a munkás egyesületeket kezdettől fogva politikai eszközül használták föl és a politikai pártok laplá-

jává tették. A munkások majd az államsocializmusnak és abszolútizmusnak, majd a haladópartnak, majd az ultramontánoknak szolgáltak eszközül. A Hirsch- és Duncker-féle egyesületek angol mintára vannak ugyan szervezve, de az alapítás nem magoktól a munkásoktól indult ki; Hirsch és Duncker általánosabb szabadkereskedelmi irányelveket tartottak szem előtt. *Lassalle* német Arbeiter-Verein-jét szintén a politikai agitáció céljából alkotta és arra tanította munkásait, hogy politikai emancipációjukkal kell az agitációt kezdeni. *Schulze-Delitzsch* volt az egyetlen, a ki tisztán a jól fölfogott anyagi érdeket tartotta szem előtt, de az ő egyletei nem a munkás osztály, hanem a kisebb polgár érdekeinek feleltek meg és ezek anyagi jólétét *Schulze-Delitzsch* áldásos működése hathatósan előmozdította, de a munkás osztályra nem lehetett nagy befolyással. Így azután nem csoda, ha Németországban a munkás egyesületek mélyebb gyökeret nem vertek, annyival inkább, mert az egyletet leginkább összetartó kapocs, a betegsegélyző, temetkezési sat. pénztárak többnyire hiányzanak a német egyleteknél és így azok fönnállása csak múló értékkel bír a munkásra. Ennek tulajdonítandó egyúttal, hogy a német munkás egyleteknek se irodalma, se megbízható statisztikája nincs és magok a német tudósok az angol munkás egyletek irodalmát gyarapítják, mint ezt főleg *Brentano* nagyérdékű tanulmánya mutatja.

Az 1880. évre a munkás egyesületek száma 428-ra van téve 18,000, *Brentano* számítása szerint 21,000 taggal.

Olaszországban munkás egyesületek alakítása ma is szigorúan tiltva van, minek folytán a munkások többnyire *Schulze-Delitzsch*-féle kölcsönös segélyző egyleteket alakítanak, melyek azonban csak névleg nevezhetők annak, — tényleg az angol munkás egyletekkel azonos törekvések és célok-nak hódolnak és — mint ez a titkos egyesülés rendes következménye szokott lenni, — nem csak strikekokat, hanem egész lízadásokat rendeznek. Egészen hasonló állapotok vannak Spanyolországban, mint azt *Laveleye*-nek Bakumról írt f. i. értekezéséből olvashatjuk. ¹⁾

¹⁾ Magyar fordítás 64. sk. 1.

Mindezen adatok végeredménye és tanulsága mindenesetre abba foglalható össze, hogy a munkás egyesületek megtiltása csak bonyolítja a szociális kérdést és megnehezíti annak megoldását; másrészt megfosztja a munkást az egyedül jogos és alkalmas eszköztől helyzetének javítására. De nagy tévedés azt hinni, hogy a az egyesülés teljes szabadsága már elegendő arra, hogy vállalkozó és munkás kölcsönös és jogos érdekei igazságos és méltányos megoldást nyerjenek. Épen ellenkezőleg, *államnak és társadalomnak egyaránt arra kell törekedniük, hogy a legkedvezőtlenebb anyagi helyzetben lévő osztály helyzetét is annyira kedvezővé tegye, amennyire ez a többi termelési tényezők és a fönndálló állami és társadalmi rend veszélyeztetése és fölforgatása nélkül lehetséges.* A társadalmi rend és kultúra élet alapját a magántulajdon és család szentsége képezi, e nélkül sem gazdasági, sem szellemi haladás, sem anyagi jólét nem képzelhető. Ha tehát ezek a munkás-egyesületek túlkapásai által veszélyeztetve vannak, akkor az állam föladata ily egyesületeket a kellő korlátok közé visszaszorítani.

Az állam necsak hatalmát, hanem jóindulatát is éreztesse a munkás-osztálylyal és akkor majd parancsszavát is nagyobb bizalommal fogadják. De nemcsak az államnak legnemesebb hivatása a gyengébbeket, ott a hol jogos érdekekről van szó, az erősebbek ellen megvédeni, — hanem a társadalomnak is legszebb és legnemesebb hivatása a társadalmi ellentéteket kiegyenlíteni, a társadalom sebeit ápolni és gyógyítani és működésének jótékony hatását éreztetni mindenütt, hol segíteni, vagy anyagi helyzetet javítani lehet. A társadalmi kérdés sikeres megoldását semmi sem fogja annyira biztosítani, mint az, ha az államnak és társadalomnak sikerülni fog a munkás osztály érdekeit is saját magához fűzni.

Ez okból még az államnak és társadalomnak befolyását a mai szociális kérdésre kívánjuk röviden fölemlíteni.

22. §. Az állam befolyása a társadalmi kérdésre.

Már a fönnebb mondottakból láttuk, hogy a legszűkebb értelemben vett társadalmi kérdés megoldásánál, mely végeredményében a munkabér kérdése, a szociális irók leginkább

a munka méltányos és igazságos díjazását tartják szem előtt és többnyire azon alapeszméből indulnak ki, hogy a munkás osztály anyagi helyzete igen kedvező volna azon esetre, ha a munkaadó és a munkás közötti egyenetlen verseny megszüntetése által elérhetnők, hogy a munkás *nem saját munkaerejének termelési költségei szerint díjaztatnék, hanem azon mérték szerint, mely az előállított termék piaczi árából az ő munkájára esik*, — egyszóval ne a szükséges élelmi czikkek ára szerint, a munkabér ezen vastörvénye szerint, alakuljon a munkabér, hanem a munkás által előállított termék piaczi ára szerint. E kívánság éppen nem jogtalan és nem is tűrhetetlen; az angol munkás egyletek csaknem mindig az általok termelt czikkek árát veszik alapul a munkaadó irányában támasztott követeléseiknél, a termék piaczi árának esökkenése mértékeig terjedő árleszállításba többnyire beleegyeznek és a munkabér-emelések követelésénél is a termény áremelkedésére hivatkoznak. *Fawcett* kimutatja, hogy a kőszén magas árát 1873—5-ig a magas munkabérének tulajdonították, de a kőszén ára 77⁰/₀-kal magasabbra emelkedett a munkabérnél, s így nem is a munkabér-emelkedés, hanem a növekedő kereslet okozhatta az áremelkedést.

Bizonyára méltányos és jogos, hogy ez ne csak a bányatulajdonosnak, hanem a munkásnak is javára váljék. De ha a munkabér nem is Ricardo vastörvénye szerint alakul, a munkás helyzete akkor is olyan, mely az állam és társadalom segélyét és támogatását igényli, hogy a munkás megmeneküljön azon inség és nyomortól, mely baleset, betegség, munkaképtelenség, munka-válság sat. esetén fenyegeti őtet. Míg tehát egyrésről a munkást arra kell szoktatni, hogy anyagi javát és érdekét saját maga állapítsa meg és annak, míg a jog és erkölcs határait át nem lépte, se állam, se társadalom útját ne állja, — addig másrésről éreznie kell azt is, hogy sem az állam, sem a társadalom nem nézi közönyösen sorsát, hanem segélyére siet ott, a hol erre csakugyan szüksége van.

Ezekhez képest az állam befolyását illetőleg a munkás osztálylyal szemben a következő elvek legyenek irányadók:

a) a szabad egyesülés megengedése és megvédése, de egyúttal törvényes korlátok között tartása;

b) védelem a munkás kizsákmányolása ellen, a munkacserő fölhasználásának törvényes korlátozása által, a mire még rabszolga államokban is van példa, mennyivel inkább szükséges ez a humanizmus korszakában ;

c) törvényes intézkedések által biztosított és szabályozott gondoskodás a munkás sorsáról baleset, betegség és munkaképtelenség esetén.

d) az állam a körülményekhez képest közvetlen anyagi segílyt is nyújthat, ha anyagi ereje megengedi és ha azon áldozattal, melyet az állam a cél elérésére hoz, az eredmény arányban áll.

A mi I. az egyesülés jogát illeti, annak szükséges és hasznos volta már a fönnebb mondottakból bőven kitűnik, de kitűnt az ott előadottakból az is, hogy a munkás egyesületek nem mindig törvényes eszközöket használtak céljaik elérésére, s így, midőn az állam megadja az egyesülés jogát, egyúttal fönn kell tartania a maga számára mindazon jogokat, melyek által az egyesület túlkapásait megelőzhesse, vagy visszatartathatja, az egyént a társadalom korlátlan uralma ellen megvédje és főleg a munkás egyesületek befolyása alatt létrejött munkás összebeszéléseket ellenőrizhesse. Ez utóbbi esetben nemcsak rendőri felügyelet és beavatkozásról van szó, hanem egyúttal arról is, hogy az egyes tagok az egyesület terrorizmusa ellen védelemre számíthassanak, és hogy ezen hadi állapotot minél hamarább méltányos békekötés kövesse. Angliában ezt választott bíróság által igyekeznek elérni, a kontinensen azonban mindenesetre figyelembe veendő, hogy inkább megszokták a népek igen sok oly dolgot az államtól várni, a mi Angliában társadalmi, vagy magánjellegű tekintély által érhető el. Így a békéltető eljárásnál is nagyobb és szélesebb körű befolyás fog jutni a hatóságnak az európai szárazföldön, mint Angliában. Mindez az egyes népek és államok egyéni viszonyai szerint módosul, a mint hogy egy és ugyanazon szervezettű egyesület is az egyes népek hajlama és jelleme szerint nagyon különböző jelleget ölt magára.

A munkás kizsákmányolása, ezen »kegyetlen ember evés« ellen, mint Schäffle mondja, főleg az államnak törvény által biztosított beavatkozása és felügyeleti joga, vagy tilalma

szolgál védelmi eszközül. A munkásoknak kifosztogatása ellen leghathatósabb eszköz az úgynevezett *truck*rendszer tilalma. Angolország már 1831-ben törvény által tiltja azon fosztogatást, mely a munkabérnek kelmékben, élelmi czikkeknél sat. nek kifizetéséből, vagy ilyen dolgoknak a gyáros részéről hitelben való eladásából áll. Ez különben egyszerű hatósági ellenőrzés és tilalom által is megakadályozható. Nálunk az ipartörvény szintén tiltja azt.

Mindenesetre fontosabb ennél és sokkal általánosabb jelentőséggel bír az *államnak gyári törvényhozása*. E téren a jelen évtizedben igen jelentékeny eszmecsere és törvényhozási intézkedések érdemelnek említést. Már az első *eisenachi* szocialpolitikai kongresszuson behatóan foglalkoztak a német szocialpolitikuskok a német gyári törvény revíziójának kérdésével; az 1873. évi második *eisenachi* kongresszuson pedig a birodalmi gyűlést egy *enquête* megtartására határozták föl-kérni, mely a német birodalmi gyári törvények revízióját elő-készítse. De mindennél sokkal nagyobb jelentőséggel bír azon praktikus irányu és humanus szellemű gyári törvény, mely *Angolországban* 1878-ban alkottatott és 1879. január hó 1-jével lépett életbe. 200 évi tapasztalásnak és 75 év óta többször megújult törvényhozási kísérleteknek eredménye ez a nagyfontosságú törvény, mely minden korábbi e tárgyra vonatkozó törvényeket teljesen hatályon kívül helyez és így az *angol gyárípar kodexének tekintendő*. Egy külön parlamenti bizottság készítette elő azon munkálatokat, melyeknek eredménye ezen nagy jelentőségű törvény, melybe fölvétettek mindazon intézkedések, melyek az 1833–1874-ig különféle alkalmakkal hozott egyes gyári törvényekből föntartandóknak találtattak.

Tekintve azt, hogy Anglia tapasztalatai e téren legrégebbek és leggazdagabbak, úgy tekinthetjük ezen törvényt, mint mely az összes, a közel jövőben az európai gyári törvényeknek amúgy is szükségesnek mutatkozó revíziója alkalmával mintául fog szolgálni.

Az egész törvény 7 fejezetre oszlik és nemcsak a gyárakra és nagyobb műhelyekre, de mindazon kisebb műhelyekre is kiterjed, melyekben gyermekek vagy asszonyok, mint

a törvény különös védelme alá tartozó gyári munkások, — vannak alkalmazva.

Gyár a törvény intézkedései szerint minden hely, hol gőz, víz, vagy más mechanikai erő használtatik; ellenkező esetben műhely. A műhelyek közül a sütő-műhelyek szigorúbb felügyelet és ellenőrizet alá vetvék, mint más műhelyek.

A gyárak közül a szövő-gyárakra nézve vannak a törvényben különös, az általánostól eltérő és részben szigorúbb intézkedések.

Ugy a gyárakat, valamint a műhelyeket illetőleg igen részletes intézkedéseket tartalmaz a törvény egészségi és közbiztonsági szempontból, melyek részletes és pontos keresztülvitelét az állami gyárfelügyelők ellenőrzik. Az egészségi intézkedések: tisztaság, ártalmas anyagok eltávolítása, zsufoltság és szellőzésre vonatkozó határozatokat foglalnak magokban; a közbiztonsági intézkedések pedig a gépek és géprészek elrekesztésére, azok tisztogatására és az azokkal való foglalkozásra tartalmazznak igen világos és pontos utasításokat.

A II. fejezet a törvény különös védelme alatt álló munkásokról szól, ide tartoznak: a *gyermekek, mind két nemű fiatalok* és a *nők*, akár ingyen, akár bérért, akár gyárban, akár műhelyben dolgoznak.

a) *gyermekek*, 10 éves koruk előtt épen nem, azontúl csak orvosi vizsgálat és engedély alapján bocsáttatnak a törvény által korlátozott munkára;

b) *fiatalok* 14—18 éves korig, ezeknél 16 éves koron alul szintén orvosi engedély szükséges, hogy alkalmaztassanak;

c) *asszonyok* 18 éves koron túl, kiknek munkanapja a fiatalokéval egyenlő mértékben van megszabva.

De nemcsak ezen védett személyek munkanapját állapítja meg a törvény, hanem a rendes férfi munkáét is.

A férfi munkanap reggel 7-kor kezdődik és este 6-ig, vagy hétig tart, mely idő alatt összesen két óra pihenő étkezés céljából tartandó, — tehát a felnőtt férfiú munkanapja 10 óra. Szombaton délután, vasárnapon és nagyobb ünnepeken a dolog szünetel, úgy hogy az egy heti munka

56¹/₂ óráig tart. A félóra hetenként egyszer *tisztogatás* céljára van engedve. Zsidóvállalatokban szombat délelőtt helyett vasárnap délelőtt szabad dolgozni.

Fiatalok és nők munkaideje nem lehet több, mint a férfi munkaidő fele, tehát 2 hét alatt 56 óra, illetőleg mint maximum 60 óra két hét alatt. Ezt az időt pedig a gyáros vagy úgy oszthatja meg, hogy ezen munkásait csak *minden második napon* dolgoztatja, vagy úgy, hogy mindennap a felnőttek munkaidejének feléig tartja munkában az illetőket.

Jellemző a gyári törvény V. fejezete, mely daczára annak, hogy Angliában még ma sincs elemi oktatási kényszer, a gyárak és műhelyekben dolgozó gyermekekre nézve az iskolajárást elrendeli és annak ellenőrizete végett a tanítók minden héten egy könyvecskében az iskolalátogatást bizonyítják, oly gyermeket, ki az iskolát nem látogatja, a gyárban sem szabad alkalmazni.

A VI. fejezet legfontosabb intézkedése a gyárban vagy műhelyben előforduló balesetekre vonatkozik. Ha a gyárfelügyelő és orvos véleménye szerint a munkaadót bármiféle mulasztás terheli, akkor 1000 frtig terjedő bírsággal büntethető és ezen bírságból, mely a hatósághoz foly be, a balesetet szenvedett munkás kárpótolható, a bírságok tehát e célra egészen külön kezelendők és más célra soha sem fordítandók. Ezen intézkedést a balesetre vonatkozó későbbi szavatossági törvény is föntartja és intézkedései ezen határon túl érvényesítendő igényekre vonatkoznak.

Ezen új angol törvényt az egész európai sajtó a legnagyobb elismeréssel fogadta, az a munkás osztály fizikai és szellemi fejlődésére nézve oly nagy fontossággal bír, hogy az európai államok azt törvényes intézkedéseiknél bizonyára mintaképeül fogják használni. Főleg ezen törvény üdvös intézkedéseinek hatása alatt érlelődött meg egy nemzetközi gyári törvény eszméje, melyet a svajczi szövetségtanács 1880-ban magáévá tőn és a többi államokat egy közös akció megindítására fölszólította, de sikertelenül.

Sajnos, hogy ezen üdvös eszme meg nem valósult, de az eszme nem fog elalhatni, mert annak a tudományos irodalom

terén is igen meleg szószólói vannak, az újabb időben *Wolowski*, ¹⁾ *Schönberg*, *Wagner*, *Seyffert* ²⁾ és *Cohn* ³⁾ keltek annak védelmére. Különbben egy ily nemzetközi megállapodás amúgy is csak néhány általános elv megállapítására lenne szorítandó. Az emberi nem szellemi és fizikai fejlődésének biztosítására, az emberi erő és egészség kizsákmányolásának megakasztására teljesen elegendő lenne, ha a munkaidő és gyermekmunka korlátozására a művelt nemzetek egyöntetű megállapodásra juthatnának. *Wolowski* is igen helyesen erre fekteti a fősúlyt, mert ekkor a nemzetek versenyképességének a gyári termelés terén nem lehetne az emberi életet és egészséget fölládozni, mint ez most gyakran történik. Mily jelentékeny hatása lesz e téren az angol törvénynek, azt eléggé bizonyítja azon egyetlenség adat, hogy Jorkshire-ben és Lancashire-ben 200,000 munkás közül csak 27% 18 évnél öregebb.

De bármily jelentékeny is azon védelem, melyet az állam egy czélszerű gyári törvény által nyújt, mégis nem elegendő arra, hogy a munkásosztály anyagi helyzetét oly alapokra fektesse, mely a nyomor és inség ellen biztosítsa. Ennek bekövetkeztét megelőzni pedig nemcsak a humanizmusnak, hanem egyúttal az állam jól fölfogott érdekének parancsa, mert ennél nagyobb a koldusok, kereset- és munkaképtelenek száma, annál nagyobbak a község és állam szegényügyi költségei, sőt a rendőrségre is annál nagyobb és sokoldalubb föladat hárul. A munkás anyagi helyzete mindenesetre javul már az által is, ha a rövidebb munkanap általánosan kötelező, mert ha a rövidebb munkanapot bérleszállítás nem követi, mint a hogy Angolországban nem is követte, akkor ez egyenlő a béremeléssel. De bármennyire fog is kedvező termelési viszonyok és a munka és munkás védelme által a munkás anyagi helyzete javulni, még sem fog egy könnyen oda juthatni, hogy magát előre nem látható eshetőségekre egy elegendő tőkeösszeg gyűjtése által biztosítsa, már azért sem, mert a növe-

¹⁾ *Le travail des enfans dans les Manufactures*. 1868. Paris.

²⁾ *Internationale Arbeitsgesetzgebung*. Lipcse, 1880.

³⁾ *Cohn*: *Über internationale Fabrikgesetzgebung*. Jahrbuch f. Nat. ök. u. Stat. 1881. évi 37. (III. u.) évfolyam 313. sk. 1.

kedő keresetet a legderekabb és legtakarékosabb munkás is legalább részben a kulturjavakban való nagyobb részesedésre, anyagi helyzetének javítására, szóval, mint az angol mondja, a »standard of life« emelésére fogja fordítani és ezt nem is lehet rossz néven venni, sőt ellenkezőleg haladásnak kell azt tekintenünk. De ép azért az állam védelme alá helyezett törvényhozási intézkedéseket tart korunk kívánatosaknak azon esetre, ha a munkás időlegesen, vagy állandóan keresetképtelenné lesz. Ezen keresetképtelenségnek éppen a munka természeténél fogva két általános oka van: *baleset* és *betegség*.

A *balesetet* ¹⁾ illetőleg a jelen kor humanisztikai szellemének egyik legszebb bizonyítéka azon ma már általánosan elismert elv, hogy a munkaközben ért sérülés vagy bármiféle baleset a munka termelési költsége, mely a mai munkabérendszer mellett a munkásnak meg nem térítették és így oly irányu törvényre van szükség, mely a munkaadót arra készítse, hogy ezt a termelési költségekbe számítsa és így azokat végeredményben az előállított javak fogyasztója fizesse. E czélból jöttek létre azon újabb törvények, melyek a balesetre vonatkozó szavatosság elvét érvényesítik.

Németországban egy 1871. évi június hó 7-én kelt birodalmi törvény azt rendelte, hogy minden vasuti, bánya vagy gyármunkást ért olyan sérülésért vagy halálért, melyet közvetve, vagy közvetlenül a munkaadó, vagy annak hivatalnokai okozott, — a munkaadó felelős és kárpótlással tartozik. Ez volt az első határozott lépés a munkás biztosítására azon nagyszámu balesetek szomorú következményeinek elhárítására, melyek nélkül a mai gyári termelés nem igen képzelhető. Engel számítása szerint átlag 2000 kazánra évenként egy robbanás és minden robbanásra egy haláleset és két sérülés jut.

¹⁾ *Zeller*: Geschichtliche Entwicklung der Arbeiterversicherung. Faucher $\frac{1}{4}$ -Jahrsschr. 1882. (19.) évf. III. k. 18. l. — *Adickes*: Zur Frage der Arbeiterversicherung, Tübing. Zeitschr. 35. k. 599. l. — *Brentano*: Arbeiterversicherung gemäss der heutigen Wirtschaftsordnung. 1879. — U. az: Arbeiterversicherungszwang. 1881. — *Falk*: Beitrag zur Arbeiterversicherungsfrage. 1880. — *Ecseri*: Munkásbiztosítás kérdése. Nemzetg. értekezések 6. sz. 1883.

Angliában 1862–79-ig kazánrobbanás folytán 1253 ember vesztette el életét és 1943 testi épségét, — Franciaországban 1868–77-ig 229 ember veszté életét és 283 ember sérült meg. De ez csak egy eset a sok közül, hány más ok idéz elő még szerencsétlenséget a gyári munkánál és még inkább a bányászatnál! Brentano igen helyes megjegyzése szerint három ok idézheti elő a munkás balesetét. Saját hibája, a véletlen és a munkaadó hibája; és a munkást vagy családját egyik esetben sem küldhetjük koldulni, sem nem hagyhatjuk elveszni. Ha tehát ebből a részünkről is helyesnek elfogadott elvből indulunk ki, akkor az első kísérlet, a bajon segíteni akarni, — csak igen tökéletesen sikerült. Az 1871. évi német birodalmi törvény szerint ugyanis csak azon egyetlen esetre állott a szavatosság, ha azt a munkaadó valami hibája, vagy mulasztása okozta. Ehhez külön törvény sem volna szükséges, azt hiszem, hogy ily esetben a kárpótlást minden tisztességes bíró megítéli, mert hiszen kártérítési pert csak minden jóra való államban lehet indítani. Kivételes törvényre e részben éppen azért van szükség, mert ily perek megindítása és keresztülvitele igen bajos a munkásra vagy hozzátartozóira nézve. A bizonyítási eljárásnál a tanúskodó munkásokat az elbocsajtás veszélye fenyegeti, a kártérítési per keresztülviteléhez értelmes ügyvéd kell sat. Mindezek nagyon megnehezítik a munkás jogainak érvényesítését. Held állítása szerint a berlini gyárakban 1876–1879-ig megsérült egyéneknek csak 75°/_o-ka kerülhetett volna el kellő gond és az előírt óvszabályok megtartása mellett az őket ért szerencsétlenséget, ellenben kárpótlást a megsérülteknek csak 20°/_o-ka kapott. A német szavatossági törvény tehát olyan szocialisztikus olajcsepp, mely öt eset közül csak egy esetben segít. A törvény elégtelenségének és hiányos voltának érzete különféle tervek készítésére ösztönözte a német tudósokat. Wagner ezen költségeket az állam által kívánja viseltetni oly adók jövedelméből, melyek főleg a szegény osztályt sujtják, — ilyen volna a sóadó. Brentano egy birodalmi biztosító bank fölállítását ajánlja e célra, melynél minden munkaadó minden munkását bármi okból származó baleset ellen biztosítsa.

A biztosítás csakugyan a legalkalmasabb mód, mit

azon körülmény is bizonyít, hogy ily biztosító intézetek oly államokban is virágoznak, hol a munkaadót terhelő külön szavatossági törvény nincsen. Így Angliában, Franciaországban és Belgiumban, de magában Németországban is a nagyobb gyári vállalkozók többnyire biztosították magokat azon esetre, ha kárpótlásban marasztaltatnának el, de a német birodalmi törvény rendelkezései szerint ez még inkább késztetett pereskedésre, mert az intézet csak akkor fizette meg a kárpótlási összeget, ha a munkaadó szavatossági kötelessége bizonyítva volt. *A német birodalmi kormány* be is látta ezen egész törvény czélszerűtlen voltát és 1882-ben egy új javaslatot terjesztett be a birodalmi gyűlésnek, mely szerint a munkaközben beálló szerencsétlenség esetére a munkásnak *a kárpótlás minden bizonyítási eljárás nélkül föltétlenül biztosítatik.*

A nyújtandó segélyösszegek, illetőleg életjáradékok 75°/_o-kát a vállalat tulajdonosai, 25°/_o-kát pedig az állam viselte volna ezen törvényjavaslat szerint, mely hosszabb vajudás és megvitatás után 1884 július hó 6-kán lépett törvényerőre, de olyképen, hogy a bekövetkezett baleset folytán nyújtandó segély vagy évi járulék egészen a vállalkozót terheli. E czélból az egyes vállalatok foglalkozásuk szerint csoportosított egyesületekké alakulnak (Berufsgenossenschaften.) Az egyes tagokra a megsérülteknek fizetendő járulékok és az igazgatás költségei a vállalataikban biztosítandó munkások évi bérének aránya szerint vettetik ki. A befizetésekből ezenfelül még egy külön tartalékalap alakítandó. A törvény 1885. jan. 1-jén lépett életbe. Mindjárt az első évben 269,174 volt a baleset elleni biztosításra kötelezett vállalatok száma, melyek 62 testületre (Berufsgenossenschaft) és 366 csoportra osztva 2228 millió márka munkabér után fizettek 3.473,435 munkás biztosítására évi járulékot.

A fizetett járulékok 1886-ban 12.381,958 márkára rugtak, a mely összegből a megsérültek gyógyítására, segélyezésére és eltemettetésére összesen 1.915,260 márka, a biztosítás kezelésére és ellenőrizetére 2.601,542 márka, tartaléktőke létesítésére pedig 5.401,678 márka fordított. A biztosítási kényszer szükséges voltát és jótékony hatását eléggé igazolja

azon körülmény, hogy mindjárt az első évben 10,540 megsérült egyén részesült segélyben; de másrészt az állami ellenőrizet mellett szervezett biztosítás kezelési költségei oly óriási nagyságok, hogy mindjárt az első év után konstatálva lőn, hogy a kezelésnek a törvényben megállapított bonyolódott volta fönn nem tartható, mert az az egyes vállalatokra rendkívül nagy terheket ró.

Sveiczban egy 1881. évi június 25-iki törvény nemcsak sérülés esetére, de oly vállalatokban, melyek betegséget okoznak, még a munkás megbetegedése esetére is kötelezi a vállalkozót segély és kárpótlás nyújtására, ha bebizonyodik, hogy a betegség kizárólag a gyári vállalat befolyásának eredménye.

Angolországban 1881. január 1-jén lépett életbe egy törvény (1880. szept. 7.), mely a szavatossági kötelezettséget szabályozza és a munkásnak, valamint hozzátartozóinak kártérítési keresetjogot ad, — egyúttal megengedi a munkaadónak, hogy azon összegből, melynek fizetésére elmarasztaltott, levonhassa azon összegeket, melyeket a munkás a kártérítési igényeinek érvényesítése előtt már megkapott.

Olaszországban 1883. július hó 8-án hozatott egy törvény, mely néhány nagyobb olasz város főbb pénzügyeivel az iránt szerződött, hogy biztosítási díjak fizetése mellett balesetre szóló biztosítási pénztárt alapítsanak és befizetéseket akár a munkástól, akár a munkaadótól elfogadjanak. Ezen intézetek a biztosítási üzletre nézve teljes adó-, illeték- és bélyegmentességet élveznek. Biztosításra azonban sem a munkaadót, sem a munkást nem kényszeríti a törvény.

Dánországban hasonló kedvezményekkel és állami garancia mellett egy életjáradék-biztosító bankot alapítottak a munkás osztály javára.

Franciaországban, Belgiumban és Németalföldön a törvény intézkedései és az azok alapján kifejlődött törvényszéki szokás a legmesszebb menő felelőség kötelezettségét rójják a vállalkozóra, kinél a baleset történt, és épen ezen okból a törvényhozó testület Franciaországban legalább eddig minden ez irányban tett újabb javaslatot visszautasított; — csak is az aggkor esetére szóló biztosítások javára alkotott

1886. július hó 20-án egy törvényt a francia nemzetgyűlés, mely az 1850. évi június hó 18-án kelt törvény engedélyével túlnyomólag munkások által alkotott és jelenleg 60 millió franc tartaléktökével bíró segélypénztárt »Caisse nationale de retraites pour la vieillesse« czég alatt, a törvény különös oltalma alá helyezte és a 60—65 éves koron túl a tagoknak egy 360 francig terjedő minimális évi járulékot, esetleg államsegély közvetítésével biztosított.

Ausztriában végre a legújabb időben szentesítettett egy e tárgyra vonatkozó, a német birodalmi törvény föelveivel teljesen egyező törvény.

Azonban a munkás nemcsak baleset folytán beálló munkaképtelenség esetére szorul az állam védehuére, hanem mindennemű munkaszünetelés a legválságosabb helyzetnek teszi ki őtet és családját. A munkásnak egyedüli jövedelemforrása az ő munkacereje és munkaképessége, ha ezt nem használhatja, léte kockán áll. A kereset nélkül levő munkásnak ilyenkor csakugyan nem marad más, mint Malthus azon embertelen vigasza, hogy neki menni kell, mert a gazdasági termelés nagy asztalánál az ő számára nem terítettek. Ha tehát állam és társadalom azon vannak, hogy a beteg, vagy munka nélkül maradt munkásnak is jusson egy szerény teríték az emberi társadalom nagy asztalánál, úgy ezt minden nemesen gondolkozó ember méltányolni fogja. Igaz ugyan, hogy e téren a gondoskodás első sorban a munkást magát terheli és hogy ezt gyakran jól szervezett munkás egyletek által sikeresen el is éri. Példa erre az angol munkás, a ki csak is ez által volt képes a strike-ot hathatós eszközzé tenni.

De ha a munkások csak egy része gondoskodik egyleti úton, vagy másnemű biztosítás által arról, hogy betegség vagy munkaszünet esetén némi segélyforrása legyen, akkor az a munkás, a ki a jövővel nem törődik, olcsóbban kínálhatja munkáját és ezen verseny által lenyomja a munkabért; ez ellen legalkalmasabb eszköznek vélték, ha minden munkás betegség esetérei biztosítására törvény által szoríttatik. Ezen törvény volna tehát biztosítéka annak, hogy a takarékos és józan munkás bére ne legyen lenyomható azon mértékig, a hol már a betegség elleni biztosításra nem marad semmi; a minek az-

után még az a következménye, hogy a munkás minden betegség esetén saját községének terhére esik, s így főleg a munkások lakta vidékeken a szegényadó hallatlan magasra emelkedik. Mindezt csak egy általános biztosítási kényszer által lehet megelőzni.

Az első kísérletet e téren az 1883. évi június 15-iki német birodalmi törvény tette meg, mely szerint minden bérért dolgozó személy, akár bányász és hutaműveknél, akár gyárban vagy műhelyben van alkalmazva, tehát az iparos segéd is *köteles magát betegség esetére biztosítani*. A ki e célból semmiféle betegpénztárnak nem tagja, az a községnél köteles a törvény 9. §-ban megállapított járulékot befizetni. A munkás által fizetendő járulék napi bérének másfél $\frac{1}{100}$ -ka, mely szükség esetén, a felsőbb hatóság előleges engedélyével, $2\frac{1}{100}$ -ig emelhető, de ennél magasabb soha sem lehet.

Minden munkaadó egy harmadát azon összegnek köteles befizetni, melyet a nála alkalmazott munkások fizetnek. Olyan munkaadók, kik semmiféle gőzkazánt, vagy mechanikai erőt nem használnak és 2 segédnél többel nem dolgoznak, statutarius úton a betegbiztosítási kényszer alól fölmenthetők.

A baleset elleni és a betegség esetére szóló kényszerbiztosítással tett kísérletek alapján Németországban eddig szerzett tapasztalatok azon eredményre vezettek, hogy egészben véve azok létesítése ellen fölmerült komolyabb aggodalmak ok-nélkülieknek bizonyultak és mindenesetre mint különösen örvendetes jelenség konstataálható, hogy azok ellen, főnnállásuk óta, sem a vállalkozók, sem a munkások körében oly fokú ellenszenv épen nem mutatkozott, mely azok megszüntetésére lenne irányozva, sőt ellenkezőleg azt lehet állítani, hogy azon nagy terhek daczára, melyeket ezen két irányú biztosító törvény egyrészt a munkaadóra, másrészt a munkásra ró, az érdekeltek körében minden törekvés egyedül az intézmény egyszerűbbé és olcsóbbá tételére, de nem alapelveinek megváltoztatására irányul. A mi különösen a betegpénztárakat illeti, e részben főleg a kisebb céhek külön pénztárai mutatkoznak hátrányosoknak és költségeseeknek az általános betegsegélyező pénztárakkal szemben, és így főleg az utóbbiak keletkezését kellene előmozdítani. Az ellenőrzésnél ellenben főleg a szin-

lett betegek elleni védelem jár sok nehézséggel, ez is különben csak azt bizonyítja, hogy a betegség esetére szóló segély biztosítása a munkásra nagy jótéteményt képez.

Egészben véve tehát azt mondhatjuk, hogy Németországban a munkás javára szorgalmat kényszerintézkedésekkel tett kísérletek nem tekinthetők sikerteleneknek, és azt bizonyítják, hogy az állam bizonyos törvényes intézkedések által sok hasznosat és üdvöset alkothat a társadalmi nyomor enyhítésére. Ezen tapasztalat bátorítja föl a nagy német államférfiút: Bismarck herceget azon újabb kísérletre, melyvel csak az imént lépett a német birodalmi gyűlés színe elé.

Azon törvényjavaslatban ugyanis, melyet a birodalmi kormány az elaggott és rokkant munkások biztosításáról a birodalmi gyűlés elé terjesztett, arról van szó, hogy minden munkásnak állandó munkaképtelenség, vagy a 70. év elérte esetén 120 márkára menő minimalis életjáradék biztosítottassék, ha az előbbi esetben 5 éven át, az utóbbiban pedig 30 éven át fizette a törvényesen megszabott évi járadékot. Nőmunkásoknak ugyanezen esetre 80 márka évi járuléka biztosítottassék. A biztosítási kényszer minden bér munkásra, tehát segédek, mesterlegények, cselédek és minden magán alkalmazásban állókra kiterjedne, a kiknek évi bére 2000 márkát meg nem haladna, tehát a legújabb népszámlálás szerint mintegy 12 millió ember élvezné azt.

A biztosítás költségeit három egyenlő részben az állam, a biztosítandó egyén és a bérfizető főnök viselné. Az állam költsége az első évben csak 800,000 márkára van fölvéve, de annak növekedését 20 év múlva 52 millióra, 70 év múlva 100 millió márkára becsülik. Szerencsés állam, mely a társadalmi nyomor enyhítésére ily nagy áldozatokra vállalkozhatik!

Angliában a biztosítás ezen nem a munkás egyletek segélypénztárai által, minden állami segély nélkül, általánosan el van terjedve. Újabb adatok szerint az összes munkás elemek 32000 segélypénztárral bírnak és 8 millió tagot számlálnak. A 3 legnagyobb munkás biztosító egyletuél a befizetések 1878-ban 15 millió ftot tettek, a nyújtott segélypénzek pedig 5 millió fra rúgtak.

Mint a német példa mutatja, az állam a munkások helyzetének emeléséhez és javításához közvetlen anyagi segélylyel is járulhat, de itt már bizonyos óvatosságra van szükség. Egyes vállalatok támogatása könnyen aránytalan versenyt idézhetne elő, melynek sokkal nagyobb lenne a hátránya, mint előnye. Az egész munka és termelési rendszer átalakítására vonatkozó tervek pedig többnyire csak absztrakt ideálok, melyeknek megvalósítását megkísérteni nagyon kétes értékű kísérlet lenne, mire az adózó polgárok járulékát nem szabadna fölhasználni soha.

Mióta Louis Blancnak 1848-ban Franciaországban 3 millio franc államsegélylyel létesített »oeuvres nationales«-jai oly nagy kudarczot vallottak, azóta az ilyen kísérletek iránt nem nagy a bizalom. Lassalle 100 millió tallért kért az államtól a maga termelési szövetkezeteinek megvalósítására, és a német birodalom sorsát csaknem egészen abszolút módon intéző nagy államférfiú: Bismarck azt mondja 1878 szeptember hó 17-én mondott beszédében, hogy »ha valami nagyot akarunk létesíteni, akkor nagyon is lehetséges, hogy ahhoz 100 millió tallér szükséges, együgyűnek, vagy örülnék az ilyen dolgot nem lehet nevezni. Mi kísérleteket teszünk a kereskedelmi miniszteriumban gazdasági rendszerekkel, kísérleteket a gyártás terén, miért ne lehetne hát hasznos az emberek foglalkozása és az úgynevezett social demokraták, helyesebben szólva a szociális kérdés azon törekvéseinek terén, hogy a munkás osztály sorsa javíttassék, — *kísérletet tenni!*?« Ezen nevezetes nyilatkozat által egy nagy konzervatív államférfiú elismeri az ilyen kísérletek jogosultságát. De ezen nagyfontosságú nyilatkozaton kívül az 1848-ik évi francia példa óta nem igen tudnánk nevezetesebb példát fölhozni az állami segélyezés javára.

Elvileg nem szabad ugyan kizárni az állam részvételét e téren sem, de a főhivatás itt már a *társadalomnak* jut és az állam leghelyesebben cselekszik, ha tartózkodva minden kísérletek kezdeményezésétől, inkább ott nyújt anyagi segélyt, hol a társadalom életre való tevékenysége folytán már valami eredményt lát

23. §. A társadalom befolyása a munkáskérdésre.

Az, a mit ma társadalmi kérdésnek nevezünk, az megvolt mindig és mindenütt, hol az emberek a legalsóbb fokú válságból kibontakozva, a jog, a birtok és a tulajdonjogra alapított társadalmakat alapítottak. De az alak, melyben a kérdés föllép, az egyes társadalmak egyéni jellege és kultur-állapota szerint nagyon különböző volt. A társadalom mai alakjában főleg a munkásosztály az, mely a társadalmi kérdés tárgyát képezi. Minden egészséges társadalomnak a hivatása épen abból áll, hogy eltávolítsa azon bajokat és kinövéseket, melyeket fejlődése hozott létre. A társadalmi kérdés nem más, mint azon törekvés, hogy azoknak, kik a társadalmi osztályok között aránylag a leghátrányosabb helyzetben vannak, helyzetét az inductio és tömegészlelés útján fölismerjük és a nyert eredményhez képest jobbá, vagy legalább türethetőbbé tegyük. Ezt másképen, mint az összes társadalmi elemek közreműködésével el nem érhetjük. Korunk társadalmi kérdése épen azon módok és eszközök fölismerésére törekszik, melyekkel nemcsak a nyomort és inséget enyhíteni, *hanem annak létrejöttét megelőzni lehessen*. Nemcsak a szoros értelemben vett munkás-osztály szorul e részben az állam támogatására, hanem mindazok, kik a nyomor és inség örvénye előtt állanak és minden pillanathban a legkisebb baj már besodorja őket ezen örvénybe. A rosszul fizetett hivatalnok, a megrendelők és vevők nélküli iparos ép oly rossz, sőt még rosszabb helyzetben van, mint az állandóan alkalmazott munkás.

Ha mi mégis csak a munkás-osztályt tartottuk eddig a társadalmi kérdés tárgyalásánál szem előtt, úgy ez leginkább azért történt, mert a kérdés minden részleteire ki nem terjeszkedhetvén, ezen osztálynak létküzdelme képezi a kérdés legtanulságosabb részét, és a mi rájuk nézve áll, az áll kevés módosítással mindazon többiekre, kiknek sorsa az övékkel egy színvonalon van.

A társadalom van első sorban hivatva saját sebeinek gyógyítására, de épen e téren az érdekeltek hathatós közreműködésétől és jóakaratótól függ az eredmény, miért is első sorban magoknak az érdekelteknek kötelessége bajjaikat és

azok okait megvizsgálni és a mennyire lehetséges, saját magokon segíteni. Az egész társadalom csak ott nyújthat hatalmas támaszt, hol az önsegély czélszerűen van szervezve. A munkásegysületek és minden másnemű, az érdekelt felek által létesített, egyesületek szervezete és föntartása már a társadalmi tevékenység körébe tartozik. Ide tartozik továbbá a gyárurak, vállalkozók, gazdák, vagy főnökök által létesített minden oly intézmény, mely az alájok rendelteknek fizikai vagy erkölcsi, anyagi vagy szellemi állapotát javítja vagy fölkarolja. Ha tehát a társadalom mind azon befolyásának ismertetésére akarunk kiterjeszkedni, mely a jótékonyosság, szabadegyesülés, vagy a munkaadók jótékony intézkedései által az utolsó 15 év alatt létesült, akkor egy oly óriási anyagot kellene felölelni, melynek áttekintése is nehéz, sőt úgyszólván lehetetlen volna. Azért néhány fővonásban csak azon *irány* ismertetésére szorítkozunk, mely a mai társadalom terén az *érdekeltelket* és *érdeklődőket* nemes törekvéseikben egyaránt vezérli.

Az első helyet e téren a *munkás-egyesületek* foglalják el, a melyeket fontosságuknál fogva, de azért is, mert egyedül saját osztály-érdekeik érvényesítése czéljából szervezkedtek, és a társadalmi összműködésből mintegy kiváltak, — már fönnebb elkülönítve tárgyaltunk.

Az önsegély elvére voltak továbbá alapítva mind azon egyesületek, melyek Schulze-Delitzsch¹⁾ szervezete szerint jöttek létre, és melyeknek gyors elterjedése legjobban bizonyítja azoknak hasznát és praktikus voltát. Ezek főleg a kis iparosok és hitelre szoruló kisebb termelők érdekeinek feleltek meg, de azért czélszerű és egyszerű szervezetöknek a munkás osztály is jó hasznát vette a maga segélypénztárainak szervezése és kezelésénél. Az ő általa létesített népbankoknak, kölcsönös segélyegyesületeknek, fogyasztási és anyagbevásárlási szövetkezeteknek tulajdonítandó, hogy Németországban a kis iparos az iparszabadság életbe lépte után nem csak el nem pusztult, hanem anyagi jóléte még tetemesen föl is virágozott és kedvezőbb anyagi helyzetben van ma is, mint más európai államok kisiparos osztálya.

¹⁾ Életrajzát l. Arbeiterfreund, 1883. 21. évf. 161. l.

A jelen évtizedben minden téren és minden irányban élénk tevékenység mutatkozott a társadalmi kérdés megoldásának könnyítésére. Az internationale lezajlása után mindig általánosabb lőn azon meggyőződés, hogy a társadalmi kérdést sem a munkások osztály-gyűlöletének fölkeltésével, sem azok politikai szereplésével, sem gyűlési határozatokkal, sem teoriákkal megoldani nem lehet. A társadalmi és munkás kérdés a legpraktikusabb kérdések egyike, hol az elméletnek nem is volna más hivatása, mint az e kérdés iránti érzéket és értelmet fölkelteni, a megoldási módokat pedig a mindennapi élet igényei és a specialis viszonyok szerint különböztetnek. Igen helyesen jegyezte meg Schultze-Delitzsch, hogy a ki azt hiszi, hogy a munkás-kérdést valamely specificus szer segítséggel lehet megoldani — az kuruzsló!

Minden legkisebb és legszerényebb körre szorítózkózó kísérlet, melylyel a szegényebb osztálynál rendszereteket, takarékossgot, mérsékletességet, a tisztaság és egészség iránti érzéket lehet kelteni; minden intézkedés, melylyel a munkásnak lehetővé lesz téve az önsegély eszközeit használni, vagy mely által az egyesek, vagy a társadalom segítségére lehetnek a nélkül, hogy lealázzák őt: örvendetes és sikeres lépésnek tekintendő a társadalmi kérdés helyes megoldása felé. Minden oly intézkedés, mely által a gyáros vagy más munkaadó a munkás érdekeit az egész vállalat érdekéhez fűzi, vagy őt a vállalat előnyeibe belevonja, előmozdítja a tőke és munka szolidaritását, és megszünteti, vagy mérsékli az osztály-gyűlöletet. Minden legcsekélyebb gazdasági átalakulás, minden szövetkezés, bármiféle intézkedés vagy alkotás, a termelési technika bármely haladása, mely lehetővé teszi, hogy a munkás jobban ruházkodjék, jobban és egészségesebben táplálkozzék és tisztesegebben lakjék, nagyobb előnyére van *az emberi nemnek*, mint bármily tudományos értékű socialis rendszer kidolgozása, vagy bármiféle utópia készítése. Azért a szocialis kérdés terén a leghasznosabb szolgálatot a tudomány és napi sajtó az által tenné, ha minden legcsekélyebb eredményt a gyakorlati téren figyelemmel kísérne és híven följegyezne. E téren főleg a német »Central-Verein für das Wohl der arbeitenden Classen« tesz igen hasznos szolgálatot azon nagy

érdekű folyóirat kiadásával, mely »Arbeiterfreund« cím alatt *Böhmert* által szerkesztve eddig már 22 évfolyamot ért.

Párisban egy egyesület létezik: »Société des Institutions de Prévoyance«, mely főadatául tűzte: figyelemmel kíséreni mind azon törekvéseket, melyek a világ bármely részében közhasznú és jótékony intézmények létesítése és fejlesztése czéljából nyilvánulnak. Hogy pedig a különböző államok törekvéseiről minél részletesebb tudomást szerezhessen magának, időnként nemzetközi kongresszusokat rendez. Az első ily kongresszust *Passy* és *Laboulaye* elnöklete alatt 1878-ban, a másodikat *Léon Say* elnöklete alatt 1883-ban tartá meg. Egyes intézményeknek buzgó hívei a legtávolabb országokból eljöttek, hogy az általok pártolt vagy létesített intézmények eredményeiről referáljanak. Azon intézmények közül, melyek haladásáról a kongresszusokon jelentés tétetett, említést érdemelnek:

a) a *póstatakarékpénztárak*¹⁾, melyeknek létesítői a praktikus angolok. Az 1883. évi kongresszuson ezek tervezője: *Sikes* Vilmos is jelen volt. Angolországban *Gladstone* honosítja meg azokat, és 1878-ban már 5000 és 1885-ben 8106 postán volt berendezve a takarékpénztári szolgálat. Ez intézmény Francia- és Olaszországban gyorsan terjed és igen népszerű. *Franciaországban* *Cochery* 1882. január 1-jén lép-teti életbe, és 1882. december 31-én már közel 47 millió franc van elhelyezve. A pénztárak száma pedig 1885-ben 6620 volt. Olaszországban 1882-ben 2000, 1885-ben 3903 póstatakarék-pénztár volt.

Jelenleg, Németországot kivéve, nemcsak valamennyi jelentékenyebb európai kultur-államban, hanem Európán kívül is el van terjedve ez intézmény.

1. Uj-Déli-Walesben, a hol már 1872-ben lett föllállítva, 1882. év végével 38,853 betevőt, 1.158,454 font sterling betétösszeggel mutat ki; 2. Kanadában 1878. óta, 1882. év végével 51,463 betevővel, 9.473,661 dollár betétösszeggel; 3. Viktoriában 1879. óta 49,253 betevővel 650,101 font ster-

¹⁾ *Elster*: Postsparcassen 1881. — *Fischer*: Die englischen Postsparcassen. Jahrb. f. Nat. ök. u. stat. 1871. 16. k. 373. l.

ling betétösszeggel; 4. Japánban, 1880. óta 37,944 betevővel, 741.253,37 Yen (1 Yen körülbelül 2 frt 40 kr) betéttkével; 5. Madrasban (Kelet-India) 1882. óta 31,698 betevővel, kiknek 207,876 font sterling betétök volt; megemlítést érdemel itt azon körülmény, hogy a betevők 91⁰/₀-a benszülöttek 9⁰/₀-a pedig európai s más idegen; 6. Algeriában és Tuniszban, 1883. évi decz. végével lettek fölállítva; 7. Az éjszak-amerikai Egyesült-Államok postaigazgatása, az 1882. június 30-án lejárt igazgatási év végével, a postaintézet eredményeiről be-terjesztett jelentésében a forgalom további fejlesztését célzó egyéb intézkedéseken kívül, a postatakarékpénztáraknak mihamarábbi felállítását is javaslatba hozta.

Hazánkban az 1885 : 9. t.-cz. által lett ezen intézmény életbe léptetve, és 1886. február 1-jén 700 hivattal kezdte meg működését, az 1886. év végén azonban már 2000 volt azok száma.

Az Európában jelenleg fönnálló postatakarékpénztárak működését és állapotát a következő tabella mutatja :

Állam	Keletkezés éve	Betevők száma		A betett összeg a keletkezéstől 1885-ig
		1885-ben		
Anglia	1861	3.535,850		205 millió Lst.
Olaszországban	1876	1.206,101		667 > lira
Franciaország	1882	692,582		344 * frc
Ausztriában	1883	544,931		48 * frt.
Belgium	1865	444,087		840 > frc
Németalföld	1881	112,308		15 > hol. ft.
Svédország	1884	112,724		2 > korona
Magyarország	1885	106,742		2.6 > frt. ¹⁾

Fő előnye, hogy a legkisebb összeg is minden forma-szerűség nélkül a legközelebbi postahivatalnál átadható és ez által a könyvbe följegyezhető. Még jobban megkönnyíti a fil-lérek megtakarítását Taber reformja, mely abból áll, hogy a betevő egy könyvecskét kap, mely rovatokra van beosztva, a miket a legkisebb összegű levélbélyeggel ragaszthat be. Ha azután a könyv egy-egy lapja tele van ragasztva, akkor az át-adatik a posta-hivataloknak, ki a bélyegeket megsemmisíti

¹⁾ A hazai postatakarékpénztárakra nézve érdekes részleteket közöl az országos statisztikai hivatal által kiadott 1887. évi évkönyv.

és a megfelelő összeget a betéti könyvbe írja. Így krajczáronként lehet a pénzt összetakarítani anélkül, hogy ez valami idővesztéssel vagy formaszörnyűséggel járna.

b) Egy másik ily intézmény, melyről a kongresszuson 1878-ban még egy magyar nő, Schrötter Carina temesvári tanítónő is, igen érdekes jelentést tón élőszóval, — az *iskolai takarékpénztárak* intézménye. Schrötter, mint az ülésről szóló jelentés kiemeli, igen szép francia beszéddel hangsúlyozta az iskolai takarékpénztárak pedagógiai előnyeit. E sorok írója ugyan soha sem volt képes ennek sem gazdasági, sem pedagógiai előnyeit belátni, de azon kiegészítéssel, melylyel azt több francia iskolában meghonosították, mindenesetre figyelmet érdemelnek. Ez a »bons-points-centimes« rendszere, mely abból áll, hogy iskola-jótevők, községek és intézetek adakozásaiból, valamint egyéb forrásokból alapokat létesítenek, melyekből a gyermekek szorgalmuk, vagy jóviseletök megjutalmazására 1—25 ctmes utalványjegyet kapnak, és ha ez 1 francra emelkedik, akkor bevezetik takarékkönyvébe. Ez alakban mindenesetre természetesebb alapokra helyeztetik a gyermek takarékosága, mert saját szerzeményét takarítja meg. *Franciaországban* 1878-ban 8000 iskolai takarékpénztár volt 173000 betevő tanulóval, — 1883-ban pedig 19,433 ily pénztár 395,869 betevővel és 9 millió franc betéti összeggel. Mindenesetre fényes eredmény! *Hazánkban* 1876-ban 15 iskolában létezett ilyen takarékpénztár 2162 betevővel és 13337 frt betéttel, 1883-ban 438 iskolában volt 21992 betevő és 131,580 frt betét.

c) Érdekes adatokat nyerünk még *Schulze-Delitzsch* önszegélyző egyesületeinek terjedéséről. *Fischer* német posta-tanácsos és *Luzzati* olasz egyetemi tanár melegen ajánlják az e rendszer szerint szervezett *népbankokat* és *segélyegyleteket*, de egyúttal mind a ketten fölemlítik, hogy a tagok *egyetemleges kötelezettsége* nélkül is fényes eredményt mutathat föl ezen rendszer és újabban mind azon államokban, hol az ilyenű szövetkezetekre nézve még fönnállott az egyetemleges kötelezettség, mint például Angliában, ma már megszüntették azt, Németországban pedig legújabbban nyújtották be az erre vonatkozó törvényjavaslatot. Törvényhozóink tehát helyes érzékkel

birtak, mikor a német kereskedelmi törvénynek csaknem mindenben megfelelő hazai törvényben az ott fennálló egyetemleges kötelezettség elvét a szövetkezetekre ki nem terjesztették. *Luzzatti* szerint Olaszországban 1877-ben 136, — 1883-ban 285 népbank volt 222 millió lira betéttel; a segélyző egyesületek száma pedig 1873—77-ig, tehát 4 év alatt 2140-ről 4000-re, a tagok száma 200,000-ről 400,000-re emelkedett.

Az angol »Friendly-Societies«, az angol munkások elitjének kölcsönös segélyző egyesületei, Robert államtanácsos jelentése szerint, 526000 tagot számlálnak 100 millió frc részvénytőkével és 4000 fiókpénztárral. Ezen intézet jótéteményeiben, ha a családtagokat is számítjuk, Robert szerint az angol lakosság $\frac{1}{3}$ része részesül.

Németországban a Schulze D. rendszere szerint föllállított közkereseti és gazdaság szövetkezetek száma volt 1881-ben 3481, a tagok száma 1.200,000, az üzleti tőke 400 millió márka, az évi pénztári mozgalom pedig 2000 millió márka. 1883-ban azok száma 3688 és ezek közül 1965 hitel-, 1146 ipari-, 678 fogyasztási és 33 építő szövetkezet.

d) Azon javaslatok között, melyek által a tőke és munka közötti teljes szolidaritást remélték helyreállítani, kiváló fontosságot tulajdonítottak mindenkor a *munkások részvételének a nyereségben*. Franciaországban ez a kérdés mindig kiváló figyelemben részesült. Az 1883. évi kongresszuson fölemlítették, hogy Párisban ez évben egy külön társulat alakult, (société) »pour faciliter l'étude des diverses méthodes de participation aux bénéfices«. Ez egyesület adta ki Böhmert-nek e tárgyról írt nagybecsű művét francia nyelven, mely már korábban olasz nyelvre is lefordíttatott. 1882-ben a sajnai prefektúra területén egy külön bizottság működött annak kitudására, hogy mily mértékben és mi módon van elterjedve a prefektúra területén a nyereségben való részesülés rendszere; Waldeck-Rousseau belügyminiszter pedig 1883 márcz. hó 20-án kelt rendelettel hason czélú fölvételeket rendelt el az ország egész területére. E fölvételek szerint 48 ily vállalat létezett 8000 részesülésre jogosított munkással.

Böhmert ¹⁾ nagyérdekű művében 120 ily rendszerre alapított vállalatot ismertet részletesen, melyeknek adatait évek hosszú során át gyűjtötte, művének megjelenése (1878) óta pedig ismét 6 újabb ily vállalatot ismertet az *Arbeiterfreund*-ban. Legnevezetesebb és legismeretesebb a szobafestő *Leclaire* vállalata, mely 1842 óta áll fenn; itt a *Leclaire*-rel dolgozó segédek mindig akkora bért kaptak, mint másnál a legjobb festő legények, és összesen mégis 1842 óta 3 millió francot osztott ki *Leclaire* munkásai között nyeremény fejében. Az orleansi vasútnál 1844 óta áll fenn ez a rendszer és 1883-ig 70 millió francot osztatott ki.

Fougerusse *Patrons et ouvriers* című művében (1879.) még 30 ily vállalattal ismertet meg bennünket. *Dormoy* jelenleg Franciaországban 67—70-re becsüli e vállalatok számát, melyek legnagyobb része Párisban székel. A látszerészek szövetkezete 118 tagból áll 1.270,000 franc alaptőkével. Angliában ily termelő szövetkezet 35 van, és 870 fogyasztási egyesület²⁾.

Az állam védelme alatt létesült termelő szövetkezetek, Lassalle ezen produktív associatióiról eddig nem sokat tudunk. Franciaország az egyetlen ország, hol némileg gyökeret vertek azon kudarc daczára, mely nagy részöket 1848-ban érte, ekkor Louis Blanc javaslatára államsegélyt kaptak, és számuk 300-ra emelkedett, de 1851-ben már csak 200 létezett.

Mind azon intézkedések között azonban, melyek a munkásosztály javára szolgálnak, legnagyobb jelentőséget a *lakás kérdésének* tulajdonítunk, melynek állásáról bővebb adatokat és tudomást szerezni egy jövő, a fönnemlítetthez hasonló czélú, kongresszus föladata leendő. Ez fontos kérdésnek ma már igen nagy irodalma van, de mi itt csak az eddig elért néhány legfontosabb gyakorlati eredményt kívánjuk fölemlíteni.

Disraeli azt mondja, hogy sokkal könnyebb jól enni és inni, mint jól lakni és csakugyan a munkás minden egyéb

¹⁾ Gewinnbetheiligung. Lipsce, 1878. két kötet és *Böhmert*: Stand d. Gewinnbetheiligungsfrage. *Arbeiterfreund* 1880. (18.) évf. 261. l. *Fougerousse*: *Patrones et ouvriers de Paris*. 1880. — *Dormoy*: Du mode de rémunération des ouvriers. *Journal des Economistes*. 1886. évf. ápril hó 1. s k. l.

²⁾ Ezek fölsorolvák: *Rosbach*: *Geschichte d. Gesellschaft*. VIII. k. 318. l. és *Kubinyi*: *Közgazdaságunk életfeltételei*. II. kiadás. 1881.

szükségleteit, még a jövő biztosítására szóló díjakat is sokkal könnyebben fedezi, mint a lakás szükségletét. Egy egészséges és elegendő térrel bíró lakás sokkal többbe kerül, mint a megnyit a legjobban fizetett munkás megfizetni képes volna. Schol sincs annyira szükség a társadalom és állam közreműködésére, mint épen ezen a téren. Mindenesetre örvendetes jelenség, hogy a socialis kérdéssel foglalkozó irodalom az újabb időben is (1870 óta) úgy technikai mint társadalmi szempontból nagy figyelemmel kísérte és tárgyalta e nagyfontosságú kérdést.¹⁾ Foglalkozott ezzel mindjárt az első eisenachi kongresszus, melyen Engel referált, és az 1873. évi bécsi nemzetgazdasági kongresszus, hol Faucher tárgyalta kimerítően a kérdést. Mindenik alkalommal természetesen nemcsak a munkás-osztály helyzete szerepelt, hanem általán meg lőn világitva azon tőrhetetlen állapot, mely főleg a nagy városokban létezik, és melynek oka azon telekuzsorában keresendő, mely a nagy városokban kedvezően fekvő építőtelekkel üzetik. Ennek megakadályozását sürgette Wagner a socialpolitikai és Faucher a nemzetgazdasági kongresszuson. Kisajátítás, üres telkek nagymérvű megadóztatása vagy az építő teleknek községi és városi közvagyonná változtatása azon módozatok, melyeket a tudósok javaslatba hoznak. Mily kedvező helyzetben van egy fejlődő városban, annak forgalmi pontjaihoz közelebb eső üres teleknek birtokosa, bizonyítja azon körülmény, hogy jelenleg Budapesten vállalkozók ily telkek beépítésére oly föltétel mellett ajánlkoznak, hogy a fölépített ház haszonvétele 10 évig a vállalkozót illesse és ennek letelte után az épület egészen ingyen megy át a telekbirtokos örök tulajdonába. Egyelőre tehát főleg a fejlődő

¹⁾ *D'Avigdor*: Wohlsein der Menschen in Grosstädten. 1874. — *Engel*: Die moderne Wohnungsnoth. 1873. — *Arminius*: Die Grosstädte in ihrer Wohnungsnoth 1874. — *Pettenkofer*: Beziehungen d. Luft zu Kleidung, Wohnung etc. 1873. — *Michaelis*: Die Gliederung der Gesellschaft. Lipsce, 1878. — *Rattkowszky*: Zur Reform der Wohnungszustände. 1871. — *Roscher*: Nationalökonomik d. Handels u. Gewerbebeisesses. 1—55. — *Manega*: Anlage von Arbeiterwohnungen. Weimar, 1883. — *Hausen*: Wohnungsverhältnisse in den Grosstädten. 1883. — *Schüffle*: System d. Volksw. II, 475 és 548. l. — *Wagner*. Volksw.-lehre I, 664 és 670. l.

városokban kellene magas adót az építkezési vidéken belül fekvő üres telkekre kivetni, és ez által az ily telek birtokosait vagy építésre, vagy telkeik eladására kösztetni. Ez adó-többlet a község által egy építési alap létesítésére lenne fordítandó.

Mellőzve azon nagyszámú reformterveket, melyek ez irányban újabb időben javaslatba hozattak, még néhány gyakorlati eredményét kívánjuk fölemlíteni azon nemes emberbaráti és gyakorlati törekvéseknek, melyek a szegényebb osztály lakásviszonyainak javítását tűzték ki czélul. A cél elérésére kétféle irányban törekedtek vagy úgy, hogy nagyobb épületeket emeltek, hol munkások és más szegényebb sorsuak azon bérért kaptak tiszta és egészséges lakást, melyet azelőtt sokkal rosszabb lakásaikért fizettek; vagy kisebb házak építése és a vételárnak 10—20 évi részletben való lefizetésével, mi által saját ház birtokába juttaták a munkásokat. III. Napoleon nagyobb házak építését 10 millió frccal segítette, Londonban pedig egy gazdag polgár *Peapody* 6 millió ftot hagyott ily czélra London városának, mely e pénzből 16 négyemeletes szabadon álló épületet emelt összesen 640 szobából álló 384 lakással. Minden házban 24 lakás van.

Ennél azonban czélszerűbbnek mutatkozik és újabban örvendetes fejlődésnek indul az úgynevezett *cottage* rendszer, mely nemcsak jó lakást, de egyúttal vagyont juttat a munkás és más szegényebb osztályoknak. Ezen családi házak az évi lakbért épen nem, vagy nem sokkal fölülmuló évi járadéknak egy bizonyos időn 10—15 éven át való fizetése által a lakó felek tulajdonába mennek át. Ezek egészséges, csinos és jól épített kis házak, melyek még többnyire egy kis kerttel is el vannak látva. Ily lakások előnyösöknek bizonyulnak még akkor is, ha nem eladásra, hanem csak bérért lakásra építtetnek, mint ezt az óbudai hajógyár csinos épületei bizonyítják.

Angolországban egy a parlament elé terjesztett jelentés szerint 1872-ben Angliában és Walesben mintegy 2000 building-society (építő-társulat) létezett, ezek útján 800,000 család jutott saját ház birtokába, melyeken még 160 millió ft. jelzálogi teher nyugszik, mely fokozatosan törlesztendő. 1871-ben január 29-én egy törvény hozatott, mely fölhatalmazza a vá-

rosokat és nagyobb községeket a piszkos és egészségtelen, a szegény osztály által lakott úgynevezett munkásnegyedek kiszajátítására, oly módon, hogy mindig annyi öreg ház rontható le, a mennyi új épült.

E célra a városok már egy régibb törvény által engedélyezett államkölsönben is részesülhetnek, mely 40 évi törlesztés mellett olcsó kamatra nemcsak a községeknek, hanem magánosoknak is, ha a föltételeket teljesítik, a »Public works loan commissioners« által engedélyeztetik. 1881-ben ily czímen 20 millió ft volt kikölsönözve.

Építő társulatok és más hasonló vállalatok útján Angolországban legalább 200,000 munkás jutott már saját házhoz.

Az e téren nyilvánuló, tisztán társadalmi mozgalom klasszikus példáját a *mülhauseni*¹⁾ gyárosok által 1853-ban alakított építő társulat (société des cités ouvrières) fényes eredménye szolgáltatja. Az itteni gyárosok, élükön a két nemeszívű munkásbarát Engel-Dolfus-szal, 1853-ban kezdtek munkásaik számára rendes terv szerint házakat építeni.

1857-ben már 300 ház volt kiépítve. A mülhauseni munkásházak kétfélék, emeletes házak a jobb-módu munkások számára, — ezek állanak két szobából az első emeleten, egy szoba- és konyhából földszint; a kisebb házak földszintesek és két szoba- és egy konyhából állanak; mindenik ház mellett van egy 120□ méternyi kert. Egy nagyobb ház kerül 3400 francba, egy kisebb 2750 francba, a munkás e lakásokért havonként 20—25 francot fizet 15 éven át, a mi megfelel az előállítási költség törlesztésének és a tőke 5°/_o-kos kamatának; 15 év után a ház a munkás tulajdonává lesz.

1886-ban az építő vállalatnak 34 évi főnnállása után már 1096 ily ház volt fölépítve és 775 ház már teljesen ki van fizetve a munkások által és így azoknak korlátlan tulajdona. Egy két emeletes, igen szépen épített ház ára jelenleg 3820 márka. A munkások házaikért 1853—1887-ig összesen törlesztési járadék, kamat- és tüzkárbiztosítás czímén 4 millió

¹⁾ Schall. Das Arbeiterquartier in Mühlhausen. 1877. — Pisz-tory: Lakviszonyok befolyása a társadalomra. 1874. Győr. E művem-ben főleg az 1870. év előtti mozgalom e téren van ismertetve. — 1/4-Jahsehr. 1878. évf. III. 230. l.

márkát fizettek. Az elaggott munkás igen sok esetben gyermekeitől teljes tartást és ápolást nyer, melyért gyermekeit bőven kárpótolja az atya házában élvezett ingyen lakás. Itt tehát a munkás nemcsak állandó és jó lakáshoz jut, de egyuttal biztosítva van öreg napjaira ép úgy, mintha valami rokkantak pénztárának tagja lenne. Különben azon nemes emberbarát, a kinek ezt a fényes eredményt köszöni a munkás osztály, a munkásoknak nem csupán ezen egy szükségletéről gondoskodott, habár ez már magában véve nagy jótétemény, főleg ha meggondoljuk, hogy azelőtt e munkásoknak $\frac{1}{4}$ része a körüllevő falvakban, néha 2 mértföldnyi távolságra (!) a legnyomorúságosabb módon lakott.

Dollfus, kivel társai oly szívesen szövetkeztek ez eredmény létesítésére, Mühlhausenben és környékén egy oly munkástelepet létesített, melyen a munkások minden szükségletéről a legczélszerűbb és legolcsóbb módon gondoskodva van és mind ez nem ajándék, hanem csupa olyan vállalat, mely önmagát tartja fenn, a munkást pedig megvédi minden uzsorától és kifosztogatástól. Van külön sütőháza és étkező konyhája (a nőtlenek számára), mely két vállalatnak *átlagos havi bevétele 11000 frc*, a fürdő és mosó intézet bevétele 6000 frc, végre Dollfus elnöklete alatt egy aggastyán-ápoló pénztár áll fenn, melyet 1851-ben 11 gyáros alapított, és a melynek tőkéje 1880-ban 1.319,614 frcra rúgott, ebből egy aggastyán-ápolda tartatik fenn 118 munkás számára berendezve, és ezenfelül 1880-ban 887 munkás kapott nyugdíj-segélyt. A mühlhauseni szervezet ma is minta-vállalata a tőke és munka együttműködésének. Minden jelentékenyebb szocialis író meglátogatja ezen munkás-telepet, és ott egy józan, megelégedett, jólétnek és egészségnek örvendő munkás generatiót talál, mely soha nem vesz részt semmi fölforgató vállalatban és nem okoz bajt a rendőrségnek. A gyárosok pedig rendes és szorgalmas munkásaikkal és szolid vállalataikkal virágzanak és termékeikkel sikeresen versenyeznek. Dollfus női ruha-szövetkészítő és színező nagyszerű gyári vállalatában olyan rend, kényelem, világosság, tisztaság és üde levegő van, mint akár egy palotában és e gyári fényűzés daczára dúsgazdag emberré lett, kinek neje és két fia az apa vég-óhajtásához képest a gyará-

ban dolgozó munkások nyugdíjpénztárának gyarapítására az az öreg Dollfus-nak 1883. szept. 16-án bekövetkezett halála után 400,000 francot adományozott.

Mindenesetre örvendetes jelenség, hogy újabban ismét nagyobb mértékben fordul a figyelem a munkás lakok építésére, és azon bizalmatlanság, melyet minden téren és így e téren is az 1873. évi szédelgés szült, mindinkább szünni kezd.

Dániában és Schleswig-Holsteinben az 1865-ben megalakult *kopenhágai* munkás-építő egyesületnek ma (1886-ban) 15702 résztvevő tagja van, kik hetenként 40 német fillér befizetése által mintegy 270,000 márka évi bevétellel rendelkeznek és azt házak építésére fordítják, eddig 657 ily házat építettek, és átlag minden évben 60 — 70 új házat építenek, melyek mindenike 2 család számára nyújt alkalmas lakást.

Legújabbban általán igen élénk érdeklődés tapasztalható a lakáskérdés reformálása terén, mint azt néhány példa elég világosan bizonyítja. *Godin* egy francia vasgyáros újabban egy 10 hectarnyi területen 2000 munkás számára épített nagy, kaszárnyszerű épületeket parkokkal, fürdőházzal, mulató teremmel sat. Guise városában az Oise átellenében. E nagy vállalatát ő maga írja le egy kis művében ¹⁾.

Az olasz parlament egy milanói építő társulatnak egy 100,000 m² méternyi telket engedett át ingyen az állam tulajdonát tevő telekből. A társulat alaptőkéje 5 millió lira és egy egész nagy városrész építését tervezi 1500 házzal és hozzá tartozó kis zöldséges kertekkel, fürdőházzal és iskolaépülettel (1882.)

A *gladbachi* részvénytársulat 273 munkás lakot épített, és ebből eddig 190-et adott el 600,000 márkáért, mely összeg ²/₃ része eddig már le is van fizetve, (1882.) Egy ház ára átlag 2343 — 3800 márka.

Hasonló társulatok vannak keletkezően *Brünnben*, *Chemnitzben*, *Strassburgban* és több német városban. Eddig még Németországban sokkal kisebb mértékben van a munkás lakok építése elterjedve, mint Franciaországban vagy Angliá-

¹⁾ *Godin*: Mutualité sociale et association du capital et du travail. Guise. 1887. és *Förster*: Das Familisterium zu Guise. Arbeiterfreund. 22. (1884.) évf. 428. l.

ban; de ma már minden jelentékenyebb német városban alakult úgynevezett »Gemeinnützige Baugesellschaft«. Hazánkban ellenben annyira elhanyagolták eddig ezen tért, hogy még Budapesten is csak egy-két magánvállalkozó épített *saját* munkásai számára ilyen lakokat, a mik igen csekély befolyással vannak a fővárosnak valóban tűrhetetlen viszonyaira. *Neményi Ambrusnak* ¹⁾ volt végre elég hátorsága ahhoz, hogy leleplezze a szegényebb munkás-osztály lakviszonyait a fővárosban, és reméljük, hogy azon borzasztó kép, mely művében szemeink elé tárul, végre az intéző köröket is föl fogja ébreszteni indolenciájokból. Kevés város van oly szerencsés helyzetben, mint Budapest, mely elegendő alkalmas telekkel rendelkezik ahhoz, hogy azokat kedvező föltételek mellett átengedhesse és magának a felügyeletet föntartsa.

Ha azt akarjuk, hogy a családi erkölcsök a szegényebb osztálynál is gyökeret verjenek, hogy a dorbézolás és részegkedés helyett a családi kör legyen a szegény ember üdülése, akkor adjunk neki tisztességes és olcsó lakást. A fölsorolt példák, melyeket még száz annyival szaporíthatnánk, fényesen bizonyítják, hogy állam és társadalom képes ezt megadni a szegény osztálynak, a nélkül, hogy ő maga anyagi áldozatot hozna. Nem kell ehhez más, mint jóakarát és a hatóság és község erkölcsi támogatása. Főleg ott, a hol az állam, vagy a város építő telek fölött rendelkezik, erkölcsi bűn ezen telekkel szédelőg uzsorát üzni és ez által a szegény osztály lakszükségletének tisztességes fedezését lehetetlenné tenni.

Budapest fővárosának már régen erkölcsi kötelessége lett volna a külföld példáját követni. A mit elvesztett volna az ily célra átengedett telek árából, azt százszorosan megta-
karította volna szegényügyi, rendőri és egészségügyi budgetjében. Az állam és társadalom ez által magához fűzi az ellenséges elemeket, részelteti őket a modern kultur-élet minden javaiban, és az otthonát kerülő dorbézoló munkást, *az állam hasznos és birtokos polgárává teszi*, a ki nem fog többé azokra hallgatni, a kik a vagyon ellen izgatnak, mert most már — neki is van vagyona! Ha igaz az, hogy minden állami és társadalmi életnek legbiztosabb alapja a családi erkölcs, —

¹⁾ Jelentés a budapesti lakásügy tárgyában. 1883.

akkor az államnak és társadalomnak még áldozatoktól sem szabad visszariadnia, hogy a jó erkölcsök e nélkülözhetlen föltételét: *a tisztességes lakást megadja minden tisztességes embernek!*

Ha a társadalmi kérdésről eddig mondottakat összefoglaljuk, akkor annak megoldásánál két egymással ellentétes irányú törekvést tapasztalunk. Az egyik rész a munkás osztályt és annak érdekeit szembehelyezi a tőkével, tehát magával a vagyonnal és mindazokkal, akiknek vagyonuk van. Ez a harcok legveszedelmesebbikét: *az osztályharcot* akarja földélni és annak sikeres kivivása árán ígér a munkás-osztálynak javulást. Az internationale történetéből láttuk, hogy azon taunak, mely a társadalom egyik osztályát ellentétbe helyezi a többivel, nem lehet más eredménye, mint az anarchia, a rombolás, a földulás és mindennek, a mit ember alkotott, megsemmisítése. Lassalle és Marx tanai, melyek a gyűlölet magvát hintették: az amorfizmus és nihilizmushoz vezettek!

Mások ezzel ellenkezőleg a tőke és munka ellentétes érdekeinek kiegyeztetése, e két produktív tényező békés összműködése által remélik a társadalmi bajok és kinövések megszüntetését. Csakhogy itt azután ezen egyedül helyes út követői között véghetetlen különbség van, a szerint, a mint a munka, tőke és telek *összműködésére*, vagy azoknak *összesítésére* gondolnak. Itt még mindig a tulajdon elvének látszólagos föntartása mellett a termelési, vagy birtokélvezési kommunizmus áll a tulajdon, a birtok és a termelés szabadságával szemben. A modern collectivizmus, a cifra szavakba burkolt collectiv termelés, collectiv birtok vagy vagyon, nem jelent mást, mint a kommunizmus egy nemét. Termelést és jövedelemelosztást diktatori rendeletek szerint, vagy közös termelést egy korlátlan hatalom uralma alatt, vagy is egy nagy rabszolgaállamot, melyben a főhatalom rendelkezik a polgár minden vagyona és képessége fölött, és melyben a lehető legjobb és leghumanusabb kormányzat mellett is legfőlebb egy humanus bánásmódban részesülő rabszolga sorsát remélhetnék az állam polgárai! — ez az egyetlen jólét, mit a gazdasági abszolutizmus hatalmát gyakorló állam vagy exekutív hatalom alattvalóinak adni képes volna.

Ha tehát azt akarjuk, hogy a nyomor és inség, vagy az anyagi gondok helyébe minél általánosabb jólét lépjen, hogy minden ember fazekában vasárnap egy tyúk főjjön és az elégtelenséget, a meghasonlást az állammal és a társadalommal a *megelégedés* váltsa föl: akkor a tulajdon és birtokjog, valamint a gazdasági termelés és jövedelem-megoszlás mai rendszeréről le nem mondhatunk.

De biztosíthatjuk magunknak a termelési tényezők sikeres és állandó összműködését. A kik a munkásosztályt a tőkebirtokos ellen föl akarták lázítani, azt tanították, hogy a tőketulajdonos a munkás nyereseményéből él és gazdagszik, hogy ezen gazdagodás másképen, mint a *munkás jóléte árán* meg sem szerezhető; elhallgatták, hogy a tőke megtakarított munka eredménye, és hogy a ki magának egy bizonyos munkamennyiséget megtakarított, az saját munkájának és takarékoságának gyümölcseit élvezi; elhallgatták, hogy a gép birtokába ily megtakarított munkamennyiség árán jutott az, a ki annak előnyeit élvezi; elhallgatták, hogy az előállított termék nem pusztán emberi munka, hanem egyúttal ily összegyűjtött munkák, például a gépek működésének eredménye, és így a gép tulajdonosának is van része a termelésben; -- elhallgatták végre, hogy a termelt javak értéke nem pusztán azon mechanikai tevékenységnek eredménye, mely annak előállításához vagy földolgozásához szükséges, elhallgatták, hogy *főleg a tömegtermelés minden cikke csak értéktelen anyag mindaddig*, míg a vállalkozó és kereskedő szakértelme annak értékét a nemzetközi közvetítés, forgalom és konjunkturák alapos ismerete és szerencsés fölhasználása által meg nem teremti; elhallgatták, hogy egy nagy vállalat szervezője és vezetője nagy és nehéz munkát végez éjjel és nappal a vállalat főtartása és a termékek értékesíthetése érdekében.

Elhittették a munkással, hogy az ő bére csak akkor emelkedhetik, ha a szükséges élelmi cikkek ára is magasabb lesz, ellenben ha az élelem olcsóbb, bére is azonnal lejjebb száll. A jelen gazdasági rendszert, a kereskedés, ipar és forgalom szabadságának rendszerét, tették mind ezért felelőssé, és fölizzgatták ellene a munkást.

Pedig éppen e rendszernek köszöni a munkás eman-

czipációját, ez a rendszer szüntette meg az élelmi szereknek, névleg a gabonának azon mesterséges megdrágítását, mely az angol munkás helyzetét oly türhételenné tette. A gépek olcsóbb termelése egyes átmeneti korszakokban válságos volt ugyan, de megmenté a munkást gyakran nehéz munkától, lehetővé tette a termelés oly mérvű kiterjesztését, hogy azt emberi kéz akkor sem tudná elvégezni, ha az egész emberi nem kétszer akkora volna, mint most. Az olcsóbb termelést, mely a gép eredménye, a munkás is élvezi szükségletei fedezésénél; az általánosan elterjedt nemzetközi gabna-termesztést csak a gőzerő használata tette lehetővé; ennek köszönhető, hogy a gabna ára szabályosabb és annak rohamos áremelkedése és folytonos áringadozása ma már alig képzelhető, — ennek köszönhető, hogy a gabna ára ma alacsonyabb, mint 30 év előtt volt, a munkabér pedig magasabb.

Franciaországban, Foutenay állítása szerint, 100 év óta a munkabér megnégyesződött, míg más források szerint az élelmi cikkek ára átlag csak 150° -kal lett drágább.

A vámstatisztika és a fogyasztási adók adatai alapján a legtöbb európai állam lakosságára nézve konstatálható, hogy az utolsó 30—50 év alatt a cukor, kávé, tea, dohány és a szeszes italok fogyasztása tetemesen növekedett. De úgy erre, valamint a munkabér emelkedésére nézve legérdekesebb és legmegbízhatóbb adatok Angolországban gyűjtettek. E részben főleg *Levi Leon* és *Giffen Robert*-nek a legújabb időben gyűjtött adatai bírnak kiváló érdekl.

Levi Leon az 1843 óta megszakítás nélkül fönnálló és egyforma módon kivetett általános adó alapján kimutatja, hogy főleg 1860 óta az angol nemzeti jövedelem tetemesen nagyobb arányban növekedett, mint a lakosság. A vagyonszádót (income tax) nem fizető lakosság évi jövedelme, *Levi* adatai szerint, családonként 1850—1880-ig 52 Lstről 83 Lstre emelkedett.

A londoni statisztikai társulat két előadásán 1883. és 1886-ban *Giffen* kimutatja, hogy az utolsó 50 év alatt egy írlandi munkás heti bére 4 shillingről 8-ra, egy skóciaié 8—9 shről 15—18-ra, az angol munkás bére pedig 6° -kal emelkedett. Kutatásainak végeredményét *Giffen* abban fog-

lalja össze, hogy 50 év óta a tőke évi jövedelme 190 millió Lstről 400 millióra, a felsőbb és közép osztályok munka utáni díjazása 154 millióról 320 millióra, ellenben a bér és kézimunkások évi jövedelme 171 millió Lstről 550 millió Lstre emelkedett. *Levi Leon* pedig hozzáteszi, hogy a munka-
idő ugyanez alatt átlag 20°/_o-kal kisebb lett.

A munkások száma ugyanezen idő alatt 9 millióról 13 millióra szaporodott, és így 50 év előtt 19, jelenleg 42 Lstr. esik átlag egy munkásra.

Ugyanezen idő alatt egy quart buza ára 80 shről 40-re szállott alá, a tea ma annyiba kerül, mint azelőtt annak vámja, a cukor ára pedig most egy harmadrész annyiba kerül, mint a monopolium idejében. Joggal mondhatta tehát az öreg *John Bright* a szabad kereskedés elleneinek, hogy »mi két kenyeret adtunk a munkásoknak, mikor önök csak egyet akartak adni.«

De az angol közjólét emelkedését ezenfölül még azon adatok is fényesen bizonyítják, melyeket a főbb élvezeti cikkek fogyasztására nézve *Soetber*, *Wallraf* és mások állítottak össze.

Az angol lakosság fogyasztása fejenként.

	Soetbeer adatai szerint			Wallraf szerint	
	1840	1860	1883	1840	1880
tea angol font	1	3	5	22 uncia	73 uncia
cukor angol font	15	34	72	15 »	54 »
rozsa és liszt a. font.	43	119	251	— »	— »
búza	—	—	—	269 »	358 »
hús	—	—	—	84 »	118 »
sajt és vaj	2	5.4	12.7		
szalonna és sonka ft	0.01	1.27	10.06		
tojás darabja	4	22	26		
dohány	0.66	1.22	1.42		

Ugyanezen idő alatt a szegényügyi kiadások 57 millió forintról 83 millió forintra emelkedtek, de a segélyben részesülők száma 1861-ben 890,423, 1883-ban ellenben csak 799,296 volt. Az elemi iskolák száma 1871-ben 10949, ellenben 1883-ban 21,630. ¹⁾

¹⁾ *Soetbeer*: Allgemeine wirthschaftliche Entwicklung in Gross-

Egyáltalán nem lehet tehát kimutatni, hogy a szabad kereskedés és szabad ipar rendszere a munkás-osztálynak hátrányára lett volna, sőt ellenkezőleg egyedül ez tette lehetségessé a fogyasztás azon emelkedését, melyet a fönni közlött adatok mutatnak. A cukor, tea, liszt, hús, kávé, sajt stb. fejenkinti fogyasztása tehát *Angliában* tetemesen növekedett, mind ennek daczára mégis folyton az ott fönnálló gazdasági rendszer ellen izgatták a munkásokat, és ez az izgatás főleg azért talált hívókra, mert *Smith Ádám* követői egészen szem elől tévesztették a gazdasági élet *erkölcsi oldalát*, a nemzetgazdaságtan magasabb humanisztikai küldetését; *többre becsülték a termelést, mint a termelőt, többre az árút, mint az embert*. Elleneztek még a szabad munkás-szövetségeket és a strikokat is, mert drágítják a termelést; eltűrték azt a szabad versenyzést, mely a munkás egészsége és élete rovására üzetett; a szövetkezést megtiltva, megfosztották a munkást a védelem egyetlen hathatós eszközétől, magára hagyva őt védelem és szövetséges társ nélkül, minden visszaélés és zsarolás ellenében az egyéni szabadságára, mely az éhenhalás szabadságát jelentette, utaltak. Nem akarták elismerni, hogy a gazdasági élet czélja nem lehet a termelés növelése az emberek léte árán. Velök szemben joggal állíthatta *Schönberg* »das Ziel der Volkswirtschaft ist nicht die grösstmögliche Produktion mit Aufopferung der menschenwürdigen Existenz eines grossen Theiles des Volkes, sondern gerechte Vertheilung des Volkseinkommens und Theilnahme Aller am Culturleben.«

Fawcett, a híres nemzetgazdasági író és parlamenti szónok, annyira megrögzött híve a korlátlan szabadságnak minden téren, hogy még az 1878. évi angol gyári törvény ellen is fölemelte szavát a parlamentben, és ellenezett minden törvényes beavatkozást a gyáros és munkás közötti viszonyba, még olyat is, mely az élet és egészség javára szolgál. *Smith Ádám*nak ez utódai megtagadták saját mesteröket, a ki azt mondá,

Brittanien. Arbeiterfreund 22. (1884.) évf. — Ugyanaz: Veränderungen in der Zusammensetzung des Volkseinkommens in Gross-Brittanien. Vierteljahrsschrift für Volkswirthsch. und Cultur. Arbeiterfreund. 21. (1884.) évf. I. 136. 1. — *Soetbeer*: Einkommenstatistik. Faucher. 7/4. Jscr. 24. (1887.) évf. IV. 124. 1.

hogy »nagyon is méltányos, hogy azok, a kik az összes népeket táplálják, ruházzák és lakással ellátják, magok is kapjanak akkora részt munka-termékeikből, hogy abból jól táplálkozhassanak, ruházódhassanak és lakjanak.« (*Wael of N. I. ch. 8.*)

Igen hathatósan itéli el maga a szabadkereskedelmi iskola egyik legnagyobb angol képviselője *Cairnes* elvtársainak e magatartását, egyetemi székfoglaló beszédében, a következő szavakkal: »Ha a munkás hallja, hogy a nemzetgazdaságtan a strikcot elítéli, aggódik a cooperatio fölött, elfordul a munkaidő megszorítására törekvő tervektől, de helyesli a tőkegyűjtést, szentesíti a piaczi munkabért: nem csodálom, ha azzal válaszol, hogy: »mig a nemzetgazdaságtan a munkás ellen van, addig a munkásnak a nemzetgazdaságtan ellen kell lennie.«

Annyi bizonyos, hogy a munkás a gyöngébb fél, s így az állam és a társadalom nem lehet a munkaadó és munkás közötti viszony néma nézője. Minden nemesen és józanon gondolkozó embernek tisztában kell lennie azzal, hogy a leg hátrányosabb anyagi helyzetben lévő társadalmi osztályok sorsán az államnak és társadalomnak segíteni kell, még mielőtt azok tagjai koldusokká lesznek vagy a szegényház ajtaján kopogtatnak. A hol az állam és társadalom semmi érdeket sem mutat sorsuk iránt, ott ellene fordulnak és létezését veszélyeztetik s fönnállását zavarják, ott a munkás egészen a socialdemokratia és anarchia rabjává és vak eszközévé lesz.

A társadalmi kérdésnek mai irodalma és statisztikai anyaga alapján tehát a következő eredményekre jutunk:

1. A társadalom egyes osztályai csakugyan annyira hátrányos helyzetben vannak, hogy állapotuk a legkomolyabb megfontolásra és tanulmányozásra szolgáltat okot.

2. Ez osztályok azon törekvése, hogy anyagi helyzetüket lehetőleg javítsák, jogos.

3. Az állam és társadalom beavatkozása ez osztályok érdekében nemcsak kívánatos, de szükséges is.

4. Az állam és társadalom törekvése ez osztályok helyzetét javítani és anyagi existenciáját lehetőleg szilárd alapokra fektetni, a gazdasági haladás és gazdasági szabadság

elveivel nem ellenkezik, az óhajtott cél vagy ez előnyök föladása nélkül iselérhető, vagy épen nem érhető el.

5. Speciális szer vagy szerek a társadalmi bajok orvoslására nem léteznek. Az általános eszköz, mely célhoz vezet, a gyöngébb fél védelme és pártolása mindenütt, hol ez hasznosnak és szükségesnek mutatkozik. A módok és eszközök a körülmények és speciális viszonyok szerint nagyon különfélék lehetnek, *de a végcél mindig az legyen, hogy az alsóbb osztályok érdeke minél inkább az állam és társadalom érdekeihez fűződjenek.* Legyenek és maradjanak a munkásoknak vágyai és óhajai, de legyen valamije, a mit magáénak mond-hasson.

Életjáradéka, megtakarított tőkéje, segélypénz-igénye vagy szerény munkás házaeskája, mind megannyi kötelékek, melyek a társadalomhoz fűzik.

»Etwas muss er sein Eigen nennen, — mondja Schiller — oder der Mensch wird morden und brennen.«

Z Á R S Z Ó.

Ezzel a gazdasági élet és irodalom utolsó 15 évére vonatkozó szerény kísérletemet befejeztem. A nemzetgazdaság tudományának haladását kerestem, de legtöbb gazdasági kérdés tárgyalásánál a gazdasági reactio diadalával, vagy előnyomulásával talalkoztam. Azon reactióval, melyről már 1880-ban azt mondá jeles nemzetgazdasági tudósunk *Kautz*, hogy »mint súlyos betegnek ágya körül gyakran a kuruzslók és kontárok egész tanácsa gyűl össze, úgy ül a beteg európai közigazdaság és társadalom fájdalom-ágya körül tanácsot napjainkban egy serege az önhitt kontároknak, a tudományt semmibe vevő rutin-embereknek, s azoknak, kik e jelszó alatt »Macht geht vor Recht« küzdve, azt tartják, hogy a nemzet-háztartás törvényei fölött úgy lehet uralkodni, mint valami lelketlen gépezet fölött.« »Ott van, mondja tovább, a munka és tőke tekintetében a célzat e két nagy termelési tényezőt szabad és productiv érvényesülésében mindenféle akadályoknak alájavetni; bérmaximumokat, kamatszabvá-

nyokat, uzsora-törvényeket behozni. Ott van a mind jobban terjedő agitatio a czéhrendszernek különböző enyhébb elnevezések alatt való visszaállítására, árlimitatiók, kenyérszabványok, hivatalos gabnamagtárak isméti behozatalára; a hitbizományok, a földbirtok-szabadságot megkötő intézményeknek kiszélesítésére; a monopolismusnak forgalomban és financiában való előtérbe vonására; az agrár viszonyok körében egynémely rég értelemvesztett institutiói fölélesztésére; a költözködés és telepítési jog megszorítására, s legelső sorban arra, hogy az őstermelés magas behozatali, jelesül gabnavámok által a külföld versenyé ellenében megvédelmeztessék.«

»A művelt népeket egy nagy világ gazdasági egészsző összefűző szerződéses vámpolitika helyébe az autonom tariffák politikáját és ezzel a permanens vámanarchiát teszi.« »Szi-vóssággal hirdeti a theoreticusok és practicusok serege a monopol bankok előnyösségét, a papirpénzszaporítás veszélytelen voltát, az agiónak iparosok és földbirtokosokra egyaránt való hasznosságát; a kereskedelmi mérleg tanának csalhatatlanságát; a váltóképeség megszorításának sürgősségét; a vasútnak az állam kezébe való átadását; a szállítási díjnak a nemzetközi forgalom korlátolására czélzó berendezését; a részvénytársulati elvnek minél szűkebb térre való szorítását stb.«¹⁾

Nem tagadhatjuk ugyan, hogy az utolsó 15 év alatt nagy és súlyos betegségek zavarták meg a civilizált népeknek gazdasági fejlődését és haladását, melyek kedvező alkalmúl szolgáltak kuruzsló szerek ajánlására.

Az ipar az 1873. évi válság által ütött sebekben szenved, a földművelés az amerikai verseny folytán válságos helyzetbe jutott, melyből csak egy új termelési és gazdasági rendszerre való átmenetel által menekülhet, az átmenetel összes nehézségei, annak egész súlya épen korunk mezőgazdaira nehezedett; a civilizált európai államok egy nagy része pedig a modern állam igényeinek és a militarismusnak súlya alatt nyög, minek folytán adóssága és kamatterhei évről évre növekednek, a gazdasági és kulturai tevékenység támogatá-

¹⁾ *Kautz*: Közgazdasági reactio korunkban. Budapesti Szemle. 1880. évi 22. k. 125. lap.

sára pedig mindig kevesebb jut. A helyett, hogy az adó visszafolyása megtermékenyítené az alattvalók termelését, az főleg a szegény államokban, névleg hazánkban külföldi adóságot kamatainak fedezésére szolgál.

Általános és helyi érdekű bajok egymással találkoznak, hogy még inkább tarthatatlanná tegyék a helyzetet. *Hazánkban* vízár, rozsda, occupatio és deficit; *Franciaországban* phylloxera, a selyem és fényüzési ipar válsága, a kormányzat bizonytalansága, börzeválság és állandó hadikészülődés; *Angolországban* túltermelés és árnyatlás; *az amerikai államokban* vasúti válság; *Ausztriában* pedig a czukorgyárak bukása csupa oly jelenségek, melyek egyrészt általános okok következményei, másrészt pedig az általános okok hatását növelik.

A kelet egy nagy részét Oroszország tartja elzárva a nyugati ipar termékeitől, egy másik részének vevő képességét pedig tetemesen csökkentette az czüstnek mesterséges és fél-szeg intézkedések által okozott értékcsökkenése.

Mindezen bajokat pedig a tarthatatlan állapotok tetőpontjára vitték azon szerencsétlen gyógymódok, melyeket a gazdasági tudomány kuruzslói ajánltak a nemzetgazdaság törvényeit nem ismerő államférfiaknak.

»A fölismert bajok orvoslására, mondja a nagy természetbuvár, Siemens, a német természettudósok 1886. évi nagy gyűlésén, nagyon aggasztó tanokat kezdenek hirdetni, melyek szerint egyes országok egymás elöl való elzárása és a termelés erőszakos korlátozása által lennének a létező állapotok javítandók. Ilyféle elméletek hívei közül sokan annyira mennek, hogy korunk természettudományi és technikai irányának az emberi nem javára szolgáló hasznát is tagadják, és korábbi, szerintök boldogabb időszakok munkarendszerére való visszatéréstől ábrándoznak. Ezek persze nem képesek megfontolni, hogy ez esetben az emberek számát is előbbi összességére kellene leszállítani. A boldog pásztorok és vadászok száma, kiket egy ország eltartani képes, nagyon csekély, pedig egy korszak boldogságának megítélésénél a szám is jelentékeny tényezőt képez.«

»Bizonyára üdvös emberbaráti kezdeményezés a mai

generatio szenvedéseit a gazdasági népélet multhatatlanul bekövetkező új átalakulásainak czélszerű vezetése és korlátozása által enyhíteni, *de ezen fejlődés árját megállítani vagy visszaterelni akarni hiú vállalkozás!*»

De ha ily természetellenes áramlat emelkedik a gyakorlati téren és a gazdasági irodalomban egyaránt túlsúlyra, hol van akkor és miben keresendő a nemzetgazdaságtan tudományos haladása az utolsó tizenöt év alatt?

Tizenöt év egy ifjú, fejlődő és a gyakorlati czélt folyton szem előtt tartó tudmánynál rövid idő ahhoz, hogy valódi haladása észrevehető és megállapítható legyen. Hiszen Smith Ádám egymaga, visszavonulva minden más teendőtől, még tanszékétől is, tiz évet szentelt a gazdasági élet tanulmányainak, hogy azon észrevehető és átalakító hatást gyakoroljon. De oly haladás, a minőt ő eszközölt, csak egyszer-kétszer fordulhat elő egy tudomány egész fejlődési történetében. Ő utána sem volt képes többé senki oly nagy lépést tenni előre, mely az övéhez mérhető volna. De a merkantilisták és fiziokraták úttörő munkája nélkül az ő nagy tudományos kutatása sem jött volna létre. A kik utána következtek, azok már az ő szellemi ösvényén haladtak. Csendes és lassú, de folytonos munkát végeztek, mely újra és újra átvizsgál, és megpróbál mindent, a mit tanítanak és hirdetnek. A gyakorlati élet igényeihez méri az elmélet tanait, módosítja, javítja, átalakítja ott, a hol szükséges, megvédi azokat ott, hol megtámadtatnak, és e munkája közepett folyton talál egyes kisebb-nagyobb hézagokat, melyeket kitölteni igyekszik. Ez a hasznos tudományos munka ernyedetlen szorgalommal folyt tovább, résztvettek abban az összes kulturnépek szellemi erői. Minden nagyobb nemzetnek van négy-öt nemzetgazdasági folyóirata, hol minden legkisebb haladást, a gazdasági életnek minden mozzanatát hétről hétre, hónapról hónapra a legnagyobb pontossággal följegyzik. A tapasztalás minden eredménye, a gyakorlati élet minden kérdése egész irodalmat kelt. A gazdasági élet minden legcsekélyebb jelenségének van terjedelmes irodalma, mely csaknem mindennap egy-egy nagyobb munkával szaporodik a nemzetgazdaságtani irodalom nemzetközi piacán. A földművelés, ipar, kereskedés, forgalom, pénz- és hitel-

ügy minden legkisebb jelentőségű kérdésének van tekintélyes irodalma, és mind ezen irodalmi művek legnagyobb része épen az utolsó 15 év alatt látott napvilágot. Egyetlen egy ily kérdésnek magának van akkora irodalma az utolsó 10—15 év alatt, hogy azt egy ember egy pár év alatt teljesen áttekinteni is alig lenne képes. Elég a nemzetgazdaságtan sokféle gyakorlati kérdéseinek bibliográfiáját megtekinteni, hogy meggyőződjünk róla, hogy egy ember ereje a nemzetgazdaságtan 10 vagy 15 évi irodalmának áttekintésére nem elegendő.

De ez már maga eléggé bizonyítja a nemzetgazdaságtan tudományának óriási haladását. Mert annak általánosan elterjedt, és napról napra gyorsan terjedő művelése, gyakorlati értékének mindig általánosabb fölismerése már egymaga óriási haladás. — A kormányférfiú, törvényhozó, tudós és művész, publicista és jurista, kereskedő és gyáros, iparos és vállalkozó, földműves és munkás egyaránt tőle kér tanácsot. A legnagyobb figyelemmel kísérik e tudomány haladását magok a fejedelmek is. Tőle kölcsönöznek fegyvereket az egymás ellen küzdő politikai pártok és társadalmi osztályok.

Lehet-e egy tudománynak, mely ily mélyen belevág az emberi élet minden társadalmi mozzanatába, 10—15 évi irodalmát teljesen áttekinteni?

Midőn erőmet a kitűzött kérdés tanulmányának szenteltem, minden sornál, melyet leírtam, éreztem azon nehézségeket, melyek kutatásaimat akadályozzák.

Azon gyakorlati kérdésekre igyekeztem szorítkozni, melyek a nemzetgazdaságtan általános elvi jelentőségű tanival leginkább összefüggnek és legáltalánosabb érdekeket karolnak fel. Sok fontos gyakorlati kérdést, melynek épen az utolsó évtizedben hecses irodalma van, egészen mellőzni voltam kénytelen, nehogy elveszszek a tudományos irodalom tengerében.

Mind ezeknek teljes érzetével és tudatával rekesztem be jelen szerény tanulmányomat. Mindenképen azon voltam, hogy azon határon belül maradjak, melyet a nagytudományú Akadémia a jelen értekezés számára kitűzött, de betű szerinti korlát az utolsó tiz év nem lehetett, mert hiszen épen azon írók és tudósok, kik a jelen évtized tudományos fejlődésére a

nemzetgazdaságtan terén legnagyobb hatással voltak, kik a jelen évtized tudományos haladását leginkább eszközölték, részben még néhány évtizeddel korábban megjelent műveikkel tették ezt, míg másoknak 25—30 év előtt írott művei, azon időben, mikor megjelentek (például Rodbertus vagy Winkelblech művei) semmi hatással sem voltak a nemzetgazdasági irodalom fejlődésére, ismeretlenül és használatlanul heverték a kiadó raktárában, míg azután néhány író épen az újabb időben eleveníté föl azok szellemi termékeit, és azok csak ekkor lettek ismeretessé, csak ekkor terjedtek el és voltak hatással az irodalom fejlődésére. Talán nem léptem túl a kijelölt körön, ha ezek tudományos működését is figyelemre méltattam.

Éreztem erőim gyöngeségét a kitűzött föladat nagyságához képest, igyekeztem a tehetség hiányát buzgalommal pótolni, s ha csüggedni kezdtem, *Rousseau*-nak pályaművem jellegéül választott szavai bátorítottak: »La zéle suppléera mieux au talent, que le talent au zéle.«

MTA KÖNYVTÁRSZEMELTÉS
INFORMÁCIÓS KÖZPONTJA

Tartalomjegyzék.

Lapszám.

Előszó 3

I. FEJEZET.

Korunk nemzetgazdaságtani íróinak tudományos iránya és irodalmi működése.

1. §. Smith Ádám és rendszerének jelentősége a nemzetgazdaságtan tudományának mai állása szempontjából 5
2. §. Smith-Ricardo elleni áramlat a nemzetgazdaságtanban, Roscher és a történeti iskola szerepe napjainkban 12
3. §. A nemzetgazdaságtan legújabb iránya Németországban és annak befolyása az angol és más népek nemzetgazdasági irodalmára 20
4. §. Az ellentétes gazdasági nézetek küzdelme Németországban és ennek befolyása a tudomány haladására 39

II. FEJEZET.

Az agrár-politika jelen állása.

5. §. A földhirtok szabadságának kérdése 51
6. §. Újabb javaslatok a földhitel érdekében 77
7. §. A nemzetgazdasági válság és az amerikai verseny 92
8. §. Az 1885. évi budapesti nemzetközi gazdasági kongresszus . 120

III. FEJEZET.

Korunk közgazdasági nézetei az iparra és kereskedelemre vonatkozólag.

9. §. A kereskedelem szabadságánk korszaka és annak hatása a népek közgazdasági állapotára 132
10. §. A szabad ipar rendszere elleni áramlat és az 1873. évi válság 140
11. §. A szabad kereskedelem elleni áramlat és annak következményei 154
12. §. A gőzerő nemzetgazdasági jelentősége az ipar és kereskedelem terén, és a világgforgalom fejlődése 169

IV. FEJEZET.

A valuta-kérdés legújabb irodalma, a jelenleg fennálló pénzügyi rendszer és annak befolyása a közgazdaság állapotára.

13. §. A valuta fogalma és mai rendszere 182
14. §. Az aranyvaluta elmélete és Németország újabb valutarendszerének következményei 194
15. §. Az ezüst értékcsökkenésének befolyása a többi javak árára és az egész gazdasági életre 208
16. §. Az aranyvaluta legjelentékenyebb képviselői korunkban . 224
17. §. A kettős pénzügyi elméletének irodalma 234
18. §. Nemzetközi törekvések a valuta rendezése érdekében . . 254
19. §. A nemes fémtermelés és a mai pénzügyi állapot 262

V. FEJEZET.

A társadalmi kérdés jelen állása.

20. §. A társadalmi kérdés irodalma korunkban 296
 21. §. A munkás-osztály küzdelme létért és jólétért, és a munkások asszociációja. Az internacionale. A trades-unions-ok és strikes-ok 326
 22. §. Az állam befolyása a társadalmi kérdésre 353
 23. §. A társadalom befolyása a munkáskérdésre 368
- Zárszó 388

